

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 62
LETO 2008

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik), Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Marta Verginella, dr. Žarko Lazarevič, dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika), dr. Peter Štih (odgovorni urednik), dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. 6. 2008

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Neva Makuc (italijanščina), Walter Lukan (nemščina), Jure Gašparič (hrvaščina) Marko Zajc (hrvaščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2008:** za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojene 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €
Plačuje se na transakcijski račun: SI56020100012083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2, 1520 Ljubljana
LJBASI2X

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, Junij 2008

Naklada: 1370 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih baza:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Neva M a k u c, Historiografsko delo *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*
Giovannija Candida (ok. 1450–1528) in slovenska zgodovina..... 5–27
Giovanni Candido's Historiographic Work *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*
and Slovene History
- Aleksej K a l c, Konkripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78 29–44
The Conscription of 1777/78 in the *Territorio of Trieste*
- Filip Č u č e k, Slovenski »napad« na okrajne zastope v Taaffejevi dobi 45–61
Slovene »Attack« on District Councils during the Era of Eduard Taaffe
- Mario S t r e c h a, »Za Krst častni i Hrvatsvo slavno«: Politični katolicizem v banski Hrvaški
v začetku 20. stoletja 63–90
Political Catholicism in Banal Croatia at the Beginning of the 20th Century
- Walter L u k a n, Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni..... 91–149
The Hapsburg Monarchy and Slovenes during the First World War
- Miroslav S t i p l o v š e k, Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine
ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma
v prvi Jugoslaviji 151–176
The Pursuit of Slovene Parliamentarism in the First Yugoslavia by Oblast Assemblies
of Ljubljana and Maribor and by the Provincial Council of the Drava Province
- Borut B a t a g e l j, »Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!«: Božo Škerlj,
antropometrija in ženski šport v 30-tih letih 20. stoletja 177–185
»We Should Not Harm either Individual Women or the Nation!« Božo Škerlj, Anthropometry,
and Female Sport in the 1930s.
- Luka V i d m a r, »Ad usum publicum destinata«: O javnem značaju Semeniške knjižnice
v Ljubljani..... 187–202
Ad usum publicum destinata. On the Public Character of the Seminary Library in Ljubljana

ZAPISI – NOTES

- Jožef S m e j, Franc Ivanocy leta 1899 zagovarja širjenje in branje slovenskih knjig 203–209
In 1899, Franc Ivanocy Advocates the Dissemination and Reading of Slovene Books
- Ivan V o g r i č, Primer Ferrer in njegov odmev na Slovenskem 211–218
The Ferrer Case and Its Impact in Slovenia

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Prof. Tomaž Weber – osemdesetletnik (Štefan T r o j a r).....	219–222
Professor Tomaž Weber – An Octogenarian	
Prof. dr. Dušan Nečak – šestdesetletnik (Božo R e p e, Miroslav S t i p l o v š e k).....	223–228
Professor Dušan Nečak – A Sexagenarian	

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM

Olga Janša Zorn (Darja M i h e l i č)	229–233
Božo Otorepec (Peter Š t i h)	235–237

KONGRESI IN SIMPOZIJI – CONGRESSES, SYMPOSIA

Mednarodni znanstveni posvet »150 let od prvega modernega habsburškega popisa prebivalstva«. Pulj, 31. oktobra 2007 (Aleksej K a l c)	239–242
»150 Years since the First Modern Census by the Hapsburgs«. International conference, »Juraj Dobrila University, Pula, October 31, 2007	
39. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij. New Orleans, Louisiana, 15.–18. novembra 2007 (Matjaž K l e m e n č i č).....	242–244
39 th National Convention of American Association for the Advancement of Slavic Studies, New Orleans, Louisiana, November 15 – 18, 2007	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Stjepan Ćosić, Nenad Vekarić, Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi (Ignacij V o j e).....	245–248
Vladimir Magić, Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu (Anja D u l a r)	248–249
Napoleon na Jadranu = Napoleon dans l'Adriatique. Ur. Janez Šumrada (Klemen P u s t).....	249–251
Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935 (Miroslav S t i p l o v š e k).....	251–254
Bernard Nežmah, Jelcinova Rusija (Marjan B r i t o v š e k).....	254–255

RAZPRAVE

Neva Makuc

Historiografsko delo *Commentariorum Aquileiensium libri octo* Giovannija Candida (ok. 1450–1528) in slovenska zgodovina

UDK 930.1(459.36:497.4)»14/15«

MAKUC Neva, univ. dipl. italijanistka in zgodovinarka, asistentka, mlada raziskovalka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Raziskovalna postaja v Novi Gorici, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12.

Historiografsko delo *Commentariorum Aquileiensium libri octo* Giovannija Candida (ok. 1450–1528) in slovenska zgodovina *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 5–27, cit. 130

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., It.)

Leta 1521 je bilo objavljeno zgodovinopisno delo *Commentariorum Aquileiensium libri octo* videmskega notarja Giovannija Candida (ok. 1420–1528), katero podaja zgodovino furlanskega območja od antičnega do sodobnega časa. Delo posreduje precej geografskih podatkov, vezanih na slovenski prostor. Prispevek pa se osredotoča tudi na Candidov pogled na Slovane. Zgodovinopisec omenja posamezne dogodke, povezane z zgodnjerednjeveško zgodovino Slovanov in indirektno povzete po delu *Historia Langobardorum* Pavla Diakona, ter tudi sočasno slovansko prebivalstvo, a tako Slovanom kot tudi drugim sočasnim jezikovnim in etničnim skupinam posveča malo pozornosti. To je odsev časa, ko se prebivalstvo ni delilo na osnovi etnične pripadnosti, temveč družbene, religiozne, teritorialne itd. Do izraza pride tudi Candidovo biološko dojemanje etničnih skupin, ki naj bi bile podvržene kontinuiranemu razvoju.

Avtorski izvleček

UDC 930.1(459.36:497.4)»14/15«

MAKUC Neva, B.A. in History and Italian language, Assistant, Young researcher, Milko Kos Historical Institute, Raziskovalna postaja v Novi Gorici, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12.

Giovanni Candido's Historiographic Work *Commentariorum Aquileiensium libri octo* and Slovene History

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 5–27, notes 130

Language: Sn. (En., Sn., It.)

In 1521, Udine's notary Giovanni Candido (approx. 1420–1528) published *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, a historic work on the history of Friuli since antiquity. It contains a number of geographical data pertaining to the area that roughly corresponds to present-day Slovenia. The focus of this article is mainly on Candido's perception of different peoples, particularly the Slavs. Candido's mentions of events connected with the early medieval history of the Slavs had been indirectly taken from *Historia Langobardorum* by Paul the Deacon. Although Candido did mention the Slavs, he did so only briefly, and paid equally little attention to other peoples. Since in that period people had not yet been classified by their ethnic origin but rather by their social, religious, territorial, and other affiliations this is merely a reflection of the times. Candido's work exhibits his biologically determined perception of ethnic groups that, according to him, were subjected to continuous development.

Author's Abstract

Historiografsko delo Giovannija Candida (ok. 1450–1528) *Commentariorum Aquileiensium libri octo* predstavlja eno prvih del furlanskega deželnege zgodovinopisja. Sledila so mu številna druga tovrstna dela, na primer dela Antonia Nicolettija, Fabia Quintiliana Ermacore, Jacopa Valvasoneja, Enrica Palladija itd. Prispevek se osredotoča na Candidovo delo, zlasti na določene elemente, ki razkrivajo avtorjev pogled na slovansko prebivalstvo in na današnje slovensko ozemlje. Bežno bo upoštevan tudi njegov pogled na nekatere druge etnične skupine, na primer na razna t.i. barbarska ljudstva, na Turke itd. Slika, ki se nam na ta način zariše, je megljena, saj Candido, otrok svojega časa, posreduje v prvi vrsti podatke politične in vojaške

narave. Humanistični avtorji, ki so stremeli po 'uglednih' temah, se pač niso posebno zanimali za posamezne etnične ali jezikovne skupine. Izjemo predstavljajo morda le antične in zgodnj srednjeveške skupine, ki so s svojimi premiki močno posegle v zgodovino tega območja, in sočasni Turki, ki so s svojimi osvajanjem Candidu in njegovim sodobnikom pognali strah v kosti. Nekoliko bogatejši pa so geografski podatki, ki nam jih posreduje delo. Le-ti so dragoceni, saj lahko posredno razkrijejo avtorjev pogled na preteklost neke dežele.

1. Giovanni Candido in njegov čas

Čas, v katerem je Candido živel in deloval, je pustil vidno sled v njegovem zgodovinopisnem delu. V prvi vrsti imamo s tem v mislih takratne zapletene furlanske politične in družbene razmere, prežete s sovraštvom in maščevalnostjo. Čas 15. in 16. stoletja se je namreč zapisal v zgodovino te dežele kot obdobje globokega sovraštva med pripadniki dveh frakcij, med zamberlani in strumieri. Prva – pod vodstvom zelo vplivnega plemiča Antonija Savorgnana – je bila probeneška in je zagovarjala interese videmskega meščanstva in kmečkega prebivalstva, medtem ko je druga – pod vodstvom družine della Torre – bilo prohabsburška in ji je pripadala večina fevdalnega plemstva. 27. februarja leta 1511 je to ostro nasprotje preraslo v krvavi obračun. Izkoriščanje fevdalcev, pomanjkanje, turški vpadi, kuga in prva habsburško-beneška vojna so povzročili izbruh ljudskega besa.¹ Kmečko prebivalstvo in revno videmsko meščanstvo je oplenilo in požgalo nekatere palače in gradove fevdalnega in mestnega plemstva ter brutalno ubilo veliko plemičev. Upor se je razširil na podeželje, kjer so bili uničeni in oplenjeni številni gradovi in palače. Šele čez nekaj dni je beneška oblast z vojsko vzpostavila red in mir. Že pred tem je prišlo do posameznih uporov, a dogajanje leta 1511, ki je bilo označeno kot *največji ljudski upor v renesančni Italiji*,² je globoko pretreslo celotno furlansko družbo in sprožilo celo vrsto krvavih obračunavanj, ki so se nato vlekla več kot pol stoletja. Omenjene razmere je Giovanni Candido, ki se je rodil v Vidmu okrog leta 1450, doživljal v prvi osebi ter o njih zapustil spomin tudi v svojem zgodovinopisnem delu. Njegova hiša je bila oplenjena, Candido si je življenje rešil tako, da je preoblečen zbežal po strehah do cerkvenega zvonika in tam ostal do 1. marca. Tega pripetljaja se je Candido očitno sramoval, saj ga je v svojem delu zmolčal.³ Podobno kot dela drugih sodobnih zgodovinopiscev, ki so pripadali frakciji strumierov (npr. Gregorio Amaseo, Antonio Belloni (Bellone), Giovanni Battista di Cergneu), je tudi Candidovo delo nastalo pod občutnim vplivom avtorjevih političnih idej; delo posreduje namreč tipično strumierovski pogled na upor. Krivda za ljudski bes je pripisana zgolj ščuvanju Antonia Savorgnana in ljudski želji po ropanju. Candido se ne pogloblja v družbene in ekonomske vzroke, ki so bili dejansko v ozadju nezadovoljstva. Poleg tega je pogled na nižje sloje zaznamovan z vzvišenim plemiškim preziranjem. Candidovo delo predstavlja vir ne le za leto 1511, temveč tudi za naslednje več kot petdesetletno obdobje, zaznamovano z maščevanjem in krvno osveti. Duh časa je posredoval na primer v odlomku, v katerem pripoveduje, da je njegov brat Francesco (zaradi maščevanja) ubil sina Antonija Savorgnana, Nicolo.⁴

Na tem mestu pogledjmo nekaj biografskih podatkov obravnavanega zgodovinopisca. Kot je bilo že omenjeno, se je rodil v Vidmu okrog leta 1450 kot član premožne plemiške rodbine

¹ Vzroke, ki so prevedli do upora, obravnava odlično delo: Furio Bianco, *La crudel zobia grassa. Rivoltte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500*, Udine 2004.

² Furio, *La crudel zobia grassa*, 44 (prevedla Neva Makuc).

³ Giuseppe Liruti, *Notizie delle vite ed opere scritte da' letterati del Friuli*, Bologna 1971 (ponatis po: Venezia 1762, vol. II., 219).

⁴ Giovanni Candido, *Commentariorum Aquilensivm libri octo*, Venetiis 1521, VIII. knj.

ter se šolal najprej v rojstnem mestu⁵ in nato v Padovi, kjer je študiral pravo. Leta 1475 se je vrnil v Furlanijo in začel opravljati svoj poklic. Politično se ni le opredelil za stranko strumierov, temveč je postal, kot je razvidno že iz njegovega in drugih sodobnih historiografskih del, celo eden izmed njenih vodij. Candido se je po uporabi leta 1511 za nekaj časa zatekel v Čedad, kjer je prišel v stik s čedajskim zgodovinarjem Niccolo Canussijem, avtorjem dela *De restitutione patriae*, ki posreduje ne le zgodovino Čedada, temveč tudi Furlanije. Nekaj let kasneje je sestavil deželno zgodovino *Commentariorum Aquileiensium libri octo*.⁶ Poročil se je s pripadnico družine della Torre iz Portogruara, njegova življenjska pot pa se je zaključila v Vidmu 20. julija 1528.⁷

2. *Commentariorum Aquileiensium libri octo* in sočasni italijanski prevod tega dela

Candido je veliko truda vložil v sestavo spisa, ki posreduje zgodovino Furlanije od antike do sodobnosti, natančneje do leta 1518. Delo je nastalo na podlagi gradiva, ki ga je zbral sam, ter podatkov, ki so mu jih posredovali prijatelji Antonio Belloni, Jacopo di Porcia, Pietro Passerino in verjetno še drugi. Ko je bilo delo spisano, pa Candido z njim ni bil zadovoljen, motil ga je zlasti jezik oziroma preveč notarska in premalo klasična latinščina. Zaradi tega so Giambattista Egnazio, Gregorio Amaseo ter Antonio Belloni – zlasti slednji ga je ves čas vneto spodbujal k objavi dela – spis jezikovno nekoliko predelali. Amaseo pa je posegel tudi v vsebino dela. Candido ni upošteval nekaterih Amasejevih insertov (npr. slavospevi njegovim prednikom), lahko pa se le ugiba, koliko drugih Amasejevih insertov je ostalo v spisu. Pomoč, katere je bil deležen s strani omenjenih učenjakov, je poznana na podlagi Bellonijeve in Porcijeve korespondence. Nekatera pisma je v 18. stoletju v svoji rokopisni zbirki hranil Giuseppe Liruti in odlomke le-teh je tudi objavil.⁸

15. julija 1521 je bilo v Benetkah končno natisnjeno delo *Commentariorum Aquileiensium libri octo*. Odpre se s posvetilnim pismom kardinalu Domenicu Grimaniju ter njegovim odgovorom (Ceneda, 13. aprila 1520), zaključí pa z epistolo Jacopa di Porcie, epistolo Gregoria Amasea iz leta 1519 in pesnitvijo Francesca Porzia. Delo je vzbudilo precej zanimanja, pa tudi negodovanja. Candido ni omenil pomoči, katere je bil deležen, kar je precej prizadelo zlasti Amasea.⁹ Nekateri plemiči so se odzvali z negodovanjem, ker so razočarano ugotovili, da delo ne posveča nikakršne pozornosti uglednim družinam. Nekateri so delo ocenjevali za plagiat in avtorju očitali pomanjkanje kritičnega duha (npr. Gregorio Amaseo, Jacopo Valvasone), drugi pa so ga hvalili (npr. Antonio Belloni, Germano Vecchi, Jacopo di Porcia).¹⁰ Kar se tiče današnjega gledišča, je pomen tega dela stvarno ocenil Giuseppe Trebbi, ki je zapisal, da se je

⁵ V Vidmu je tedaj poučeval zelo cenjeni učenjak in zgodovinar Marc'Antonio Sabellico, katerega zgodovinsko delo je vplivalo tudi na Candida.

⁶ Dizionario biografico universale (Firenze 1840) najverjetneje napačno navaja Candida kot avtorja neobjavljenega dela *De origine regum Galliae*.

⁷ Liruti, *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli*, vol. II., 218–225. Giuseppe Marchetti, *Il Friuli – uomini e tempi*, [S.l.] 1979, 3. izd., vol. I., 207–210.

⁸ Liruti, *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli*, vol. II., 218–225.

⁹ Liruti, *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli*, vol. II., 223. Francesco Fattorello, *La cultura del Friuli nel Rinascimento. Parte prima*, Udine 1938, 89. Giuseppe Trebbi, *Iacopo di Porcia, feudatario e umanista*, v: Liliana Ferrari (a cura di), *Studi in onore di Giovanni Miccoli*, Trieste 2004, 139–141.

¹⁰ Marchetti, *Il Friuli – uomini e tempi*, I. vol., 209–210. R. Ricciardi, *Candido, Giovanni*, v: *Dizionario biografico degli italiani*, Roma 1974, vol. 17, 783–784. Giovanni Bianchi, *Del preteso soggiorno di Dante in Udine od in Tolmino durante il Patriarcato di Pagano della Torre e documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1332*, Udine 1844, 12. Giuseppe Vale, *La dimora di Dante in Friuli*, v: *Dante e il Friuli 1321–1921*, Udine 1922, 106.

delo zelo dobro prilagajalo takratni politični potrebi po pacifikaciji furlanskih vodilnih slojev, saj je vsaj za pol stoletja prekinilo historiografsko prerekanje med Vidmom in Čedadom glede tedaj zelo perečega vprašanja, katero izmed mest si zasluži ugled starejšega izvora. Trebbi je zapisal, da zgodovinske raziskave s tem delom niso napredovale niti za en sam korak.¹¹ To gotovo velja za starejša obdobja. Ne gre pa zanemariti dejstva, da je Candido ohranil dragocen spomin na čas, v katerem je živel, in na družbenopolitične pretese, ki jih je s svojimi sorodniki neposredno doživljal. *Commentariorum Aquileiensivm libri octo* predstavlja namreč pomemben vir za živahno dogajanje na tem območju na koncu 15. in v začetku 16. stoletja.

Leta 1544 je bil v Benetkah objavljen italijanski prevod Candidovega dela. Avtor tega prevoda, ki nosi naslov *Commentarii di Giovan Candido giureconsulto dei fatti d'Aquileia libri otto*, ni znan. Na podlagi izdaje iz leta 1926 so nekateri pisci (npr. Francesco di Manzano) kot prevajalca označevali tiskarja Michela Tramezzinija. Leta 1722 je bilo Candidovo delo objavljeno v Greviusovi zbirki virov *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae* (Leiden 1722) ter leta 1740 v Rimu.¹² Nekateri odlomki so bili objavljeni tudi v delu *Nozze Blum-Levi. Commentarii dei fatti di Aquileia* (Udine 1884). Italijanski prevod pa je izšel še v Pradamanu leta 1926 ter kot ponatis še v Bologni leta 1969. Žal ne obstaja kritična izdaja tega dela. Sodoben italijanski prevod dokaj dosledno sledi originalu, čeprav je opaziti tudi nekaj drobnih odstopanj od vsebine originala in v določenih primerih spreminjanje določenih imen. Nanizamo lahko nekaj primerov. Candido je patriarha Bertolda Andeškega (1218–1251) opisal kot sina moravskega vojvode in brata ogrske kraljice (*ducis Moraviae filius, et reginae panononis frater*).¹³ V sodobnem italijanskem prevodu pa je patriarh opisan kot brat 'panonskega', torej ogrskega kralja (*fratello del Re di Pannonia*). Glede imen lahko kot primer navedemo prevajalčevo pogosto uporabo izraza *Francia* v primerih, ko Candido uporablja ime *Galia*;¹⁴ in to kljub temu, da je odlomek umeščen v kontekst antičnega in karolinškega obdobja (npr. Karel Veliki je označen kot kralj Francije, *Re di Francia*). Pri prevodu lahko raba besede *Austria* povzroča zmedo, saj označuje tako deželo kakor tudi mesto Čedad. Ugotovitev pomena, ki ga je želel sporočiti avtor, pogosto omogoča le kontekst, v nekaterih primerih še to ne. V latinskem izvirniku pa sta ti dve stvarnosti označeni z drugačnimi izrazi, in sicer Avstrija z besedo *Austria*, in mesto Čedad z izrazom *ciuitas Austriae*. Poleg tega, na primer, prevajalec Candidovo Hispanijo (*Hispania*) spremeni v Španijo (*Spagna*) tudi v primeru, ko se ta pojavi v kontekstu frankovskega obdobja. V zvezi z razgibanimi političnimi boji 14. stoletja se omenja tudi Epir (*in Epyro*), ki se v prevodu spremeni v Albanijo (*Albania*).¹⁵ Prevajalec se je očitno čutil dolžan prilagajati krajevna imena sodobnim poimenovanjem. Kot bo razvidno v nadaljevanju, pa je za Candida značilna prav nasprotna težnja, saj je za razne kraje in etnične skupine večinoma izbral čim starejša poimenovanja.

Pripoved kronološko sledi zaporedju oglejskih patriarhov ter za zgodnejša obdobja vzporedno tudi vladanju posvetnih vladarjev (rimskih in bizantinskih cesarjev ter forojulskih vojvod). Datiranje se ozira na leta vladanja posameznih patriarhov, medtem ko je datiranje po Kristusovem rojstvu zelo redko uporabljeno. Vsebina se deli na osem knjig. Prva knjiga opisuje naravna bogastva dežele, gradove in pomembnejše naselbine ter podaja zgodovino dežele od ustanovitve Akvileje do Kristusovega rojstva. Druga knjiga se nanaša na obdobje

¹¹ Trebbi, Jacopo di Porcia, feudatario e umanista, 140–141.

¹² Ricciardi, Candido, Giovanni, 783.

¹³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, V. knj.

¹⁴ Prebivalce tega območja Candido imenuje *Galli* in *Franci*. Glede imena *Galia* lahko še dodamo, da ga uporablja tako v kontekstu antičnega kot tudi poznosrednjeveškega časa (npr. naziv *Gallorum regis Philippi* se nanaša na francoskega kralja Filipa (Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VI. knj.)).

¹⁵ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VII. knj.

pred prihodom Gotov v Italijo, tretja knjiga pa na hunski pohod, gotsko in langobardsko vladavino ter avarski vdor. Četrta knjiga obravnava čas od Karla Velikega do leta 1001, peta pa se preko dogajanja v času posameznih patriarhov zaključi z letom 1298. Šesta knjiga vsebuje dogodke, ki so se zvrstili med vladanjem patriarha Pietra Gere in Pagana della Torreja, torej dogodke, vezane na kratko obdobje od konca 13. stoletja do tridesetih let 14. stoletja, in se zaključi z obsežnim odlomkom, posvečenim potovanju frančiškana Odorika Pordenonskega v vzhodno Azijo. Sedma knjiga se začne z obdobjem patriarha Bertranda iz Saint Geniesa in seže do prehoda Furlanije pod beneško oblast leta 1420. Zadnja, osma knjiga opisuje obdobje beneške oblasti do leta 1518.

Candido je menil, da je zgodovinski razvoj odvisen od božje volje, kar je večkrat tudi vdano izrazil. Velikokrat je razglabljal o spremenljivi sreči, ki jo usmerja božja volja. Zapisal je, da je glavni kriterij njegovega pisanja resnica (*ueritas*), ki naj bo podana z enostavnimi besedami in jedrnato.¹⁶ To pa se mu v skladu s časom, v katerem je živel, ni zdelo prav nič v navzkrižju z navajanjem množice legend, govoric, čudežev in tudi prerokb. Pri tem lahko omenimo, da je v skladu z nekoč razširjeno legendo kot ustanovitelja in prvega patriarha akvilejske cerkve označil evangelista Marka. Prvo poročilo o bivanju svetega Marka v Akvileji pa je mogoče zaslediti šele v spisu *Historia Langobardorum* Pavla Diakona, ki je bil spisan šele proti koncu 8. stoletja. Legenda o tem naj bi izvirala iz 6. ali 7. stoletja, torej iz obdobja t.i. spora o treh poglavjih, ko je akvilejska cerkev za branjenje svojih pozicij potrebovala ugled, ki bi ji ga prinesel apostolski izvor.¹⁷ Kljub temu pa ni nekritično prevzemal legend, saj je zavrnil tiste, ki so se mu zdele brez vsakršne osnove. Neredka so tudi moralna razmišljanja, pogosto verske narave. V enem odlomku Candido povzdiguje dobrotljivost patriarha Nicola Luksemburškega (1350–1358) in kritizira ravnanje sodobnih knezov, ki ne le da ljudem ne pomagajo iz revščine, temveč jih vanjo celo potiskajo.¹⁸ Ni jasno, na koga leti ta kritika, jasno pa je, da gre le za golo retoriko, saj je potrebno upoštevati dejstvo, da je zgodovinar bil ne le pripadnik stranke strumierov, temveč celo eden izmed njenih vodij, kar pomeni, da je zagovarjal interese plemstva, ki so bili v nasprotju z interesi meščanskega in vedno bolj ububožanega in izkoriščenega kmečkega sloja. Plemiška vzvišenost napram šibkejšim slojem je razvidna iz dolgega odlomka, posvečenega uporju leta 1511, saj je upornim kmetom namenjenih nekaj zaničljivih opazk.

Candido v določenih primerih omeni, od kod prevzema določene podatke, in sicer tako iz antičnih in srednjeveških kot sočasnih virov oz. literature, na primer iz Biblije, Herodota, Strabona, Marciala, Plinija Starejšega, Polibija, Klavdijana, Pomponij Mela, Katona Starejšega, Livija, Lukana, Vitruvija, Apijana, sv. Avguštinu, Einhardovega življenjepisa Karla Velikega, Pavla Diakona, iz raznih mestnih analov (npr. florentinskih, beneških itd.), zapiskov Odorika Pordenonskega o svojem potovanju, Platinovega dela *De vitis Pontificum Romanorum*, spisa *De restitutione patriae* Niccola Canussia, Eneja Silvija Piccolominijsa itd. Candido rad tudi dobesedno citira nekatere dokumente, na primer pismo patriarha Bertranda iz Saint Genièsa akvilejskemu dekanu Guglielmu, besedilo kopije nekega privilegija Karla Velikega itd. Pogosto pride do izraza humanistično stremljenje po čim lepši latinščini, na primer prav pri omenjenem privilegiju Candido poudari, da navaja besedilo kopije privilegija Karla Velikega, čeprav je le-to 'barbarsko' napisano.¹⁹ V peti knjigi je celo razložil, da se je izognil citiranju

¹⁶ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, VIII. knj.

¹⁷ Pio Paschini, *Storia del Friuli*, Tavagnacco (Udine) 2003, 28–32.

¹⁸ *Non sic principes plerique nostri temporis faciunt, qui etiam in minimis exactissimam exigentes rationem fideles ad assem trutinant, Nec solum e paupertate educunt, Sed in eam magis imergunt* (Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, VII. knj.).

¹⁹ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, IV. knj.

epitafa patriarha Vodolrika II. (1161–1182), ker je neknjižno napisan. Pri tem pa je dodal, da je potrebno odpustiti tistemu obdobju to pomanjkljivost, saj so pogosti pohodi barbarov oziroma njihovo dolgotrajno bivanje v Italiji, skoraj izbrisali čisto latinsko izražanje.²⁰

3. Geografske predstave in izbira krajevnih imen

Zgodovina in geografija sta tesno povezani. Odraž tega je tudi samo Candidovo delo, kjer se neprestano prepletajo geografski in zgodovinski podatki. Candido se ni imel namena neposredno ukvarjati z geografijo, a le-ta je vseskozi prisotna v njegovem delu. Že izbira nekaterih krajevnih imen odraža njegov ne le geografski, temveč tudi zgodovinski pogled na določena območja. Zato se je smiselno zaustaviti pri njegovem pojmovanju domače in nekaterih sosednjih dežel. Furlanijo, svojo domačo deželo, imenuje *Patria, Foriulium, Foroiuliensis regio, Aquileiensis respublica*. V izvirniku seveda ne srečamo imena *Friuli* (Furlanija),²¹ katerega pa namesto Candidovega antičnega izraza *Foriulii* uporablja sodobni italijanski prevajalec. Prva knjiga se začne s predstavitev obravnavane dežele in Candido razloži, da je dežela Karnov (*Carnorum Regio*), kateri naj bi bila na čelu Akvileja, najprej nosila ime *Aquileiensis*, kasneje pa *foriulium*. Sodobni prebivalci območja severno od Gumina (*Hemona*) naj bi še vedno nosili karnijsko ime (*nomen Carnicum*).²² Orisane so, vsaj na grobo, tudi meje obravnavane pokrajine. Le-ta je označena kot zadnji predel Italije, ki meji na Istro, t.i. Japidske gore (torej hribovit svet vzhodno od furlanske nižine), Alpe in Jadransko morje.²³ Vzrok, da je Candido tako zelo na grobo orisal ozemlje Furlanije najverjetneje izvira iz dejstva, da je spis nastal v obdobju, ko je vprašanje beneško-habsburške meje bilo še odprto. Mejno vprašanje je bilo urejeno, ne pa dokončno rešeno, z mirovnim sporazumom v Wormsu 3. maja 1521, torej tri mesece preden je bilo Candidovo delo natisnjeno, a delo je bilo spisano že prej, natančneje med letom 1518, do koder seže pripoved, in letom 1520 (glede na spremna pisma).

Krenimo malo s poti in se zaustavimo pri avtorjevemu odnosu do domače dežele. Čeprav je bila v začetku 16. stoletja beneška oblast že dobro zasidrana na furlanskem ozemlju, se je ohranila globoka zavest o obstoju Furlanije kot zaključene in povezane celote, pa čeprav v okviru Beneške republike. Candido je domovino enačil s Furlanijo oziroma t.i. Patrio, ne z Beneško republiko, v okvir katere je že stoletje sodilo tudi furlansko ozemlje. V Candidovih besedah je zaznati izraziti občutek za enotnost in povezanost furlanske zemlje ter tudi občutek pripadnost tega območja in prebivalstva k italijanskemu svetu. V 16. stoletju, se je Furlanija po stoletjih izoliranosti in prevlade nemške kulture dokončno povrnila v italijansko kulturno orbito.²⁴ V tretji knjigi je v zvezi z langobardskim prihodom v Italijo izraženo Candidovo dojemanje sodobnih etničnih razmer. Prebivalstvo te dežele je dojemal kot zaključeno skupino, ki jo imenuje *natio foroiuliensis* oziroma *Foroiulienses*. To ime uporablja tako za antični in srednjeveški čas kakor tudi za začetek novega veka. Z njim označuje prebivalstvo

²⁰ *Sed ignoscendum est illi aetati: Crebrae enim barbarorum incursiones, immo longae in Italia permansio inuecta barbarie latinitatem pene sustulerant; ut superius etiam deploratum est* (Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, V. knj.).

²¹ V prevodu se enkrat pojavi tudi oblika *Frioli*, a gre gotovo za lapsus.

²² Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

²³ *Italiae extrema pars ab ortu Istriam et lapideos montes: a septentrione, et occasu Vindelicas et Noricas alpes spectat: A meridie mari Adriatico: alluitur: unde molliter per plana incolles montesque assurgit: quibus instar Theatri ueluti muro uallata uiam a Sontio amme Taruisium tendentem in primis explicat: Caetera alpes obstruunt: ut non facile nisi portibus, aut uallibus: aut sublimioribus montium uerticibus aditus pateat* (Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.).

²⁴ Fulvio Salimbeni, Giuseppe Francescato, *Storia, lingua e società in Friuli*, Udine 1976, 97–100, 148.

določene upravno-politične enote. Zavedal se je, da temelji na asimilaciji različnih etničnih oziroma jezikovnih skupin. Uporabljala naj bi se različna in številna narečja (*idioma*), ki naj bi služila za sporazumevanje v latinskem (romanskem), francoskem, španskem, slovanskem in nemškem jeziku. Pri tem pa se mu je zdelo potrebno izpostaviti, da se niso spremenili italški običaji in 'disciplina', saj je v prijaznem okolju izginila barbarska napadalnost.²⁵ Pri tem pa ne namiguje na kako določeno ljudstvo, temveč na t.i. barbarska ljudstva na splošno. Odnos do domače Furlanije se odraža tudi v pogledu na Benetke, torej na silo, ki si je podvrgla kneževino oglejskega patriarha in nato domače plemstvo – zaradi svoje fevdalne narave močno različno od trgovsko izurjenega in s praktičnim duhom prežetega beneškega plemstva – povsem odrinila od političnega odločanja. V zadnjem delu sedme knjige, ki je posvečen prehodu kneževine patriarha pod beneško oblast leta 1420, so opisana posamezna vojaška dejanja, ki se v glavnem skladajo z današnjim predstavami.²⁶ Na tem mestu je odsoten kakršenkoli Candidov subjektiven komentar na prehod pod oblast neke zunanje sile, na začetku osme knjige pa avtor slavi Benetke, njena osvajanja, plemeniti izvor ter predanost krščanstvu. Nešteto naj bi premagala Ilire, Pisance, Genovežane, Turke itd. Nobena druga državna tvorba naj se ne bi v tolikšni meri približala rimski veličini kot prav beneška. Če bi se bolj posvetile morju in manj celini, bi lahko ne le odrinile Turke, ampak bi lahko osvojile skoraj ves svet. Za temi besedami pa se že skriva obžalovanje nad tem, da je beneška politika v določenem obdobju usmerila svoje ekspanzionistične težnje k celini ter si podredila Furlanijo in nekatere druge dežele. Ne gre pozabiti pomembnega dejstva, in sicer, da je Candido pripadal prohabsburški stranki strumierov. Tudi zgolj kot furlanski plemič se gotovo ni sprijaznil z dejstvom, da so Benetke odrinile njegov razred na stranski tir. Njegove slavlne besede na račun Benetk je potrebno razumeti kot golo retoriko, ki se ne sklada z njegovo politično usmeritvijo in njegovo deželno zavestjo. Pomenljivo je namreč tudi dejstvo, da Candido v delu kar trikrat poudari, da nastanek Benetk temelji na propadu Akvileje; akvilejski, torej forojulski (furlanski), plemiči naj bi se zatekli na tamkajšnje območje.²⁷ Ponavljanje pa sploh ni značilnost njegovega pisanja, kar dokazuje, kako mu je bilo pri srcu izpostavljanje furlanske vloge v beneški zgodovini. Podobno je že Carlo Guido Mor domneval, da se v delih furlanskih historiografov beneškega obdobja skriva protibeneška polemika, pa čeprav ni eksplicitno izražena, saj se nihče ni drznil odkrito zoperstaviti beneški oblasti.²⁸

Zaradi geografske lege je Furlanija bila pogosto žrtev barbarskih vdorov. Candido se zaustavi tudi pri tem in opiše posamezne poti, po katerih naj bi barbari vdrl v Italijo: *Viae, quibusiter Barbaris in Italiam patet: Veruca montisfalconis²⁹ ex Istris: Noritia longe latissima ex Liburnis, Tauriscis, et Noricis: Tulminia ex Iapidia: Clusia³⁰ ex forouibio: Villaccum*

²⁵ (...), [forojulski vojvoda Gisulf] *in exercitu diuersarum gentium ut forumiulium incolerent selegit: Quo fit ut non mirum uideatur si natio foroiuliensis tot hominum generibus adaucta uarium ac multiplex habeat idioma; Latino Gallico Hispano; Illyrico ac Germanico deseruiens: Sermo quidem grauis; ad consequendas et proferendas alias linguas ob peculiare accentus ualde accommodas: Immutatum aliquantum uides a romano foroiuliense idioma tot Barbaris immixtum; Non tamen ideo censeas inuersos mores; disciplinamque illam Italicam immutatam: Ad claementiam enim accolarum ingenia omnis illa, cum qua uenerant, mansuefacta est feritas: Et sicut in frugibus pecudibusque non tantum semina ad seruandam indolem ualent; quantum terrae proprietates coelique sub quo aluntur, mutat; ita miti coelo mutata est illa gentium ferocitas* (Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.).

²⁶ Od Candidovega opisa omenjene vojne se povsem razlikuje tisti, ki ga je podal čedajski zgodovinopisec Niccolò Canussio v svojem delu *De restitutione patriae* (Udine 1990). Slednji je namreč vojno, ki jo je povzročila želja Benetk po obvladovanju celine, prikazal zelo izkrivljeno, in sicer kot prizadevanje Benetk za zaščito Čedad.

²⁷ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III., IV., VII. knj.

²⁸ Carlo Guido Mor, *Uno sguardo alla storia della storiografia friulana*, v: *Sot la nape* 24/1972, št. 3, 18.

²⁹ Tržič.

³⁰ Chiusaforte v dolini reke Bele.

*uocant, et ex Carnunto : montis Crucis*³¹ *a Iulio Caesare accessibilis uia facta, (...) Hae omnes praeter Noriciam, qua Barbarorum ingentes copiae magno nostro malo super irrupere, parua manu custodiuntur.*³² Pri tem lahko omenimo, kako je nekatera imena razrešil sodobni prevajalec. Candidova *Tulminia*, torej reka Tolminka, je bila spremenjena v reko *Fulminia*, *Carnuntum* pa v goro (*monte Carnuto*). Zanimivo pa je, da na nekaterih drugih mestih prevajalec z imenom *Carnuto* prevaja Candidovo oznako za Karantanijo oziroma Koroško (*Carnuntum*). V srednjem veku se je z imenom *Mons Carantanus* označevala Šenturška gora (nem. Ulrichsberg), hrib v bližini Gosposvetskega polja in Krnskega gradu, cerkvenega in posvetnega središča Karantanije. Prevajalčeva omemba *monte Carnuto* se najverjetneje navezuje prav na nekdanje karantansko središče oziroma na Šenturško goro ali na Krnski grad in temelji na prevajalčevem izvenbesedilnem znanju, saj v Candidovem originalnem spisu podatkov o kaki gori ali središču ni najti.

Večkrat se v Candidovem spisu omenjajo tudi sosednje dežele. Candido se z oznako *Carnuntum* nanaša ne le na Karantanijo, temveč tudi na poznejšo koroško deželo (celo v kontekstu prve habsburško-beneške vojne). Leta 1269 je bil izvoljen za patriarha Filip Spanheimski, brat koroškega vojvode Ulrika. Pustimo ob strani dejstvo, da je izvoljenega patriarha Candido napačno opisal kot koroškega vojvodo (*Philippus Carnunti dux; Philippus carinthiae dux*);³³ ta podatek je namreč le prevzel po *Chronicon tertium Patriarcharum Aquileiensium, Volcheri, et successorum*.³⁴ Ta omemba izstopa zaradi tega, ker jasno kaže, da je Candido enačil Koroško in Karantanijo, saj se je na območje obračal istočasno tako z imenom *Carinthia* kot, anahronistično, z imenom *Carnuntum*. Prevajalec je ponekod ohranil to dvojnost, in sicer z oznakama *Carinthia* in *Carnuto*. Gre za ustaljeno pojmovanje, podobno so tudi nekateri zgodovinopisci od Michaela Gottharda Christalnika (†1595) do Aquilinus Juliusa Caesarja (†1792) enačili Karantanijo in Koroško.³⁵ Vzrok tega dvojnega poimenovanja pa izvira iz določenega načina dojemanja prostora in časa, ki ne ostro ločuje pretekle in sočasne pojave, in nagnjenja k antikiziranju imen.

Slovensko zgodovinopisje je posvetilo precej pozornosti ustoličevanju koroških vojvod. S tem se je poglobljeno ukvarjal zlasti Bogo Grafenauer, ki je v delu *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) analiziral posamezne vire, ki govorijo o tem nenavadnem obredu. V tej pomembni študiji pa je odsoten dolg odlomek, ki ga je posvetil ustoličevanju Candido.³⁶ Vir mu je predstavljalo delo *De Europa* Eneja Silvija Piccolomini, kasnejšega papeža Pija II. Primerjava s Piccolominijevim odlomkom³⁷ pokaže, da je Candido razen nekaj drobnih izjem le dobesedno prepisal tekst. Poleg tega, da se je Piccolominijev mršavi bik (*bos macer*) spremenil v kravo (*uacca*), velja poudariti, da je Candido očitno čutil potrebo po prilagoditvi nekaterih lastnih imen. Ime goriškega grofa, ki ga je Piccolomini označil kot *Comes Goritiae* oziroma *Goriciae comes*, je spremenil v *Noritianus comes*.³⁸ V Candidovem delu mesto Gorica namreč vedno nastopa pod imenom *Noritia*. Gre za

³¹ Monte Croce Carnico (Plöckenpass) v Karnijskih Alpah, preko katerega je v srednjem veku vodila pot proti Mauthenu.

³² Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

³³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, V. knj.

³⁴ Vir objavljen v: Bernardo Maria de Rubeis, *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis commentario historico-chronologico-critico illustrata cum appendice*, Argentinae 1740, Appendix, 12.

³⁵ Darja Mihelič, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, v: *Zgodovinski časopis* 31/1977, št. 3, 288.

³⁶ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VII. knj.

³⁷ Prim. objava omenjenega odlomka iz Piccolominijevega dela *De Europa* v: Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 129–131.

³⁸ Candido v svojem delu ne posveča posebne pozornosti Gorici (*Noritia*) in Goriškim grofom (*Noritiani*, *Noriciani principes*, *Noriciani comites*, *Noritiani principes*), čeprav jih pogosto bežno omenja zlasti v zvezi s

zamenjavo ustaljenega poimenovanja z antičnim imenom, ki se nanaša na Norejo. To keltsko mesto je v preteklosti pritegnilo pozornost več piscev, ki so ga iskali na najrazličnejših lokacijah. Furlanski zgodovinopisci so ga postavljali na primer v Gorico oziroma na Sv. Katarino (Kekec) nad Novo Gorico (Martin Bavčer, Gian Giacomo D'Ischia, Giuseppe Cipriani), v Venzone (Paolo Fistulario, geograf Cluverio), in drugam.³⁹ Candido je očitno menil, da je prav na tleh sodobne Gorice nekoč stalo to antično mesto. Istega mnenja so bili tudi avtorji nekaterih zemljevidov 16. stoletja; to lahko vidimo na primer na zemljevidu *La vera descriptione del Friuli* iz leta 1553, na katerem je mesto predstavljeno z besedami *Goritia de antiqui Noreia*,⁴⁰ na zemljevidu *Carinthiae Dvcatvs, et Goritiae palatinatvs* Wolfganga Laziusa pa kot *Noreia Goerz*⁴¹ itd. Candido pa je ime Noritia morda prevzel po seznamu *Urbs, Castra, Oppida, et Arces Forojulienses*, saj se toponimi obeh del, razen nekaj drobnih razlik, skladajo.⁴² Pomenljivo pa je dejstvo, da se je sodobnemu italijanskemu prevajalcu zdelo potrebno k prevodu Candidovega dela dodati razlago, da se toponim *Noritia* nanaša na sodobno Gorico (*Prencipi (...) Noritiani, cioè di Goritia*).⁴³ To dokazuje, da identifikacija Gorice in Noreje ni bila splošno poznana, temveč omejena na ozek krog učenjakov, in je zato potrebovala razlago. Candidova priljubljena navada antikiziranja imen mest in dežel je povezana s tedaj priljubljeno prakso, da so kraje imenovali s čim starejšimi imeni, da bi na ta način podčrtali njihovo starost in s tem povečali njihov ugled. Tako je na primer sodobnik Niccolò Canussio tako za antično kot za sodobno obdobje pri poimenovanju Čedadu uporabljal antično ime *Iulium* (zelo redko *Civitatum*).⁴⁴ Sabellico pa je Videm, ki naj bi ga po njegovem mnenju ustanovili sami Huni, imenoval celo *Hunnium*.⁴⁵ Candido pa je z uporabo imena Noreja želel Gorico počastiti s slavno preteklostjo in tedaj zelo cenjenim starodavnim izvorom. Vrnimo se k ustoličevanju, natančneje k še dvema razlikama med Candidovim in Piccolominijevim tekstom. Piccolomini se je obrnil na slovanski jezik z besedami *sermone Sclauonico*, Candido pa s podobnim izrazom, in sicer *sermone sclauo*. Candido je ohranil pripombo, da so Korošci Slovani s tem, da je ponovno nekoliko spremenil obliko imena: Piccolominijeve *Carinthiani* in *Sclai* je poimenoval *Carinthii* in *sclai*. Postavlja se vprašanje, če je Candido resnično soglašal s to trditvijo. Nikjer drugje kot na tem mestu ni etnično ali jezikovno opredelil Korošcev. Najverjetneje pa se Candido v to sploh ni pogloblja in ga jezikovni in etnični značaj Korošcev pri opisovanju nenavadnosti obreda sploh ni zanimala, tako da je brez posebnega poglobljanja le prepisal stavek, saj je tudi sam zapisal, da želi s tem odlomkom le razvedriti bralca morda že utrujenega od branja.

Posvetimo se sedaj zemljepisnemu imenu Japidija, ki ga ne le Candido, ampak tudi drugi avtorji pogosto navajajo. Sodobni kartografi so z imenom *Iapidia* označevali različna območja,

poznosrednjeveškimi in zgodnjenovoveškimi fajdami. Ne izpostavlja se niti posebnega položaja goriških grofov v okviru Furlanije in njihovih bojov s patriarhi.

³⁹ Martin Bauzer, *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*, I. knj., 12., 13. pogl. Giovanni Giacomo D'Ischia, *Historia della principale Contea di Goritia*, Gorizia 1899 (ponatis po: Udine 1684), 3. [Giuseppe] Cipriani, *Saggio sull'antica Noreja*, situata non lungi da Gorizia, Gorizia 1799. Gianrinaldo Carli, *Delle antichità italiane. Parte prima*, Milano 1788, 96–97. Paolo Fistulario, *Della città di Udine*, v: *Monografie friulane offerte a monsignore Zaccaria Bricito*, Udine 1817, 25. Enrico Maionica, *Al lettore*, v: D'Ischia, *Historia della principale Contea di Goritia*, IX.

⁴⁰ Zemljevid je objavljen v: Luciano Lago, *Theatrum Adriae. Dalle Alpi all'Adriatico nella cartografia del passato (secoli X–XVIII)*. Mostra di cartografia antica Museo Provinciale di Storia ed Arte. Gorizia – Borgo Castello 23 giugno – 9 ottobre 1989, Trieste 1989, 94–95.

⁴¹ Zemljevid je objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 145.

⁴² *Urbs, Castra, Oppida, et Arces Forojulienses* objavljen v: de Rubeis, *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis*, Appendix, 19.

⁴³ Candido, *Commentarii de i facti d'Aquileia*, I. knj.

⁴⁴ Niccolò Canussio, *De restitutione patriae*, Udine 1990.

⁴⁵ Fattorello, *La cultura del Friuli nel Rinascimento*, 46–47. Bianchi, *Del preteso soggiorno di Dante in Udine od in Tolmino*, 3–5, 187–192.

Kranjsko,⁴⁶ Istro⁴⁷ ter tudi Kras.⁴⁸ Zgodovinopisci pa so s tem imenom večinoma označevali Kras, pa tudi Kranjsko območje. V Candidovem delu izstopajo pogoste omembe Japidije, a večina teh ne omogoča natančnega razvozlanja njegovega pomena, temveč samo domnevo, da gre za območje vzhodno od Furlanije, ki je poseljeno s slovanskim prebivalstvom. Izjemo pa predstavlja naslednja omemba, ki jasno kaže, da je Candido pod imenom Japidija imel v mislih sodobno Kranjsko, saj jo enači s Karniolo (*Sontius ex alpibus iuxta Iapidiam, eam cranium et Carniolam uocant*).⁴⁹ V italijanskem prostoru je namreč ime Karniola še dandanes ustaljeno za označevanje kranjskega območja. Interesantno pa je, da je tudi prebivalstvo tega prostora, kot bomo videli v nadaljevanju, označeno z antičnim imenom *Iapides*. Japidija se omenja tudi v zvezi z reko Timav. Pri tem je razvidna Candidova predstava o tem, da naj bi Japidija oziroma Kranjska segala do Timava in do hriba Dlete južno od Snežnika. To temelji na njegovi omembi, da naj bi Virgil imenoval to reko *Iapidium*, ker ločuje Japidijo od Akvileje,⁵⁰ ter da naj bi ta vodotok predstavljal antično mejo Italije (*antiquus Italiae terminus*).⁵¹ S tem je Japidija, torej Kranjska, izvzeta iz območja Italije in postavljena v njeno neposredno sosedstvo. Candidov opis toka Timava oziroma glede reke, ki danes nosi v zgornjem toku slovansko ime Reka, v spodnjem pa je ohranilo antično ime (*Timavus*), se uvršča v okvir predstave, – ki temelji na spisih antičnih piscev (npr. Strabonu) in kateri je v grobih potezah pritrdila moderna znanost,⁵² – da reka Reka ponikne v Škocjanskih jamah in se ponovno prikaže v sami bližini morja, v Štivanu, ter se kmalu nato zlije v Jadransko morje: *Timauus ex finibus Iapidiae ortus, qui no/n/ longe fontibus progressus in proximum cuniculum, quasi manu factum praecipitatur, Atq/ue/ ita absorptus diu per subterraneos meatus labitur, haud proculq/ue/ a mari uiuo saxo pluribus fontibus erumpit; continuoque nauigabili fluuiu in mare euoluitur: (...)*.⁵³ V pravkar citiranem odlomku Candido navaja, da naj bi Timav izviral v Japidiji. Pri tem je mišljen vodotok, ki danes nosi ime Reka. Če upoštevamo dejstvo, da ta izvira ob vznožju hriba Dlete, lahko sklepamo, da se prav na tem območju po njegovem mnenju stikata Istra in Japidija oziroma Kranjska. Vzrok tega, da je Candido za eno in isto območje uporabil različna imena najverjetneje leži v tem, da so razni viri, h katerim se je zatekel, uporabljali zanj različna imena (npr. Pavel

⁴⁶ Npr. zemljevid severnega Jadrana neznanega kartografa (Benetke 1593; objavljen v: Luciano Lago, *Imago Adriae. La Patria del Friuli, l'Istria e la Dalmazia nella cartografia antica*, Trieste 1996, 42–43). Območje Kranjske je bilo pogosto označeno tudi z imenom *Cragno* in *Carniola* oz. *Carniolae pars* (npr. zemljevid *Opera de M[esser] Giac[o]mo Castaldi Piamontese Cosmografo in Venetia* iz leta 1566 (objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 123) z omembo *Cragno* in zemljevid *Fori Ivlii accvrata descriptio* iz leta 1573 (objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 136–137) ter zemljevid *Descrittione del Foro di Givlio. Fori Ivlii, et Histria* iz leta 1596 (objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 140) z omembo *Carniolae pars*).

⁴⁷ Npr. zemljevid *Istria olim Iapidia* Giovannija Antonija Maginija iz leta 1620 (objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 161).

⁴⁸ Npr. zemljevid Furlanije Giovannija Andreja Vavassorija iz leta 1553 (objavljen v: Lago, *Theatrum Adriae*, 94–95).

⁴⁹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj. V tem primeru je italijanski prevajalec ohranil imena omenjenih dežel: *Sontio [sorge] de le Alpi uicino ad Iapidia, e chiamasi Cranio e Carniola*.

⁵⁰ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

⁵¹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

⁵² Problem toka te reke je zelo zapleten (npr. tudi del vode iz Vipave in Soče se priključi Timavu) in še vedno ne povsem raziskan. Forti, »Problem podzemnega toka Kraške Reke in izvira Timava«. Zgodovina speleoloških raziskav, v: Reka – Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke, Ljubljana 1990, 209–210. Marjeta Šašel Kos, Timava, v: Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1999, 13. zv., 254–255.

⁵³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj. Na kuriozen način je opisana jama, kjer voda ponikne, preden se ponovno pojavi v Štivanu; za opisom jame, ki zgleda, kot da bi bila narejena s človeškimi rokami oziroma umetelno (*cuniculum, quasi manu factum*), se namreč skrivajo Škocjanske jame. Ta primerjava je bila tako kot mnogo drugih odlomkov prevzeta iz Sabellicovega dela *De vetustate Aquileiensis patriae* (Marc' Antonio Sabellico, *De vetustate Aquileiensis patriae*, I. knj, v: Marc' Antonio Sabellico, *De vetustate Aquileiensis patriae et carmina*, [Padova] [1482–1483]).

Diakon Carniola, Virgil Iapidia). Candido je tudi zapisal, da so patriarh Bertold Andeški ter njegovi starši prepustili oglejski cerkvi veliko posesti na Koroškem in Kranjskem (*multa bona in Carnunto, et Iapidia*).⁵⁴ Bertold je oglejski cerkvi namreč prepustil svoje posestvo v Slovenj Gradcu in Ložu, njegov brat Henrik pa župnijo Črnomelj in nekaj drugih posestev.⁵⁵ Omenjeni odlomki so le potrditev tega, da je Candido identificiral *Carnuntum* s Koroško in Japidijo s Kranjsko.

Na podlagi Piccolominijevih poročil so opisani turbulentni dogodki, povezani z Otokarjem II. Přemyslom. Pri tem se omenjajo nekatere slovenske dežele, in sicer Istra, Koroška, Slovenska marka (*Marchia Sclauonica*) in Štajerska (*Stiria*). Slednjo pisec enači s provinco Valerijo (*Valeria*). To je povezano s spremembo pomena imena Valerija, saj je v določenem obdobju ime namesto province vzhodno od Blatnega jezera začelo označevati prostor, ki ga nekateri viri označujejo z imenom *Suavia*, oziroma staro provinco Savijo (*Savia*). Ta sprememba je posledica preselitve prebivalcev province Valerije, morda med letoma 401 in 408, na jugozahod Prve Panonije oziroma Savije.⁵⁶ V delu izstopa tudi Candidovo istovetenje Norika s sodobno Bavarsko in Avstrijo (*in Horicum, ubi nunc Baioaria et Austria est*).⁵⁷ Do konca 6. stoletja je ime Norik označevalo današnji južnoavstrijski in vzhodnoslovenski prostor, kasneje pa bavarsko območje.⁵⁸ To je povezano z delom Pavla Diakona, ki je predstavljal enega izmed najpomembnejših Candidovih virov. Čedajski pisec se je namreč na Bavarsko obračal z imenom *Noricorum provincia*, pozneje je to postala ustaljena praksa.⁵⁹

Candidovo zanimanje za daljne kraje se kaže v obsežnem odlomku, ki ga je posvetil opisu potovanja misionarja Odorika Pordenonskega († 1331)⁶⁰ do Kitajske v začetku 14. stoletja. Pozornost je posvečena v prvi vrsti geografskim posebnostim in neobičajnim navadam raznih ljudstev (nekaterim azijskim ljudstvom, npr. Skitom (*Scythas*), pripiše ljudožerstvo). Da bi bralec verjel nenavadnim podatkom, ki jih niza glede daljnih vzhodnih dežel, je Candido poudaril, da se ti skladajo z informacijami, ki jih, na primer, posreduje Marco Polo,⁶¹ kar nakazuje težnjo po preverjanju podatkov. Candido je na koncu dela zapisal, da je obravnaval tuje zadeve le toliko, kolikor je bilo to pomembno za furlansko zgodovino,⁶² a dogajanju občega pomena (npr. bojem na Vzhodu med Turki in Benečani, odkrivanju dežel daljne Azije itd.) je v spisu namenjenega kar nekaj prostora, kar dokazuje širino Candidovega zanimanja. To pa ne velja za današnje slovensko ozemlje, saj se Candido razen nekaterih izjem (npr. omembe ustoličevanja koroških vojvod, Japodov in Japidije itd.) ni posebej zanimal za to območje. Candido omenja tudi nekatera druga mesta današnjega slovenskega ozemlja, na primer Postojno (*Postaema*), Kluže oziroma Bovško sotesko (*Portae Plytinae, Plytinae ualles*), Štivan (*arx divi Ioannis Chersii*), Koper (*Justinopolis*) itd., vendar gre le za bežne omembe. Candido omenja rudnik živega srebra v Idriji,⁶³ pri čemer gre izpostaviti, da je Candido omenjeno območje obravnaval

⁵⁴ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, V. knj.

⁵⁵ Paschini, *Storia del Friuli*, 322, 331.

⁵⁶ Friedrich Lotter et al., *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*, Ljubljana 2005, 100–101, 131–132, 220.

⁵⁷ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

⁵⁸ Peter Štih, *Obisk cesarja Leopolda I. v Gorici leta 1660 in govor jezuita Martina Bavčarja*, v: Branko Marušič, Peter Štih (ur.), *Pater Martin Bavčer: ob štiristoletnici rojstva*, Nova Gorica, Ljubljana 1995, 34. Ernst Klebel, *Das Fortleben des Namens „Noricum“ im Mittelalter*, v: *Carinthia I* 146/1956, 3. in 4. zv., 481.

⁵⁹ Grafenauerjeve opombe v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor 1988, 139.

⁶⁰ Življenjepis sv. Odorika v: *Leto svetnikov*. 1. januar–marec, Celje 1999, 199–203, in Marchetti, *Il Friuli – uomini e tempi*, I. knj., 124–128.

⁶¹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VI. knj.

⁶² Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VIII. knj.

⁶³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

kot del domače dežele, čeprav je habsburško-beneška vojna prav v njegovem času bistveno spremenila tamkajšnjo situacijo. Območje Idrije je bilo že nekaj let, natančneje od leta 1509, pod avstrijsko zasedbo, leta 1521 pa je bilo z mirovnim sporazumom dodeljeno Habsburžanom. Kljub temu, da so omenjene vrstice bile napisane med letoma 1518 in 1520, ko je območje bilo že vrsto let odtrgano iz furlanskih oziroma beneških rok, pa ga je Candido še vedno čutil kot del svoje dežele, saj je v preteklosti dolgo časa spadalo pod Furlanijo. Vendar je na podlagi Candidovega nezanimanja za to območje jasno, da ga ni dojemal kot pravo furlansko ozemlje, temveč le kot območje, podrejeno Furlaniji (gledano lastniško z vidika ekonomskega izkoriščanja).

V povezavi s pohodom uzurpatorja Maksimina Tračana, ki je proti sredini 3. stoletja krenil iz Panonije proti Akvileji, pa se omenja Emona (*Aema, Aemona, Lubiana*).⁶⁴ Pri tem je zanimivo, da je Candido tokrat Emono opredelil kot del Italije. Pri tem se je očitno zavedel, da je v antiki severovzhodna meja Italije segala veliko bolj proti vzhodu kot v njegovem času, in sicer do razvodja med Savo in Savinjo oziroma do prelaza Atrans (Trojane).⁶⁵ Candido je namreč poznal Herodijanovo Zgodovino. Poročilo o omenjenem pohodu temelji prav na Herodijanu, iz katerega je lahko med drugim tudi povzel podatek, da je Emona spadala v okvir Italije, saj jo Herodijan jasno označi kot italško mesto.⁶⁶

Nekajkrat se omenja tudi Tolmin, ki ne izstopa le zaradi tega, ker ga Candido dojema kot furlanski kraj, temveč zlasti v povezavi z legendo o bivanju največjega italijanskega pesnika Danteja Alighierija na slovenskem ozemlju. Candido je namreč zapisal, da je slavni Florentinec v času svojega izgnanstva prebival eno leto v Vidmu pri patriarhu Paganu della Torreju, nato pa je bil gost veronskega gospoda Cangrande della Scala: *Apud quem [Paganum patriarcham] Dantes Aligerius, poeta insignis Gibellinos secutus a Florentinis Guelphis urbe pulsus per annum Vtinae⁶⁷ summo fauore commoratus est: Inde ad canem grandem ueronensium regulum digressus, cuius opera, quamvis frustra persaepe in patriam redire conatus est.*⁶⁸ S pravkar citiranim odlomkom se je poglobljeno ukvarjal Giuseppe Bianchi. V delu *Del preteso soggiorno di Dante in Udine od in Tolmino durante il Patriarcato di Pagano della Torre e documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1332* je dokazal, da je Candido prevzel omenjeni odlomek o Dantejevem bivanju pri patriarhu Paganu iz dela *De vitis Pontificum Romanorum* Bartolemeja Sacchija-Platine (1421–1481) ter da je pri tem zagrešil bistveno napako. Platina je namreč zapisal, da se je izgnani Dante zatekel v *Forumlivii* (Forlì), Candido pa je to ime zamenjal z *Forumiulii* (v tem primeru Furlanija, ne mesto Čedad) in posledično zapisal, da se je pesnik umaknil v Videm (*Utina*). Historiografi, ki so pisali o Dantejevem bivanju v Furlaniji (npr. Jacopo Valvasone di Maniago, Francesco Palladio degli Olivi), so se oprli prav na to zmoto.⁶⁹ Zaustavimo se še pri ustnem izročilu, ki je še danes živo na Tolminskem in ki posreduje različne inačice glede Dantejevega bivanja na tem območju. Ustno izročilo se je tekom stoletij spreminjalo, ljudska domišljija ga je obogatila s slikovitimi elementi in anahro-

⁶⁴ Tako Candido kot sodobni prevajalec uporabljata ime *Lubiana*, pridevniška oblika je pri Candidu *Labacen(n)sis*, pri prevajalcu pa *Lucense*. Izvor imena *Lubiana* Candido pripisuje bližnjemu močvirju, ki naj bi ga Strabon imenoval *Lugaea* (dan. Cerkniško jezero).

⁶⁵ Peter Štih, O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, v: Darja Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999, 107.

⁶⁶ Objava in slovenski prevod obravnavanega odlomka iz Herodijanove Zgodovine v: Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana 1986, 415–433.

⁶⁷ Videm.

⁶⁸ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, VI. knj.

⁶⁹ Bianchi, *Del preteso soggiorno di Dante in Udine od in Tolmino durante il Patriarcato di Pagano della Torre*, 11–18, 132–137, 166–318. Vale, *Della dimora di Dante in Friuli*, 108–111.

nizmi. Pripovedovalci se v nekaterih primerih niso zavedali pravega pomena Alighierijevega nastopa v zgodovini. Bianchi je ugotovil, da izročilo temelji na nesmiselnih Valvasonejevih domnevah, da se ena od Dantejevih tercin⁷⁰ navezuje prav na to območje ter da je v Zadlaški jami mogoče prebrati Dantejevo ime.⁷¹ Veliko raziskovalcev je pritrdilo Bianchijevim sklepom (npr. Carl von Czoernig, Milko Kos, Branko Marušič, Simon Rutar, Peter Štih).⁷² Giuseppe Vale je pritrdil Bianchijevim ugotovitvam, da Dante ni obiskal Furlanije v Paganovem času, a je pustil odprto možnost, da je bil Dante v gosteh Goriških grofov med leti 1304 in 1307 ali 1313 in 1318. Ob tem pa ni podal nobenega novega vira ali podatka, ki bi lahko dokazal pesnikovo prisotnost v Furlaniji, temveč je le opozoril na že poznane elemente, ki ne zavračajo tovrstnega bivanja na posestvu Goriškega grofa, ga pa tudi ne dokazujejo (npr. v ozadju nekaterih prizorov iz Božanske komedije naj bi se skrivalo Cerkniško jezero, Javornik, Devin in kraške jame; Dantejeva omemba furlanskega in istrskega govora itd.).⁷³ Vendar ne gre pozabiti dejstva, da ni nikakršnega vira ali dokaza, ki bi dopuščal utemeljenost trditve o Dantejevem bivanju v Furlaniji ali v Tolminu. V želji po dokazovanju italijanskosti tega mejnega območja pa so legende navdušeno izrabljali italijanski nacionalisti. Brigata Sassari je ob prihodu na Tolminsko leta 1918 pred vhodom v t.i. Dantejevo jamo postavila spominsko ploščo v čast Danteju. Leta 1966 je tolminsko turistično društvo z nepremišljeno potezo ponovno postavilo novo ploščo, posvečeno Danteju.⁷⁴ V Tolminu je bil 8. avgusta 1929 slovesno, ob prisotnosti italijanskega prestolonaslednika Humerta Savojskega, postavljen bronast Dantejev doprtni kip. Zelo pomenljivo je dejstvo, da je pobuda za to iniciativo prišla od tolminskih fašistov.⁷⁵ V goriškem fašističnem glasilu *L'Isonzo* so glede kipa zapisali, da bo le-ta ponovno dokazoval ponosno italijanskost tega ljubkega mesteca.⁷⁶ Po drugi svetovni vojni je kip pred uničenjem rešil muzealec Leo Vilhar. Kip je bil nato razstavljen v Tolminskem muzeju, kasneje pa v gostilni v Ločah. Oktobra 1993 je bil ponovno postavljen v Tolminu, prav na kraju, ki so mu ga desetletja pred tem odredili fašisti.⁷⁷ Danes se kip nahaja na najprimernejšem mestu, v Tolminskem muzeju.⁷⁸

Avtor ni zaobšel tedaj zelo perečega problema o izvoru Čedad in Vidma, ki sta ga zgodovinarja Marc'Antonio Coccia, imenovan Sabellico, in Niccolò Canussio v 15. stoletju razvnela v živahno in dolgotrajno diskusijo. Večna tekmeča, Čedad, nekdanje glavno mesto

⁷⁰ *Tali eravamo tutti e tre allotta, | io come capra ed ei come pastori | fasciati quinci e quindi dalla grotta* (Dante Alighieri, Divina Commedia, Purgatorio, XXVII, 85–87). V slovenskem prevodu: – *tako smo nočevali tam mi trije: | jaz kakor koza, ta dva kot čuvaja, | a z leve in desne nas pečina krije* (Dante Alighieri, Božanska komedija. Pekel, prevedel, uvod in opombe napisal Andrej Capuder, Maribor 1972, 133).

⁷¹ Bianchi, Del preteso soggiorno di Dante in Udine od in Tolmino durante il Patriarcato di Pagano della Torre, 187–207.

⁷² Carl von Czoernig, Gorizia "la Nizza austriaca": il territorio di Gorizia e Gradisca (compresa Aquileia), Gorizia 1969, 276, 529. Milko Kos, Dantejevi sledovi med Jugoslovani, v: Alojzij Res (ur.), Dante 1321–1921, Ljubljana 1921. Branko Marušič, Tolminska v zgodovinarstvu, v: Zgodovinski časopis 41/1987, št. 1, 27–34. Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno ž njih prirodoznanskim in statističnim opisom, Gorica 1882, 225–226. Peter Štih, Duh Danteja še vedno blodi po Tolminskem, v: Delo 35/1993, št. 258 (6. nov. 1993), 22.

⁷³ Vale, La dimora di Dante in Friuli, 111–126.

⁷⁴ Besedilo obeh spominskih plošč je objavljeno v: Tone Pavšič, Spomeniki in spominske plošče osebam v občinah Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica, Sežana in Tolmin, v: Goriški letnik 6/1979, 342–343.

⁷⁵ L'idea del popolo, 11. 8. 1929, 1; L'Isonzo, 1. 8. 1929, 1, 3. 8. 1929, 1, 5. 8. 1929, 1, 8. 8. 1929, 1–4, 12. 8. 1929, 1, 10. 8. 1929, 1–2; Novi list, 8. 8. 1929, 15. 8. 1929.

⁷⁶ L'Isonzo, 12. 8. 1929, 2.

⁷⁷ Roš, Dantejev duh še vedno blodi po Tolminskem, 10. Branko Marušič, V Tolminu odkrili kar tri spomenike, v: Delo, 30. 10. 1993, št. 253, 22. Peter Štih, Duh Danteja še vedno blodi po Tolminskem, 22.

⁷⁸ Več o tem: Neva Makuc, Kaj imata skupnega Dante Alighieri in slovensko ozemlje? V: Katarina Keber in Katarina Šter (ur.), Historični seminar 6, Ljubljana 2008, 41–56.

furlanskega vojvodstva in kneževine oglejskega patriarhata, ter Videm, v Candidovem času najpomembnejše furlansko mesto, sta se namreč prepirala, kateri od njiju si zasluži ugled starejšega izvora. Candido je obema mestoma pripisal spoštljivo starost, saj je želel pogladiti spore.⁷⁹ Vprašanje, ki so ga razpihovali notranjepolitični spori in krajevna zavest, je bilo rešeno v 19. stoletju v prid Čedadu na podlagi antičnih najdb, odkritih v tem mestu in nesporno izvirajočih iz rimskega časa.⁸⁰ Mesto Čedad je v preteklosti nosilo različna imena, *Forum Iulii* oziroma *Forumiulii*, *Civitas Austriae* oziroma le *Austria* in *Cividatum*. Kako pa se je Candido obračal na Čedad? Imenoval ga je *Iulium castrum* ter ob tem razložil, da nosi v sodobnem času ime *ciuitas Austriae*. Poimenovanje naj bi bilo povezano z vdovo langobardskega kralja Liutpranda, Rosimundo, ki naj bi prenesla oblast na mestni senat.⁸¹ Po današnjih razlagah pa ime *Civitas Austriae* ('mesto Vzhoda') izvira iz tega, da je bilo mesto na čelu najvzhodnejše grofije frankovskega italjskega kraljestva. V preteklosti je spomin na pomen tega toponima izginil in pojavila se je druga razlaga, ki jo srečamo poleg v nekaterih drugih spisih tudi v Candidovem delu.⁸² Candido je prevzel podatek, da naj bi bilo ime povezano z Rosimundo, iz dela *De restitutione patriae* Niccola Canussia. Slednji je pripisal Rosimundi avstrijsko poreklo (*Austriae oriunda*,⁸³ *Austriae regina*⁸⁴), Candido pa je iz nje naredil še pripadnico avstrijske vojvodske družine.

Candido v svojem delu preseneti z omembo znamenite listine iz leta 1001 (DD. O. III. 402), s katero je Oton III. patriarhu Johannesu podelil polovico kastela Solkan (*Siliganum*), polovico vasi Gorica (*Goriza*) ter polovico ozemlja med Sočo, Vipavo in Trnovsko planoto.⁸⁵ Candido je na koncu četrte knjige zapisal, da je patriarh pridobil Solkan in polovico mesta Gorice (*Siliniano, Dimidioque Noriciae oppido*).⁸⁶ Ta omemba izstopa zaradi tega, ker gre za zelo zgodnjo omembo tega dokumenta s strani nekega zgodovinopisca. V naslednjih dveh stoletjih pa je diploma vzbudila tudi zanimanje nekaterih drugih furlanskih zgodovinopiscev, na primer Giovannija Francesca Palladija degli Olivi, Martina Bavčarja, G. F. Bernarda Marie de Rubeisa in drugih.

4. Candidov pogled na Slovane

Pri obravnavanju avtorjevega odnosa do antičnih, srednjeveških in sočasnih jezikovnih in etničnih skupin je potrebno upoštevati, da je delo *Commentariorum Aquileiensivm libri octo* bilo spisano v začetku 16. stoletja, ko so glavni kriterij za delitev prebivalstva bili pripadnost

⁷⁹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.

⁸⁰ Več o tem v tedanjem času zelo aktualnem historiografskem vprašanju v: Trebbi, Iacopo di Porcia, feudatario e umanista, 134–141, in Neva Makuc, *De restitutione patriae* čedajskega zgodovinopisca Niccola Canussia, v: *Kronika* 54/2006, št. 1, 1–14.

⁸¹ *Rosimunda interim Liuthprandi regis uxor Austriis principibus oriunda, uiro fato functo, hortatu Hirprandi in foriulii sedem successit : Quae generosos ciuium mores arduis in consiliis conspicata, reliquum uitae sibi sine cura exigens administrationem omnem ipsis est elargita : Quamobrem senatus consulto ad posteritatis memoriam Decretum est oppidi nomine imutato ciuitatem austriam nuncupari* (Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.).

⁸² Sočasni italijanski prevajalec pa imenuje Čedad *Giulio castello*, izjemoma *Giulio*, saj le-ta v večini drugih primerov označuje kraj Zuglio (antični Iulium Carnicum).

⁸³ Canussio, *De restitutione patriae*, I. knj., 18. pogl.

⁸⁴ Canussio, *De restitutione patriae*, II. knj., 3. pogl.

⁸⁵ Prepis in slovenski prevod listine v: Peter Štih, "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Gorizia": študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johnesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412), Nova Gorica 1999, 29–32.

⁸⁶ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, IV. knj.

določenemu družbenemu sloju, religiji, upravno-političnemu območju itd. Etnični kriteriji niso igrali vloge. Poleg tega se je humanistično zgodovinopisje zanimalo le za 'ugledne' teme, med katere niso spadale različne lingvistične in etnične skupine. Poleg tega je Candido kot ponosen pripadnik plemiškega stanu in vodja frakcije strumierov gledal z zaničevanjem na kmečki sloj, kateremu je pripadala večina slovanskega prebivalstva. Candido tako ni posvečal skoraj nikakršne pozornosti sodobnim etničnim, ali bolje jezikovnim skupinam (izjemo predstavljajo, kot bomo videli v nadaljevanju, le t.i. Turki), sploh pa ne slovanskemu prebivalstvu, medtem ko so antična in zgodnjerednjeveška ljudstva zaradi njihovega epohalnega pomena v evropski zgodovini, njihove markantne drugačnosti napram italškemu človeku ter njihove zastopanosti v raznih zgodovinskih virih predmet njegovega zanimanja. T.i. barbarom niso pripisane kake posebne značajske lastnosti, čeprav je pripisovanje negativnih lastnosti, kot na primer nezmernost v hrani in pijači, bila priljubljena praksa med Candidovimi sodobniki. V odlomku, ki ga bomo predstavili v nadaljevanju, pa pride do izraza izrazito biološko dojemanje antičnih in zgodnjerednjeveških etničnih skupin, kar ima antične korenine. Odlomki, ki so posvečeni tem skupinam, temeljijo na spisu Pavla Diakona, *Historia Langobardorum*. Isto velja tudi za odlomke, ki se nanašajo na zgodnjerednjeveške Slovane.

V prvih treh knjigah so pogoste omenbe antičnih in zgodnjerednjeveških etničnih skupin, omenjajo se namreč *Troiani*, *Romani*, *Galli*, *Lombradi*, *Celtiberi*, *Istri*, *Taurisci Norici*, *Galli Transalpini*, *Hunni*,⁸⁷ *Sequanni*, *Hedui*, *Tarsiani*, *Heruli*, *Cimbri*, *Gepidae*, *Ostrogothi* in *Vesegothi*,⁸⁸ *Veneti* oziroma *Heneti*,⁸⁹ *Euganei*, *Bulgari*, *Longobardi* oziroma *Langobardi*,⁹⁰ in t.i. *Pannoni* (ta oznaka služi za označevanje različnih skupin, ki so se v teku stoletij zvrstila na območju Panonije, na primer Avarov⁹¹ in Ogrov⁹²). Sočasni italijanski prevajalec je ljudstvo *Istri* prevedel enkrat z besedo *Istri*, drugič z besedo *Istriani*. Podobno se Candidovi *Galli* v prevodu pojavljajo v dveh oblikah, kot *Galli* in kot *Francosi*. V zvezi z antičnim časom se omenjajo tudi *Heluetii*, katere je prevajalec preimenoval v Švicarje (*Suizzeri*). *Itali* so prevedeni kot *Italiani*. Candidovi *Teutoni* so prevedeni kot *Tedeschi*, *Germani* pa kot *Aleman*. Pri poimenovanju je opaziti precejšnjo inkoherenco oziroma kar zmedenost sočasnega

⁸⁷ Veliko prostora je posvečenega Hunom, ki so tako kot tudi v delih nekaterih drugih historiografov (npr. v Sabellicovem delu *De vetustate Aquileiensis patriae*) označeni kar kot *Scythica gens* (Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.), saj je zemljepisna oznaka *Scythia* služila za poimenovanje območja vzhodno od Italije (Štih, O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, 110.) Glede Hunov je v osredju predvsem dogajanje na furlanskem ozemlju in obleganje Akvileje leta 452, pripoved pa temelji predvsem na legendarnemu izročilu (npr. hunska ustanovitev Vidma, prerokbe, triletno obleganje Akvileje itd.).

⁸⁸ Goti se omenjajo na več mestih. Druga knjiga se zaključuje z gotskim vdorom na akvilejsko območje in oplenitvijo Rima. Slednje naj bi se dogodilo prvega aprila 412, po današnjih interpretacijah leta 410. Vizigotski pohod je označen kot prehod, saj je Akvileja tedaj izgubila pomen in veličastnost ter 'zapadla v barbarstvo'. V zvezi s Teodorikovim pohodom v Italijo se omenja bitka med Goti in rimsko vojsko, ki se je odvijala ob Soči (t.i. Pons Sonti). Goti naj bi preko Ilirije in drugih pokrajin krenili proti Italiji. Postavili naj bi tabor ob Soči, nedaleč od Akvileje in odpočili živali na številnih tamkajšnjih pašnikih. Po zmagi nad Odoakrovimi četami naj bi osvojili še okoliška mesta in na koncu oblegali Ravenno (Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.).

⁸⁹ *Venetia* naj bi se razprostirala na vzhodu do Timava in na zahodu do reke Mincio (*Mintius*) oz. do Adde (*Abdua*) (Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, I. knj.).

⁹⁰ Candido Langobardom za razliko od nekaterih njegovih sodobnikov, na primer čedajškega zgodovinopisca Niccolò Canussia, ne pripiše kakega posebnega pomena v furlanski zgodovini.

⁹¹ Candido je na podlagi Pavlovih poročil spisal odlomek, posvečen avarskemu vdoru v Furlanijo v začetku 7. stoletja. Pavel Diakon ne poroča o kraju bitke med avarsko in langobardsko vojsko, a Candido jo iz neznanega razloga postavi v bližini Gorice (*apud Noriciam*). Novejše interpretacije bitko postavljajo na območje današnje Ajdovščine (Castrum). Grafenauer je domneval, da so tudi Slovani sodelovali pri tem vdoru (Grafenauerjeve opombe v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), 190).

⁹² Ogri, ki so pustošili po Furlaniji vso prvo polovico 10. stoletja, se le bežno omenjajo (najbrž zaradi pomanjkanja virov).

prevajalca, saj ponekod ohranja antična imena, ponekod pa jih nadomešča s sočasnimi imeni. V odlomku, posvečenem Hunom, Candido piše, da naj bi se Atilovi vojski pridružili še vojaki iz vrst Markomanov oziroma sočasnih Moravanov (*ex Marcomannis hodie Moravis*), Kvadov (*Quadi*), Svebov (*Sueui*), Herulov (*Heruli*), Rugijcev (*Rugii*) in Getov (*Gethi*). Ti naj bi se delno imenovali Transilvanci (*Transiluvani*), delno pa Vlahi (*Valacchi*). Candido glede slednjih dodaja, da so se nekoč imenovali *Flacchi* in da še vedno ohranjajo 'rimski' jezik, čeprav zelo spremenjen in komaj razumljiv italskemu človeku. Atila naj bi imel ob sebi še kralja Ostrogotov (*Ostrogothi*) in kralja Gepidov. Slednje enači s sočasnimi Poljaki, čeprav dodaja, da jih nekateri enačijo s Sarmati (*Gepidarum nunc Polanorum, quos alii Sarmatas uocant*).⁹³ Candido je očitno imel zelo posplošujoč pogled na etnične skupine in njihove etnogeneze. V ozadju tega tiči njegovo prepričanje v kontinuiran etnični razvoj, saj je omenjene sodobne skupine preprosto smatral za neposredne prednike določenih poznoantičnih skupin, ki naj bi le spremenile ime. V zvezi s furlanskim vojvodo Erikom (*Henricus gallus*) Candido izpostavlja, da naj bi vojvoda osvobodil Forojulce nadlegovanja Bavarcev (*Baioarii*), tako da je ubil osebo, imenovano *Ringus Baioarius*.⁹⁴ S tem je mišljen Erikov pohod proti Avarom leta 795 in osvojitve avarskega ringa, vendar je Candido nekoliko pomešal stvari. Za omembo Bavarcev se namreč skrivajo Avari in za imenom *Ringus Baioarius* avarski ring oziroma avarsko središče. Podobno napako opazimo tudi pri zgodovinopiscu Michaelu Gothardu Christalnicku oziroma Hieronymu Megiserju, ki v zvezi s Samovim uporom omenja pritisk Avarov, za katere trdi, da gre za Bavarce.⁹⁵ Podobno zamenjavo opazimo tudi v delu *Cronaca della terra di S. Daniele dai primi tempi all'anno 1515*, kjer je avarski kagan označen kot *Rè de' Baveri*.⁹⁶

Na tem mestu se lahko posvetimo Candidovemu odnosu do Slovanov. Večina odlomkov, ki govori o Slovanih, se nanaša na zgodnj srednjeveški čas oziroma na dogodke, ki jih sporoča Pavel Diakon; sočasno slovansko prebivalstvo pa ni bilo deležno skoraj nikakršne pozornosti. Candido se je obračal na zgodnj srednjeveške Slovane današnjega slovenskega ozemlja z različnimi imeni. Ponekod se ohranja Pavlova oznaka *Sclavi* (v prevodu sodobnega prevajalca *Sclavi* ali *Schiauoni*), drugod pa je le-ta spremenjena ali v *Carnunti* (prevedeno kot *Carnuti*) ali v *Illyrici* (prevedeno kot *Illirci*). Izbira imen neznanega sodobnega prevajalca mogoče izvira iz tega, da je najbrž poznal delo *De vetustate Aquileiensis patriae* tedaj zelo cenjenega zgodovinopisca Sabellica in pod vtisom le-tega Candidovo omembo nadomestil oziroma 'popravlil' z obliko *Carnuti*. Sabellico na več mestih namreč omenja *Carnute* in sicer kot plemo, ki naj bi se iz Galije preselilo v Italijo,⁹⁷ nikdar pa kakega plemena, ki bi ga lahko istovetili s Karantanci. Sedaj pa si pogledjmo posamezne odlomke, ki jih je Candido posvetil Slovanom. Pavel Diakon poroča, da so Slovani (*Sclavi*) vpadli v beneventsko vojvodino in nedaleč od mesta Sepontum postavili svoj tabor in ubili beneventskega vojvodo Aia. Pregnal jih je eden izmed sinov forojulskega vojvode Gisulfa, Radoald, ki je znal slovanski jezik.⁹⁸ Candido je prevzel to poročilo, a je uporabil za napadalce povsem drugačno ime. Pavlovi Slovani so se namreč spremenili v Ilire (*Illyrici*).⁹⁹ Candido je ime prilagodil obliki, ki se mu je zdela najprimernejša. Na osnovi Pavlovega poročila, da so Slovani prišli z ladjami, je razumel, da

⁹³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

⁹⁴ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

⁹⁵ Darja Mihelič, *Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja v: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Etnogenese*, Ljubljana 2000, 894.

⁹⁶ Girolamo Sini, *Cronaca della terra di S. Daniele dai primi tempi all'anno 1515*, Udine 1862, 4.

⁹⁷ Sabellico, *De vetustate Aquileiensis patriae*, II. knj.

⁹⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV. knj., 44. pogl.

⁹⁹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

so napad izvedli ljudje, ki so prebivali na vzhodni jadranski obali. Plemena, ki so prebivala na vzhodni jadranski obali, pa so antični pisci (npr. Strabon), na katere se je Candido na več mestih opiral, imenovali kar ilirska. Ker so poleg tega Iliri v humanizmu veljali za direktne prednike južnih Slovanov, je Candido slednje v skladu s priljubljeno navado antikiziranja imen preimenoval v Ilire. Za to se je očitno odločil, kljub temu da Sabellico, na katerega se je na več mestih svojega dela skliceval, zagovarjal prav nasprotno razlago. Sabellico je namreč v svoji zgodovini prav pri opisovanju tega pa tudi drugih dogodkov poudaril, da Slovani niso ilirskega rodu, čeprav živijo na ilirskem ozemlju, saj naj bi se v cesarski dobi preselili s severa v Dalmacijo in Ilirik.¹⁰⁰

Candido se je zaustavil pri drugem avarskem vdoru na območje Furlanije okrog leta 664. Pavel Diakon poroča, da je do bitke med avarsko in forojulsko vojsko prišlo na kraju, ki se imenuje *Flovius*.¹⁰¹ Candido je preprosto izpustil kraj bitke.¹⁰² Izstopa pa dejstvo, da Candido imenuje avarskega kagana *Cancannus enim Pannonum rex* (v kontekstu avarskega vdora leta 611), *Cathanus pannonum rex* ter *Cathanus* (v kontekstu avarskega vdora okrog leta 664).¹⁰³ Iz Diakonovega spisa je razvidno, da gre za naslov, a Candido ga je podobno kot nekateri njegovi sodobniki interpretiral kot osebno ime.¹⁰⁴ To dopušča domnevo, da Candido ni prevzemal podatkov neposredno iz *Historia Langobardorum*. V prid tej domnevi govori tudi odlomek, posvečen Arnefritovim poskusom, da bi se polastil forojulskega vojvodstva. V *Commentariorum Aquileiensium libri octo* namreč piše, da se je Arnefrit, ki je s seboj vodil tudi pomožne čete Karnuntov in Delmatov, utaboril blizu Nem. Tam so ga nato ubili Forojulci ((...), *qui Grimoaldi metu a Carnuntis et Delmatis auxiliares copias ducens apud Nemas consedit : Vbi a foroiuliensibus in eum irrentibus caesus est*).¹⁰⁵ To poročilo prav tako temelji na *Historia Langobardorum*.¹⁰⁶ Candido omenja poleg teh še *Delmate*, ki jih pa v Pavlovem delu ni. To je le še eden izmed argumentov, ki podpira domnevo, da Candido ni črpal neposredno iz Pavlovega dela.

Dogodek, ki ga posreduje Pavel Diakon glede forojulskega vojvode Wektarija, ki naj bi z petindvajsetimi možmi premagal 5000 Slovanov (*Sclavi*),¹⁰⁷ se pojavi tudi v Candidovem delu: neki forojulski duks naj bi premagal 5000 Karnuntov, ki so se utaborili v bližini Čedada (*Constitutus deinde Agrimoaldo rege Vectaris septimus Foroiuliensium dux, prius Vicentiae Comes carnuntorum quinque milia, qui apud Iuliense oppidum in Ambrosio ad Natisonis pontem Castra metati fuerunt, Collatis signis deleuit*).¹⁰⁸ Pri tem izstopa dejstvo, da so se Pavlovi *Sclavi* ponovno spremenili v Karnunte, pri sodobnem prevajalcu pa celo v Karne. Kar se tiče prevajalca gre za očitno nedoslednost. Očitno se je premalo poglobil v delo, da bi se zavedal, da je Candido Karne v prvi knjigi opredelil kot prebivalce alpskega območja severneje

¹⁰⁰ Sabellico, *De vetustate Aquileiensis patriae*, IV. knj.

¹⁰¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V. knj., 19. pogl. Glede težav z lokalizacijo: Grafenauerjeve opombe v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, 235–236, in Štih, O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, 107–108.

¹⁰² Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

¹⁰³ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

¹⁰⁴ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV. knj., 37. pogl.; IV. knj., 51. pogl.; V. knj., 19. pogl.

¹⁰⁵ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

¹⁰⁶ *Denique Lupo hoc modo ut praemisimus interempto, Arnefrit, eius filius, voluit in loco patris apud Foroiuli optinere ducatum. Sed metuens Grimoaldi regis vires, fugiit ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum. Qui postea cum Sclavis adveniens, quasi ducatum eorum viribus resumpturus, apud Nemas castrum, quod non longe a Foroiuli distat, inruentibus super se Foroiulanis, extinctus est* (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V. knj., 22. pogl.).

¹⁰⁷ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V. knj., 23. pogl.

¹⁰⁸ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

od Gumina,¹⁰⁹ ne pa kot Slovane. Sledi odlomek, ki se nanaša na slovanski vdor v Furlanijo (oziroma na območje kasnejše Beneške Slovenije) v prvih letih 8. stoletja v času forojulskega vojvode Ferdulfa:¹¹⁰ *qui [Pherdulphus] cum praefectum uirum nobilem inter sclauos, Sculdayn dicunt, iniuriis prouocasset, quia Praedones foroiuliensium greges proximos abigentes non recuperasset, eidem deinde factus obuiam quam consonum tibi est inquit nomen Hargayth, quod ab hargia ignauiam uocant deductum re ipsa noscitur; iis exandescens, dum postea sclauorum copiae in summo montis uertice, Quem Pherdulphus cum foroiuliensi exercitu circuibat, consedissent, Non imemor iniuriarum (ut est tenax plerumque ipsarum memoria) eundem palam compellat; ut quem ignauum appellauerat nunc in hostile agmen intrepide irrupturum sequatur; citatoque cursu collem subiit: hunc Pherdulphus pudore suffusus cum reliqua multitudo sublato clamore secutus est. Sclauī autem acerrime se tuentes lapidibus magis quam armis quamplurimos praecipites ad Ima depellentes deiectis equis obruerunt: Quo proelio foroiuliensis pene omnis nobilitas cum ipsis concidit: Munichī langobardo Petri foroiuliensium, et Vrsi Cenetensium ducum patre, qui fortissime dimicauit, cum paucis euadente.*¹¹¹ Pravkar citirani odlomek temelji na poročilu, ki nam ga prinaša Pavel Diakon. Candido tokrat za Slovane ohrani ime Slovani (*sclauī*), sodobni prevajalec pa vzporedno italijansko oznako *schiauoni* in *schiaui*. Egidio Ivetic je opozoril, da so Benečani z imenom *Schiavoni* označevali prebivalstvo, ki je uporabljalo slovanske govore in je živelo v širšem obmorskem pasu (s tem je mišljena tudi Beneška Slovenija). Prav tako splošno in nejasno oznako sta predstavljali tudi besedi *Schiavonia* in *Slavia*, s katerimi so označevali skupek slovanskega prebivalstva, ki je živelo od obrobja furlanske nižine pa vse do Albanije.¹¹² K temu lahko dodamo, da so podobno dojemali te izraze tudi prebivalci Furlanije in da je ostanek te predstave še danes prisoten v italijanski mentaliteti. V obravnavanem odlomku pa izstopa tudi Candidova anahronistična zmešnjava. V Pavlovem spisu je *skuldahis* namreč opisan kot upravitelj tistega kraja, ki ga imenujejo v svojem jeziku »skuldahis« (*rector loci illius, quem «sculdahis» lingua propria dicunt*),¹¹³ v Candidovem pa je Argait označen kot prefekt med Slovani. Candido je najverjetneje vlogo Argaita priredil sodobnim razmeram, ko so Slovani že dolgo bili naseljeni na hribovitem ozemlju Beneške Slovenije, in tako langobardskega upravitelja spremenil v prefekta Slovanov. Na Pavlovem spisu pa temelji tudi poročilo o bitki med Langobardi in Slovani (*Sclavi*) za časa vojvode Pemma, ki se je odvijala v furlanski ravnini, v bližini kraja *Lauriana*¹¹⁴ nekako okrog leta 720.¹¹⁵ Candido se obrača na Slovane z imenom *sclauī* (v sodobnem prevodu *schiaui*): *Hic [Pemon dux] sclauos in forumiulium irruentes caesis pene omnibus magna faelicitate superauit.*¹¹⁶ V *Commentariorum Aquileiensivm libri octo* ni najti Pavlovega poročila o Pemonovi misli na pobeg v deželo Slovanov zaradi spora s kraljem Liutprandom.¹¹⁷ Zapisal pa je nekoliko kasnejši dogodek v zvezi s Slovani, in sicer, kako naj bi vojvoda Rathis večkrat premagal Slovane: *Suscepto principatu Rathchisius*

¹⁰⁹ *Qui supra Hemonam alpes incolunt nomen Carnicum adhuc retinent* (Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, I. knj.).

¹¹⁰ Grafenauerjeve opombe v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), 288.

¹¹¹ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

¹¹² Egidio Ivetic, *Venezia e i non Venti*, v: *Venezia, una repubblica ai confini*. Benetke, republika ob mejah. Venice, a republic at the borders, Mariano del Friuli 2004, 151–153.

¹¹³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI. knj., 24. knj.

¹¹⁴ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI. knj., 45. knj.

¹¹⁵ Grafenauerjeva opomba v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), 290.

¹¹⁶ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, III. knj.

¹¹⁷ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI. knj., 51. pogl.

*sclauos in Iapidia tumultuantes maximis afflixi cladibus.*¹¹⁸ Medtem ko Pavel Diakon poroča o vpadu Rathisa v Karniolo, domovino Slovanov (*in Carniolam Sclavorum patriam*),¹¹⁹ kateri se po današnjih interpretacijah datira v čas okrog leta 738,¹²⁰ pa je v Candidovem odlomku isti dogodek predstavljen, kot da naj bi šlo za zadušitev upora Slovanov, živečih v Japidiji, torej Kranjski. Po Candidovem mnenju naj bi ti bili podvrženi oblasti Rathisa. Pri tem se postavlja vprašanje, ali je Candido menil, da je tedaj to področje bilo pod oblastjo forojulskih vojvod ali je anahronistično zgodnjesrednjeveške razmere prilagodil sodobnim razmeram, ko je del ozemlja poseljenega s slovanskim prebivalstvom spadal v okvir Furlanije (Beneška Slovenija, do prve habsburško-beneške vojne pa tudi Tolminska z idrijskim območjem ter do leta 1500 v širšem pomenu tudi slovanski kraji v okviru Goriške grofije). Prvo možnost lahko izključimo, saj Candido ni nikjer poudaril, da bi omenjeno območje spadalo pod oblast langobardskih vojvod, kar bi verjetno zapisal, če bi tako menil. Veliko bolj verjetna je druga možnost, torej da je šlo za anahronistični spodrsrljaj.

Omenja se tudi upor Ljudevita Posavskega leta 819: *Cui Baldricus dux successit: Hic Eginaldo teste Luidoetum tyrannum inferioris pannoniae legatum; qui a Ludouico Caroli filio imperatore descuerat, dum Carnuntum cum copiis appulisset, ut in Italiam progrediretur; parua delectorum manu occurrens, iuxta Drauum fudit ac fugauit: Carnuntis et Iapidiis in deditiorem receptis.*¹²¹ Einhard prinaša kar nekaj podatkov glede upora, ki dokazujejo, da rešitev tega problema ni bila prav nič lahka zadeva,¹²² Candido pa to prikazuje nekoliko drugače. Sklicuje se na Einharda, a vendar prevzame le del njegovega poročila o tem dogodku, in sicer podatek, da je vojvoda Balderik na območju Karantanije, natančneje ob Dravi, premagal tirana Ljudevita. Einhardova omemba Karantanije (*in Carantanum regionem*) je na podlagi Pavlovega hiperkorekturnega opozorila, da naj bi pravilna oznaka za karantansko območje bil Karnunt, spremenjena v *Carnuntum* (pri prevajalcu kot običajno *Carnuto*).

Na dokaj slikovit način je podan opis barbarskih vdorov na ozemlje Italije. Candido namreč piše, da je narava barbarom namenila prostor za gorami, da bi jih zadržala proč od Italije, rednice kreposti in najlepše izmed vseh dežel. Poleg tega Candido nagovori rojake in jih opozori na šibko točko prebivalcev Alp: naj se ne prestrašijo barbarov, čeprav ti v začetku bojevanja kažejo skoraj nadčloveško moč, le-ta kmalu tako vpade, da so ti šibkejši od žensk, saj naj bi bila telesa, ki odraščajo v Alpah, v vlažnem zraku, podobna snegu in naj bi se ob segrevanju umirila oziroma izčrpala: *ut plerumque barbaris contigit, qui uictores saepenumero primo impetu Italiam infestantes extitere, mox caesi cadauerum acervos reliquerunt: Id siue diuino numine permittente, quod natura rerum parens eos extra montes constituerit, ut a uirtutum altrice longeque terrarum pulcherrima Italia abstinerent: Seu quod uis eorundem experimento depraehensa sicut primo aggressu maior quam uirorum est ita sequens minor quam foeminarum: Alpina enim corpora humente caelo educata cum habeant simile quoad niuibis suis calore pugnae statim sudorem emittunt, Et leui motu quasi calefaciente sole laxantur. Quae cum ita sint non ab re fuit haec commemorasse, ne forte nostri eiusmodi rerum ignari uanas ac frequentes eorum uexationes facile pertimescant, Sed certo quam leuiter, quoque nullo ne-*

¹¹⁸ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

¹¹⁹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI. knj., 52. pogl.

¹²⁰ Grafenauerjeve opombe v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), 292.

¹²¹ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, III. knj.

¹²² Prim. Einhardovo delo *Vita Karoli Magni imperatoris: Exercitu vero de Pannonia reverso Cadolach dux Foroiuliensis febre correptus in ipsa marca decessit. Cui cum Baldricus esset subrogatus et in Carantanorum regionem, quae ad ipsius curam pertinebat, fuisset ingressus, obvium ibi habuit Liudewiti exercitum; quem iuxta Dravum fluvium iter agentem parva manu adgressus pluribus interfectis et avertit et de illa provincia fugavit* (Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Ljubljana 1906, 2. knj., 52).

*gotio post primos impetus, si quis eis obstiterit, ea gens infringatur; et corruat; omnem potius fortunae euentum experiri malint; quam aliquid necessarium ut eisdem cedant praetermittere.*¹²³ Ob branju tega odlomka se poraja vtis, da je ta izrazito biološki pogled na ljudstvo tujek v Candidovem delu ter da se bolj sklada z antičnim kot pa novoveškim izražanjem. In res, če primerjamo omenjeni odlomek s podatki, ki jih glede barbarov navaja Livij v 28. poglavju 10. knjige svojega dela *Ab urbe condita*, opazimo nenaključno podobnost. Livij namreč piše, da Galci v prvem bojnem naskoku pokažejo izjemno silovitost, ki je nadčloveška, a v teku bojevanja njihova moč zaradi npora in vročine upade, tako da postanejo šibkejši od žensk.¹²⁴ Candidov opis barbarskih telesnih značilnosti je navdihnil antični vzorec nekoliko prilagojen novemu kontekstu. Toda, medtem ko je jasno, da Livij omenjene lastnosti pripisuje Galcem, pa Candido ne razložil, na katere 'barbare' naj bi se nanašala ta misel. Ne glede na to, na koga se nanaša omenjeni odlomek, pa je potrebno izpostaviti, da so v antiki t.i. barbarska ljudstva predstavljali kot biološko določljive skupnosti, podvržene kontinuiranemu razvoju, ne pa kot konstitucionalne skupnosti, ki so se nenehno razvijale in spreminjale. Ta pogled je tako kot drugi novoveški avtorji prevzel tudi Candido, saj omenjeni odlomek jasno kaže, da je Candido zgodnjeresrednjeveške etnične skupine dojemal povsem biološko, kot skupine, ki jih povezujejo objektivno določljive značilnosti.

Kako pa je Candido dojemal sočasne Slované? Ti so v kontekstu sodobnega časa redko označeni kot *Sclavi*. S tem imenom so poimenovani večinoma le v tistih odlomkih, ki temeljijo na Pavlu Diakonu. Candido za sočasne slovanske sosedje najpogosteje uporablja ime *Iapides*. Pri obravnavanju avgustejskega obdobja je Candido na podlagi Apijanovega poročila zapisal, da so Japodi v času vojne z Avgustom oziroma Oktavijanom oplenili to cvetočo deželo. Pri tem Candido razloži, da gre za bojovito pleme, ki živi onstran Alp: *Hanc tamen florentem regionem Iapodes instante Augusti bello, natio ferox, quae ultra alpes incolit, nonnunquam excurrentes depraedati sunt, ut etiam Appianus in illyrico meminit.*¹²⁵ Candido je tudi sodobno slovansko prebivalstvo označeval z imenom Japodi, saj je želel tudi v tem primeru poiskati čim starejše poimenovanje za to skupino. Odločitev za japodsko ime temelji predvsem na prepričanju, da naj bi bili antični Japodi neposredni predniki sočasnih Slovanov, ki so živeli na današnjem slovenskem ozemlju. Candido je sočasne etnične ali bolje jezikovne skupine očitno dojemal kot rezultat kontinuiranega razvoja, ki naj bi svoje korenine imel daleč nazaj v preteklosti.

V sedmi knjigi, kjer je govora o bojih med oglejskim patriarhom Ludvikom della Torrejem in Rudolfom IV. Habsburškim, po vsebini izstopa odlomek, ki govori o krutostih, ki naj bi se dogajale na območju Candidove Japidije, torej Kranjske. Videmski, čedajski in guminski plemiči naj bi oplenili in požgali Štivan. Nato pa jih je devinski gospod s pomočjo Volrika Reifemburškega premagal in ubil štiristo pešakov. Skupina besnih žensk naj bi mrtvim oziroma umirajočim vojakom, ki so obležali, amputirale genitalije in jim jih položile v usta ter trdile, da si zaslužijo plačati kazen s tem, s čimer so ravnali sramotno. Namiguje se na spolno nasilje. Videmčani oziroma plemiči, ki so načelovali pešakom, naj bi se vzdržali posega v dogajanje. To odločitev Candido odobrava, saj naj pešaki zaradi svojega ravnanja ne bi bili vredni usmiljenja ali pomoči. V kazalu je omenjeni odlomek predstavljen s temi besedami: *Clades eis ab iapidibus illata* (Tabvla. Libro Septimo), v tekstu pa za naslovom *Mulieres iapidiae*

¹²³ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, IV. knj.

¹²⁴ *Romani apud Fabium arcebant magis quam inferebant pugnam extrahebaturque in quam maxime serum diei certamen, quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustinere satis sit; longiore certamine sensim residere Samnitium animos, Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque aestus fluere, primaeque eorum proelia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum esse* (Livius, *Ab urbe condita*, X. knj., 28. pogl.).

¹²⁵ Candido, *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*, II. knj.

in mortuos saeuientes lahko beremo sledeče besede: *Semispirantium ori mulieres Iapidiae amputata inhoneste uirilia affixere, meritas asserentes pudibundis poenas eos pendere, quibus iactabundi prius foede abuti cogitauerant: Quam quidem saeuitiam etiam Vtinenses,*¹²⁶ *quia propter ipsorum voluntatem pedites ea perpetrauerant, merito dissimularunt: Nam qui per scelus aut peruersitatem suorum sibi malorum auctores existunt, non solum misericordia et ope indigni censentur, sed omni prorsus repraehensione atque odio persequendi sunt.*¹²⁷ Verjetno je najzgodnješi vir, ki omenja omenjeni dogodek, *Chronicon Spilimbergense*, delo več piscev, ki so beležili posamezne dogodke, ki so se zvrstili med letoma 1241 in 1489. To delo pa posreduje precej različno inačico omenjenega dogodka. 14. marca 1362 naj bi čete devinskega gospoda s pomočjo Volrika Reifemburškega napadle in ubile 418 pešakov, medtem ko so konjeniki zbežali. Slovanske žene (*mulieres sclavonicae*) naj bi se maščevale pešakom, ker so hoteli molsti njihove krave. Kasneje naj bi isto usodo doživela tudi skupina šestnajstih ljudi, ki so želeli pobrati trupla.¹²⁸ Očitne so nemajhne razlike med obema opisoma pri poimenovanju omenjenih žensk, pri vzroku za njihovo ravnanje ter tudi pri raznih podrobnostih, kar kaže na to, da je Candido dogajanje priredil ali morda črpal iz kakega drugega nepoznanega vira (morda ustno izročilo). Poglejmo še en primer. V šesti knjigi se omenja razdelitev Furlanije s strani patriarha Bertranda iz Saint Genièsa na pet regij: akvilejsko, videmsko, guminsko, čedajsko ter območje zahodno od Tilmenta. Čedajsko območje naj bi se nahajalo med rekama Ter in Idrija. Ob tem pa je pomenljivo dodano, da so vanj vključeni Slovani ter hribovit oziroma gričevnat svet: *Tertia ciuitatensis intra Turrum et Iudrium cum sclauis et collibus.*¹²⁹ Očitno se je avtorju zdelo slovanska prisotnost vredna omembe.

Tudi do drugih sodobnih etničnih in lingvističnih skupin Candido ni kazal veliko zanimanja. Velikokrat se omenjajo *Aleman*i in *Tedeschi*. Omenjena izraza se nejasno, celo konfuzno, uporabljata za sodobne prebivalce cesarstva oziroma za habsburške podanike. Pravo izjemo pa predstavlja odnos do t.i. Turkov, saj iz nekaterih strani veje globok strah do njih. Delo se celo zaključí z odlomkom, ki izraža bojazen, da bo otomanski vladar, tako kot je že Vzhod, osvojil še Zahod, kjer neprestano divjajo vojne. Izražena je želja in gotovost, da bodo krščanski knezi z združenimi močmi in Kristusovo pomočjo premagali sovražnika.¹³⁰ Te besede so le odsev tedanje globoke zaskrbljenosti nad otomansko nevarnostjo. Na sodobnike so namreč naredili velik vtis tedanji otomanski uspehi, natančneje osvojitev Sirije in Egipta v drugem desetletju 16. stoletja s strani sultana Selima I. Krutega.

5. Zaključek

Kljub temu, da je Candido posvetil nemalo pozornosti dogodkom ne le furlanskega, temveč tudi evropskega pomena, ter prav tako tudi nekaterim t.i. barbarskim ljudstvom in Turkom, se v skladu s tedanjimi normami in praksami historiografskega pisanja ni poglobljal v naravo ali običaje etničnih ali jezikovnih skupin. Iz dela tudi ni mogoče razbrati avtorjevega osebnega odnosa do določenih skupin. Edino izjemo predstavljalo Turki, glede katerih Candido zaradi sodobnih razmer ni mogel ostati ravnodušen. Seveda odsotnost zanimanja in poglobljanja v jezikovne ali sploh etnične razmere ne preseneča, saj je Candido živel v času, ko se je pre-

¹²⁶ Videmčani.

¹²⁷ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, VII. knj.

¹²⁸ Vir objavljen v: Maria D'Angelo (ur.), *Chronicon Spilimbergense. Note storiche su Spilimbergo e sul Friuli dal 1241 al 1489*, Spilimbergo 1998, 55.

¹²⁹ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, VII. knj.

¹³⁰ Candido, *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, VIII. knj.

bivalstvo delilo na osnovi pripadnosti določenemu družbenemu sloju, religiji, teritoriju itd., ne pa na podlagi etničnih kriterijev. Etnični dejavniki so bili nepomembni tako v imaginariju humanističnega plemiča kot tudi v humanističnem zgodovinopisju, nekoliko bolj izpostavljeni so bili le v raznih potopisnih spisih, ker je prišlo do izraza zanimanje za ljudi, ki so bili kulturno, jezikovno in nasploh drugačni.

Slovani se sicer v Candidovem delu večkrat omenjajo, a gre večinoma za podatke, tesno povezane s furlansko zgodovino in prevzete iz dela Pavla Diakona, na katerega se je – direktno ali indirektno – nujno oprl vsak furlanski zgodovinopisec. Iz Candidovega dela se lahko razbere nekoliko zmeden, če ne že inkoherenten odnos do poimenovanja slovanskih ljudstev, ki so živela vzhodno od Furlanije. Zgodnj srednjeveške Slované imenuje z različnimi imeni, *Scylavi*, *Carnunti* in *Illyrici*, sočasne pa večinoma *lapides* in izjemoma tudi *Sclavi*. Ilirsko ime je namenjeno Slovanom ob vzhodnem Jadranu, druga poimenovanja pa prebivalstvu današnjega slovenskega ozemlja. Slednje je dojemal kot potomce antičnih Japodov, kateri naj bi bili tako tudi predniki tistih zgodnj srednjeveških Slovanov, ki so vpadali v Furlanijo in se bojevali z Langobardi. Do izraza pride Candidovo dojemanje antičnih in zgodnj srednjeveških etničnih skupin kot objektivno, biološko določljivih skupnosti, ki so podvrženi kontinuiranemu razvoju. Ta pogled pa ima antične temelje in je zaznamoval velik del evropske preteklosti. V celoti gledano, lahko rečemo, da v delu raztreseni podatki, ki se nanašajo tako na zgodnj srednjeveške kot tudi na Candidu sočasne Slované, dokazujejo, da je bil zgodjinopisec dokaj indiferenten do Slovanov. Izjemo predstavlja dolg odlomek, posvečen ustoličenju koroških vojvod, vendar tega ne gre razumeti v smislu kakega posebnega zanimanja za slovansko prebivalstvo ali koroški prostor, temveč le v smislu gole kuriozitet. Slovani so namreč že stoletja sobivali ob boku romanskega prebivalstva ne le v sosednjih deželah, temveč tudi v sami Furlaniji, bili so del domačega prebivalstva, ki je le govorilo slovanski jezik. Zato so bili nezanimivi za historiografe, ki so mnogo bolj dojemali in zaznavali na primer sočasne Turke, versko, kulturno in na sploh zelo drugačne.

Riassunto

L'opera storiografica *Commentariorum Aquileiensium libri octo* Giovanni Candida (ok. 1450–1528) e la storia slovena

Neva Makuc

Il contributo si concentra su quel complesso di idee e concezioni che sono racchiuse nell'opera *Commentariorum Aquileiensium libri octo* dello storiografo friulano Giuseppe Candido (c. 1450–1528), più precisamente sulle concezioni dello storiografo sui vari popoli, luoghi e province stranieri, ma il contributo cerca anche di individuare e capire specialmente quei brani che sono legati alla vicina popolazione slava. Si tiene conto anche del rapporto di Candido verso altri popoli stranieri, per esempi verso le varie popolazioni antiche e altomedievali, verso i Turchi e verso i Tedeschi. Ne risulta un quadro confuso, dato che Candido, figlio del suo tempo, riportò per lo più informazioni di carattere politico e militare, tra le quali assai raramente è possibile individuare il suo rapporto verso certi gruppi. Si è ritenuto opportuno aggiungere al contributo anche alcuni brani che riportano le concezioni geografiche di Candido in primo luogo quelle legate al territorio, su cui vivevano le popolazioni slave.

Benché Candido trattasse in larga misura degli avvenimenti di importanza non solo friulana, ma anche europea, e benché nella sua opera si possano individuare anche alcuni dati relativi a popoli stranieri, non troviamo nessuna specifica riflessione etnica e nemmeno qualche informazione che lasci percepire un determinato sentimento verso qualche popolo straniero. L'unica eccezione sono i Turchi, guardati con grande preoccupazione. L'assenza di dati relativi agli usi e ai costumi, ma anche alla natura dei vari

popoli, non stupisce, se si tiene conto della situazione cinquecentesca, in cui la società si distingueva in base a criteri sociali, religiosi, territoriali ecc. e del fatto che gli studiosi umanistici scrivevano in una prospettiva classica e incentravano la propria attenzione sui temi, per così dire, importanti ed alti. Per quanto riguarda gli Slavi si nota che sono menzionati più volte, ma si tratta di informazioni legate strettamente alla storia friulana e per lo più di dati presi dall'opera di Paolo Diacono. Gli Slavi, sia per quanto riguarda il periodo altomedievale sia quello contemporaneo, non erano oggetto di grande interesse, come non lo erano nemmeno gli altri popoli stranieri. Costituisce un'eccezione il lungo brano dedicato al rito della creazione dei duchi di Carinzia, che però rappresenta solo una curiosità, inserita nel testo al solo scopo di dilettere il lettore.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **1,60 €**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** 1988, 88 str. – **2,00 €**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** 1989, 40 str. – **0,80 €**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **0,80 €**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **1,60 €**
9. Petra Svoljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **1,20 €**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **1,00 €**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **6,00 €**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **1,00 €**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **1,00 €**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama.** 1996, 88 str. – **2,00 €**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **12,00 €**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **12,00 €**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **2,00 €**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **3,00 €**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897).** 1999, 336 str. – **10,00 €**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **2,00 €**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **6,00 €**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **4,00 €**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske dolina. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **12,00 €**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **3,00 €**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu II. del.** 2003, 376 str. – **14,00 €**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine.** 2004, 176 str. – **8,00 €**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon.** 2005, 111 str. – **10,00 €**
31. **Zwittrov zbornik.** 2006, 95 str. – **10,00 €**
32. **Mitsko in stereotipno v pogledu na slovensko zgodovino.** 2006, 369 str. – **12,50 €**
33. **Rajko Bratož, Rimska zgodovina I.** 2007, 528 str. – **48 €**

Aleksej Kalc

Konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78

Uvod

UDK 945(450.361)»17«

KALC Aleksej, dr., Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, aleks.kalc@zrs.upr.si

Konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 29–44, cit. 49

1.01 izvirni znanstveni članek: Jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava konskripcijski statistično-demografski sistem, ki so ga uvedli v Avstriji leta 1770 skladno s splošno vojaško obveznostjo. Avtor analizira tehnične in metodološke značilnosti konskripcij ter praktične težave in pomanjkljivosti pri njihovem izvajanju na tržaškem podeželju ali Teritoriju. Vzroki so bili v metodološki kompleksnosti sistema in v dejstvu, da je bil Trst izvzet iz vojaške rekrutacije in da so v mestu veljali drugačni popisovalni kriteriji. Zaradi sobivanja različnih popisovalnih kriterijev na istem upravnem območju sta bila pregled nad prebivalstvom in vzdrževanje prebivalstvenih registrov negotova.

Avtorski izvleček

UDC 945(450.361)»17«

KALC Aleksej, dr., Science and Research Centre, University of Primorska, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, aleks.kalc@zrs.upr.si

The Conscription of the 1777/78 in the Trieste Territorio

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 29–44, 49 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the conscription system – the demographic-statistical monitoring conformed to the military information interest introduced in Austria in 1770. The author examines the technical and methodological characteristics of the conscriptions, as well as the practical difficulties and the operation defects the system had to face in the Trieste rural area – the Territorio. These were due to the methodological complexity of the system and the fact that the city of Trieste was excluded from the military recruitment, and its population was recorded in the censuses according to different criteria. Owing to the co-existence of two types of enumeration criteria in the same administrative area the view over the population and the maintenance of the population registers were precarious.

Author's abstract

Vlado Valenčič je v svojih razpravah o prebivalstvu in objavah rezultatov ljudskih štetij in konskripcij (vojaških popisovanj) za drugo polovico 18. stoletja naglasil izjemno dragocenost tega demografskega gradiva (Valenčič 1957, 1962, 1963, 1995, 1996). Ko so razčlenjeni po manjših ozemeljskih enotah predstavljajo ti popisni podatki nadvse pomemben vir za vpogled v splošne in krajevne prebivalstvene značilnosti ter demografski razvoj v obdobjih, ko se je avstrijski državni statistični sistem začel šele uveljavljati in se soočati s številnimi konceptualnimi ter izvedbenimi vprašanji, ki so se bolj dokončno razčistila šele s prehodom v fazo moderne prebivalstvene statistike sredi 19. stoletja. Dokumentacija in podrobnejši izkazi prvih splošnih sistematičnih štetij in konskripcij so med drugim zelo redko arhivsko gradivo, ki ga v izvirniku pogostokrat pogrešamo. Tako so na primer rezultati konskripcij za Kranjsko iz let 1778 in okrog 1780 po župnijah in vikariatih prišli do nas zahvaljujoč prepisom državnih uradnikov, ki so prebivalstvene podatke uvrstili v širše informativne elaborate o razmerah v deželi (Valenčič 1996, 53–54).

Med vire, za katere velja Valenčičeva ocena, sodi prav gotovo tudi konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78. Ne samo zaradi tega, ker ponuja vpogled v deloma svojstvene značilnosti obmestnega agrarnega območja znotraj ozemlja tržaške občine in prispeva k do-

grajevanju prebivalstvenega mozaika na slovenskem etničnem ozemlju. Njegova vrednost je tudi v tem, da so v izvirniku ohranjeni bodisi tabelarični sumariji posameznih popisnih enot, bodisi registri prebivalstva, t. i. populacijske knjige, ki prinašajo individualno evidenco popisanih, razvrščenih po bivalnih agregatih. Tovrstno pragradivo ponuja veliko podrobnejšo sliko demografskih, družbenih in gospodarskih vidikov kot sumarni številčni izkazi, saj omogoča neposredne primerjave in izvire statistične obdelave. Uporabno je z vidika kvalitativnih informacij ter v kombinaciji s sorodnimi serijskimi viri za razna druga raziskovalna zanimanja, nenazadnje rodoslovna. Hkrati je mogoče v njegovi luči in s pomočjo upravne dokumentacije, ki je nastala ob izvajanju štetij, bolje razumeti konskripcijski statistični sistem, поблиže spoznati metodološka vprašanja ob njegovem prevajanju v prakso ter oceniti zanesljivost rezultatov. Prebivalstvene knjige tržaškega Teritorija utegnejo biti poleg vsega tudi edini obstoječi primerki tovrstnega konskripcijskega gradiva na Slovenskem, saj do danes na to individualno evidenco niso naleteli nikjer drugje – preučevalci so o njenem obstoju le ugibali na podlagi konskripcijskih izvajalnih predpisov (Blaznik, Grafenauer, Vilfan 1970, 40; Valenčič 1996, 53–54).

Tržaške populacijske knjige iz let 1777/78 v okviru bogatega lokalnega in širšega zgodovinskega Trstu v 18. stoletju niso bile deležne sistematičnih obravnav. To je vsaj delno pripisati osredotočanju raziskovalnih prizadevanj v osvetljevanje razvoja prostoluškega mesta kot tudi odsotnosti pravega zanimanja za historično demografijo, ki je v akademski srenji in drugih krogih raziskovalcev tržaške preteklosti našla le občasne privrženice. Znanstvenih študij na temo tržaškega podeželja v 18. stoletju ni veliko in pritegnitev omenjenega vira je bila samo priložnostna ali vzorčna.¹ Knjig ni uporabil niti Pietro Montanelli, ki je za svojo izjemno in še danes vzorno študijo o tržaškem prebivalstvenem razvoju prečesal demografsko dokumentacijo v tržaških arhivih, a jih očitno ni našel (prim. Montanelli 1905, 7–15). Ravno tako jih ne omenjata Luzzato–Fegiz (1929), ki je analiziral nekatere poselitvene značilnosti tržaškega Teritorija na osnovi manj kvalitetnega gradiva, in Fuchs (1963), iz česar smemo sklepati, da so prišle na dan šele kasneje.

Med državno koristjo in prostoluškim privilegijem

Leta 1754 je s prvim vsedržavnim ljudskim štetjem prebivalstva nastopila v Avstriji doba splošne centralizirane državne statistike, ki so jo začeli uvajati v okviru terezijanskih reform v želji po enovitem pregledu nad stanjem in gibanjem prebivalstva na celotnem državnem ozemlju.² Štetje so tistega leta izvedli tudi v prostoluškem Trstu, kjer so si nato sledili novi popisi v letih 1758, 1760, 1765, 1767 in 1769.³ Iz delno in večinoma samo fragmentarno ohranjenega arhivskega gradiva se kaže povezanost tržaških popisovanj z uvajanjem vsedržavne prebivalstvene statistike, vendar je razbrati tudi posebnosti in odstopanja od splošnega sistema, ki si jih moremo razlagati v luči posebnih prostoluških razmer, potreb in privilegijev. Medtem ko je imel popis iz leta 1754 koristiti davčnim reformam in drugim potrebam (Zwitter 1936, 18–19),

¹ Nekatera dela na to temo so Cusin (1932), Navarra (1993), Kalc (1987), Breschi, Kalc, Navarra (2001), Verginella (2003).

² Za podroben opis razvoja avstrijske prebivalstvene statistike glej Zwitter (1936, 18 in sl.), Blaznik, Grafenauer, Vilfan (1970, 34–41) in tam citirana dela.

³ AST CRSIC, f. 109, dok. 2–3, 4. 4. 1754; BCT AD, *Registro Generale risguardante gli affari li più rimarcabili di Pulizia. Principiando dall'anno 1753 fino al 1785*; BCT AD, *Atti di Polizia (12 febbraio – 21 luglio 1769)*; *Giornali di Polizia*, 6. 4. 1769; BCT AD, *Anagrafe 1765: Conscrizione fatta del Popolo ch'Abbita nella città di Trieste, 10 gennaio 1765*; Montanelli (1905, 10).

je Komerčna intendantca v Trstu dala takrat oštevilčiti hiše in poimensko popisati prebivalstvo zaradi boljšega policijskega nadzora, vzdrževanja javnega reda in zagotavljanja varnosti, ki so bili nujno potrebni za nemoten potek merkantilnih dejavnosti in gospodarsko rast proste luke.⁴ Tržaška štetja so v tem obdobju odstopala od državnih kronološko in po kriterijih popisovanja, zaradi česar tržaških podatkov ne najdemo v končnih sumarnih prospektih po posameznih deželah na državni ravni (Blaznik, Grafenauer, Vilfan 1970, 37). Poleg tega so do sedemdesetih let 18. stoletja, kot pred začetkom statistične dobe, popisovali samo mestno prebivalstvo. Teritorij je bil vse dotlej deležen le občasnih delnih štetij ognjišč, družin ali posameznikov v robotne namene, za dodeljevanje socialne pomoči in za obrambne potrebe.⁵

Posebnost je bila nadalje, da je bil Trst kot prosta luka oproščen vojaškega služenja. Ta privilegij je ohranil tudi po reformi avstrijske vojske leta 1769, ko so uvedli splošno vojaško obveznost in nadomestili dotedanji sistem ljudskih štetij s povsem novim, konskripcijskim, ki je bil ustrojen po vojaških zahtevah kot podlaga za izvajanje nabora. Konskripcijska popisovanja niso potekala več po gospodstvih, ampak po teritorialni mreži nabornih okrajev, usklajenih s cerkvenoupravno delitvijo, izvajale pa so jih vojaške in civilne oblasti. V vidu so imela prvenstveno moško pristojno prebivalstvo, med katerim je bilo treba izluščiti nabornike oziroma rekrute, žensko pa so obravnavala obrobno in ga v končnih izkazih prikazovala le s skupnim številom in brez vsakršnega poklicnega, družbenega ali drugega razlikovanja. S konskripcijami so prebivalstveni popisi prešli v pristojnost vojske in sistem se je ohranil z nekaterimi dopolnili in popravki do srede 19. stoletja. V Trstu so ostajala v veljavi civilna popisovanja, ki so se podobno kot konskripcije načeloma ponavljala vsakih pet let, a so se glede rubrik bistveno razlikovala, tako da so se v končnih sumarijih le z veliko težavo (in kot je bilo nedavno ugotovljeno z občutnim odstopanjem od realnega stanja prebivalstva) prilagajala konskripcijskim predpisom.⁶ Za razliko od mesta pa je tržaški Teritorij vendarle prešel pod okrilje vojaških popisovanj, s tem, da je izvajanje ostalo v pristojnosti tržaških civilnih oblasti.⁷ Tako sta na ozemlju tržaške občine obstajala od sedemdesetih let dalje dva različna načina popisovanja prebivalstva, kar je še dodatno oteževalo izvajanja štetij in povečevalo dvomljivost rezultatov.

Medtem ko so ponekod začeli izvajati konskripcije takoj po vstopu v veljavo novega sistema 1770. leta, so tržaški Teritorij prvič popisali leta 1773 v okviru konskripcije avstrijskega Primorja.⁸ Naslonili so se na že obstoječo srenjsko delitev Teritorija na 12 vasi (*Ville*) in 12 agrarnih sosesk (*Contrade esterne*), v katerih so za to potrebo tudi oštevilčili hiše.⁹ Kot v drugih primerih iz začetne faze uvajanja konskripcijskega sistema so tudi v tržaškem nekatere konceptualne dvomnosti, ki jih je težko razvozlati. Popis je upošteval samo moško prebi-

⁴ AST CRSIC, f. 109, dok. 2–3, 4. 4. 1754; Montanelli (1905, 105–106)

⁵ Primera takega popisa sta *Registro de Sudditi di questo Teritorio, come segue* iz leta 1742, v katerem so poimensko naštetih moški, izbrani za vojaško službo (*Homini per moschetto*) in robotniki (*Homini per Robotta*) iz okoliških vasi (AST, CRSIC, f. 757, dok. 57–65, 1742), ter tabelarični izkaz *Notta Specifica Delli Capi di Casa de Sudditi, Grani, Animali Bovini, animali minuti, animali suini, ed vino che attualmente si ritrovano avere nelle Ville del Territorio di questa Città di Trieste* (AST, CRSIC, f. 759, dok. 208, 24. 8. 1757), nanašajoč se prav tako na vasi.

⁶ O značilnostih in vzrokih problematičnosti tržaške prebivalstvene statistike glej prilogo v študiji Breschi, Kalc, Navarra (2001, 183–193).

⁷ Zwitter je, najbrž na podlagi Montanellijeve študije, ki je okrog tega nejasna, in dejstva, da je bil Trst nekon-skribirana dežela, zapisal, da »vojaška štetja niso bila uvedena v Trstu in na njegovem teritoriju, kjer ni veljal konskripcijski sistem« (Zwitter 1936, 35). V resnici je popisovalni sistem na Teritoriju veljal, ni pa veljala vojaška obveznost (rekrutirali so samo prostovoljce in potepuhe, Dorsi 1984, 147), čeprav ostajajo tudi o tem vprašanju še nekatere neznanke.

⁸ Delo sta opravila poverjenika tržaškega magistrata Giovanni Paolo Bajardi in Ignazio Capuano s pomočjo krajevnih kuratov in županov (AST CRSIC, f. 786, dok. 182–185, 11. 9. 1773).

⁹ AST CRSIC, f. 786, dok. 23–24, 10. 3. 1773; prim. Montanelli (1905, 109).

valstvo, od njega pa se je ohranil, poleg končnih rezultatov za vasi, samo poimenski register ali vojaška knjiga (*Militarbuch*) za soseske, ki je služila za tekočo evidenco bodočih rekrutov in sprememb v prebivalstvu po družinskih oziroma bivalnih agregatih.¹⁰ Rubrike so bile sledeče: hišna številka, ime in priimek lastnika hiše, število bivaajočih družin z razlikovanjem med stalno in začasno prebivajočimi, ime in priimek moškega prebivalstva, poklic oziroma družbeni položaj, sorodstveno razmerje z družinskim poglavarjem, izpostavitve poglavarjevega naslednika, stan, starost in leto vpisa v register. Po rubrikah so bili nadalje razvrščeni primerni za rekrutiranje in nesposobni za vojaško službo zaradi telesnih vzrokov (prenizke višine ali hib). Prvi so razdeljeni med mladoletne in že sposobne »za orožje« (*atti al fucile*), pri katerih je navedena telesna višina v čevljih in palcih. Nadalje so navedeni še odsotni in tisti, o katerih ni bilo podatkov. Prazna mesta, fragmentarnost vpisov in drugi elementi kažejo na konceptualne negotovosti pri kompilaciji registra prej kot na malomarnost izvajalcev. Naknadni vpisi in popravki se nanašajo v glavnem na leto 1774 in delno še na 1775, ko so vodenje evidence opustili, kar potrjujejo tudi drugi dokumenti.

Popis iz let 1777/78 so izvedli v skladu s predpisi izpopolnjenega konskripcijskega sistema, ki je stopil v veljavo leta 1777. Med pomembnejšimi novostmi je predvideval enotne rubrike in družbene kategorije, na podlagi katerih so ločevali oproščene vojaške službe od obveznikov, in standardne sumarne prospekte, medtem ko so bili do tedaj tabelarični izkazi približni in precej neenotni. Uvajal je tudi populacijske knjige na osnovi družinskih listov, v katere so poimensko vpisovali tako moške kot ženske, in obrazce za sumarne izkaze, vse na tiskanih podlagah. Pri vodenju knjig za izkazovanje vsakoletnega stanja je sodelovala duhovščina, ki je bila dolžna posredovati podatke o novorojencih, preminulih osebah in novonastalih družinah, o priselitvah in odselitvah pa so morala poročati gospostva ali druge civilne upravnopolitične oblasti. Sistem še vedno ni predvideval kritičnega datuma, kar je bila huda, a za tisti čas ne samo teoretična pomanjkljivost, ampak tudi praktično nepremostljiva metodološka napaka.

Vredno je opozoriti, da so v času uvajanja izpopolnjenega konskripcijskega sistema tržaške oblasti začele namenjati večjo pozornost tržaški agrarni okolici kot v prejšnjih desetletjih in si prizadevati za izboljšanje družbeno-gospodarskih razmer, organiziranosti in javnega reda. To ne samo v prid kmečkega prebivalstva in tradicionalnega agrarnega gospodarstva (od tega so imeli še vedno pomembne koristi tudi mestni posestniki), ki se je s težavo prilagajalo merkantilnemu preustroju tržaške ekonomije,¹¹ ampak tudi in predvsem v korist prostoluškega emporija. Za boljšo varnost v mestu, ki se je širilo in je bilo priča vse gostejšemu prebivalstvenemu prilivu ter pretoku, so leta 1755 uvedli prvi policijski red, leta 1768 pa policijsko ustanovo korenito preustrojili v organizacijskem in pristojnostnem oziru ter v metodah poslovanja. Za tem se je kmalu pokazala potreba tudi po reorganizaciji policije v agrarni okolici mesta, da bi tudi tu dosegli boljše spoštovanje pravnih predpisov in ustrezno upravljanje javnih koristi. Med mnogimi zadevami je dovolj spomniti na vprašanje cestnih dostopov v mesto, ki so posebno na strmih odsekih močno trpeli zaradi rastočega prometa in ki so jih vzdrževali prvenstveno z uporabo robotne delovne sile. Leta 1777 so tako izdali policijski red za tržaško okolico, s katerim je Teritorij prešel pod okrilje mestnega policijskega sistema. S tem in s povečanimi pristojnostmi ter javno odgovornostjo županov so obnovili mnoge norme, ki so zaradi ohlapne kontrole v prejšnjih desetletjih padle v pozabo. Teritorij je postal tudi neke vrste varnostni pas okrog mesta za preventivno nadzorovanje in izganjanje nezaželenih tujcev. Policijski red je sodil v okvir politike večje navzočnosti države tudi na krajevni ravni in konskripcijski sistem

¹⁰ Register je brez naslova in je med gradivom diplomatskega arhiva tržaške mestne knjižnice registriran z geslom *Anagrafe 1773*.

¹¹ O težavah, s katerimi se je agrarno gospodarstvo tržaške okolice soočalo pod vplivom prostoluških dejavnosti mesta in ob prodiranju liberistično naravnane tržne ekonomije, glej npr. Kalc (2005).

je že leta 1770 dodeljeval županom – čeprav ne v vseh deželah in na enak način – večjo javno vlogo kot so jo imeli dotlej, s tem, da so jih poleg upravnih zadev srenjskih skupnosti čakale tudi nekatere obveznosti, neposredno vezane na državno potrebo, med temi sodelovanje pri izvajanju vojaških popisovanj.¹² Omembe vredna je tudi poskusna izmera, izris in klasifikacija agrarne posesti v vasi Križ, ki so jo opravili prav tako leta 1777 v vidu vzpostavitve zemljiške knjige. Upoštevajoč, da v tržaški občini ni bilo terezijanskih in jožefinskih katastrskih merjenj, ker so agrarno rento ocenili za zanemarljivo in davčno odmero na kmečka zemljišča nepotrebno, je to edini primer zemljiškega popisa tega ozemlja v 18. stoletju. Načrt izmere celotnega Teritorija so nato opustili, ker se je izkazalo, da je dražji od njegovih koristi.¹³

Konskripcijo na osnovi popravljenega popisnega sistema je izvedel policijski aktuar Antonio Tognana de Tonnefeld¹⁴ med koncem novembra 1777 in koncem februarja 1778.¹⁵ Pred tem so na novo oštevilčili hiše v soseskah, ki so se sedaj upoštevale kot samostojne enote in dobile vsaka svoje hišne številke, medtem ko je bilo prvo oštevilčenje skupno.¹⁶ V skladu z izvedbeno instrukcijo so poimensko popisali moško in žensko prebivalstvo in sestavili dva identična registra, enega *ad uso politico* za deželno vlado, drugega *pro militari* za mestni magistrat, ki je bil krajevna referenčna ustanova vojaških oblasti. Hkrati so deželni vladi posredovali tudi sumarne izkaze o stanju prebivalstva in goveje živine, namenjene dvorni pisarni na Dunaju.¹⁷ Čeprav bi morali popisovanje ponoviti po petih letih, je januarja 1779 konskripcijski komisar Antonio Tognana de Tonnefeld ponovno izvedel neposredni popis prebivalstva Teritorija.¹⁸ Šlo je za revizijo, ker se je izkazalo, da sprotno ažuriranje družinskih listov z vnašanjem sprememb ni potekalo kot bi moralo. Tabelarični izkazi, izdelani na osnovi poimenskih registrov, in križne preverbe so potrdile nezanesljivost vodenja evidence in nezamemarljiva odstopanja od dejanskega stanja.¹⁹ Vzroki tega »nereda« so bili različni, delno tehničnega značaja, delno pa odvisni od »človeškega faktorja«, v bistvu pa isti, zaradi katerih je propadla konskripcijska evidenca iz leta 1773. Župani, ki so predstavljali posamezne kmečke skupnosti in so odgovarjali tudi za nadzor nad prebivalstvom, niso poročali dovolj skrbno in posredovali vseh osebnih podatkov o priseljencih in izseljencih. Podobno se je dogajalo s kurati, ki so pogosto pošiljali konskripcijskemu komisarju samo število namesto poimenskih in osebnih podatkov o novorojencih, umrlih osebah in novoporočencih. To nalogo je oteževalo neujemanje med cerkvenoupravno in upravnopolitično delitvijo Teritorija. Za razliko od drugih avstrijskih dežel, kjer so bili naborni oddelki deli župnij, distrikti regimentov pa so se pokrivali z ozemlji ene ali več župnij,²⁰ v tržaškem okrožju je del vasi spadal pod faro na Opčinah, druge so imele lastne kuracije, ki so nekatere pripadale tržaški, nekatere goriški škofiji. Nekatere vasi pa so skupaj s soseskami spadale pod mestni fari sv. Antona in sv. Marije Velike. Same

¹² Z uvedbo policijskega reda je bil med drugim predviden popis prebivalstva kot kognitivni instrument za uspešno izvajanje norm. O tržaškem policijskem sistemu in policijskem redu za podeželje glej Kalc (1999). Prim. tudi Kandler (1846).

¹³ Natančni pregled tega prvega poskusa uvedbe zemljiške knjige ponuja Dorsi (1984), vsebinsko analizo elaboratov eksperimentalnega popisa v Križu, predvsem z vidika vinogradništva, pa Kalc (1987).

¹⁴ Tognana de Tonnefeld (včasih Tonnenfeld) je nastopil službo pri tržaški policijski direkciji leta 1774 kot desna roka policijskega ravnatelja in od leta 1784 tudi okrožnega glavarja barona Antonia Pittonija. Tognana je bil med drugim odgovoren za ljudska štetja oziroma konskripcije in je kot prvo nalogo na tem področju izvedel popis prebivalstva mesta leta 1775. Več o tem Kalc (2004, 338–339).

¹⁵ BCTAD, *Registro Generale risguardante gli affari li più rimarcabili di Pulizia. Principiando dall'anno 1753 fino al 1785*; AST CRG, f. 97, 26. 5. 1777 in 3. 1778.

¹⁶ AST CRG, f. 97, 29. 5. 1778.

¹⁷ AST CRG, f. 97, 3. 1778.

¹⁸ AST CRG, f. 97, 19. 2. 1779.

¹⁹ AST CRG, f. 97, 31. 12. 1778; f. 101, 2. 4. 1779.

²⁰ Do teh spoznanj sta prišla za Kranjsko in Štajersko Miklavčič (1944–45) in Pirchegger (1913).

cerkvenoupravne in političnoupravne meje znotraj občine so bile včasih različne in v cerkvenih matrikah mestnih župnij niso razlikovali mestnega prebivalstva in prebivalstva sosesk. Od tod zagata pri sestavljanju letnih poročil, ker so rojstva, smrti in poroke iz mesta zlahka pripisovali soseskam in obratno.

Živahna prostorska mobilnost in pravne nejasnosti pri opredeljevanju tujstva v prostoluškem mestu so zmedo še povečevali. Zapleten problem je bilo priseljevanje, odseljevanje in mobilnost poslov in dninarjev znotraj samega Teritorija, predvsem pa traslokacije spolovinarjev v iskanju boljših pogodbenih pogojev s kmetije na kmetijo in iz soseske v sosesko. Še bolj problematične so bile selitve kmečkih družin in posameznikov iz Teritorija v mesto, kjer so se pridruževali najpreprostejši delovni sili in najnižjim slojem mestne družbe. Te primere bi morali v populacijskih registrih še vedno voditi in sicer kot odsotno pristojno prebivalstvo. Ker pa niso razpolagali z lastnim bivališčem in ker jih ni bilo več mogoče povezati s hišnimi številkami, so izpadali iz evidence. V mestu so kot rečeno popisovanja slonela na drugačni metodologiji in nadzor nad prebivalstvom je bil zelo relativen, kljub dolžnosti vsakega novega prišleka, da se zglesi in registrira pri policiji, kar pa je veljalo samo za nepristojne v tržaški občini. Omenjene selitve v mesto so potemtakem popačile pregled stanja prebivalstva Teritorija. Hkrati so pomenile izgubo teh izseljencev za vojaške namene. Vojaške oblasti so zaradi tega protestirale, vendar deželna vlada in policija preseljevanja v mesto nista nikoli skušali preprečiti. V nekem poročilu o pomanjkljivostih konskripcijskega sistema je Tognana de Tonnefeld zapisal, da bi bilo »res prestrogo prisiliti mandrijerje [spolovinarje, op. A. K.] k stalni naselitvi v soseskah; bilo bi v nasprotju s svobodo in s staro navado«. Pri tem je mislil na svobodo prihajanja in zapuščanja mesta, ki sta bila med osnovnimi načeli politike gospodarskega pospeševanja in demografske rasti proste luke.²¹ V iskanju rešitve so pomislili, da bi vojaško sposobnim, preseljenim iz Teritorija v mesto, posvetili posebno evidenco, ampak vse kaže, da do tega ni prišlo. Še eno obnašanje je kvarno vplivalo na vzdrževanje evidence in bilo v nasprotju z »vojaško koristjo«. Primerjava s prvo konskripcijo je pokazala, da so se sinovi, podvrženi vojaški obveznosti, poročali oziroma, da so si po očetovi smrti moški potomci delili posestva. Na ta način so prestopali v konskripcijsko kategorijo, ki ji je bilo prizanešeno rekrutiranje.²²

Za razrešitev omenjenih vprašanj so si prizadevali v več smereh. Uskladili so župnike in kurate, pripadajoče različnim cerkvenoupravnim enotam, in jih inštruirali glede korektnega izpolnjevanja s konskripcijami povezanih dolžnosti. V mestnih župnijah so vpeljali ločene krstne, mrliške in poročne matrike za podeželsko prebivalstvo, striktno eksplicitno navajanje krajevnega izvora in posebne registre rojenih, umrlih in poročenih vojaškoobveznih oseb (*individui militari nati, morti e copulati*). Natisnili so posebne obrazce, da bi duhovnikom olajšali delo in poenotili njihove periodične ekstrakte.²³ Županom so se trudili vcepiti zavest o pomembnosti njihove vloge in jim privzgojiti skrb za redno in natančno poročanje.²⁴ Policijski red za tržaško podeželje je omogočil stalnejše nadzorovanje njihovega početja. Za odpravo »malomarnosti« so od začetnega prigovarjanja prešli k grožnjam s prisilnim »javnim delom« in še bolj drastičnim kaznim, kot v primeru župana iz soseske Škorklje, ki ni sporočil izselitve devetih oseb iz svoje srenjske skupnosti in je zato v opomin vsem drugim moral v zapor.²⁵ Vse to ni obrodilo zaželenih sadov. Sprotno dopolnjevanje evidence je kmalu zamrlo

²¹ Detaljno o prebivalstveni politiki, predvsem pa o politiki priseljevanja v prostoluški Trst v Kalc (2007).

²² AST CRG, f. 97, 29. 5. 1778.

²³ AST CRG, f. 97, 4. 8. 1778; f. 102, 3. 3. 1780, 28. 6. 1781; f. 876, 28. 11. 1789.

²⁴ AST CRG, f. 97, 29. 5. 1778.

²⁵ BCT AD, *Atti di Polizia* (1778), dok. 255, 6. 12. 1778; Kalc (1999, 286). Tognana de Tonnefeld je glede delitve posesti predladal, »naj se tovrstne zlorabe omejijo s pravno normo, ki bi delitve posesti med brati dopuščale

in populacijske knjige so ostale »ad acta«.²⁶ Sklepati smemo, da so od zvečine nepismenih ali polpismenih županov najbrž zahtevali preveč, saj niti duhovščina ni izpolnjevala svojih obvez dovolj redno in zanesljivo.²⁷ Dokaze najdemo v cerkvenih matrikah, ki začenjajo biti šele od srede osemdesetih let dalje redneje in natančnejše vodene.²⁸

Posledica vsega tega je bila, da dvorna pisarna ni dobivala iz Trsta letnih izkazov o stanju prebivalstva tržaškega Teritorija. Sestavili so jih samo za leti 1777 in 1778, se pravi ob prvem popisovanju in njegovi reviziji.²⁹ Podatke teh izkazov prebivalstva Teritorija, med drugim zgrešene zaradi grobih napak pri seštevanju, so vpisovali v naslednjih letih v preglednice za mesto in celotno občino. V mestu je bilo statistično-demografsko vprašanje še bolj zapleteno in malodane kritično, saj je bilo še težje natančno voditi evidenco naravnega in selitvenega gibanja ter razlikovati med »domačim« (stalno nastanjenim) prebivalstvom in tujci. Kot že omenjeno, so kljub priznavanju »posebnosti« prostoluških razmer in dopuščanju odstopanj od konskripcijskega popisnega sistema, dunajske oblasti zahtevale od tržaških vsakoletno poročanje o stanju v skladu s kriteriji konskripcijskih sumarnih tabel, zato da bi lahko podatke uvrstili v vsedrjavni statistični okvir. Ker tržaški popisovalci niso razpolagali z informacijami za klasifikacijo prebivalstva po konskripcijskih kategorijah, teh predpisov niso spoštovali. Na Dunaju so zato tržaške izkaze neposrednih popisovanj in vmesna poročila, izdelana s pomočjo podatkov o naravnem in selitvenem gibanju, redno zavračali. Da bi se temu izognili in si prihranili očitke dvorne pisarne, so si v Trstu »pomagali« na način, o katerem lahko beremo v korespondenci med tržaškim policijskim ravnateljem Antoniom Pittonijem in guvernerjem Karlom von Zinzendorfom in ki daje misliti o verodostojnosti statističnih poročil ter o razmerah tržaške demografske statistike. V pismu, s katerim je Pittoni februarja 1782 obveščal Zinzendorfa o predložitvi tabele stanja prebivalstva, je opozarjal, da je rubrike o končnih rezultatih kot po navadi pustil prazne, zato da bi jih guverner izpolnil »po lastni všečnosti« (Tamaro 1942–43, 29).

Po štetju mestnega prebivalstva leta 1782,³⁰ ki so ga opravili z dvoletno zamudo, je leta 1784 sledil nov popis prebivalstva in živine tržaškega Teritorija.³¹ Ker so bili tabelarični ekstrakti znova nepopolni in nenatančni glede družbene klasifikacije, so leta 1785 izvedli nov splošni poimenski popis, prvi, ki je zajel hkrati mesto in Teritorij. Po dolgoletnem urgiranju in nazadnje pravemu ultimatumu je končno nastala prva enotna sumarna tabela prebivalstva tržaškega občinskega ozemlja oziroma tržaškega okrožja, ki se je razen v sekciji, namenjeni vojaškemu podatkom, ujemala z državnim statističnim sistemom.³²

Do naslednjega splošnega poimenskega popisa mesta in Teritorija ter obnove populacijskih knjig je prišlo leta 1792,³³ nakar v pregledani dokumentaciji ni več sledov o ponovnih neposrednih popisovanjih, ki pa so se zopet vršila v 19. stoletju. V mestnem zgodovinskem arhivu

---

samo če ne bi škodovala vojaškim interesom in s privoljenjem mestnih oblasti«. Tega predloga pa niso sprejeli. AST CRG, f. 97, 29. 5. 1778.

²⁶ AST CRG, f. 257, 30. 6. 1784.

²⁷ AST CRG, f. 101, 2. 4. 1779; BCT AD, *Atti di Polizia* (1778), dok. 191, 6. 12. 1778.

²⁸ Ni pa zanemariti niti možnosti, da je opustitev evidence morebiti povezana s statusom Trsta kot nekonskribirane dežele, in vse, kar je bilo nakazano daje misliti, da dolžnosti oziroma pravice kmečkega prebivalstva tržaškega Teritorija v odnosu do vojaške obveznosti ob uvedbi konskripcijskega sistema niso bile povsem jasne.

²⁹ AST CRG, f. 97, 31. 12. 1778; f. 257, 30. 6. 1784.

³⁰ Prejšnji popis mesta so opravili leta 1775. Njegovi operati in operati popisov iz let 1735 in 1765 so edino še ohranjeno poimensko popisno gradivo iz 18. stoletja (Breschi, Kalc, Navarra 2001, 184–185; Kalc 2004, 338–339).

³¹ AST CRG, f. 257, 20. 6. in 16. 9. 1784.

³² Popis so izvedli med 7. 11. 1785 in 4. 3. 1786. Ker so leta 1785 na Teritoriju ustanovili dve novi kaplaniji (na Katinari in v Barkovljah), so v nekaterih srenjskih enotah preštevilčili tudi hiše. AST CRG, f. 246, 4. 10. 1785; f. 876, 9. 3. 1786; AGT, *Capitanato distrettuale*, f. 20, 12. 3. 1786.

³³ AST CRG, f. 876, 22. 6. 1793.

hranijo operat popisa Teritorija iz leta 1800, ki se formalno ne ujema s predpisi in so ga zato vladne oblasti zavrnile. Register navaja namreč poimensko samo družinske poglavarje po vaseh in soseskah, njihovo starost in poklic oziroma družbeni položaj, ostalo prebivalstvo pa je le šteto in moško razporejeno po dveh starostnih razredih. Pri vsaki hiši je tudi statistika domačih živali.³⁴

Leta 1786 je tržaški okrožni glavar in policijski ravnatelj baron Antonio Pittoni v poročilu o stanju mesta in njegovega Teritorija zapisal, da se populacijske knjige preverjajo vsako leto (*si riscontrano annualmente*) (Dorsi 1989, 142). Iz aktov pa izhaja, da je v vsem tem času vodenje knjig ostajalo zelo približno, kljub povečanju števila zadolženih uradnikov in novim proceduralnim pristopom. Med temi so sredi devetdesetih let vpeljali tiskane obrazce, v katere so bili družinski poglavarji dolžni vpisati člane družinskega agregata in spremembe v njegovem sestavu.³⁵ Na Teritoriju je ostalo tovrstno poročanje naloga županov. Nadaljevala so se tudi nasprotja med Dunajem in Trstom okrog primernosti in koristnosti zbiranja podatkov za izpolnjevanje vojaških rubrik pri mestnem prebivalstvu in za odpravo vseh neskladij v tržaških sumarnih poročilih. Med vladnimi in krajevnimi upravnimi oblastvi v Trstu pa je tekla debata o tem, kako voditi redno in dovolj zanesljivo statistiko o tako dinamični in stalno spreminjajoči se družbeni stvarnosti.³⁶

Konskripcija iz leta 1777/78 in popisovalni sistem bolj poblize

Gradivo konskripcije iz leta 1777/78, ohranjeno v Diplomatskem arhivu tržaške mestne knjižnice, obsega 23 od 24 populacijskih knjig, nanašajočih se na 12 vasi in enakega števila sosesk Teritorija. Usoda manjkajočega registra za sosesko Sveta Marija Magdalena Spodnja ni znana. Registri sestojijo iz tiskanih družinskih listov, urejenih in zasilno zvezanih po tekoči hišni številki. Na naslovnici vsakega registra so navedeni poleg imena vasi ali soseske in datuma izvedbe popisa še imena popisovalca, županov, ki so mu asistirali, ter upravno-politična in vojaška pripadnost popisane enote. Izvajalcu popisa aktuarju Antoniu Tognani de Tonnefeldu so zaupali vlogo konskripcijskega komisarja zaradi njegovega poznavanja vseh treh jezikov, »potrebnih za točnost podatkov«, italijanščine, nemščine in »kranjščine«.³⁷ Iz njegovih dnevnih zapisnikov in poročil komisarjev, ki so mu nasledili, spoznamo procedure popisovanja. Komisarji so se podajali iz kraja v kraj, še prej pa so datum prihoda sporočili županom, ki so bili dolžni sklicati prebivalstvo. Prebivalci so se javljali po skupinah pred popisovalcem, ki je nato izpolnil družinske liste z njihovimi osebnimi podatki, za katerih verodostojnost je odgovarjal župan. Isti vir nas seznaja tudi s težavami in nevšečnostmi popisovalca, ki je delal pogostokrat v hladnih kmečkih hišah, neprimernih za dolgotrajna pisarska dela.³⁸

Knjige in priloženi številčni tabelarični sumariji so kot tiskani deli obrazcev v nemškem jeziku in se skoraj popolnoma ujemajo z izvedbeno inštrukcijo, ki je bila izdana skupaj z ukazom konskripcije.³⁹ Metodološki del inštrukcije je leta 1778 izšel tudi v tiskani obliki v italijanskem jeziku.⁴⁰ Sistem je delil prebivalstvo dežele v tri kategorije: »domačine vsakega

³⁴ AGT, *Archivio magistratuale*, f. 64, Tabella della Coscrizione della Popolazione, e del Bestiame esistenti nel Territorio di Trieste nell'anno 1800; prim. Montanelli (1905, 13 in 125).

³⁵ AST CRG, f. 588, 16. 1. 1796; f. 876, 16. 11. 1799.

³⁶ Razni spisi v AST CRG, f. 876. Prim. tudi Breschi, Kalc, Navarra (2001, 189–192).

³⁷ AST CRG, f. 97, 17. 10. 1777.

³⁸ AST CRG, f. 876, 9. 3. 1786.

³⁹ AST CRG, f. 97, 26. 5. 1777.

⁴⁰ AST CRG, f. 97, *Dilucidazione. Sopra le rubriche contenute ne' fogli di conscrizione, in quali rubriche dovrà*

Preglednica konskripcije tržaškega Teritorija 1777/78

Ime vasi ali soseske	Število hiš	»G l a v e«										Med klasificiranim moškim prebivalstvom je				Poleg klasificiranega moškega prebivalstva								
		M o š k i										Odsotnih				So v tem kraju prisotni tuji								
		Družine	Duhovniki	Plemiči	Uradniki in honorariorji	Meščani v mestih in profesioni- stih na podeželju	Kmetje	Nasledniki ali dediči meščanov, profesionistov in kmetov	Kajzarji, dinnari in drugi dejavniki na področju kmeti- stva, javni in zasebni nameščenci	Uporabni za služenje državi	Mladina		Ženski spol	Oženjenih	Samskih in ovdovelih	Znotraj dežele	Izven dežele	Neznano kje	Iz drugih avstrijskih dednih dežel		Moški	Ženske		
											Od 1 do 12. leta	Od 13. do 17. leta												
Ime vasi ali soseske	Hiše	57	26				24	20	5	1	20	8	68	146	28	50				4	5			
	Kjadin	48	36				28	21	4	3	33	2	78	169	35	56			2	4	9	2		
	Spodnja Čarbola	51	32				18	14	9	4	13	1	66	125	31	28				2	2			
	Zgornja Čarbola	40	26		5		19	15	6	3	22	3	60	133	27	46				4	3			
	Kolonja	40	24				21	17	4	6	12	7	57	124	27	40	1				5			
	Greta	46	26				23	20	4	7	19	5	73	151	32	46				3	2			
	Vrdela	56	47		1		39	32	5	5	30	9	108	229	50	71		1	2	5	10	1		
	Rojan	26	21				17	15	4	2	18	2	60	117	25	33	1			1	2			
	Rocol	51	38		1		33	26	6	9	24	8	90	197	44	63				5	9	1		
	S. Marija Magdalena Sp.	98	62				41	25	16	13	30	8	128	261	53	80	1			3	9	6	10	
	S. Marija Magdalena Zg.	47	39				34	31	6	9	24	4	110	218	44	64	1			1	5	2		
	Škorklja	74	47				41	27	7	7	29	6	109	226	49	68	1				6	7		
	Skupno soseske	634	424		7		338	263	76	69	274	63	1007	2096	445	645	5	0	1	8	48	62	14	
	Bani	19	19				17	14	1	1	9	3	51	96	19	26								
	Bazovica	63	60	1	4		51	37	10	12	26	11	140	294	60	94	2	2			8	4		
	Kontovel	93	84	1			75	66	4	2	38	9	191	386	86	109		1			6	4		1
	Gropada	22	22				19	17	2	5	9	5	55	112	21	36				1				
	Lipica	13	17	1	13				6		2	1	23	47	11	13				1	6	5		
Lonjer	33	28				26	24	4	3	20	4	70	151	32	49					2	4			
Opčine	94	80	2	5		69	60	17	13	55	17	173	411	98	140					5				
Padriče	15	13				13	13	4	2	10	6	49	97	15	33									
Prosek	101	80	1	2	1	69	56	19	3	40	14	206	411	96	109	2	2	1		4	1			
Križ	128	105	7			97	56	12	9	42	12	241	476	104	131		1			9	1			
Škedenj	82	66	1			55	41	9	7	46	3	160	322	65	97				2	11	17	4	4	
Trebče	47	45				43	32	12	15	16	8	120	246	55	71	1								
Skupno vasi	710	619	14	1	24	1	534	416	100	72	313	93	1479	3049	662	908	5	4	3	4	51	36	4	
SKUPNO	1344	1043	14	1	31	1	872	679	176	141	587	156	2486	5145	1107	1553	10	4	4	12	99	98	18	

kraja» (*nazionali di ciaschedun loco*), t.j. osebe, rojene ali stalno bivajoče v popisanem kraju, ki so veljale za pristojne oziroma pripadajoče prebivalstvu tega kraja; v popisani deželi pristojne osebe, ki so bile odsotne v pristojnem kraju, ker so začasno bivale v drugem kraju iste dežele, v katerem so jih šteli kot tujce (*forestieri*); tretjo kategorijo pa so sestavljale začasno prebivajoče tuje osebe, ki niso bile pristojne v deželi in ki so se delile med pristojnimi v drugih avstrijskih deželah in inozemci. Med začasno prisotne niso sodile osebe v tranzitu. Tujci iz drugih avstrijskih dežel (z družinami) so lahko prestopili med pristojno prebivalstvo po desetletnem neprekinjenem bivanju in s prevzemom stalnega bivališča. Status pristojnega prebivalca pa so lahko pridobili, tudi če so stalno opravljali kak poklic, če so odprli trgovino ali delavnico ali če so na kak drug način jamčili svoj »status permanendi«. Pristojnost je bilo mogoče pridobiti ne nazadnje s poroko s pristojno osebo.

Vsaka hiša (tudi prazna) in vsak družinski agregat (gospodinjstvo) je imel svoj tiskan obrazec za poimenski popis članov, ki je v naslovu nosil ime okrožja, župnije in kraja/naselja. Določeni predalčki so bili namenjeni hišni številki, imenu, primku in družbenemu položaju oziroma poklicu hišnega lastnika in kraju njegovega bivališča (če ni bival v popisani hiši), pri jidih pa so beležili tudi veroizpoved. Če lastnik ni bil fizična oseba, so popisovalci navajali ime ustanove in rabo, ki ji je bilo poslopje namenjeno.⁴¹ Popisane in opisane so bile tudi prazne in poškodovane hiše ter podrtije. Oštevilčenje družin, bivajočih v isti hiši, je bilo tekoče, vendar ločeno po veroizpovedi, navedeno pa je bilo njihovo skupno število. Kot družino so pojmovali skupnost vseh posameznikov (sorodnikov in ne), ki so se posluževali istega ognjišča (*che non fanno separata cucina*) in so jedli okrog iste mize (*convivono alla tavola comune*). Družinski poglavar je bil vsakdo, ki je »delil svoj kruh z drugimi osebami« oziroma ki je gostil »druge osebe pri svoji mizi« (*aveva altri al suo pane, o alla sua tavola*). Družinski poglavarji so bili tudi neporočeni, ki so bivali ločeno od izvirne družine, bodisi sami, bodisi s posli, in če so imeli v službi posamezne posle ali cele družine poslov, bivajoče v ločeni hiši.⁴² Za vse te variante je bilo treba izpolniti samostojni družinski list. Judovske družine, bivajoče v isti hiši (na tržaškem Teritoriju jih sicer ni bilo) so smeli popisati na skupnem družinskem listu, ker niso prišle v poštev za vojaško službo. Ob smrti očeta je status družinskega poglavarja prešel na vdovo ali na starejšega sina v primerni starosti, ob odsotnosti moškega potomstva pa na najstarejšo hčer. Enako je veljalo ob odsotnosti obeh staršev, če je bila družina zmožna samopreživljanja in obstoja kot avtonomni agregat. Drugače so člane pridružili drugemu gospodinjstvu.

Vse popisane osebe so morali popisovalci navesti z imenom in priimkom in to »z jasnimi črkami«, se pravi v latinici, medtem ko so ostale rubrike izpolnjevali v gotici. Seznam se je začel z družinskim poglavarjem, sledili so mu soproga, moško in nato žensko potomstvo po padajoči starosti, morebitni drugi sorodniki in sobivajoče osebe, pridruženi mladi in mladoletniki brez staršev, na koncu pa še posli, ravno tako prej moški in nato ženske. Ob imenih so navajali sorodstveno ali drugo vez z družinskim poglavarjem.⁴³ V primerih razširjenih družin, se pravi, ko je gospodinjstvo sestavljalo več nuklearnih družin, so člane le-teh navajali po

---

riportarsi loco per loco, famiglia per famiglia tutta la popolazione esistente nella Provincia; quale dilucidazione spiega altresì il modo di formare i sommari locali, e di rilevare la popolazione di ciaschedun loco, come non meno il metodo di coscrivere loco per loco lo stato del bestiame, Gorizia 1778. Nemško integralno besedilo in obrazci so objavljeni v Sammlung (1787, 319–370) in v Gürtler (1909, 58–88).

⁴¹ Nekaj primerov: Klosterfrauen zu Triest, Kirche Madonna del Rosario Triest, K.k. Mautshaus, Gemeinde gehörig, P.P. Mechitaristen Armenische Nation.

⁴² S tem je pojasnen Valenčičev dvom o pojmovanju družine (kot sorodstvene skupnosti oziroma gospodinjstva) in podatku o številu družin v popisnih izkazih za Kranjsko iz leta 1780 (Valenčič 1996, 59).

⁴³ Npr.: Eheweib, 1ter, 2ter ... Sohn, 1te, 2te... Tochter, Schwiegersohn, Mutter, Schwiegermutter, Bruder, Schwester itd.

enakem vrstnem redu za sinom ali zetom, ki so jim načelovali, in s sorodstvenim razmerjem do le-teh, toda z razmakom zapisa, da se jih je že na prvi pogled lahko ločevalo od ostalih.

Od moških so poleg poglavarja v družinski list vpisali prisotne in odsotne sinove (ali brate), pridobljene sorodnike (npr. zete ali druge osebe stalno integrirane v družino) ter »tujce« (to je pripadnike drugih družin iz drugih krajev, dežel ali držav) z navedbo pristojnih izvornih krajev. Za preglednost rojstnega vrstnega reda je bilo treba navesti tudi imena sinov, ki so bivali drugod, bodisi če so že živeli v ločeni družini in bili člani drugih bivalnih agregatov, bodisi če so stopili v kak poklic ali stan (npr. duhovniški ali vojaški), zaradi katerega so trajno izstopili iz izvorne družine. V teh primerih navaja vir hišo in kraj njihovega prebivališča, pripadajoči duhovniški red ali vojaški regiment. Vendar, za razliko od ostalih, njihove »glave« niso bile upoštevane v nobeni družbeno-klasifikacijski rubriki in v rubrikah, posvečenih štetju prebivalstva. Za ženski spol so veljala drugačna pravila. Navajale so se samo pripadnice nežnega spola, ki so dejansko bivale v popisnem družinskem agregatu (prisotne), njihovo razmerje z družinskim poglavarjem, pri »tujkah« pa tudi izvorni kraj. Poročene hčerke, ki so bivale drugje, kot tudi odsotne (npr. zaradi služenja) niso prišle v pošt. Za neporočene matere, nezakonske otroke, sirote in duhovščino so veljala posebna pravila, v katera se tu ne bomo spuščali. Pri vseh v knjige vpisanih osebah so navajali še stan, poklic ali družbeni položaj, posebni položaj (npr. sirota, nezakonski sin), pri »tujcih« čas bivanja v konskribiranem kraju, za vojaško sposobne telesno konstitucijo, ki so jo določali »na oko«,⁴⁴ telesne napake in pri moškem prebivalstvu, razen pri duhovnikih, plemičih, honoracijah in uradnikih, starost.

Na podlagi navedenih podatkov, vpisanih v tri začetne rubrike (*Vor- und Zunamen der Einwohner*, *Alter*, *Qualifikation*) skupaj z drugimi značilnostmi, ki so se popisovalcu zdele koristne, so vsako osebo klasificirali z oznakami v treh razdelkih rubrik. Prvi razdelek je bil posvečen moškim, ki so pripadali družinskemu agregatu po rojstvu ali zaradi stalne vključitve, in ženskam, izhajajočim iz dotične dežele, tako da so s seštevanjem vseh družinskih listov pridobili skupno število deželnega pristojnega prebivalstva.⁴⁵ Žensko prebivalstvo je bilo štet v enem samem skupnem stolpcu (*Hiezu das weibliche Geschlecht*), moške »glave« pa so bile razvrščene po naslednjih razredih:

- *Duhovščina* (sekularna, regularna, katoliška, pravoslavna in protestantska)
- *Plemstvo* (vsi plemiči in njihovo moško potomstvo)
- *Uradniki in honoracijari* (osebe brez plemiškega naslova v neposredni in plačani državni službi, funkcionarji ad perpetuum, javni poklici kot npr. zdravniki, advokati, pravniki, prokuratorji, notarji, geometri ipd.)
- *Meščani v mestih in profesionisti na podeželju* (posestniki »meščanskih hiš« ali drugih posesti v mestu in na podeželju, lastniki oziroma nosilci produktivnih podjetij – manufaktur, solin, obrtnih delavnic – kot primarnih pridobitnih virov in začasnih javnih funkcionarjev)
- *Kmetje* (posestniki lastnih ali najetih zemljišč določenega obsega – najmanj četrtno grunta – ki jim je bilo kmetijstvo primarni vir preživetja)
- *Nasledniki ali dediči meščanov, profesionistov in kmetov* (sinovi ali zetje, ki so jih družinski poglavarji ali njihove vdove določili za naslednike)
- *Kajzarji, dninarji in drugi dejavni na področju kmetijstva, javni in zasebni nameščenci* (poročeni, ki niso bili vključeni v druge rubrike, vdovci s potomstvom, delavci v rudnikih,

⁴⁴ Vojaško sposobne so uvrščali v tri višinske razrede: »majhen« (klein) je bil osebek, visok 5 čevljev in od 1 do 3 palcev, »srednji« (mittelmäßig) 5 čevljev in 3 do 5 palcev, višji osebek pa so dobili oznako »velik« (groß). Popisovalci niso smeli meriti telesne višine, da ne bi izdajali vojaško sposobnih in da bi preprečili izmikanje rekrutaciji. Podrobneje o teh in drugih z vojaško službo povezanih vidikih Smole (1956).

⁴⁵ V resnici ni bilo rako, ker na ta način niso upoštevali pristojnih žensk, ki so se nahajale v drugih deželah, kar pa je bilo z vojaškega vidika očitno zanemarljivo.

- solinah, na cestah, neporočeni mornarji, osebe, starejše od 40 let, prenizki ali drugače nesposobni za vojaško služenje, sinovi uradnikov in honoracijev ter nekatoliške duhovščine, služabniki in nekateri neporočeni nameščenci, zaposleni pri uradnikih in honoracijah)
- *Uporabni za služenje državi* (moški v starosti od 18. do 40. leta, ki niso bili uvrščeni v prejšnje kategorije)
  - *Naraščaj*⁴⁶ (fantje v starosti 1–12 let in 13–17 let, ki niso bili vključeni v prejšnje kategorije)

Zadnja dva razreda sta združevala prebivalstvo, uporabno v vojaške namene: predzadnja pripravnice za rekrutacijo, zadnja bodoče generacije rekrutov. V predpredzadnjem razredu so bili tudi vojaško sposobni, a oproščeni rekrutacije zaradi zdravstvenih razlogov ali zgoraj opisanega spremenjenega družbenega položaja. Kot že rečeno, je ta razred predstavljal mejo, ki so jo mnogi skušali prebiti na razne načine, da bi se izognili vojaškemu služenju.

Drugi razdelek klasifikacijskih in števnih rubrik se je nanašal na moške iz prvega razdelka in jih je razvrščal po stanu, odsotne pa glede na kraj njihovega bivanja (v deželi, v drugih avstrijskih deželah, v tujini). Zadnji razdelek je bil posvečen »tujcem« in sicer tistim iz dežele, tistim iz drugih avstrijskih dežel in inozemcem, razvrščenim po spolu. Sledila je še rubrika Opombe, v katero so beležili spremembe položaja vsakega posameznika za tekočo evidenco stanja.

V družinskih listih ni bilo predvideno sumarno štetje članov družin oziroma gospodinjstev, ker so služili ažuriranju stanja in so se torej spreminjali. Podatke vsakega družinskega lista so združevali v sumarni preglednici hiš in družin po krajih (*Zusammengezogene Häuser- und Familien-Tabelle von Anno...*) na podlagi enakih rubrik in z dodanimi predalčki za štetje hiš, družin in judovske populacije. Te preglednice je bilo treba obnavljati vsako leto za sestavo pregleda deželnega prebivalstva, v Trstu pa prebivalstva tržaške občine oziroma okrožja. Isto je veljalo za preglednico vprežne živine (*Summarisches Zugvieh-Buch pro Anno ...*), v katero so vpisovali lastnike upoštevanih domačih živali: konj, ki so jih razlikovali po pasmi in starosti, in goveda.

Iz pregleda populacijskih knjig tržaškega Teritorija izhaja, da je bilo popisovanje formalno natančno in popolno. Pravzaprav je popisovalec svoje delo opravil vestneje, kot je bilo predpisano, saj je v poimenskem sestavu družinskih agregatov upošteval tudi odsotne hčere, za katere je navedel kot pri moškem spolu stan, kraj bivanja, razloge in včasih trajanje odsotnosti, njihovih »glav« pa seveda ni uvrščal v številne razdelke popisnega lista. V nekaterih družinskih listih dobimo pri ženskah celo starost. Težko je reči, če so popisovalčeva »odstopanja« sad kake nam nepoznane namere in če je popis odsotnega ženskega prebivalstva popoln, čeprav se na prvi pogled zdi sistematičen. Dvomljivi so tudi nekateri vsebinski oziroma kvalifikacijski podatki, med njimi prav gotovo starost. Zlasti pri starejših osebah in vojaško neobveznih kategorijah je razvidna izrazita približnost. Po pravilniku bi moral popisovalec preverjati pravo starost na podlagi krstnih knjig v primerih neskladnosti izjav s telesnim videzom dotične osebe. Vse kaže pa, da preverjanj ni bilo oziroma da so bila le sporadična. S kakovostnega vidika je dalje vredno opozoriti na problem pisave priimkov, ki je po pravilniku morala reproducirati foneme z nemškimi grafemi. Zaradi tega je mogoče številne priimke prepoznati in primerjati z drugimi sočasnimi dokumenti le fonetično. Popravki in dodani vpisi oseb pričajo o vodenju evidence v teku časa, a opozarjajo tudi, da je šlo le za improvizirano in nesistematično prakso. Glede

⁴⁶ Nemške oznake so: Geistliche; Adeliche; Beamte, und Honoratiore; Bürger in Städten, auch Professionisten auf dem Lande; Bauern; Voranstehender Bürger, un Bauern Gewerbs-Nachfolger, oder nächste Erben; Häusler, Bergholden, Weinzötl und sonst beim Nährstand und Provinzial Bescheftigungen; Zu anderen Staatsothdürften Anwendbare; Nachwuchs.

klasifikacije prebivalstva pa se kažeta dva konceptualna problema, ki pogojujeta – čeprav le zanemarljivo – delitev in končne seštevke prebivalstva po predpisanih razredih. Prvi izhaja iz napačne interpretacije pravila o klasifikaciji odsotnih moških, zaradi česar so njihove »glave« skoraj sistematično izpuščene v števeni rubriki pristojnega prebivalstva. Drugi se nanaša na nekatere družbene položaje, ki so zaradi nejasnih oziroma pomanjkljivih navodil uvrščene po popisovalčevi presoji ali pa jih sploh ni uvrstil.⁴⁷ V zvezi s sumarnimi preglednicami je pomembno to, da odstopajo od predpisanih obrazcev zaradi odsotnosti rubrik, posvečenih judovskemu prebivalstvu, ki ga na tržaškem Teritoriju ni bilo. V ohranjenih sumarnih preglednicah,⁴⁸ ki so priložene k posameznim populacijskim knjigam, je najti tudi pogostne napake v seštevaniu, ki po svoje prispevajo k deformaciji realnega prebivalstvenega stanja.

Zaključek

Na koncu tega kratkega historiatu je v luči prikazanega mogoče reči, da je bila uvedba enotnega statistično-demografskega sistema na vsedrjavni ravni velik podvig, ki se je lahko uresničil le kot del in hkrati instrument širokopoteznega reformističnega procesa, s katerim je država uveljavljala svojo centralistično oblast. Zagon in učvrstitev statističnega »aparata« sta terjala veliko napora, bodisi na teoretični in organizacijski ravni, bodisi pri prevajanju v prakso, začeni z izdelavo vsebinske koncepcije in definiranjem funkcije popisovanja, dodelavo izvedbenih procedur, določitvijo pristojnosti, zagotovitvijo periodičnosti pa vse do usposabljanja kadra, zmožnega upravljanja tako kompleksnega in za moderno državo vse bolj nepogrešljivega pripomočka, kakršen je postajala statistika. Konskripcijski sistem – opozarjajo nekateri avtorji – je predstavljal korak nazaj v primerjavi s prvo popisovalno metodo, uvedeno sredi petdesetih let 18. stoletja, ker je odgovarjal vojaški logiki in se osredotočal na moško prebivalstvo. Glede samega štetja in ugotavljanja realnega obsega prebivalstva pa je bil nedvomno zanesljivejši, saj je izvajanje zaupal vojaškim in civilnim funkcionarjem in tako odpravil popačenja, ki so prej nastajala zaradi zasebnih in stanovskih interesov gosposke (Blaznik, Grafenauer, Vilfan 1970, 40–41). Šibka točka sistema je bila nedvomno družbena klasifikacija in neupoštevanje splošnejših, vojaško nezanimivih strukturnih vidikov prebivalstva. Glede na to, da je konskripcijski sistem hotel zadostiti različnim potrebam statističnega opazovanja, je v metodološkem oziru združeval sinhroni pristop štetja in diahroni pristop sprotnega evidentiranja sprememb. Poleg tehničnih in izvedbenih težav, ki so izhajale iz takega nastanka, so sistem pogojevale kot rečeno še konceptualne nedorečenosti, zaradi katerih je prihajalo zlahka do napak pri razlikovanju posameznih kategorij prebivalstva (pristojnega, tujega, prisotnega in odsotnega) in s tem pri končnih seštevkih od osnovnih popisnih enot do deželne in državne ravni. Metodološke zagate, ki jih najdemo v tržaških populacijskih knjigah in sumarijih, so posebno zgovorne, če pomislimo, da je bil tržaški konskripcijski komisar Antonio Tognana de Tonnefeld – kot dokazuje njegov obsežen birokratsko-dokumentarni opus – kompetenten, vesten in izredno zanesljiv uradnik. Na Tržaškem je na slabo delovanje sistema vplivalo – poleg problematičnega izvajanja – tudi in predvsem sobivanje dveh vrst popisovanj z različnimi informativnimi smotri in namembnostmi, zbrane podatke pa je bilo treba združiti v enotni prikaz. Poseben pravni položaj Trsta, izvzetost iz vojaške obveznosti, hitra demografska rast

⁴⁷ Na primer študirajoče otroke kmetov, primer sina naslednika, ki je »prihajal in odhajal« (*Pilgram Reiset hin und her*) ali poročenega sina, ki so ga zajeli Turki (*von Turken gefangen vor 8 Jahren*).

⁴⁸ Barkovlje, Zgornja in Spodnja Čarbola, Kolonja, Greta, Vrdela, Rojan, Rocol, S. Marija Magdalena Zgornja in Spodnja, Škorklja, Kontovel, Gropada, Lipica, Lonjer, Prosek, Križ in Škedenj.

povezana s priseljevanjem, nejasnost zakonodaje o pravicah bivanja, o pojmovanju tujstva in živahna prostorska mobilnost znotraj samega mesta, to so bila vprašanja, zaradi katerih se je konskripcijski sistem zatikal in poglobljajal razkorak med teoretičnimi nastavki ter praktičnim izvajanjem. Pomanjkljivo delovanje sistema na Teritoriju je treba torej brati v celotnem okviru tržaške občine in v luči pogojevanj pravnih specifik ter praktičnega dogajanja v mestu.

Viri in Literatura

Arhivski viri:

AST CRSIC	Archivio di Stato di Trieste, <i>Cesarea Regia Suprema Intendenza Commerciale per il Litorale</i> (1748–1776)
AST CRG	Archivio di Stato di Trieste, <i>Cesareo Regio Governo del Litorale</i> (1776–1809)
BCT AD	Biblioteca civica di Trieste, <i>Archivio Diplomatico</i>
AGT	Archivio generale del Comune di Trieste

Spisek poimenskih registrov (populacijskih knjig) konskripcije tržaškega Teritorija 1777–78, ki jih hrani diplomatski arhiv (*Archivio Diplomatico*) mestne knjižnice v Trstu:⁴⁹

Soseske (<i>Contrade</i>)	
Barkovlje (<i>Barcola</i>)	22 C 4
Kjadin (<i>Chiadino</i>)	22 C 9
Spodnja Čarbola (<i>Chiarbola Inferiore</i>)	22 C 11
Zgornja Čarbola (<i>Chiarbola Superiore</i>)	22 C 10
Kolonja (<i>Cologna</i>)	22 C 6
Greta (<i>Gretta</i>)	22 C 3
Vrdela (<i>Guardiella</i>)	22 C 12
Rojan (<i>Roiano</i>)	22 A 22
Rocol (<i>Rozzol</i>)	22 C 8
Sv. M. Magdalena Zgornja (<i>S. Maddalena Superiore</i>)	22 C 7
Škorklja (<i>Scorcola</i>)	22 C 5
Vasi (Ville)	
Bani (<i>Banne</i>)	22 A 21
Bazovica (<i>Basovizza</i>)	22 A 20
Kontovel (<i>Contovello</i>)	22 A 13
Gropada (<i>Gropada</i>)	22 A 15
Lipica (<i>Lipiza</i>)	22 A 17
Lonjer (<i>Longhera</i>)	22 A 14
Opčine (<i>Opicina</i>)	22 A 19
Padriče (<i>Padriciano</i>)	22 A 18
Prosek (<i>Prosecco</i>)	22 A 24
Križ (<i>S. Croce</i>)	22 A 23
Škedenj (<i>Servola</i>)	22 C 13
Trebče (<i>Trebiciano</i>)	22 A 16

⁴⁹ Ob imenih (v oklepaju italijanska) arhivska signatura. Originalni naslovi se glasijo: *Ort / Contrada* [ime vasi ali soseske] *Beschrieben Im* [mesec in leto] *von dem Johann Anton Tognana von Tonnefeld. Policey Actuario.*

Literatura:

- BLAZNIK P., GRAFENAUER B., VILFAN S. (ur.) (1970): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I., Državna založba Slovenije, Ljubljana.*
- BRESCHI M., KALC A., NAVARRA E. (2001): *La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste (secc. XVIII-XIX), v: FINZI R., PANJEK G. (a cura di), Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi 1719–1918, Trieste, 69–237.*
- CUSIN F. (1932): *Le condizioni giuridico-economiche dell'agro triestino nel secolo XVIII, La Porta Orientale, II, 11, 3–15.*
- DORSI P. (1984): *La prima fase di funzionamento del sistema tavolare a Trieste: il lento cammino d'una riforma, Rivista di diritto tavolare, II, 1, 45–63.*
- DORSI P. (1989): *»Libertà« e »Legislazione«. Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786), Archeografo Triestino, XCVII, 137–185.*
- FUCHS R. (1963): *Lo sviluppo demografico di Trieste dalle origini della città ai nostri giorni, Prospettive triestine, Trieste.*
- KALC A. (1987): *O vinogradništvu v Križu po nekaterih dokumentih iz obdobja okrog 1780 / Cenni sulla viticoltura a S. Croce attorno al 1780 in base ad alcuni documenti dell'epoca, v: PAHOR M. (ur.), L'uomo e la vite – Človek in trta, Trst– Trieste: 12–43*
- KALC A. (1999): *Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo, Annales. Series historia et sociologia, 18, 2, 271–288.*
- KALC, A. (2004): *Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj, Zgodovinski časopis, 58, 3/4, 337–376.*
- KALC A. (2005): *Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med »tradicionalnim« in »inovativnim«, Annales. Series historia et sociologia, 15, 2, 291–308.*
- KALC, A. (2007): *Politika priseljevanja v Trstu v 18. stoletju, Annales. Series historia et sociologia, 17, 1, 83–106.*
- KANDLER P. (1846): *Del Territorio di Trieste, L'Istria, 25. 6., 180–182.*
- LUZZATTO-FEGIZ P. (1929): *La popolazione di Trieste (1875–1928), Trieste.*
- MIKLAVČIČ Maks (1944/45): *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XXV–XXVI, 3–64.*
- MONTANELLI P. (1905): *Il movimento storico della popolazione di Trieste, Trieste.*
- NAVARRA E. (1993): *Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800, Trieste.*
- PIRCHEGGER H. (1913): *Die Pfarren als Grundlage der politisch-militarischen Einteilung der Steiermark, Archiv für österreichische Geschichte, 102/7.*
- SAMMLUNG (1787): *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die Erbländer ergangener Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung, 8, Wien.*
- SMOLE M. (1956): *Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi, Kronika, 21–24.*
- TAMARO A. (1942–43): *Fine del Settecento a Trieste. Lettere del barone P. A. Pittoni (1782–1801), Archeografo Triestino, LIV/LV, 3–430.*
- VALENČIČ V. (1957): *O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku XVIII. stoletja, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 5–13.*
- VALENČIČ V. (1962): *Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati, Zgodovinski časopis, XVI., 27–53.*
- VALENČIČ V. (1963): *Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, Zgodovinski časopis, XVII., 127–154.*
- VALENČIČ, V. (1995): *Statistični prikaz zemljiških gospostev na Kranjskem, Zgodovinski časopis, IL., 339–409.*
- VALENČIČ, V. (1996): *Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780, Zgodovinski časopis, L., 1, Ljubljana, 53–63.*

- VERGINELLA M. (2003): La campagna triestina, v: FINZI R., PANARITI L., PANJEK G. (a cura di), Storia economica e sociale di Trieste, II: La città dei traffici 1719–1918, 461–482.
- ZWITTER F. (1936): Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stol. do današnjih dni, Ljubljana.

Summary

The Conscription of the 1777/78 in the Trieste *Territorio*

Aleksej Kalc

The conscription of 1777–78 is the only still available complete nominative enumeration of Trieste *Territorio*'s population in the 18th century. The *Territorio* was the extra-urban part of the Trieste administrative area and included 24 rural settlements. The conscription fit into the demographic-statistical monitoring system developed by the Austrian absolutistic authorities since 1754 in order to achieve an unitary view over the population on a state scale level. The article briefly presents the evolution stages of that system, which in 1770, after the introduction of the general military service, conformed to the military information interests, becoming a real conscription system. Afterwards, the author thoroughly examines the technical and methodological characteristics of the conscriptions, as well as the practical difficulties and the operation defects they had to face in Trieste. On the one hand these problems stemmed from the methodological complexity, on the other hand from the fact that the city of Trieste, as a privileged free port area, was excluded from the recruitment, and its population was recorded in the censuses according to different criteria. Owing to the co-existence of two types of enumeration systems in the same administrative area and of the frequent emigration of the inhabitants from the *Territorio* to the city the maintenance of the nominative population registers in the years between two censuses was extremely precarious. As a consequence, the monitoring of the *Territorio* population for the annual population calculations resulted rather approximative.

Filip Čuček

Slovenski »napad« na okrajne zastope v Taaffejevi dobi

UDK 323.1(497.4)»1879/1893«

ČUČEK Filip, dr., asistent, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2000 Maribor, Koroška 160, filip.cucek@uni-mb.si

Zaposlitev: Inštitut za novejšo zgodovino, 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, filipe@inz.si

Slovenski »napad« na okrajne zastope v Taaffejevi dobi**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 45–61, cit. 118

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Spodnja Štajerska, okrajni zastopi, ustavna doba, nacionalni boji, politična zgodovina

Avtor analizira v prispevku boj za okrajne zastope na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi. Na podlagi (pretežno) časopisnega gradiva skuša prikazati potek volitev in vpliv nacionalnih (nemško-slovenskih) razmer na njihovo izvedbo. Okrajni zastopi so predstavljali prestiž na lokalnem nivoju, večjega pomena pa niso imeli. Slovenci so praviloma zmagovali v »podeželskih« okrajnih zastopih, medtem ko so Nemci zmagovali v »mestnih«. S Taaffejevo dobo je slovenska stran začela načrtno osvajati »mestne« zastope in konec 80-ih let osvojila celjski okrajni zastop, kjer se je skoncentrirala spodnještajerska politika.

UDC 323.1(497.4)»1879/1893«

ČUČEK Filip, Ph.D., Assistant, University of Maribor, Faculty of Arts, 2000 Maribor, Koroška 160, filip.cucek@uni-mb.si

Slovene »Attack« on District Councils during the Era of Eduard Taaffe**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 45–61, notes 118

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: Lower Styria, district councils, constitutional era, national struggle, political history

Analyzed is the struggle for political predominance in the district councils of Lower Styria during the government of Eduard Taaffe. On the basis of (predominantly) newspaper articles the author analyzes the 1889 election and the impact of the national struggle and the strained relations between Slovene and German opponents on the course of this election. Although rather prestigious on the local level, the district councils of Lower Styria did not have any significant influence on the situation elsewhere. As a rule, Slovenes won the majority in rural district councils while the Germans were more successful in urban environments. During the era of Eduard Taaffe, Slovene politicians embarked upon a well-planned political attack on the district councils in larger Styrian towns. At the end of the 1880s, their efforts were crowned with the victory in the district council of Celje, a town that represented the focus of Slovene politics in Lower Styria.

Ustanovitev okrajnih zastopov (z zakonodajo)

Ko je avstrijska polovica monarhije po volitvah leta 1879 in po sestavi nove koalicije stopila na pot sporazuma in sprave ter »postala zavetje vsem njenim narodom, zavetje pravici in pravej svobodi«, kot je to naglasil Franc Jožef v svojem prestolnem govoru devetega oktobra,¹ se je na Spodnjem Štajerskem volilna borba ponovno pričela, ko je štajersko deželno namestništvo razpisalo volitve okrajnih zastopov. Kljub temu da okrajni zastopi niso bili preveč priljubljeni, so predstavljali politični prestiž na lokalnem nivoju, tako da so s političnim bojem začeli tudi Slovenci.

Okrajni zastopi, ki so bili protiutež političnim okrajem in urad med občino ter deželnim zborom, so predstavljali deželno upravo še iz časov večje deželne avtonomije po marčni revo-

¹ Slovenski gospodar (SGp), 16. 10. 1879.

luciji.² Na Slovenskem so delovali zgolj na Štajerskem, medtem ko sta jih imeli še Češka³ in Galicija. Namesto županij, ki so bile ena izmed zahtev Mariborskega programa,⁴ je štajerski deželni zbor v Gradcu potrdil ustanovitev okrajnih zastopov. Deželni zakon je sredi junija leta 1866 zapovedal osnovanje območij okrajnih zastopov vsem političnim okrajem (na Spodnjem Štajerskem jih je bilo 20).⁵ Ob ustanovitvi so se okrajni zastopi na Štajerskem ob Češki praviloma pokrivali z mejami političnih in sodnih okrajev, ki sta bila združena. Na osnovi zakonov iz leta 1868 so bila obnovljena okrajna glavarstva, ki so se v primerjavi s prejšnjimi političnimi okraji povečala. V okrajno glavarstvo je bilo tako vključenih več okrajnih zastopov. Zaradi tega so bili manjši kot v Galiciji, kjer so zaradi sporov med sodnimi in političnimi okraji ter zaradi zmanjšanja slednjih spadali pod okrajna glavarstva.⁶

Okrajni zastopi so bili samoupravni organi. Med njihove pristojnosti so spadale načeloma vse občine okraja. Delna izjema so bile tiste, ki so imele svoj statut in so bile v občinskih zadevah podrejene neposredno deželnemu odboru (na Spodnjem Štajerskem statutarne mesta Celje (po 1867), Maribor (po 1871), Ptuj (po 1887)),⁷ v zadevah, ki so ji bile poverjene s strani države, pa namestništvu. Iz ostalih zadev okrajnih zastopov statutarne občine vendarle niso bile izvzete. Vseh okrajnih združenj prosto je bilo le deželno glavno mesto Gradec. Pooblastila, ki so šla okrajnemu zastopu, je izvajal zastop sam ali pa jih prepustil svojemu odboru.⁸

Že zakon iz leta 1862 je delno orisal delovno področje okrajnega zastopa. Z zakonom iz leta 1866 so stvari postale bolj jasne. Ena bistvenih pristojnosti zastopa je bil proračun okraja. Ta je vseboval skupno premoženje pa tudi skupne potrebe okraja in njegovih institucij. Med okrajne institucije so spadale vse skupne ustanove in ukrepi, ki so bili po zakonu ali v skladu z zakonskim sklepom zastopa financirani iz okrajnih sredstev. To so bile ustanove, ki so se ukvarjale s kmetijsko politiko (melioracije, regulacije rek in potokov, živinoreja), z zdravstvenim varstvom, dobrodelne ustanove, prav tako pa še ustanove in ukrepi, povezani z obstoječimi državnimi in deželnimi zakoni. Ti so se dotikali olajšav občin glede vojaških nastanitev, njihove oskrbe in tudi pospeševanja splošne izobrazbe prebivalstva, dajali pa so okrajnim zastopom še kompetence na področju gradnje cest, železnic nižje stopnje, okrajnih hranilnic, zavarovalnic in podobno.⁹ Več okrajnih zastopov se je moglo pri vzpostavljanju skupnih ustanov ali ukrepov združiti. Za stvari, glede katerih se je okrajni zastop posvetoval z namestništvom ali z deželnim zastopom, je moral podati svoje mnenje, imel pa je pravico vložiti predloge glede interesov okraja na namestništvo ali na deželni zastop. Ta dolžnost je obenem veljala še za

² Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich (RGBI), 1862/18, § 17; prim.: Ernst Mayrhofer, Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, Zweiter Band, Wien, 1896, str. 434–437; 868–881; Oskar Gluth, Bezirksverbände, v: Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes (herausgegeben unter Mitwirkung zahlreicher Fachmänner von Ernst und Josef Ulbrich), Erster Band, Wien, 1905, str. 501–514; Ernst Mischler, Bezirkshaushalt, v: Österreichisches Staatswörterbuch, str. 514–517.

³ O okrajnih zastopih na Češkem prim.: Karel Adámek, Z dějin okresních zastupitelstev v království Českém, Tiskem Unie v Praze, 1908.

⁴ Slovenec (S), 7. 10. 1865.

⁵ Landesgesetz und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark (LGBI), 1866/19, § 2; S, 15. 12. 1866.

⁶ Georg Schmitz, Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen der Landesvertretungen, v: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2, Wien, 2002, str. 1382; Jože Zontar, Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste, 1988, str. 102; prim: Peter Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen der Untersteiermark. Rechtliche und Nationalitätenpolitische Aspekte im Späten 19. Jahrhundert; v: Arhivistika – zgodovina – pravo. Vilfanov spominski zbornik, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 30, Ljubljana, 2007, str. 308.

⁷ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana, 1996, str. 453.

⁸ LGBI, 1866/19, § 3.

⁹ Schmitz, Organe und Arbeitsweise, str. 1382.

okrajni odbor.¹⁰ Pravice okrajnega zastopa so segale tudi na področje davčnih doklad okraja, o čemer je govoril že prvi zakon. Stopnja za dodatke k direktnim davkom, ki jo je zakon iz leta 1866 odobril za Štajersko, je segala do dvajset odstotkov.¹¹

Pristojnosti okrajnega zastopa glede občinskih zadev je dopolnil junijski zakon iz leta 1866. Zastop je mogel prevzeti združevanje več kmečkih občin v eno, nadzor nad skupnim občinskim premoženjem in posestjo občine ter njenih ustanov kot tudi zadeve glede dodatkov k direktnim davkom, ki so presegali dvajset odstotkov, in k davkom na živila, ki so presegali petnajst odstotkov. Zastop je imel še pravico do privolitve glede začasne ali trajne odtujitve stvari, ki so izhajale iz skupnega premoženja ali skupne posesti občine, in glede razdelitve občinskih sredstev ter posesti. Razdelitev letnega presežka, ki je bil razdeljen med občinske člane, je potrjeval zastop. Na koncu je zastop še sprejemal posojila ali prevzel jamstvo, če je vsota posojila ali jamstva z vštetimi dolgovi presegala letne občinske prihodke in prihodke njenih ustanov.¹²

Okrajni odbor je nosil v zadevah svojega okraja posvetovalno in izvršno funkcijo. Skrbel je, kar se tiče premoženja okraja, za običajne upravne posle in nadzoroval, vodil in upravljal okrajne ustanove. Pripravljali so letne predračune in letne obračune ter jih štirinajst dni pred pregledom zastopa dal njegovim članom na vpogled. Ob tem je pisal priprave za obravnave okrajnega zastopa in skrbel za izvrševanje njegovih sklepov. V vseh pravnih zadevah je odbor reprezentiral zastop in skrbel za poslovanje. Listine, ki jih je zastop nato izstavil, je s podpisom overil predsednik in dva člana odbora. Za vse svoje uradno delovanje pa je bil odbor konec koncev odgovoren in zavezan okrajnemu zastopu.¹³

Število članov okrajnega zastopa je bilo odvisno od števila stalnih prebivalcev določenega okraja. Če je imel okraj manj kot deset tisoč ljudi, je prišlo v zastop 24 predstavnikov. Okraji, ki so imeli do dvajset tisoč ljudi, so imeli 30 do 32 članski zastop, tisti pa, ki so premogli med dvajset in trideset tisoč prebivalcev, so volili 36 članski zastop. Največ članov je imel zastop v okrajih, ki so imeli več kot trideset tisoč prebivalcev, in sicer od 40 do 42.¹⁴

Veleposestvo določenega okraja, ki je plačevalo najmanj 60 (na Češkem in v Galiciji 100)¹⁵ goldinarjev zemljiškega in hišnega davka brez doklad, je spadalo v najbolj privilegirano kurijo in s tem dobilo aktivno in pasivno volilno pravico. Če je bilo lastnikov določene veleposesti več, so izbrali enega, ki je volil in mogel biti voljen.¹⁶ V kurijo članov trgovsko-obrtnih zbornic¹⁷ so spadali vsi lastniki industrijskih in trgovskih podjetij ter lastniki rudnikov, ki so delovali v določenem okraju, ob tem pa plačevali v državno blagajno od svojih podjetij najmanj 60 (na Češkem in v Galiciji 100)¹⁸ goldinarjev direktnih davkov brez doklad. Tudi trgovsko-obrtna kurija je posedovala tako aktivno kot pasivno volilno pravico. Volivci obeh kurij so imeli pravico, v kolikor niso prebivali v istem okraju, voliti preko pooblaščenca, ki je moral imeti pasivno volilno pravico v zastop. Pooblaščenec je smel zastopati samo eno osebo, s tem pa nikakor še ni postal član okrajnega zastopa.¹⁹ Aktivno volilno pravico so imele v teh dveh kurijah²⁰ tudi ženske, le da niso smele voliti same, ampak so to namesto njih opravljali pooblaščenci.

¹⁰ LGBI, 1866/19, § 49, 50, 51, 64.

¹¹ LGBI, 1866/19, § 53.

¹² LGBI, 1866/19, § 57.

¹³ LGBI, 1866/19, § 59, 60, 61, 62, 63.

¹⁴ LGBI, 1866/19, § 8, 9; prim: Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 309.

¹⁵ Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 308.

¹⁶ LGBI, 1866/19, § 7, 12, 13.

¹⁷ V nadaljevanju trgovsko-obrtna kurija.

¹⁸ Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 308.

¹⁹ LGBI, 1866/19, § 47.

²⁰ Ženska volilna pravica je bila vezana na občinsko volilno pravico. Prim.: Melik, Volitve, str. 136–138.

Za poročene je volil kot pooblaščenec mož, za ostale kdo drug. Podobno je bilo z aktivnimi oficirji ali člani vojaških strank, ki so imeli oficirski naziv in so spadali v eno izmed teh dveh kurij. Kot volilni upravičenci so smeli glasovati le preko pooblaščenca.²¹

Mesta in trgi okrajev so tvorili tretjo kurijo. Pasivni volilni upravičenci za okrajni zastop so bili člani občinskih zastopov krajev, ki so spadali v to kurijo. Vse ostale občine so bile vključene v kurijo kmečkih občin, ki jih je zastopal župan in še en volilni mož, izvoljen s strani občinskega odbora, če je občina imela več kot tisoč stalnih prebivalcev. Na vsakih naslednjih tisoč prebivalcev je bil izvoljen naslednji volilni mož.²²

Volitve okrajnih zastopov so bile vsaka tri leta (v Galiciji vsakih šest).²³ Volilna pravica je bila omejena le na eno kurijo. Če je bil nekdo volilni upravičenec v dveh ali več kurijah, je lahko volil le v eni. Prav tako je bil član več občinskih zastopov dolžan voliti v okrajni zastop le v občini, kjer je prebival oziroma v tisti, kjer je plačeval največ davka. Kdor je bil izvoljen kot volilni mož v več krajevnih občinah, je smel prevzeti mandat le v tisti, kjer je prebival oziroma spet tam, kjer je plačal največji davek. V okrajni zastop je mogel biti izvoljen vsak, ki je lahko kandidiral kot član občine pri volitvah v občinski odbor.²⁴

V kuriji mest in trgov je za kraje, ki so volili skupnega okrajnega zastopnika, okrajni urad sestavil enotno listo, vsebinsko enake izkaznice kot v prvih dveh kurijah pa je volivcem izročil župan. Glede volitev zastopnikov kmečkih občin je okrajni urad za vsako občino volilnega okraja županu sporočil, kdaj se morajo izvršiti volitve volilnih mož, prav tako pa je nato ugotavljal zakonitost volilnih dokumentov v vsaki občini. Če ni bilo napak ali nepravilnosti, je vnesel izvoljene volilne može in župana na volilno listo kmečke kurije celotnega volilnega okraja. Kakor hitro je bila lista popolna, je okrajni urad izstavil in vročil volilnim upravičencem izkaznice z vsebino ostalih treh kurij.²⁵

Nadzor nad volitvami je vršila volilna komisija. V prvih dveh kurijah so komisijo sestavljali najmanj trije možje, ki so določili iz svoje srede predsednika, volili pa so jo volilni upravičenci. Kurijo mest in trgov je za vsak kraj, ki je volil svojega zastopnika, nadzoroval pri volitvah župan kot predsedujoči, ob sebi pa je imel še dva člana občinskega odbora, ki ju je sam določil. V krajih, ki so volili skupnega zastopnika v okrajni zastop, je komisiji predsedoval župan volilnega okraja in še dva člana, volilna upravičenca, izvoljena iz srede lokalnega volilnega telesa. Komisiji v kuriji kmečkih občin je predsedoval župan. Sestavljali so jo še štirje člani, ki so bili volilni upravičenci, voljeni prav tako iz srede vseh volilnih upravičencev. Oblastni organ je lahko k poteku volitev kmečke kurije v okrajni zastop poslal še posebnega odposlanca, deželnoknežjega komisarja,²⁶ ki je skrbel za izpolnjevanje zakonov in za vzdrževanje reda in miru.²⁷

Volitve predsednika in namestnika so potekale po večinskem sistemu. Izvolitev obeh je potrebovala absolutno večino glasujočih. Če večina ni bila dosežena že v prvem krogu, je sledil drugi. Če še vedno ni bilo večine, sta napredovala v tretji krog dva z največ glasovi. Ob morebitnem enakem številu glasov v drugem krogu je kandidata tretjega kroga določil žreb, ki je v istem primeru v tretjem krogu odločil tudi končnega zmagovalca. Volitve okrajnega odbora so se vršile po istem sistemu. Okrajni odbor so sestavljali predsednik zastopa kot predsednik odbora in šest članov. Iz vsake kurije je bil voljen en odbornik, še dva pa iz ostalih

²¹ LGBl, 1866/19, § 7, 14, 15.

²² LGBl, 1866/19, § 7, 16, 17.

²³ Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 308.

²⁴ LGBl, 1866/19, § 18, 19, prim.: RGBl, 1862/18, § 9.

²⁵ LGBl, 1866/19, § 28, 29, 30, 31.

²⁶ LGBl, 1866/19, § 35.

²⁷ LGBl, 1866/19, § 32.

članov zastopa ne glede na kurijo. V primeručasne zadržanosti predsednika odbora je sam imenoval namestnika predsednika iz članov odbora, v primeru trajne prekinitve funkcije je v roku štirinajst dni zastop izvolil za preostanek mandata novega predsednika. Trajna prekinitve funkcije člana odbora je pomenila izvolitev novega člana po prej omenjenem sistemu. Funkcija člana okrajnega zastopa je bila le častna. Samo predsednik in člani odbora so lahko dobili povrnjene stroške za gotovinske izdatke, povezane s poslovanjem, iz okrajnih sredstev. O načinu in obsegu teh nadomestil je odločal zastop.²⁸

Volitve v okrajne zastope se od volitev v deželne zbore in v državni zbor v Avstriji niso bistveno razlikovale. Temeljile so na Schmerlingovi geometriji volilnih kurij. Razdelitev mandatov na posamezne kurije je bila pravična le na papirju, ker je vsaka kurija dobila enako število mest v zastopu, največ prebivalcev okraja pa je pripadalo kmečki kuriji. Favoriziranje Nemcev je bilo zaradi zastopstva interesov prisotno tudi pri volitvah v okrajne zastope. Mestna kurija je bila praviloma v njihovih rokah, medtem ko so Slovenci mogli računati na kmečko kurijo. Jeziček na tehtnici sta tako predstavljali veleposestniška in trgovsko-obrtna kurija, ki sta pogosto »določili« naslednji triletni mandat. Zaradi slovenske večine v okrajih pa se je slovenska politika osredotočila na osvojitve zastopov, kljub temu da so predstavljali le prestiž na lokalnem nivoju.

Prve volitve v okrajne zastope so bile na Štajerskem razpisane leta 1867 in takoj pokazale nemško »premoč«. Josip Vošnjak je ostro nasprotoval »sestavi okrajnih zastopništev«, ki so bila »veliko bolj umetno izmišljena, kakor vsi Šmerlingovi volilni redi, kajti doseglo se bo, kar bi se človeku z ozirom na narodnost prebivalcev na Spodnjem Štajerskem čisto neverjetno zdelo, da bo v veliki večini okrajnih zastopništev zmagoval nemški element.« Menil je, da se lahko glede okrajnih zastopov vsak »iz volilnega reda prepriča, da nam Slovencem ne bodo zavetje naše narodnosti.«²⁹ Z manj ostrine je o okrajnih zastopih spregovoril Janko Serbec konec leta 1866. Zdelo se mu je prav, da se bo na okrajni ravni vzpostavil nov organ, ker »dosihmal nismo imeli v svojih okrajih drugih opravnikov, kakor le vladine; vsaka občina si je smela izbrati svoje zastopnike, katerim je zaupala svoje zadeve, a zadeve celega okraja je imel v rokah le cesarski predstojnik. Nalagal je okrajne doklade in davke po svoji previdnosti.« Po njegovem je bilo potrebno »pripoznavati, da so oni gospodje dosti storili za blagor okrajev; vendar gotovo se nam mora tudi pripoznavati, da bi se lahko tu ali tam več storilo«, in zatrdjeval, da lahko »trdno zaupamo, da je med nami toliko rodoljubnih mož, da bodo dosihmal več opravili v zadevah svojega okraja, tedaj nekako v svojih lastnih zadevah, nego so opravili dosihmal vladini uradniki.«³⁰

Nepravičen volilni sistem (vsaka kurija je volila enako število odbornikov ne glede na število volivcev določene kurije) Serneca nikakor ni navduševal, ker »moremo Slovenci tudi o okrajnih zbora reči, da nismo dobili po postavi one veljave, ki nam gre.« Namenil pa je več časa in prostora volivcem. Medtem, ko je za prve tri kurije le upal da bo izvoljen kak slovenski poslanec, je vso pozornost posvetil kmečki kuriji. »Tam je pri nas toliko tisoč duš, kolikor je na primer posameznih velikih obrtnikov in kupcev v vsakem okraju; tedaj tisoč kmečkih duš velja toliko, kolikor velja en sam veliki obrtnik ali kupec. // Četrty oddelek izvoli svoje okrajne poslance po svojih občinskih županih, po večih občinah se izvolijo še drugi volivci po razmeri; al vendar se sme reči, da imajo naši župani oblast v rokah, okrajne poslance, to je, njih četrtino izvoliti. // Menda se bo dalo nekaj opraviti, če se zbirajo ti volivci saj pred

²⁸ LGBI, 1866/19, § 40, 41, 42, 43, 44, 45.

²⁹ S, 72, 8. 9. 1866.

³⁰ Novice (N), 12. 12. 1866; prim.: Viktor Vrbnjak, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru, v: Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968, Založba obzorja, Maribor, 1968, str. 431–432.

volitvijo, in če se zmenijo, koga hočejo izvoliti. Takega predtečnega zbora bo treba v vsakem okraji, ako nočemo biti prenačljivi pri volitvah.«³¹

Pred februarskimi volitvami leta 1867 je Josip Vošnjak menil, da se kmečkim občinam »gotovo po tem volitvenem redu krivica godi«, ker bi »po številu od njih plačanih davkov in po številu svojih prebivalcev morale imeti povsod same skoro toliko poslancev, kolikor vse druge skupine skupaj.« Tako je svetoval, naj volijo »poštene, pravicoljubne, izvedene kmete«, o katerih vedo, da niso »v pestih birokratov in da ne zaničujejo prosto slovensko ljudstvo«, ter »rodoljubne gospode, ki vedo za težave kmečkega stana in se jim ne gabi v domačem slovenskem jeziku se pogovarjati.« Okrajem je še priporočal, naj »že pred volitvijo z obzirom na volivce naznanjajo vsem kandidate, da se potem glasi preveč ne razcepijo«, volivcem pa predlagal, da volijo tiste moške, katere bodo svetovali rodoljubi v okraju in naj jih vsi enoglasno izvolijo.³²

V prvih treh kurijah, kjer je bil odločujoči element pač nemški, slovenska stran glede na tedanjo politiko dejansko ni imela realnih možnosti za kakšen večji uspeh.³³ Uspeh je bil mogoč le v kmečki kuriji. Zadnji Vošnjakov predlog so slovenski volivci z vso vnemo upoštevali. A že na prvih volitvah (v kmečki kuriji) februarja 1867 je prišlo v Slovenski Bistrici do napetosti in strankarske agitacije. Nekaj »nemškutarskih« volilnih mož je slovenskim volivcem namreč s pretvezo odvzelo volilne liste in jih raztrgalo, v zameno pa jim dalo liste s povsem drugimi imeni. Nemškim liberalcem akcija vseeno ni prinesla zmage v kmečki kuriji,³⁴ kljub temu pa so imeli večino v okrajnem zastopu.

Na Ptujju so volitve prav zaradi tega predstavljale Slovincem velik problem. Predvsem je slovenske »simpatizerje« kmečke kurije motilo dejstvo, da med 45.000 prebivalci ptujskega okrajnega zastopa plača tri četrtine davka 40.000 prebivalcev kmečke kurije, medtem ko voli iz svoje sredine le četrtino zastopnikov. Svoj gnev so zlili na graški deželni zbor, ker »je pač vsakemu jasna 'modrost in pravičnost' štajerskega deželnega zbora, ki je to postavo napravil«, in prilili olja na ogenj z ugotovitvami, da je »tem gospodom le šlo za to, kako bi se na škodo narodnega življa ponemčenim mestjanom vkljub njihove ogromne manjšine pripravila premoč čez kmečke prebivalce.« Izvoljeni zastop jih ni prav nič navdušil, ker »se s pravo voljo volivcev čisto nič ne zлага ter se je zgodilo, da v našem okrajnem zastopništvu sedi iz samega Ptujškega mesta 25 zastopnikov med tem, ko je narodna stranka iz zastopništva popolnoma izrinjena.«³⁵

Tudi v celjskem okrajnem zastopu ni bilo nič drugače. »Naši kmetje se čudijo, kako je to mogoče, da v okrajnem zastopu nimajo več veljavnosti, kakor samo četrtinko vsih glasov, vendar pa znamenito večino, še več kot tri četrtinke okrajnih bremen le sami trpeti morajo.« Še večje nezadovoljstvo je vladalo v Celju po volitvah, ker da volilni imeniki veleposestniške kurije marsikdaj niso bili popolni oziroma jih je vladajoča lokalna struktura prikrojila sebi v prid. »Ne bilo bi mogoče, da bi med tolikimi kmečkimi lastniki, koji čez 60 fl. naravnega davka brez dokladov plačujejo, ne bilo se jih več našlo, kakor samih osem. Veliko jih še poznamo, koji plačujejo toliko davkov kolikor postava zahteva k tej volitvi, uradnija jih je sprevidela, sami se pa pri c. k. okrajnem uradu niso oglasili za volilni certifikat, ko postave niso poznali. // Toliko bolj so si prizadevali mestjani, vso vodo na svoj mlin napeljati. Nič menj ko 28 hišnih posestnikov iz mesta je bilo k volitvi poklicanih, da je pa to bilo mogoče, si ne moremo drugač razsoditi, kakor da je postava v tej točki res malo nejasna in nedoločna.« Nepravilnosti so

³¹ N, 19. 12. 1866.

³² SGp, 1. 2. 1867.

³³ Vrtnjak, Prvi slovenski tabor, str. 432.

³⁴ SGp, 16. 2. 1867.

³⁵ SGp, 1. 5. 1867.

se dogajale tudi v trgovsko-obrtni kuriji. Volitev se je »po svojem županu vdeležilo Celjsko mesto, zato ko mesto ima tudi hranilnico, kojoj so ti modri gospodje za trgovino spoznali, al vendar na to čisto pozabili, da ne plačujejo zahtevanega pridobitvenega al dohodnega davka od hranilnice, postava pa vendar veli, da vsaki trgovec, obrtnik ali rudniški posestnik, koji plačuje naj menj 60 fl. pridobitnega ali dohodkinega davka ima pravico voljenja.« Še posebej je izbijalo dno dejstvo, da »bo vsako prašanje le po volji čistih mestjanov se rešilo«, ker »ima v tretji skupini Celjsko mesto zopet pravico 5 zastopnikov voliti, tako je tedaj pet osminek celega zastopa na svojo stran pridobilo.« Višek je predstavljal okrajni odbor, kamor je bil izvoljen samo en zastopnik kmečke kurije. »Tedaj ima kmečko posestvo vsih 20 občin našega okraja s več ko 30000 duš, koji skoraj 4krat več naravnega davka plačuje, 10krat več vojakov daje ino naj menj 50krat več okrajnih cest posiplje, kakor vse druge skupine našega okraja med šestimi samo enega zastopnika v odboru.«³⁶

Konec februarja so bile na sporedu še volitve v mariborski okrajni zastop.³⁷ Ker so volitve v prvih treh kurijah že dale trideset zastopnikov, ki so bili sicer izvoljeni »po željah mestjanov, // nam pa se je pri volitvah velikih posestnikov s tem krivica zgodila, da se je dosti kmečkih velikih posestnikov izpustilo«,³⁸ je bilo potrebno izvoliti še zadnjo četrtino. Tu pa se je zapletlo, ker »nikdar ne zadovoljnim mestnim zastopnikom to ni bilo zadosti. // Mestni župan in odbor se je bal, da bi nemška kultura škode trpela, če so le nekteri Slovenci kakor okrajni zastopniki izvoljeni. Izvoli se tedaj komite 7 mestnih odbornikov, da zato skrbijo, da se samo jihovi ljudi tudi kakor okrajni zastopniki izvolijo.« Po volitvah je bilo kljub temu več »belih slovenskih cedul kakor modrih (plavih) nasprotnih«, čeprav je »od mestne strani mnogo delavnih bilo kakor gospod Marko, stotnik Seidl, jegova znana adjutanta i.t.d., od slovenske strani pa nihče, kteri bi naše kmete podučeval.« Pa vendar je med Slovenci vladalo nezadovoljstvo z izvoljenim okrajnim zastopom, ker je bilo med »vsemi 40 okrajnimi zagovorniki 10 indiferentnih, 5 ne nam pravičnih in gotovo več kakor 20 odločenih nasprotnikov.«³⁹

Volitve v okrajne zastope leta 1879/80 (na primeru mariborskega)

Če so Nemci »po slabi predstavi« slovenske politike leta 1867 povsod zmagali, v času Lasser-Auerspergovne vlade pa imeli še »podporo« državne oblasti, se je slovenska politika ob Taaffejevem nastopu kar najresneje lotila osvojitve okrajnih zastopov (kljub nezadovoljstvu z njimi). »Naša zamotana, s prevelikim številom, deželnih in državnih, uradov in gospok preprežena, uprava se bo gotovo prej ali selej predručala. // Toliko gospok nam ni treba in jih stalno plačevati ne moremo. Vendar sedaj še do tega ni prišlo. Okrajni zastopi obstajajo in treba je, da se volitve marljivo udeležimo. Tako zabranimo vsaj nekoliko nadalješnje brezobzirno pometanje z okrajnimi potroški in dokladami«, je menil mariborski časnik Slovenski gospodar in pozival volivce, da naj pridobijo »okrajne zastope v narodne roke«, če pa to ni mogoče, pa »izvolimo vsaj toliko narodnjakov, da bodo kos nemškutarjem v okrajnem zastopu na prste gledati.«⁴⁰ Še posebej pozorno je slovensko časopisje opozarjalo na pregled volilnih imenikov »velikih posestnikov« (ti so v veliki meri krojili večino), če so pravilni. Prav tako pomembna je bila kmečka kurija, kjer je prebivalstvo volilo volilne može. »Močno svetovati

³⁶ SGp, 16. 5. 1867.

³⁷ SGp, 16. 2. 1867.

³⁸ SGp, 16. 3., 1. 4. 1867.

³⁹ SGp, 1. 4. 1867; Vrbnjak, Prvi slovenski tabor, str. 432.

⁴⁰ Podobna stališča je v 70-tih letih zagovarjal zlasti Mihael Herman. Andrej Studen, Liberalcem so kmetje španska vas, v: ČZN, 2006/1, str. 42–45.

je, da se izberejo povsod značajni, narodni močje«, ki da se bodo »leško porazumili z župani in vsi skupaj potem izvolili jednoglasno v okrajni zastop može, kakoršnih jihov z dačami in bremení preobloženi stan, naš mili slovenski dom, najbolj potrebuje.«⁴¹ Toda zaradi svoje gospodarske premoči se spodnještajerski Nemci nikakor niso umaknili iz političnega boja. Okrajni zastopi so predstavljali borbo na lokalni ravni s spremenljivo srečo, ker so imeli Nemci trdne postojanke v veleposestniški in mestni kuriji.⁴² V nacionalno napete odnose na Spodnjem Štajerskem so vnašali novih dimenzij, večjega političnega vpliva pa niso imeli.

Ko so novembra leta 1879 Slovenci nepričakovano zmagali na volitvah v Mariboru, so mogli pričakovati le manjše okrajne stroške, medtem ko zmaga večjega političnega pomena ni imela. Slovenska zmaga je pomenila predvsem zmago nad poprejšnjimi veljaki iz nemškoliberalnih vrst s Konradom Seidlom na čelu. Potem ko so Slovenci zmagali v veleposestniški in kmečki kuriji (mestna jim je bila zaprta), so prepotrebne glasove iskali v trgovsko-obrtni kuriji, ki so jo sicer povečini sestavljali mariborski meščani, tako da je Slovenski gospodar upravičeno pisal, da je »volilni red // neugoden kmetom.« Pravzaprav je nemška stran najprej prekršila sklenjen dogovor. Slovenci so obljubili, da bodo volili vsakega predlaganega kandidata razen Seidla, če bodo ustavoverci podprli Slovincem naklonjenega Franza Bindlechnerja.⁴³ Potem ko so se oboji strinjali, so ustavoverci vseeno volili Seidla, ker pa jih je prišlo premalo na volišče, so prodrli predlagani kandidati, med njimi Bindlechner, ki so ga »mestni gospodje zarad tega, ker je od Slovencev izvoljen s Slovenci glasoval, kazniti menili s tem, da so ga pri volitvi v mestni zastop izpustili.«⁴⁴

Slovenci so imeli tako med štiridesetimi zastopniki mariborskega okrajnega zastopa majhno večino. Ko so se konec novembra prvič sestali v Mariboru, so bili vsi (razen enega) »od Slovencev nasvetovani in voljeni zastopniki« kljub ostri zimi navzoči in imeli dvajset zastopnikov, med njimi tudi Janka Serneca in Frana Radeja. Ko so pod predsedstvom Josefa Schmidererja potrdili volitve v prvih treh kurijah, se je zataknilo pri kmečki kuriji, ko je »dr. Lorber, eden izmed najbolj znanih dohtarjev mariborskih, našel velikansko dlako ter poudarjal, da je izvolitev vseh 10 mož iz kmetske skupine neveljavna in da morajo kmetje zopet voliti«, ker da je nek župan poslal namestnika, ki da je »volil narodno.« Da je bila mera polna, je našel še neko podrobnost, češ da bi naj nekemu volilnemu možu vzel nekdo iz komisije volilni listič iz rok, namesto da bi ga sam položil na mizo. Liberalci so si pač na vse kripnje prizadevali zrušiti kmečko kurijo in ponoviti volitve, s čimer bi dobili priložnost za zmago v okrajnem zastopu. Ker je še okrajni glavar ugovarjal njegovim trditvam, je ob Lorberjevem naprežanju sledilo glasovanje, na katerem pa njegov predlog o ponovnih volitvah ni ugledal zelene luči. Tedaj pa so se »nemškutarji // tako razsrdili, da so jezni pobrali šila in kopita in hajdi skoz dveri mahnili tavun iz dolgo jim znane in priljubljene 'trdnjave' imenovane: 'Marburger-Bezirksvertretung'.« Ko je ostalo dvajset slovenskih zastopnikov, zaradi enega manjkajočega niso mogli izvoliti novega predsedstva, ker je zakon zahteval več kot polovico prisotnih. Očitno so liberalci dobro vedeli, zakaj so zapustili sejo, in preprečili volitev novih funkcionarjev. Slovenski gospodar je ugotavljal, da so bili Ferdinand Duchatsch, ki je pravzaprav netil spor, za njim Schmiderer, Lorber, Seidl in Julius Pfrimer, vsi protislovensko nastrojeni, pravzaprav pa vsi »v svojih pisarnicah, štacunah itd. prav radi Slovenca vidijo in so večji del svojega bogastva zaslužili in prejeli od slovenskega kmeta. Zato pa je ovi pobeg nemškutarjev z namenom Slovincem

⁴¹ SGp, 11. 9. 1879.

⁴² Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, Taafejeva vlada in položaj Slovencev, v: Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 512.

⁴³ SGp, 7. 11., 13. 11. 1879.

⁴⁴ SGp, 20. 11. 1879.

prvokrat izvolitev okrajnega odbora zabraniti, močno razžaljav.«⁴⁵ Kljub slovenski zmagi pa je bil izvoljen za predsednika mariborskega okrajnega zastopa Josef Schmiderer.

Po prvem slovenskem »napadu« je »marburgerca« (zaradi slovenskega nezadovoljstva z okrajnimi zastopi) v začetku leta 1880 energično protestirala proti slovenskim idejam o odpravi okrajnih zastopov, češ da je samouprava okrajev vendar potrebna, še posebej zato, ker so si spodnještajerska mesta s tem zagotovila dodatni vir finančnih sredstev.⁴⁶ Tudi v deželnem zboru (pri nemških liberalcih) so slovenski pozivi naleteli na neplodna tla. Potem ko se je proti okrajnim zastopom izrekel Fran Radej (Mihael Herman je skupaj z nekaj konservativnimi nemškimi poslanci menil, da bi zadeva zaslužila poseben pretres v deželnem odboru), je večina liberalcev »potegnila z mariborskim advokatom dr. Duchatschem, ki se ni sramoval izreči, da so bili okrajni zastopi veselo sprejeti ('mit Jubel begrüsst'), čeprav je bila resnica povsem drugače, saj so bili, po besedah liberalnega poslanca Mathiasa Lohningerja, »zastopi komaj z večino 6 glasov sklenjeni v deželnem zboru, a o kakšnem veselju ni nikder kaj brati.«⁴⁷

Slovensko politično vodstvo pa je ubralo svojo politično taktiko. Ko sta prišla po volitvah konec maja leta 1880 v slovenske roke ptujski in ormoški okrajni zastop, je postajalo jasno, da bo slovenska politika delovala v slogu politike majhnih korakov. Čeprav ni šlo za pomemben politični faktor, so Slovenci kipeli od navdušenja, ko so »na Štajerskem nemškutarjem vzeli 2 trdnjavi, iz katerih so se naši nasprotniki mnogo let režali nad nas.«⁴⁸ Po osvojitvi ptujskega in ormoškega zastopa je več težav predstavljal okrajni zastop v Slovenj Gradcu, kjer je prišlo do malverzacij, ko je bil »imenik velikih posestnikov kakor se pravi čudovito strankarsko-nemčursko in nepostavno sestavljen, tudi se ni, kakor do sedaj vselej, pri vseh občinah na javni ogled razpoložil.« Časnik je razglabljal, da tiči vzrok nepoštenih nemških nakan gotovo v odsotnosti deželnega poslanca Jožefa Šuca, češ da je s tem narodno delo nekoliko zaspalo, Nemci pa so priložnost s pridom izkoriščali.⁴⁹

Nejevoljo pa so med Slovenci povzročile predvsem razmere v mariborskem okrajnem zastopu. Ko se je zataknilo pri finančnem poročilu (nadzorna komisija je pod vodstvom Frana Radeja ugotovila, da nekaj ni v redu »zastran 'Kreissamta z vrtom'«, kjer da nihče »celih 13 let ni položil nobenega računa«), je Slovenski gospodar zadovoljno razpredal, češ da privošči nemški strani večino v odboru okrajnega zastopa (trije nemški in dva slovenska člana), še posebej zato, ker da je »velik 'škandal' za celo staro liberalno-nemško 'gardo' v Mariboru // dobro zaslužena kazen za grehe, katerih je se ta stranka kriva storila, ko je Slovincem vsled njihove zmage pri volitvah pristojno večino v odboru zabranila.«⁵⁰ Vendar pa je sklep odbora, da se naj denar od prejšnjega predsednika Konrada Seidla, ki da je bil glavni krivec za neporavnane račune, »tudi s pomočjo sodnije iztirja«, naletel na gluha ušesa, ker nista predsednik Schmiderer in njegov namestnik Duchatsch v zapisniku sklepa niti omenila, kaj šele izvršila.⁵¹ Da je bila zadeva precej resna, je potrdil tudi mariborski župan Matthäus Reiser, ki je »pismeno protestiral zoper pometanje denarjev na škodo mesta.«⁵²

Težave so se pojavljale tudi v celjskem okrajnem zastopu, kjer se je ob številnih slovenskih članih (večino so imeli sicer Nemci) uradovalo »izključljivo v nemškem jeziku.« Slovensko

⁴⁵ SGp, 20. 11. 1879.

⁴⁶ Marburger Zeitung (MZ), 11. 1. 1880, 14. 1. 1880.

⁴⁷ SGp, 1. 7. 1880.

⁴⁸ SGp, 3. 6. 1880.

⁴⁹ SGp, 10. 6. 1880. Poslanec Šuc je bil na deželnozbornskih volitvah leta 1878 sicer slovenski protikandidat, medtem ko je Slovence zastopal F. Schmitt. Melik, Volitve, str. 389.

⁵⁰ SGp, 19. 8. 1880.

⁵¹ SGp, 9. 9. 1880.

⁵² SGp, 16. 9. 1880.

časopisje je pozivalo slovenske politike, »naj konec storijo grdi nemškutariji, ki se šopiri pri tem uradu«, saj da so Slovenci dobivali vabila na seje le v nemškem jeziku, pa tudi zapisniki so bili »v ptujem jeziku.« »Če plačujemo Slovenci davke, imamo menda tudi pravico tirjati, da se nam pošiljajo dotična pisma itd. v domačem jeziku, da nam ne bo treba letati okrog ter iskati tolmačev.«⁵³

Leta 1880 je večina okrajnih zastopov kljub vsemu dobila slovensko večino, najhujši boj pa so predstavljali mariborski, celjski in ptujski okrajni zastop, kjer so gospodarsko močnejši Nemci zastavili vse sile za svoj uspeh (prav tako pa tudi Slovenci, ki so razen v Celju zmagali v Mariboru in na Ptujju).

Volitve v okrajne zastope leta 1883

Nezadovoljstvo z okrajnimi zastopi se je na Spodnjem Štajerskem nadaljevalo. Slovenci so bili (v veliki večini) za njihovo odpravo (zaradi favoriziranja Nemcev pri volitvah) ali pa za pravičnejši volilni sistem, saj da Slovenci »večino okrajnih stroškov plačujejo«, a imajo »skoro povsod malo ali nič govoriti.« Glede na to, da je imel glavno besedo pri okrajnih zastopih deželni zbor, ob liberalni večini ni bilo mogoče računati na bistvene spremembe. Časniki so pozivali predvsem k pametni in premeteni politiki ter vnovičnemu slovenskemu prodoru v okrajne zastope, s čimer da bi »vsaj liberalnim kričarjem in nemškutarjem na prste gledali.« Na prvih volitvah v Taaffejevi dobi je slovenska politika sicer že rodila sadove, ko so padli v slovenske roke okrajni zastopi v Ljutomeru, Ptujju, Gornjem gradu, Sevnici, Slovenj Gradcu, Ormožu in Gornji Radgoni. Večji problem pa sta pred novimi volitvami predstavljala zastopa v Mariboru in Celju (prav tako pa še na Ptujju). V Mariboru je slovenska stranka na prejšnjih volitvah sicer zmagala, toda »eden se je dal baje za 300 fl. od nekega premožnega nemčurja podmitati, // eden ali dva sta rado z liberalci vlekla, mnogi pa niso redno k sejам dohajali.« Tako sta imela predsednik Josef Schmiderer in namestnik Ferdinand Duchatsch proste roke pri okrajni politiki, kjer so se na primer »v okrajni šolski svet na 6 let zmuznili zopet sami naši narodni sovražniki.«⁵⁴ V Celju so na zadnjih volitvah zmagali ustavoverci in prevzeli nadzor z županom Josefom Neckermannom in odvetnikom Eduardom Glantschniggom na čelu ter poslovali z veliko izgubo. Glantschnigg je tudi dosegel, »da se pri tem uradu pisari izključljivo le v edino zveličavnem nemškem jeziku.« Ko je predsednik krajevnega šolskega sveta celjske okolice Lipovšek na vsak dopis v nemščini odgovoril, da ga ne razume, mu je okrajni šolski svet zagrozil s kaznijo, češ da ima okrajni šolski svet pravico, terjati od svojih podložnikov, da morajo sprejemati njegova nemška pisma.«⁵⁵

Pred novimi volitvami so Slovenci tako imeli nemalo težav. Lavoslav Gregorec je pozival k pametnemu postopanju in trezni volilni borbi, čeprav je bilo na zmago upati le v kmečki kuriji, ker so recimo v veleposestniški kuriji volili tudi taki, ki so imeli v Celju ali Mariboru le hišo, a plačevali kljub temu več kot 60 goldinarjev skupnih davkov⁵⁶ (slovenske pritožbe glede tega je baron Kübeck zavrnil). Neugodna tla so bila tudi v trgovsko-obrtni in mestni kuriji.⁵⁷ Tako je po marčevskih volitvah (1883) mariborski okrajni zastop zopet padel v nemške roke, v Celju pa se je stvar nekoliko zavlekla. V mestno kurijo, ki se »cepi, ker voli Celjsko mesto in Vojnik nemško, Šentjur in pa Žavec narodno«, je namreč celjska mestna občina delegirala

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ SGp, 25. 1. 1883.

⁵⁵ SGp, 1. 2. 1883.

⁵⁶ SGp, 15. 3. 1883; prim.: Südsteirische Post (SP), 30. 1., 20. 2. 1883.

⁵⁷ SGp, 25. 1. 1883.

pet zastopnikov. Potem ko je namestništvo ugotovilo, da je mesto upravičeno do dveh zastopnikov, je Neckermann vložil pritožbo, kar je volitve nekoliko prestavilo.⁵⁸ Medtem ko so v veleposestniški kuriji Slovenci imeli najmanj možnosti prav zaradi tistih volivcev, ki so smeli voliti le zato, ker so imeli v Celju hišo in bili uvrščeni med veleposestnike, je tako ob slovenski kmečki kuriji in nemški trgovsko-obrtni kuriji odločala o zmagi v okrajni zastop prav veleposestniška kurija. Kljub šibki slovenski zmagi v mestni kuriji (zaradi manjšega števila celjskih mestnih članov zastopa) so Nemci, zahvaljujoč veleposestniški kuriji, vseeno zmagali. Toda Slovenci so kljub temu zadovoljno ugotavljali, da je celjski okraj pokazal slovenski značaj in optimistično zrl v nove volitve.⁵⁹ Še slabše se je godilo konjiškemu okrajnemu zastopu, kjer da je slovenska zavest očitno nekoliko zaspala, ko je zaradi mlačnosti »nekaterih od Slovencev izvoljenih zastopnikov« narodna stranka doživela poraz.⁶⁰

Nič kaj preprosta ni bila predvolilna borba tudi na Ptujju, kjer sta si obe strani prizadevali za osvojitev okrajnega zastopa. Medtem ko so Nemci poudarjali pomen »nemškega« okrajnega zastopa,⁶¹ so Slovenci pozivali k preudarni volitvi slovenskih volivcev, ker da je od odbornikov odvisna skrb za ceste, okrajni šolski svet, »ki sodeluje pri nastavljanji učiteljev«, okrajno hranilnico, kateri so ptujski ustavoverci zaradi mestne nemške hranilnice najbolj nasprotovali (čeprav je predstavljala korist celemu okraju).⁶²

Posebne pomena so Slovenci namenjali veleposestniški kuriji, »ker ona odloči, ali dobimo Slovenci večino v zastopu ali Nemci in nemškutarji.«⁶³ Toda problem se je pojavil pri zemljiškem katastru, kjer niso bili vpisani nekateri slovenski kmetje, ki so sicer plačevali 60 goldinarjev zemljiškega davka, in tako bili brez volilne pravice. V kmečki kuriji so upali na popolno zmago,⁶⁴ čeprav je bila razdelitev odbornikov glede na davek, ki so ga kmečke občine plačevale proti ostalim trem kurijam, nepravilno porazdeljena.⁶⁵

Ker so imeli ptujski ustavoverci volivce – tudi take, ki so imeli v Ptujju le hišo, a volili v veleposestniški kuriji – v mestu, je bila njihova predvolilna borba lažja od tiste, ki so jo zastavili slovenski agitatorji. Ti so bili primorani pozivati k volitvam v celem ptujskem okraju. Kljub temu so ustavoverci skušali z reklamacijami preprečiti prevelik slovenski vpliv, po drugi strani pa so si prizadevali pridobiti tudi tiste kmete, ki so jim še dolgovali denar.⁶⁶ Ko je po volitvah Slovenski gospodar pisal o porazu slovenske stranke na Ptujju, je Nemcem, ki da so se pripravljali »na ta boj več kot pol leta«, njihova taktika prišla zelo prav. Ptujski okrajni zastop je po triletni slovenski večini znova prešel v nemške roke (tudi tako, da so mestni očetje zavrnili marsikatero slovensko pooblastilo in tudi s tem vplivali na volitve). Slovenci se niso preradi sprijaznili z izidom, predvsem zaradi dejstva, ker da bodo okrajna sredstva ponovno namenjena za mesto, medtem ko da posluha za okolico ne bo,⁶⁷ čeprav so zmagali v kmečki kuriji, v kateri so sicer ptujski Nemci vestno agitirali in pozivali volivce, da naj ne dajo glasov slovenskim kandidatom.⁶⁸ Ptujski Slovenci so kljub temu upali, da bodo zmogli prodirati proti mestnim očetom »Bresnigg-u, Miheliču, Strafeli in zvitemu Pisku«,⁶⁹ ki so si posebej prizadevali za

⁵⁸ SGp, 15. 3., 22. 3. 1883.

⁵⁹ SGp, 19. 4., 26. 4. 1883; prim.: SP, 21. 4. 1883.

⁶⁰ SGp, 26. 4. 1883; SP, 5. 5. 1883.

⁶¹ Deutsche Wacht (DW), 28. 6. 1883.

⁶² SGp, 23. 8. 1883.

⁶³ SGp, 13. 9. 1883.

⁶⁴ SGp, 20. 9. 1883.

⁶⁵ SGp, 27. 9. 1883.

⁶⁶ SGp, 25. 10. 1883.

⁶⁷ SGp, 29. 11. 1883.

⁶⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Gregorec, predvolilna propaganda, Dragi volilci!, 21. 11. 1883.

⁶⁹ SGp, 6. 12. 1883; SP, 1. 12. 1883.

to, »da se podučujejo naši otroci poleg slovenskega tudi nemškega jezika, da tako priraste naš mladež zmožen in sposoben si po celem sveti lahko kruha prislužiti in pridobiti.«⁷⁰

Boj za okrajne zastope v drugi polovici 80-tih let

Nezadovoljstvo z okrajnimi zastopi se je v drugi polovici 80-tih let zgolj stopnjevalo. Vošnjakova pritožba glede spremembe zakona o okrajnih zastopih je v deželnem zboru že konec leta 1884 ostala zgolj epizoda, ki jo je liberalna večina zavrnila. Po zadnjih volitvah v Celju je vsaka kurija pošiljala deset zastopnikov, medtem ko bi po plačanih davkih morala biti sestava povsem drugačna. Vošnjaku pobuda nikakor ni uspela, tako da je namesto osemnajstih zastopnikov kmečke kurije, trinajstih zastopnikov kurije veleposestva, sedmih zastopnikov kurije mest in trgov in dveh zastopnikov trgovsko-obrtna kurije ostalo vse pri starem,⁷¹ za kar so se celjski mestni očetje lahko zahvalili zgolj volilnemu sistemu.⁷² Vpliv celjskih Slovencev je tako postajal vse očitnejši, ko sta v mesto ob Savinji prišla Lavoslav Gregorec in Ivan Dečko ter načrtno pospešila osvajanje nemške »trdnjave«. »Vahterca« je, potem ko je predvsem Dečko po prihodu v Sernečevo odvetniško pisarno pospešil borbo za okrajne zastope,⁷³ pozivala k enotnosti celjskih Nemcev, ki so že pri volitvah v celjski okrajni zastop skoraj doživeli poraz.⁷⁴

V drugi polovici 80-tih let je slovenska politika kljub vsemu zastavila načrtno osvojitve spodnještajerskih okrajnih zastopov. Toda najpomembnejša okrajna zastopa v Mariboru in v Celju sta ostala v nemških rokah. Nemška stran se je v »mestnih« okrajnih zastopih posluževala dodatnih glasov tudi na načine, ki niso bili v skladu z zakonodajo. Volivci mestne kurije so kot lastniki hiše pogosto volili kot veleposestniki, kar je načeloma prineslo večino v zastopu.⁷⁵ Temu nasproti se je zoperstavilo slovensko časopisje in sredi leta 1887 bilo pravo časopisno bitko z »goljufi«. ⁷⁶ Napetosti je pomiril šele dopis iz Dunaja, ki je utemeljeval hišni davek kot pristopno pravico v veleposestniško kurijo.⁷⁷ Vendar pa je Eduard Glantschnigg nemudoma napel vse sile, ko je mariborsko upravno sodišče ugodilo slovenskim pritožbam, češ da mora v odmerjenem davku prevladovati zemljiški davek in predlagal spremembo dvanajstega člena zakona o okrajnih zastopih, kjer da bi bilo vseeno, katerega davka je več.⁷⁸ Njegova akcija je le kazala na dejstvo, da so se spodnještajerski ustavoverci bali slovenske osvojitve »mestnih« okrajnih zastopov in nevarnosti njihove »slovenizacije.«⁷⁹

Slovenska stran je ob mariborskem in celjskem porazu napela vse sile tudi v Lenartu v Slovenskih goricah, ki je bil v prvi polovici 80-tih let v nemških rokah. Ko je slovenska stran na volitvah v začetku leta 1887 zmagala v veleposestniški kuriji in dobila večino v okrajnem zastopu, med Slovenci ni bilo takih, ki bi skrivali zadovoljstvo zaradi osvojitve osrednjega dela Slovenskih goric. Medtem ko sta bila trga Sv. Trojica in Lenart nemško obarvana, so ključ do uspeha predstavljali kmetje, ki so »stopili na stran velikih posestnikov ter so si isto-tako izbrali narodne može v zastop.« Slovensko časopisje je vestno pozivalo k preudarnim

⁷⁰ PAM, fond Gregorec, predvolilna propaganda, Dragi volilci!, 21. 11. 1883.

⁷¹ SP, 15. 9. 1886.

⁷² SP, 22. 9. 1886.

⁷³ Josip Sernec, Spomini (spremna študija Janez Cvirn), Osrednja knjižnica Celje, Celje, 2003, str. 48.

⁷⁴ DW, 19. 9. 1886.

⁷⁵ Za Celje glej več: Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 310–311.

⁷⁶ Npr.: SP, 20. 7., 23. 7. 1887.

⁷⁷ SP, 27. 7. 1887.

⁷⁸ DW, 6. 11. 1887.

⁷⁹ DW, 20. 11. 1887.

volitvam v okrajni odbor, ker da bo »tudi nasprotna stranka // gotovo poskusila vsaj po strani priti do večine v odboru.«⁸⁰ Kljub temu da je volitve za nemško stran podprl tudi poslanec Karl Ausserer, je slovenska stran dosegla zmago in krenila naprej v upanju, da bo zmaga sčasoma pokazala pozitivne rezultate.«⁸¹ Potem ko je bila sredi aprila registrirana v Lenartu še posojilnica,⁸² pa je okrajna zmaga že kazala prve rezultate.

Toda dejstvo, da se je iz okrajnih sredstev marenberškega in ormoškega okrajnega zastopa podpiral nemški Schulverein, je bilo dovolj tehten razlog za neodobravanje le-teh med Slovenci, kljub temu da so okrajni zastopi v Slovenj Gradcu, Slovenski Bistrici, Konjicah in Rogatcu ustanovili hranilnice »ter z njimi še kolikor, toliko pomagli kmetovalcem svojih okrajev.«⁸³ O odpravi okrajnih zastopov, kar je slovensko časopisje venomer pisalo, ni bilo govora. Nad njimi je »bedel« liberalni deželni zbor, ki je s tem imel še dodaten moment za doseg politične premoči na Spodnjem Štajerskem.⁸⁴ Zato je pri volitvah v ptujski okrajni zastop v začetku julija leta 1887 slovensko časopisje svarilo pred nespametno presojo. Potem ko so padli v slovenske roke ob Slovenj Gradcu in Sevnici⁸⁵ še okoliški okrajni zastopi (Lenart, Ormož, Ljutomer in Slovenska Bistrica), je volilna borba zajela tudi ptujsko območje.⁸⁶ Medtem ko so se volivci pripravljali na volitve,⁸⁷ je časopisje pozivalo k trezni presoji. Nemška stran je sicer vztrajno agitrala in grozila slovenskim volivcem, »da ne bodo dobili več nobenega zaslužka, da se izvršena dela ne bodo izplačala, da se projektirane ceste ne bodo delale, da občine ne bodo dobile bikov in žrebcev, obljubljenih brizgalnic itd.«⁸⁸ Dotedanji tajnik okrajnega zastopa Pengu naj bi celo trgal »narodnim volilcem legitimacijske liste«, medtem ko so na Ptuj najboljši rovarili znani »Mihelič, notar Filaferro, trgovec Kasimir in Kolenc.« Kljub temu so Slovenci po ostrem boju le uspeli dobiti večino.⁸⁹ Kljub temu, če so volili z njimi proti Slovencem »trgovec Poskočil, Ott, pek Ornik ml., trgovec Wegschaidler, šnopsarji Kaiser, Hutter, Wibmer, sodarja Stendte in Schnoppel, tiskar W. Blanke, ki je brezplačno dal vse tiskovine dne 10. jul. t. l. za svečanost nemškega šolskega društva, klobučar Majar, trgovec Selinšek, tkalec Fras, usnarja Pirich in Gorjup, oba lekarničarja, vdovi Hickl in Remiz, dr. Kleinsasser, Heller, Fürst Jožef, Eckl, Šoštarčič, Žumer, Pernat, Kasper, Osterberger, Schullfink, Blažič, Turk, Fichtenau, Leskošek, grof Wurmbrand, itd.«,⁹⁰ je slovenska stran pridobila na okrajni ravni novo lokalno politično moč. Toda novoizvoljeni predsednik Fran Jurtela je moral vseeno nekoliko počakati. Prejšnji nemški okrajni zastop še ni pospravil pisarne, ker je drugače interpretiral mandat,⁹¹ Miheličeva pritožba pa jim je omogočila, da nove volitve niso bile sankcionirane. S tem so dobili možnost izvolitve novega okrajnega šolskega sveta in kljub svojemu porazu skušali ohraniti šolski svet nemški.⁹²

⁸⁰ SGp, 3. 2. 1887; prim.: PAM, fond Gregorec, pismo Ivana Bohanca, 17. 2. 1887.

⁸¹ SGp, 17. 3. 1887.

⁸² Dolfe Schauer, Prva doba našega združništva, Učiteljska tiskarna d. d. v Ljubljani, Ljubljana, 1945, str. 106.

⁸³ SGp, 14. 4. 1887.

⁸⁴ SGp, 21. 4. 1887.

⁸⁵ Rüdiger Malli, Die politische Richtungen bei den Slowenen der Untersteiermark von der Dezemberverfassung bis zum Ersten Weltkrieg, v: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Texte des ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens Gösing 1976 (herausgegeben von Adam Wandruszka, Richard G. Plaschka, Anna M. Drabek), Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaft, Wien, 1978, str. 82.

⁸⁶ SGp, 16. 6. 1887.

⁸⁷ SGp, 30. 6. 1887.

⁸⁸ SGp, 28. 7. 1887.

⁸⁹ SGp, 21. 7. 1887.

⁹⁰ SGp, 4. 8. 1887.

⁹¹ SGp, 13. 10. 1887; prim.: SP, 8. 10. 1887.

⁹² SGp, 24. 11. 1887.

Kljub relativnemu neuspehu slovenske stranke v Mariboru in Celju leta 1886 je v drugi polovici 80-tih let slovenska politika vse bolj prodirala. Še posebej v Celju, ko je v mesto ob Savinji prišel leta 1885 prodorni Ivan Dečko (ob Lavoslavu Gregorecu, ki je prišel v Novo Cerkev) ter načrtno pospešil (v sodelovanju z Josipom Sernecem) osvajanje nemške »trdnjave«. »Vahterca« je (potem ko je predvsem Dečko po prihodu v Sernečevo odvetniško pisarno pospešil borbo za okrajne zastope) vse bolj pozivala k enotnosti celjskih Nemcev, ki so pričeli izgubljati svoje postojanke. Center slovenske spodnještajerske politike se je tako v drugi polovici 80-tih let vse bolj pomikal proti Celju, ki je proti koncu 80-tih let celjskim Nemcem povzročal vse več skrbi. Med celjskimi Slovenci je še posebej izstopal Josip Sernec, ki je veljal za neizmerne optimista. Politika, ki jo je zagovarjal Sernec (in ostali slovenski Celjani), je mogla edina pripeljati do odkrite borbe za celjski okrajni zastop leta 1889.

V teh razmerah so Slovenci in Nemci pričakovali nove volitve. Potem ko je po slovenskih pritožbah in interpelaciji spodnještajerskih slovenskih poslancev⁹³ glede volivcev, ki so volili v veleposestniški kuriji s pomočjo hišnega davka, dunajsko upravno sodišče razsodilo v prid Slovencem in takšne izbrisalo iz volilnih imenikov, je graško namestništvo konec leta 1888 razpustilo celjski okrajni zastop, kljub temu da je predsednik Gustav Stiger temu močno nasprotoval.⁹⁴ »V Celju in drugod smo spravili stvar do upravnega sodišča, s čimer smo izbrisali iz veleposestniškega volilnega imenika marsikaterega nemškega Celjana, ki je plačeval 60 goldinarjev davka le s prištetjem hišnojemninskega davka.« Namesto njih je Slovencem uspelo v reklamacijskem postopku uvrstiti v volilni imenik marsikaterega kmečkega posestnika, ki je imel zemljišča raztresena v več davčnih občinah, a vseeno plačeval 60 goldinarjev davka.⁹⁵ Nemško spodnještajersko časopisje je takoj pričelo z volilno agitacijo in postavljalo nemško zmago na prihodnjih volitvah kot samoumevno,⁹⁶ slovenska predvolilna borba pa je potekala kot organizirana akcija pod vodstvom Ivana Dečka iz Sernečeve odvetniške pisarne.⁹⁷

Volitve, razpisane za konec marca leta 1889, so predstavljale Slovencem pomembno strateško zmago ob dejstvu, da se je slovenska politika v mestu ob Savinji vse bolj utrjevala. Celjski Nemci so si po informacijah, da so volitve za njih praktično izgubljene,⁹⁸ ponovno skušali v veleposestniški kuriji zagotoviti končno zmago. Celjska trgovca Rakusch in Walland naj bi tako »strašila in žugala dvema velikima posestnikoma s tem, da sta njima rekla: če ne bodeta volila z Nemci, njima Rakuš in Walland jamčita, da ne bodeta prodala v Celji nikoli več ne jedne opeke.« Predvolilne agitacije naj bi se lotil celo predsednik celjskega okrožnega sodišča Johann Heinricher, ki »da je nekega posestnika iz Trnovelj prigovarjal, naj voli z našimi nasprotniki.«⁹⁹ Na drugi strani niso bili Slovenci nič kaj navdušeni nad starim vodstvom okrajnega zastopa s predsednikom Stigerjem na čelu, ki da je sicer poplačal poprejšnje dolgove, toda obenem povišal doklade, čeprav se cestna mreža ni kaj prida izboljšala (celjski Nemci pa da so preradi posegali po okrajni blagajni, ko je šlo za njihove celjske koristi).¹⁰⁰ Celjsko nemštvo je pred volitvami slovenski »napad« tolmačilo po svoje in menilo, da gre za slovenske fanatike in nepopisno sovraštvo do spodnještajerskih Nemcev ter nemštva nasploh,¹⁰¹

⁹³ Prim.: Slovenski narod (SN), 13. 6. 1888; SP, 9. 6. 1888.

⁹⁴ SGp, 6. 12. 1888; SP, 28. 11. 1888; več o tem glej: Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 311–316.

⁹⁵ Janez Cvirn, Josip Sernec, rodoljub z dežele (spremna študija), v: Josip Sernec, Spomini, Osrednja knjižnica Celje, Celje, 2003, str. 130.

⁹⁶ DW, 25. 11. 1888; prim.: MZ, 25. 11. 1888.

⁹⁷ Cvirn, Sernec, str. 130.

⁹⁸ Prim.: SP, 16. 2. 1889.

⁹⁹ SN, 23. 3. 1889; SGp, 21. 3. 1889.

¹⁰⁰ SGp, 21. 3. 1889.

¹⁰¹ DW, 21. 3. 1889.

»marburgerca« pa je dodajala, da je cilj slovenskih politikov slavizacija okraja, okrajnega šolskega sveta in ostalih okrajnih ustanov.¹⁰²

Toda nemška predvolilna akcija, ki je skušala »spodkopati« Slovence in bila prepričana v svojo zmago,¹⁰³ ni dosti zalegla. Slovensko časopisje je po volitvah in slovenski zmagi kipelo od navdušenja,¹⁰⁴ ko je pisalo, da so štajerski Slovenci »po trdem boji zasedli trdnjavo, katero so branili naši nasprotniki z vsemi postavnimi in nepostavnimi silami malone dvajset let.« Slovenska zmaga je krepko zamajala »staro« nemško posestno stanje na Spodnjem Štajerskem, še posebej zato, ker je zmaga posegla v jedro spodnještajerskega nacionalnega boja. »Podrt in poražen je spet jeden tistih stebrov, na katerega se je naslanjal nemški most do Adrije in da je Dumreicher, ki je pred par dnevi v državnem zboru slikal grozne napredke Slovencev, vedel še o tej zmagi, pretakal bi bil še več solz na razvalinah zatiranega Nemštva. Celjska zmaga nam spet kaže, da resna volja, krepko delo in vera v uspeh dovede končno do zmage.«¹⁰⁵ Celjski Nemci so seveda tokrat obtoževali Slovence, češ da so prikrojili volilne liste v svojo korist.¹⁰⁶ Kljub vsemu je prva slovenska zmaga v celjskem okrajnem zastopu pokazala, da je bila slovenska politika v mestu ob Savinji premišljena in da je povzročila premik v dotedanjem obstoječem nemškem posestnem stanju na Spodnjem Štajerskem. »Če zmaga slovenska stranka kje drugje pri kakej volitvi, je to veselo in tolažljivo, kaže nam o živem narodnem gibanju, o krepki narodni zavesti; da smo pa zmagali v Celji, v tem najbolj zagrizenem in Slovencem neprijaznem mestu, da smo zmagali pri volitvah v okrajni zastop Celjski in s tem iztrgali nasprotnikom in si osvojili eno njihovih, kakor so menili, najbolj močnih trdnjav, katero so nasprotniki branili z vso strastjo in besnostjo ter z vsakim nepoštenim sredstvom, na to smo Slovenci z opravičenjem ponosni.«¹⁰⁷

Nemška stran se je trudila prikazati volitve kot nezakonite,¹⁰⁸ obenem pa trdila, da se krepki sovražstvo do nemštva v monarhiji.¹⁰⁹ Seveda njihova povolilna akcija ni obrodila sadov. Čeprav je slovensko časopisje menilo, da mora vlada v prihodnje izpolnjevati ustavne pravice brez pritožb slovenske strani,¹¹⁰ se je spodnještajerska slovenska politika pokazala kot nadvse uspešna. V mariborskem okraju Slovenci sicer niso imeli uspeha,¹¹¹ toda kljub temu so naglašali, da ne odložijo »poprej orožja iz rok, dokler ne bo zadnji naš sovražnik premagan in nam vse pravice, ne samo zagotovljene, ampak tudi resnično izpolnjene.«¹¹²

Premetena slovenska politika, ki se je z vsemi sredstvi borila »za okrajne zastope, dokler obstojijo«, ¹¹³ se je pokazala tudi v Lenartu v Slovenskih goricah leta 1890. Slovenska stran, ki je imela v zadnjem mandatu večino, nikakor ni »počivala« na zmagi, pač pa je pred volitvami napela vse sile. Konec aprila leta 1890 razpisane volitve so Slovencem predstavljale novo politično borbo, ko so pozivali volivce, da naj nikakor ne nasedejo na obljube, prilizovanje in grožnje nasprotni strani. Okrajni zastop je pomenil lokalno politično »silo«, s katero so (sicer s skromnimi pooblastili) Slovenci mogli delovati.¹¹⁴ Slovenska zmaga je bila pričakovana, še

¹⁰² MZ, 28. 3. 1889.

¹⁰³ Prim.: DW, 24. 3. 1889.

¹⁰⁴ Prim.: SGp, 4. 4. 1889; SP, 6. 4. 1889.

¹⁰⁵ SN, 27. 3. 1889.

¹⁰⁶ DW, 28. 3. 1889.

¹⁰⁷ SGp, 11. 4. 1889.

¹⁰⁸ SP, 17. 4. 1889.

¹⁰⁹ DW, 31. 10. 1889.

¹¹⁰ SP, 25. 5. 1889.

¹¹¹ MZ, 21. 7. 1889.

¹¹² SGp, 25. 7. 1889; SP, 27. 7. 1889.

¹¹³ SGp, 17. 4. 1890.

¹¹⁴ SGp, 12. 4. 1890; SP, 26. 4. 1890.

sploh pa se je slovenski značaj lenarškega okraja pokazal pri volitvah v veleposestniški kuriji, ko so Slovenci gladko »pometli« z Nemci.¹¹⁵

Ob taktični politični borbi je slovenska stran konec 80-tih let tako osvojila pomemben celjski okrajni zastop, potem ko je premagala nasprotno stran po letih njihove prevlade. Konec 80-tih let so celjski Slovenci beležili lepe uspehe, v začetku 90-tih let pa niso bili nič manj podjetni.¹¹⁶ K temu je precej prispevala tudi osvojitev okrajnega zastopa. Po sokolskem društvu, ki je postalo eno izmed središč družabnega in narodnega življenja v mestu, so istega leta (1890) dobili po prihodu dejavnega ljubljanskega podjetnika Dragotina Hribarja in ob pomoči Celjske posojilnice koncesijo za Zvezno tiskarno, ki je maja leta 1891 pričela izdajati slovenski časopis *Domovina*. Ta je postal kmalu eden izmed pomembnejših spodnještajerskih časnikov¹¹⁷ in hitro ugotavljal, da so Slovenci v Celju in okolici »v poslednjem času res zelo napredovali. Okolica je skoro že popolnoma naša; kajti občinski zastopi so po okoliških srenjah skoro popolnoma že v narodnih rokah, in kjer še niso, vtegne se v kratkem zgoditi, kajti naše ljudstvo vedno bolj in bolj zaupa domačinom, kateri spoštujejo domač jezik, domače šega, krščansko vero in krščansko življenje. Zdaj ko imamo okrajni zastop v narodnih rokah, napredovale bodo polagoma tudi razmere pri občinah.«¹¹⁸

Toda »napad« na okrajne zastope nikakor ni pomenil večje slovenske (jezikovne in ostale) enakopravnosti v monarhiji. Slovenska politika, ki je sicer postavljala jezikovni »enačaj« v ospredje, je v lokalni politiki sicer pridobivala na okrajni »moči«, večjega vpliva na siceršnjo situacijo spodnještajerskih Slovencev pa okrajna (in lokalna) oblast nikakor ni imela.

S u m m a r y

Slovenski »napad« na okrajne zastope v Taaffejevi dobi

Filip Čuček

Representing a kind of counterbalance to political districts and acting as an office between the municipality and the provincial assembly, district councils had been representing provincial administration since the period following the March revolution when provincial autonomy had become much larger. The only district councils operating in the territory of Slovenia were those in Styria; apart from these, district councils could also be found in Bohemia and in Galicia. When they had been established, the councils in Styria generally corresponded with the boundaries of political and judicial districts that had merged. Based on the legislation of 1868, county councils were once again restored yet, in relation to former political districts, they became somewhat larger. A county council was thus composed of several district councils.

When Eduard Taaffe became prime minister of Austria the Slovenes in Lower Styria set upon gaining the majority in the district council with all their might. Yet the Germans of Lower Styria, who were economically superior, were determined not to leave the political scene so easily. The district councils thus represented an arena for local political struggle, and the success of the two opponents fighting for

¹¹⁵ SP, 26. 4. 1890.

¹¹⁶ Prim.: Arnold Suppan, *Die Untersteiermark, Krain und das Küstenland zwischen Maria Theresia und Franz Joseph (1740–1918)*, v: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken* (herausgegeben von Arnold Suppan), Siedler Verlag, Berlin, str. 327; Janez Cvirn, *Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914)*, v: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Rogaška Slatina, Maribor, 1993*, str. 304.

¹¹⁷ Cvirn, Sernec, str. 131; prim.: Janez Cvirn, *Gospodarska politika celjske občine 1890–1914*, v: ZČ, 1990/3, str. 437–438; Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2005, str. 10.

¹¹⁸ *Domovina*, 16. 5. 1891.

predominance was interchangeable, which was mainly due to their supporters in the municipal curia. Although the district councils signified a new dimension in the nationally extremely strained relations, they nevertheless had no significant political impact.

In 1880, the efforts of local Slovene politicians were crowned with success as the district councils of Ljutomer, Ptuj, Gornji Grad, Sevnica, Slovenj Gradec, Ormož, and Gornja Radgona fell into Slovene hands. The councils in Maribor and in Celje, however, posed a more vexing task. Prior to the 1883 election Slovenes had been faced with hardships that were particularly difficult to solve. After the March election the district council of Maribor once again fell into German hands; owing to certain irregularities, the same outcome was somewhat delayed in Celje. Yet despite the fact that they had lost the election, Slovenes nevertheless retained a great deal of optimism, believing that the Celje district clearly displayed its Slovene character and that their luck will turn in the next election.

In the second half of the 1880s, Slovene political leaders were determined to conquer the district councils of Lower Styria. The election that had been called for the end of March of 1889, combined with the fact that Slovene political efforts in Celje had finally been brought to fruition, denoted an important victory for Slovenes. After having received information that they had practically no chance to win the election the Germans of Celje once again tried to obtain support from the curia of landowners. Although victorious, Slovenes were less than thrilled about the old leadership of the district council whose president was ... ??? IME!!! Stiger. Prior to the election, the Germans interpreted the “attack” of Slovene politicians in their own manner, believing them to be radical Slovene fanatics whose hatred of the Germans living in Lower Styria, and indeed of Germans in general, was immense. Nevertheless, the well-planned Slovene strategy accomplished a significant political triumph.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Najvažnejše in najboljše gradivo za študij volitev predstavljajo seveda originalni volivni zapisniki. Volitve leta 1848 pri nas niso bile direktne, ampak so najprej, volili volivne može (tako imenovane »pravolitive« v tedanjih slovenskih tek.stili tudi »predvolitive«), ti volivni može pa potem poslance (te druge volitve so navadno imenovali »volitve«). Opravka imamo torej tudi z dvojnimi volivnim materialom in z dvojnimi volivnimi rezultati. Rezultati »volitev« v ožjem smislu, torej volitev poslancev, so razmeroma dobro znani in preiskani, o njih beremo v vseh razpravah o letu 1848.. Za rezultate pravolitev pa se ni zanimal skoraj nihče. (*Vasilij Melik - Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZČ 2-3, 1948-1949, str. 71*)

... pred petimi desetletji?

Od Dušanovega sina carja Uroša ni ohranjen noben voščeni pečat, pač pa je njegov mali tipar dvakrat, toda zelo kratko opisan v dubrovniških arhivnih knjigah. Prvič omenja dubrovniški kancelar »littera domini imperatoris cum bulla leonis«, drugič pa »litteras autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas«. Iz obeh kratkih opisov se da povzeti samo to, da je car Uroš kot prvi uvedel v našo srednjeveško heraldiko leva, ki je kot simbol že tedaj v Evropi zelo pogost, a se tudi pri nas hitro širi od carja Uroša naprej. (*Gregor Čremošnik - Doslej neznani južnoslovanški pečati, ZČ 12-13, 1958-1959, št. 1, str. 55*)

... pred štirimi desetletji?

Kdor hoče razumeti postanek dualizma, mora razlikovati različne činitelje, ki so vplivali na režim v monarhiji v dobi teh odločilnih let, in pa druge činitelje, ki so važni za zgodovinarja, čeprav niso imeli direktnega vpliva na režim in na postanek dualizma. Med činitelji, ki so vplivali na režim, je treba razlikovati najprej različne činitelje, ki jim je skupno prizadevanje, da hočejo ustvariti oziroma ohraniti centralistično monarhijo. (*Fran Zwitter - Vzroki in posledice avstrijsko-ogrškega sporazuma, ZČ, 22, 1968, št. 1-2, str. 6*)

... pred tremi desetletji?

Na prvi pogled bi se moglo komu zdeti, da so navedbe o odseku za informacije in propagando za naše obravnavanje nepotrebne. Toda moram povedati takoj, da se je pOdržnica Tanjuga za Slovenijo razvila iz delavnega sklopa odseka za informacije in propagando. Za razvoj slovenske podružnice je pa važen še en problem, ki se je po 12. marcu 1944 razvijal v okviru odseka za informacije in propagando, toda sam po sebi je bil mnogo starejši, to je bil problem dopisništva, problem zbiranja poročil s terena. (*France Škerl - Podružnica Tanjuga za Slovenijo, ZČ, 32, 1978, št. 1-2, str. 103*)

... pred dvema desetletjima?

Celotna diskusija o reformi učnih načrtov za utrakvistično šolo je bila tesno povezana z razpravami o kulturni avtonomiji koroških Slovencev. Deželne šolske oblasti so torej skupno z učiteljstvom na novo skušale formulirati osnovne cilje utrakvistične šole, ki je bila, kot vemo, glavna sporna točka pri razpravah o kulturni avtonomiji. Drugi veliki sklop, ki nas v zvezi s šolstvom koroških Slovencev v času pred anšlusom zanima, so pogajanja, ki so jih vodili koroški Slovenci z novimi oblastniki v Avstriji, to je s predstavniki Vaterländische Front. O teh pogajanjih je najprej pisal Theodor Veiter in se jim povrnil v povojnih razpravah in publikacijah. Pred leti je nekaj o tej problematiki povedal tudi Arnold Suppan, s slovenske strani pa Tone Zorn. (*Avguštin Malle - Nekaj pripomb k utrakvistični šoli na Koroškem v letih 1923-1938, ZČ, 42, 1988, št. 1, str. 51*)

... pred desetletjem?

Podobno kot številna druga življenjska področja, je tudi religija Rimljanov v teku časa nedvomno doživela proces helenizacije, ki je številne rimske bogove približala grškim, vendar pa so se obdržale nekatere očitne razlike. Ena izmed njih je: Rimljani potresov v nasprotju z Grki nikdar niso pripisovali določenemu božanstvu. Tako tudi ne poznamo kultov, ki bi bili posvečeni rimskemu pendantu Pozejzona, bogu Neptunu. V veliko večji meri so se popotresni spokorni obredi s splošno formulo obračali na *si deo si deae*, torej na boga ali boginjo, pri čemer nadnaravno ni bilo natančneje specificirano. To nas ne sme pretirano čuditi, saj so potrese vrednotiti kot znamenja splošne, torej ne na posamezno božanstvo vezane motnje v odnosu do nadnaravnih sil. (*Gerhard H. Waldherr - SIVE DEO - SIVE DEAE: Oblike preprečevanja in premagovanja strahu ob potresnih katastrofah v rimski antiki, ZČ 62, 1998, št. 1, str. 9*)

Mario Strecha

»Za krst častni i hrvatstvo slavno« Politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja

UDK 329(497.5)»1900/1915«

STRECHA Mario, dr., izredni prof., Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

»Za krst častni i hrvatstvo slavno«

Politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 63–90, cit. 136

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., Hr.)

Konec 19. stoletja je politični katolicizem v banski Hrvaški pridobil obliko gibanja, ki ni imelo le versko-politični značaj, ampak tudi nacionalni. Toda, glede na okoliščine, se je pokazalo, da takega gibanja tedaj ni bilo mogoče uresničiti. Razmere na političnem in družbenem prostoru banske Hrvaške po protiogrskem gibanju 1903–1904 so postavile pobudnike političnega katolicizma v položaj, da se neposredno angažirajo v političnem življenju. Pričujoči prispevek analizira okoliščine nastanka in delovanja skupine duhovščine in laikov, ki so se leta 1904 ob podpori hrvaških škofov zbrali okrog političnega dnevnika Hrvatsvo zato, da bi poskušali na različne načine vzpostaviti razmere za oblikovanje osrednje, pravaške, a tudi katoliške opozicijske stranke.

Avtorski izveček

UDC 329(497.5)»1900/1915«

STRECHA Mario, Ph.D., Assistant Professor, University of Zagreb, Faculty of Arts, Department of History, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

Political Catholicism in Banal Croatia at the Beginning of the 20th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 63–90, notes 136

Language: Sn. (En., Sn., Hr.)

At the end of the 19th century, the political Catholic movement in banal Croatia started to acquire traits that were not merely political and religious; they had definite national tendencies. Yet due to the prevalent conditions of that period such a political movement could not be realized. After the 1903–1904 riots against Hungary the current political and social situation required that initiators of the movement participate in political life more actively. Analyzed are the circumstances responsible for the origin and for political activities of a group of clergymen and laymen who, with the support of Croatian bishops, assembled around Hrvatsvo, a Croatian political daily. Their principal aim was to create favorable conditions for the formation of a central, right-wing, Catholic Opposition.

Author's Abstract

Konec 19. stoletja si je politični katolicizem v banski Hrvaški prizadeval dobiti obliko gibanja, ki bi ne bilo le versko, temveč tudi nacionalno. Omenjeno prizadevanje je izhajalo iz prepričanja njegovih zagovornikov, da predstavlja pripadnost katoliški veri eno temeljnih obeležij hrvaške nacije in da lahko na tej podlagi katoliška verska ideja nedvomno postane odločujoči povezovalni dejavnik v boju za uresničitev nacionalno-političnih zahtev.¹

Zagovorniki političnega katolicizma v banski Hrvaški na čelu z glavnim ideologom Stjepanom Koreničem so dojemali katolicizem kot eno od osnovnih obeležij hrvaštva, ki ima lahko prvorazredno nacionalno-integrativno vlogo. Po njihovem prepričanju je bila obramba versko-cerkvenih interesov zmožna nevtralizirati tako razdeljenost hrvaške nacije v teritorialnem smislu, kot tudi njeno vse večjo pluralizacijo v političnem, socialnem in razrednem pogledu, ki je pomembno ovirala boj za realizacijo hrvaških nacionalno-političnih aspiracij. Na tej podlagi so zato odločno nasprotovali temu, da bi na političnem nivoju versko-cerkvene

¹ Katolički list, št. 32, 1.1900.; S. Korenić. Prvi hrvatski katolički sestanek u Zagrebu, Zagreb, 1900, XII–XIII; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897–1904), Zagreb, 1997, 59–129.

interese zastopala posebna katoliška stranka.² Obenem so bili tudi proti temu, da bi se hrvaško katoliško gibanje vezalo na katerokoli od že obstoječih političnih grupacij. V zvezi s tem so poudarjali, da se v političnem življenju interesi katolicizma morejo in morajo zastopati skozi vse hrvaške politične grupacije. Korenić je poudarjal, da bi vezanje katoliškega gibanja na katerokoli od že obstoječih strank bilo škodljivo ne le zato, ker bi vnašalo razdor med katolike, temveč tudi zato, ker bi omejevalo njegovo svobodo v boju za rekatolizacijo družbe. Slednje pa je bila njegova primarna naloga.³

Koreniću in večini zagovornikov političnega katolicizma v banski Hrvaški je namreč bilo jasno, da so v politični praksi pogosti kompromisi in taktiziranja za doseganje kratkoročnih političnih ciljev. V prizadevanju po tem, da bi katoliško gibanje ponudilo katolicizem kot podlago za novo hrvaško nacionalno-integracijsko ideologijo, so zagovorniki katoliškega hrvaštva poudarjali, da mora katoliško gibanje ohraniti polno svobodo delovanja. Pri opozarjanju, da bi različnost političnih opcij za rešitev hrvaškega vprašanja lahko postavila pod vprašaj katoliško hrvaštvo, so se Korenić in zagovorniki političnega katolicizma med drugim sklicevali na nauk, da se katolicizem oziroma Katoliška cerkev zaradi svoje univerzalnosti kot tudi svoje posebne vloge v zgodovini človeštva ne more poistovetiti niti z obliko vladavine niti z državo kot institucijo in posledično tudi ne z nobeno od političnih opcij. Trdili so, da so katolicizem in Cerkev »večne« ustanove, ki morajo zato nujno ostati izven vseh »sistemov«, katerih trajanje je časovno omejeno, saj v nasprotnem primeru obstaja nevarnost, da izginejo skupaj z njimi.⁴ Toda katoliško hrvaštvo, oziroma različica političnega katolicizma, za katero so se na prelomu stoletja v banski Hrvaški zavzemali njeni pristaši na čelu s Korenićem, ni uspela zaživeti.

Že leta 1902 je koncept katoliškega hrvaštva resno pretresel neslaven zaključek svetojeronimske afere. Zlom večletnih prizadevanj hrvaških škofov in zagovornikov političnega katolicizma po tem, da se v ime neke inozemske hrvaške verske in kulturne ustanove vnese hrvaško nacionalno ime, je namreč pokazal, da lahko med versko-cerkvenimi in nacionalno-političnimi interesi obstajajo velike razlike, kar je seveda postavilo pod vprašaj temeljno idejo katoliškega hrvaštva. Poleg tega je svetojeronimska afera tudi pokazala, da hrvaški episkopat kljub svojemu relativno neodvisnemu položaju od vrhov monarhije le nima potrebne svobode za prevzem vodenja hrvaškega nacionalnega gibanja. Po drugi strani pa je postalo očitno tudi to, da proslovanska politika tedanjega papeža Leona XIII. ni tako čvrsto jamstvo za to, da bi hrvaško vprašanje mogli rešiti z oporo Vatikana. Toda svetojeronimska afera kljub vsemu ni uničila samega koncepta katoliškega hrvaštva. Iluzija, da je navkljub procesu sekularizacije in pospešene družbene ter politične pluralizacije, skozi katere je na prelomu stoletja šla hrvaška družba, mogoče na katoliški osnovi doseči nacionalno in politično enotnost, je ostala nedotaknjena.⁵

Seveda pa ni samo neslavni razplet svetojeronimske afere preprečil afirmacije katoliškega hrvaštva oziroma katoliškega gibanja, ki bi razen v imenu versko-cerkvenih nastopalo tudi v imenu hrvaških nacionalno-političnih ciljev. Upoštevati velja tudi to, da je katoliškemu gibanju, kakršnega so si zamišljali zagovorniki političnega katolicizma na čelu s Korenićem, manjkalo ustrezno mobilizacijsko sredstvo oziroma motiv, ki bi jih lahko spodbudil k temu, da skušajo svojo zamisel prenesti v prakso.

² S. Korenić, Da li je dosadašnji katolički pokret u Hrvatskoj uspio?, Zagreb, 1908, 9–17; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 157–160.

³ Prav tam, 158.

⁴ S. Korenić, nekoliko misli k crkvenoj politici u Hrvatskoj, Zagreb, 1909, 16–32; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 159.

⁵ M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 215.

V banski Hrvaški namreč kljub določenim najavam ni prišlo do izvedbe cerkveno-političnih reform liberalnega značaja, ki bi spremenile položaj Cerkve in pospešile proces sekularizacije. Ker torej ni prišlo do spopada Cerkve z državo, je edini motiv mobilizacije hrvaških katolikov predstavljala konfrontacija s političnimi in kulturnimi skupinami, ki so na različne načine izražale zahtevo po sekularizaciji družbenega življenja.⁶ Toda te skupine – gre predvsem za socialdemokrate in Napredno omladino – tedaj še niso bile tako vplivne in v svojih nastopih v tolikšni meri protiversko oziroma proticerkveno usmerjene, da bi posamezni »incidenti« z njimi zagovornike katoliškega hrvaštva mogli spodbuditi k sistemskemu organiziranemu delovanju.⁷

Skratka, zagovornikom političnega katolicizma je v trenutku, ko so se skušali družbeno in politično angažirati, manjkal motiv za akcijo. Duhovništvo je še naprej bilo prisotno in zelo aktivno tako v kulturnem kot v političnem življenju ter sodelovalo pri delu vseh političnih strank, razen socialdemokratske.⁸ Pri obravnavi razlogov neuspeha hrvaškega katoliškega gibanja, kakršnega so si zamišljali Korenić in njegovi istomišljeniki, pa velja še poudariti vlogo vrhov monarhije. Tem je seveda bilo še kako v interesu preprečiti oživljanje hrvaškega nacionalnega gibanja v katoliški varianti.

Ob krizi dualizma, ki se je v obdobju pojava političnega katolicizma v banski Hrvaški sicer še vedno prvenstveno izražala kot notranja kriza v avstrijskem oziroma ogrskem delu monarhije, a je hkrati odkrivala vse slabosti dualizma, je namreč bilo hrvaško katoliško gibanje z jasno izpostavljenim nacionalnim obeležjem razumljeno kot dejavnik, ki bi lahko še dodatno destabiliziral dvojno ureditev monarhije. Katoliško Hrvaštvo je bilo zato nesprejemljivo za dualistične sile tako na Dunaju kot v Pešti. V obeh središčih so iskali način, s katerim bi ga lahko preprečili. Prva priložnost za to se je pojavila med katoliškim shodom leta 1900 v Zagrebu, se pravi ravno v času, ko bi naj gibanje začelo delovati. Vrhovi monarhije so izkoristili neko neoprezno izjavo sarajevskega nadškofa Josipa Stadlera, najglasnejšega zagovornika katoliškega Hrvaštva med hrvaškimi škofi, in ga nato na različne načine skušali odstraniti. S tem so poslali sporočilo ostalim hrvaškim škofom, naj se vzdržijo neposredne nacionalno-politične akcije.⁹

Upoštevale omenjeno je tudi Khuenov režim, ki je sprva – vsaj tako se zdi – skušal izkoristiti katoliško hrvaštvo kot sredstvo pritiska na protidualistične sile na Ogrskem, prenehal z zaostrovanjem odnosov s Cerkvijo na Hrvaškem, s čimer ji je skušal odvzeti ključni argument za organizacijo katoliškega gibanja. Istočasno pa se je režim solidariziral z vrhovi monarhije glede obsodbe vstopa episkopata v neposredno politično akcijo.¹⁰ Seveda pa so dualistični faktorji monarhije imeli pomembno vlogo tudi v razpletu svetojeronimske afere, ki je – kakor smo že poudarili – zadala težek udarec katoliškemu hrvaštvu.¹¹ Situacija se je nato resda začela hitro spreminjati, vendar ne v korist variante političnega katolicizma, ki so jo zagovarjali Korenić in njegovi somišljeniki, temveč v korist borbenega, militantnega katoliškega ekskluzivizma, kakršnega je od leta 1903 naprej sistematično zagovarjal škof s Krka Anton Mahnič.

Kar zadeva sistematično rekatolizacijo družbe, ki je bila temeljni cilj hrvaškega katoliškega gibanja, med Mahničem in Korenićem ni bilo nobenih razlik. Oba sta zagovarjala idejo nujnosti celovite preobrazbe zasebnega in javnega življenja na Hrvaškem v smeri katoliške verske doktrine. Res pa je, da se je pri tem Mahnič bolj odkrito kot Korenić skliceval na ideal

⁶ Prav tam, 214.

⁷ Prav tam, 215.

⁸ Prav tam, 213.

⁹ Prav tam, 190–215.

¹⁰ Prav tam, 197.

¹¹ Prav tam, 215–253.

srednjeveške družbe, kjer je – po njegovem mnenju – država funkcionirala povsem v skladu z naukom Cerkve in kjer je posvetna inteligenca brezpogojno priznavala njeno avtoriteto. Zaradi tega se naj ne bi niti v enem segmentu družbenega življenja ne dogajalo nič, kar bi bilo v nasprotju z versko resnico.¹²

Po drugi strani pa je Mahnič soglašal s Koreničevim prepričanjem o ogromni družbeni in nacionalno-integrativni moči krščanstva oziroma katolicizma.¹³ Izhajajoč iz razumevanja, da se je katolicizem skozi zgodovino globoko vsadil »... v misli in bit ...« hrvaškega naroda, je Mahnič prav tako poudarjal, da hrvaštvo brez njega ne more niti obstati niti doseči svojih nacionalno-političnih ciljev. V zvezi s tem je tudi on poudarjal, da se lahko sloga hrvaškega naroda, ki je nujen predpogoj za njegovo nacionalno afirmacijo in njegov napredek, uresniči izključno z zbiranjem vseh njegovih pripadnikov na podlagi verske resnice kot »najvišje« in edine »prave« resnice. Pri tem je, tako kot Korenič, odločno zavračal pripombe, da bi vztrajanje na katoliškem hrvaštvu lahko postalo dejavnik nacionalne delitve. Če je hrvaški narod v veliki večini izrazilo krščanski oziroma katoliški, kar po Mahničevem mnenju nedvomno drži, potem lahko čvrsta sprema med hrvaško nacionalno in katoliško versko idejo vodi samo proti vse večji »... duševni in umni enotnosti ...« hrvaškega naroda.¹⁴

Glede na osnovne cilje hrvaškega katoliškega gibanja se Mahničevo videnje tako ni razlikovalo od Koreničevega. Toda razlike med njima, celo bistvene, so kljub temu obstajale. Prva je izhajala iz različnega gledanja na način, po katerem bi naj hrvaško katoliško gibanje funkcioniralo. Izhajajoč iz sodbe o Hrvatih kot eminentno katoliškemu narodu je Korenič menil, da je obnova hrvaške družbe v smeri krščanskega oziroma katoliškega nauka na vsak način mogoča tudi brez permanentnega in brezkompromisnega idejnega konfrontiranja katolikov z vsemi, katerih pogledi niso vedno in v vsem povsem usklajeni s stališči Cerkve. Mahnič pa je po drugi strani menil, da s sistematično rekatolizacijo hrvaške družbe ni mogoče začeti, če se katoliki ne spustijo v javni neprizanesljiv obračun z vsemi tistimi razmišljanji, ki niso povsem usklajena z nauki krščanske filozofije oziroma z osnovnimi katoliškimi teološkimi postavkami. Mahnič je na tem vztrajal tudi zato, ker je izhajal iz ocene, da je vsa hrvaška družbena praksa, še posebej pa znanstvena in kulturna produkcija, nekaj let nazaj skoraj povsem izgubila krščansko obeležje. Tega bi bilo mogoče vrniti le ob brezkompromisnem konfrontiranju s tistimi, ki v vseh pogledih ne sledijo verski resnici.¹⁵

Čeprav je tudi sam pogosto in precej ostro opozarjal na pojave, ki so v nasprotju s katoliškim svetovnim nazorom, pa se Korenič v tem pogledu ni strinjal z Mahničem. To je, med drugim, prišlo najbolj do izraza na prvem hrvaškem katoliškem shodu, predvsem v sekciji, kjer so razpravljali o katoliškem tisku.¹⁶ Razlog za tako Koreničevo stališče velja iskati predvsem v njegovem prepričanju, da zaradi nacionalno-političnih razlogov vprašanje ohranjanja tradicionalne vloge katolicizma ne sme postati vzrok za spor na hrvaški politični sceni.¹⁷ Zavzemal se je za to, da se na pojave in ideje, ki so s katoliškega gledišča nezaželeni, ne reagira ofenzivno, temveč defenzivno, a nikakor molče. O tem je zapisal: »... mi popovi slijedimo u politici razne stranke. Jedni misle da je bolje ovako, drugi onako, a svi skupa vidimo, da u svim strankama imade ljudi koji do vjere i crkve ne drže ama baš ništa, /.../ no ipak se s njima

¹² Katolički list, št. 18, 19, 1.1899; Hrvatska straža, l. 1903, 13; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 216.

¹³ Katolički list, št. 29, 30, 31, 1.1900.

¹⁴ Hrvatska straža, l. 1903, 8–9; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 216.

¹⁵ Hrvatska straža, l. 1903, 10; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 217.

¹⁶ S. Korenič, Prvi hrvatski katolički sastanak u Zagrebu, n.d., 99–127; 193–205; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 217.

¹⁷ Katolički list, št. 40, 1.1903.; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 217.

zajedno borimo za stvar domovinsku, jer držimo, da ćemo tako više pomoći domovini, nego da se s njima koljemo, te da tako rascijepamo ionako slabe sile domovine. To činimo i činit ćemo sa svakom strankom sve dotle, dok ljudi, koji u stranci kolo vode, bar javno i očito ne udare na vjeru i crkvu.«¹⁸

V tem pogledu je bilo Korenićevo stališče blizu stališču večjega dela starejše generacije hrvaškega duhovništva, ki se je – upošteva je nacionalne interese – v duhu liberalnega katolicizma, kot sta ga formirala Rački in Strossmayer, v glavnem ogibala sporom, ki bi lahko privedli do definitivne prekinitve sodelovanja med posvetno inteligenco in duhovništvom.¹⁹ Po drugi strani pa je omenjeno Korenićevo prepričanje nedvomno bilo izraz njegove ocene, da so številna mišljenja, iz katerih je bilo mogoče razbrati določena odstopanja od uradnega cerkvenega nauka, v hrvaškem primeru v največji meri le posledica nezadostnega poznavanja katoliške verske doktrine in ne izraz prikritih, toda jasno prepoznavnih protiverskih in proticerkvenih stališč.²⁰ Za razliko od Mahniča je v glavnem zaupal v hrvaško inteligenco in v njen, v osnovi pozitiven odnos do katolicizma.

Nasprotno od Koreniča pa je Mahnič bil izraziti predstavnik intransigentne struje v katoliški cerkvi. Gre za strujo, znano tudi pod imenom »integralisti«, ki je najodločnejše zavračala kakršen koli kompromis z modernimi gibanji v družbi, vključno z molčečo toleranco. Njeni predstavniki – opogumljeni z neuspehom prizadevanj papeža Leona XIII., da se z vključitvijo Cerkve v tokove modernega družbenega razvoja zaustavi oziroma prepreči proces sekularizacije – so zahtevali, da se Cerkev ponovno distancira od moderne družbe in da znova najostreje obsodi vse moderne idejne tokove.²¹ Kar zadeva Koreniča pa velja dodati, da njegova dojemanja, ki jih je izražal na prelomu stoletja, niso imela nič skupnega z idejami liberalnega katolicizma, še posebej ne z varianto liberalnega katolicizma, ki se je konec 19. in v začetku 20. stoletja pojavila v krogih katoliških intelektualcev Nemčije, Francije, Italije in Avstrije. Toda za razliko od Mahničevega rigidnega konservativizma je bil Koreničev konservativizem bolj zmeren, kar se je najbolj videlo pri vprašanju taktike katoliškega gibanja, za katero se je zavzemal in za katero so njegovi nasprotniki dejali, da gre za taktiko, tipično za »indirektni katolicizem«.²²

Mahnič, prepričan v nujnost »ločitve duhov«, si je od leta 1903 dalje prizadeval vdihniti življenje katoliškemu gibanju v banski Hrvaški. Njegova zamisel o tem, da katoliki preprosto morajo vsiliti »kulturni boj«, če želijo rekatolizirati družbo, je hrvaško katoliško gibanje seveda vodila v konfrontacijo z velikim delom hrvaške posvetne, pa tudi duhovniške inteligence, saj ga je rinila na rob in ne v središče družbenega prostora, čemur se je Korenič – kakor smo poudarili – želel na vsak način izogniti. Mahnič je namreč nameraval svoje delovanje usmeriti prvenstveno proti inteligenci, katero je imel za najvplivnejšo družbeno skupino. Če ona ne zastopa dosledno katoliških stališč, potem po Mahničevem mnenju katoliških načel ne bo mogoče vgraditi v družbeno prakso. Še več, po njegovem prepričanju je v tem primeru vprašljiv sam obstanek hrvaškega katolicizma v prihodnosti.²³

Mahnič je bil še posebej ogorčen nad stališči najmlajše generacije hrvaške inteligence. Ta je po njegovi oceni kazala najbolj izrazit odklon od katoliškega nauka in to zato, ker so mladi iskali vzor v sodobni evropski kulturi, ki je po Mahniču skoraj v celoti temeljila na

¹⁸ Katolički list, št. 39, 1.1903.; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 218.

¹⁹ M. Gross, A. Szabo, Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, Zagreb, 1992, 159–160, 402–407.

²⁰ S. Korenić, Prvi hrvatski katolički sastanak..., n. d., 108–111; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 218.

²¹ G. Martina, La Chiesa nell'età del liberalismo, Brescia, 1978, 140–152.

²² Hrvatstvo, št. 3, 1. 1904.

²³ Hrvatska straža, 1. 1903, 1–2; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 220.

protikršćanskih idejah.²⁴ Predstavnik hrvatske moderne je obtoževal, da v svojih umetniških stvaritvah plasirajo ideje, ki bodisi neposredno bodisi posredno postavljajo pod vprašaj »pozitivno krščanstvo« in ni izpušchal priložnosti, da najostreje obsodi njihovo navdušenje nad modernimi evropskimi filozofskimi in umetnostnimi tokovi. Še posebej je obsojal njihov prezir do tradicionalne krščanske filozofije in metafizike, brez katerih – po njegovem mnenju – ni mogoče »zdravo razmišljanje« in posledično tudi ne pravilno delovanje v katerikoli sferi človekove dejavnosti.²⁵

Mahnič pa je obenem bil kritičen tudi do starejše generacije hrvatske inteligence. Nje sicer ni mogel kritizirati zaradi širjenja protikršćanskih oziroma protikatoliških idej, vendar njen odnos do katolicizma zanj prav tako ni bil ustrezen. Mahnič je namreč bil globoko razočaran nad tem, da med predstavniki starejše hrvatske inteligence ni mogel opaziti večjega števila posameznikov, ki bi se bili vedno pripravljeni odločno postaviti v bran domnevno ogroženih katoliških načel. V zvezi s tem je opozarjal, da je ta vrsta molka enako škodljiva – če že ne škodljivejša – za interese katolicizma, kot odkrito nasprotovanje katoliškemu nauku. Po njegovem mnenju je bilo v končni fazi pasivno stališče hrvatskih intelektualcev samo izraz njihove nezmožnosti, da se v celoti poistovetijo s katoliškimi načeli. To je tolmačil kot posledico sprejemanja liberalnega katolicizma, ki je zanj bil absolutno nesprejemljiv.²⁶

Mahničevo nezadovoljstvo pa ni bilo usmerjeno le proti laični, temveč tudi proti velikemu delu duhovniške inteligence. Njen katolicizem je namreč bil zanj vse preveč liberalen. V svoji kritiki hrvatske duhovščine si je sicer prizadeval biti obziren in se je zato v glavnem izogibal obtožbam klera zaradi simpatij do liberalizma,²⁷ a mu je kljub vsemu odkrito očital, da vodi v glavnem zgolj teoretske razprave o vprašanju družbene vloge katolicizma in o njegovem vplivu na družbeno prakso in pri tem ne počne nič konkretnega v smislu rekatolicizacije hrvatske družbe. V skladu s svojim prepričanjem, da je za vzpostavitev »krščanske družbe« po poti »ločitve duhov« najprej potrebno eliminirati vsa tista stališča, ki temu nasprotujejo, je od hrvatske duhovščine zahteval, da se prav ona spusti v odločno bitko z liberalizmom, ki je v hrvatski družbeni praksi vse bolj očitno prisoten.²⁸

Mahničeva pripravljenost tvegati spopad s hrvatsko inteligenco ne glede na posledice v nacionalnem smislu je bila pogojena z njegovim razumevanjem odnosa med versko in nacionalno idejo. Zanj je namreč nacionalna ideja predstavljala »nižjo« kategorijo v hierarhiji idej od verske ideje.²⁹ V zvezi s tem je poudarjal, da je glavni integrativni dejavnik v nacionalnem smislu v prvi vrsti verska ideja kot najvišja v »cesarstvu idej«. Zato tudi ni naključje, da se je njegovo geslo glasilo »... najprije katolik, onda Hrvat ...«. ³⁰ Ko je poudarjal prednost verskih pred nacionalnimi interesi pa Mahnič, razumljivo, ni zmanjševal pomembnosti nacionalnega momenta. S tem je želel v prvi vrsti poudariti svoje globoko prepričanje, da nacionalno-političnih ciljev ni dovoljeno dosegati s sredstvi, ki niso strogo skladna z verskim naukom. To stališče pa je bilo hkrati opravičilo njegove zahteve, da se v imenu nacionalne enotnosti verskega momenta nikakor ne sme izključiti iz središča političnega življenja. Z drugimi besedami, šlo je za argumentacijo zahteve po prekinitvi kompromisa z vsemi, ki dosledno in ob vsaki priliki ne izkazujejo svoje verske opredelitve.³¹

²⁴ Hrvatska straža, I. 1903, 2; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 220.

²⁵ Hrvatska straža, I. 1903, 2–4; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 221.

²⁶ Hrvatska straža, I. 1903, 472–481.; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 221, 238–239.

²⁷ Hrvatska straža, I. 1903, 4; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 221.

²⁸ Hrvatska straža, I. 1903, 4–5; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 222.

²⁹ Hrvatska straža, I. 1903, 301–307; A. Božanić, Biskup Mahnič, Pastir i javni djelatnik u Hrvata, Zagreb–Krk, 1991, 144–145.

³⁰ Hrvatska straža, I. 1903, 75.

³¹ Hrvatska straža, I. 1903, 73–75; M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 222.

Enačaja med katoliško versko in hrvaško nacionalno idejo pa na načelni ravni tudi Korenić ni delal, čeprav pri njem razlika med hrvaštvom in katolicizmom največkrat ni bila tako jasno izražena. Tako stališče pa ni zgolj potenciralo teze o istovetnosti verskih in nacionalnih interesov, temveč je – še posebej v širokih slojih družbe – utemeljevalo idejo o katolištvu kot temeljnem hrvaškem nacionalnem obeležju.³² Povedano drugače: za razliko od Mahniča, ki je želel hrvaško katoliško gibanje usmeriti v skladu s svojim geslom »... najprije katolik, onda Hrvat ...«, si je Korenić v prvi vrsti prizadeval delovati v skladu z načelom »... i Hrvat i katolik ...«. Z omenjenim Koreničevim stališčem je soglašala velika večina katoliške duhovščine v banski Hrvaški, ki je s svojimi dejanji kazala vdanost tradiciji liberalnega katolicizma, kot sta ga formirala Rački in Strossmayer.³³

Mahničevo in Korenićevo videnje katoliškega gibanja pa se ni razhajalo zgolj v mnenju o nujnosti neprizanesljivega boja s stališči, ki se v celoti ne skladajo s katoliškim naukom. Delilo ju je tudi vprašanje, ali morajo katoliki delovati v političnem življenju tako, da oblikujejo lastno stranko ali ne. Videli smo, da je bil Korenić, upoštevajoč interese katoliškega hrvaštva in obče nacionalno-politične razloge, odločni nasprotnik zamisli o tem, da naj katoliško gibanje dobi strankarsko obeležje. V zvezi s tem je dosledno zavračal možnost oblikovanja posebne katoliške politične organizacije oziroma možnost povezave gibanja z eno od obstoječih strank. Ni bil zgolj prepričan v to, da vse relevantne hrvaške opozicijske politične grupacije morejo in morajo svoje delovanje uskladiti s krščanskimi načeli, temveč je tudi upal, da bodo one same sčasoma to gotovo storile.³⁴ Mahnič pa je bil drugačnega mnenja. Za razliko od Korenića namreč ni verjel v to, da bi obstoječe hrvaške politične grupacije lahko postale eksponent katoliškega hrvaštva na politični ravni, kar je bila posledica njegovega nezaupanja do velikega dela hrvaške inteligence.³⁵ Mahnič se tako ni zavzemal le za »ločitev duhov« na ravni idej, ampak si je le-te želel tudi na ravni prakse, vključno s politiko.

Mahnič je v zavzemanju za sistematično rekatolizacijo družbe tako poudarjal, da se mora slednja izvesti z organiziranjem katolikov na vseh poljih družbenega življenja, kar vključuje tudi politiko, in da je posledično vzpostavitev katoliško stranke preprosto nujnost. Trdil je, da »nju valja oživitvoriti, njoj povjeriti budućnost hrvatskog naroda.«³⁶ Iz citirane povedi je mogoče jasno razbrati, da Mahnič v svojih zavzemanjih za vzpostavitev katoliške stranke ni imel v mislih le navadne stranke, ampak stranko, ki naj bi postala osrednja v banski Hrvaški. Še več, stranko, ki bi se razlikovala od vseh ostalih strank. Razlika med bodočo katoliško stranko in ostalimi strankami bi po Mahniču bila v tem, da bi katoliška stranka delovala na vseh področjih družbenega življenja. Po drugi strani pa bi bistvena razlika med njo in ostalimi strankami izhajala iz stališča, da bi katoliška stranka, ki bi zbrala vso hrvaštvo okrog katoliške verske ideje, v hrvaškem političnem prostoru delovala kohezivno, v smislu povezovanja vseh relevantnih političnih sil.³⁷

Hkrati s tem pa je bil Mahnič prepričan, da bi katoliško stranko lahko samo pogojno imeli za strankarsko »formacijo«, saj se verska načela, za katera bi se stranka zavzemala, ne morejo razumeti kot klasični strankarski program. V končni fazi bi šlo le za objavo verske resnice kot »najvišje resnice«, torej nečesa, kar ne more imeti nobene alternative in čemur pravzaprav nihče niti ne sme niti ne more oponirati. To je med drugim bilo povsem v skladu z njegovim razume-

³² Katolički list, št. 8, 31, 1.1897.; Katolički list št. 23, 28, 1. 1898.; Katolički list št. 20, 1.1899.; M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...*, n. d., 74–80.

³³ Prav tam, 75–76, 223.

³⁴ S. Korenić, *Da li je dosadašnji katolički pokret...*, n. d., 9–17; S. Korenić, *Nekoliko misli...*, n. d., 16–32.

³⁵ *Hrvatska straža*, 1. 1904, 680–682.

³⁶ Prav tam, 212–213.

³⁷ Prav tam, 211–214.

vanjem, da je obramba verskih načel kot temeljnih principov za regulacijo družbenih odnosov v interesu celotnega hrvaškega naroda in da zato prizadevanja za katoliško stranko ni moč oceniti kot »strankarsvo«. ³⁸ Po Mahniču bi torej bila katoliška stranka nad vsemi ostalimi strankami. S tem ko je opozarjal na njen posebni položaj v okviru hrvaškega političnega življenja, pa si je Mahnič hkrati prizadeval odvrniti nezaupanje do bodoče politične organizacije katolikov, ki bi bila dejavnik nadaljnje pluralizacije hrvaške politične scene. Zato je tudi poudarjal, da bi njen program v nacionalno-političnem smislu vsekakor moral biti obče-hrvaški. ³⁹

Ko je odločno branil idejo o vzpostavitvi katoliške stranke, je Mahnič seveda trdil, da gre pri tem za »klerikalizem«. Poudarjal je, da se v posebnih, izjemnih okoliščinah, duhovništvo mora ukvarjati tudi s posvetnim, torej tudi s političnimi vprašanji. Še več, to bi naj bila njegova obveza. Sicer pa duhovnikom po Mahniču tako ni mogoče kratiti pravice do ukvarjanja s politikom, saj bi drugače kršili njihove državljanske pravice. To je podkrepil s pogosto slišano trditvijo zagovornikov političnega katolicizma, po kateri vključitev klera oziroma Cerkve v politično življenje izhaja iz dejstva, da tudi »... javni politički čini spadajo pod isti vjerski i etični zakon, pod koji spadaju čini privatnog života ...« Ta zakon pa je seveda »božji zakon«. Cerkev naj bi imela pravico, da ga vsili tako zasebnemu življenju človeka kot posameznika, kot tudi celotnemu družbenemu življenju, kar pa seveda ni mogoče, če Cerkev abstiniira od politike. Mahnič je še trdil, da lahko Cerkev le z odločno in dobro organizirano politično akcijo znova osvoji prostor, katerega ji je prevzela moderna država. ⁴⁰

Mahničeva stališča so dobila močno podporo s spremenjeno politiko Vatikana, ki je sledila po smrti Leona XIII. leta 1903. Novi papež Pij X. se je hitro distanciral od razmeroma pomirljive politike Cerkve do moderne družbe in liberalnih držav. Že v zadnjih letih pontifikata Leona XIII. je namreč postalo povsem jasno, da njegova prizadevanja po zaustavitvi sekularizacijskih procesov ne dajejo rezultatov, še več, da postopoma in posredno postavljajo pod vprašaj tip katolicizma 19. stoletja in s tem seveda tudi Katoliško cerkev kot institucijo. ⁴¹ Konec 19. stoletja so se v mnogih evropskih državah, zlasti v Franciji, Italiji in v Nemčiji, v okviru katolicizma pojavile različne struje, ki so se zavzemale za to, da se katolicizem in Cerkev čim bolj približata moderni družbi in modernemu načinu razmišljanja. Ena od oblik sodobnih modernizacijskih prizadevanj v okviru evropskega katolicizma je bil tudi krščanski socializem oziroma krščanska demokracija, ki se je v evropskih deželah afirmirala v devetdesetih letih 19. stoletja in ki je začela težiti k avtonomiji delovanja v politični in socialni sferi. Po drugi strani pa so se v katoliških intelektualnih krogih konec 19. stoletja začele oblikovati skupine, ki so zahtevale korenito spremembo Cerkve kot institucije in spremembo tradicionalnega katoliškega nauka, bodisi v smislu njegove reinterpretacije bodisi v smislu potrebe po formuliranju novih teoloških postavk. ⁴² Na pojav omenjenih liberalnih struj v okviru evropskega katolicizma, ki jih običajno imenujemo »modernizem«, so poleg razmeroma pomirljivega odnosa Cerkve do moderne družbene okolice v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja posebej odločno vplivala ideološka, filozofska, znanstvena, kulturna in politična gibanja v okviru moderne družbe. Slednja se je kljub različnim večdesetletnim nasprotnim poskusom Cerkve tudi naglo sekularizirala. ⁴³

Pij X. je na tej podlagi ocenil, da predstavlja »modernizem« veliko nevarnost za Cerkev in vsebino njenega nauka, in se ga zato odločil onemogočiti. Pri tem se je moral opreti na

³⁸ Prav tam, 211–215.

³⁹ Prav tam, 215.

⁴⁰ Prav tam, 323–326.

⁴¹ K.E. Lonnie, *Il Cattolicesimo politico nell XIX e XX secolo*, Bologna, 1986, 159–167.

⁴² Prav tam, 160–165.

⁴³ Prav tam, 208–219.

konservativno, intransigentno strujo v rimski kuriji in sploh v Cerkvi, ki je – kakor smo že omenili – najodločneje zavračala kakršno koli obliko kompromisa z modernimi gibanji in se zavzemala za celovito ohranjanje tradicije in za katoliški ekskluzivizem. Skratka, zavzemala se je za ponovno distanciranje Cerkve od moderne družbe, za obsodbo idej, ki so označevale njen razvoj, in za odločni, borbeni nastop do drugače mislečih.⁴⁴ Z drugimi besedami, šlo je za strujo, ki je zagovarjala obnovo »kulturnega boja«, saj je bila prepričana, da je samo še na ta način mogoče rešiti idejo o rekatolizaciji družbe, idejo, ki naj bi bila postavljena pod vprašaj ravno zaradi razmeroma visoke tolerance. Tej struji je pripadal tudi škof Mahnič.⁴⁵

Kriza dualizma, ki je po letu 1903 prerasla v direktni spopad Dunaja in Pešte, je sprožila številne kalkulacije o vprašanju sprememb v strukturi habsburške monarhije in tudi kalkulacije o možni rešitvi hrvaškega vprašanja v skladu z zahtevami hrvaške opozicije. Tako je kriza posledično spodbujala hrvaški episkopat, da se aktivno politično angažira in skuša znova stopiti na čelo hrvaške politike.⁴⁶ Ob tem mu je dodatni pogum gotovo vlivalo dejstvo, da so dualizem vse bolj odkrito odklanjali visoki avstrijski cerkveni krogi, ki ga podobno kot aristokracija in vojni vrh sicer tako nikoli niso sprejeli. Vrh avstrijske cerkve so ob tem vprašanju močno podpirali tudi dunajski krščanski socialci, ki so bili od leta 1897 v stalnem vzponu. Prizadevanja hrvaškega episkopata po dejavni vključitvi k reševanju hrvaškega vprašanja so tako znova obudila koncept katoliškega hrvaštva. Toda Koreničev model, ki je – kakor smo omenili – izhajal iz predpostavke, da bodo katoliško gibanje na politični ravni reprezentirale vse relevantne hrvaške opozicijske grupacije, v spremenjenih družbeno-političnih razmerah ni več prišel v poštev.

Družbena in politična situacija na Hrvaškem je v letu 1903 namreč ustrezala zagovornikom Mahničevega koncepta katoliškega hrvaštva, oziroma hrvaškega katoliškega gibanja. Koalicija Neodvisne narodne stranke in Matice stranke prava, ki se je od nastanka leta 1897 predstavljala kot eksponent katoliškega hrvaštva na politični ravni, je na volitvah leta 1901 doživela hud poraz.⁴⁷ Udarec, ki ga je katoliškemu hrvaštvu zadala svetojeronimska afera, je razumljivo zmanjšal navdušenje koalicije za idejo katoliškega hrvaštva, vendar se zdi, da to zanj še ne bi bilo usodno, če se ne bi opoziciji priključila mlada generacija meščanske inteligence, ki je od leta 1901 delovala pod imenom Napredna omladina.⁴⁸ Po porazu na volitvah leta 1901 sta namreč stari opozicijski stranki, na čelu z Bresztyenszkym in Folnegovićem, začeli pogajanja o fuziji vseh hrvaških opozicijskih političnih strank. To je leta 1902 rezultiralo v oblikovanju Hrvaške opozicije, iz katere je v začetku leta 1903 nastala enotna stranka z imenom Hrvaška stranka prava.⁴⁹ Toda spajanje starih strank ne bi bilo dovolj za krepitev opozicije, ki je iskala osvežitev in ki se je zato morala obrniti k Napredni omladini. Ta se ji je najprej pridružila v okviru Hrvaške opozicije, nato pa tudi v okviru Hrvaške stranke prava in celo vstopila v osrednji strankin odbor in v uredništvo *Obzora*. Pri tem pa dodajmo, da je vseeno obdržala obeležja posebne skupine s svojim lastnim organom, ki je od leta 1902 izhajal kot *Hrvatska misao*.⁵⁰

S približevanjem koalirane opozicije Napredni omladini se konservativni del opozicije sicer ni strinjal, vendar je mladino kljub vsemu sprejel in upal, da jo bo uspel disciplinirati. Taka situacija pa je že v začetku približevanja, leta 1901, navdajala z nezadovoljstvom hrvaško

⁴⁴ Prav tam, 212–214.

⁴⁵ A. Božanić, Biskup Mahnič..., n. d., 135.

⁴⁶ Hrvatsvo, št. 146, I. 1904.

⁴⁷ R. Lovrenčić, Geneza politike »novoga kursa«, Zagreb, 1972, 80–81.

⁴⁸ Prav tam, 82.

⁴⁹ Prav tam, 148.

⁵⁰ Prav tam, 143–144.

duhovništvo, ki se je začelo distancirati od starih opozicijskih grupacij.⁵¹ Duhovništvo je namreč menilo, da »mladi« s svojimi stališči ne bodo okrepili opozicije, ampak bodo samo povečali »konfuzijo« v njenih vrstah, in bilo hkrati prepričano, da bo v imenu sloge z »mladimi« žrtvovano »čisto pravaštvo«.⁵² Del duhovništva, ki je začel zapuščati opozicijo, je verjel, da se lahko opozicija zares okrepi le, če se bo zblížala s »Čisto« stranko prava in jo skušala prepričati k fuziji.⁵³ To je seveda bila iluzija, čeprav so te želje po svoje bile logične. Ob tem velja opozoriti, da je uradni program vseh treh opozicijskih grupacij bil istoveten, saj so vse zagovarjale program iz leta 1894, čeprav so ga različno interpretirale. Toda zblíževanje z Napredno omladino je bilo za duhovništvo, ki je simpatiziralo s »Čisto« stranko prava in zagovarjalo fuzijo, jasen pokazatelj, da do slednje ne bo prišlo. Napredna omladina je vse od svojih začetkov prav v Josipu Franku osebno, oziroma v »Čisti« stranki prava videla glavno prepreko za enotni nastop opozicije proti Khuenovemu režimu.⁵⁴

Potem ko je bila oblikovana Hrvaška stranka prava, ki je vključevala tudi »mlade«, se je še en del duhovništva – zlasti višji kler vključno s hrvaškim episkopatom – definitivno distanciral od stranke.⁵⁵ Nezadovoljno duhovništvo je bilo prepričano, da so prav »realisti«, ki so z vstopom v osrednji odbor in v uredništvo *Obzora* dobili priložnost vplivanja na strankino politiko, odgovorni za to, da bi se naj Hrvaška stranka prava popolnoma odrekla pravaškemu programu in namesto »idealne i visoke« začela voditi izključno »... realnu i sinu politiku ...«. Prav ta politika pa naj bi pokopala stranko, kot je že – po njihovih ocenah – nekoč pokopala Neodvisno narodno stranko in Matico stranke prava.⁵⁶ Odstopanje od izključno državnopravne politike, katero je izvajala starejša generacija hrvaških politikov in do katere so spočetka bili »mladi« izrazito kritični, je bilo zanje nesprejemljivo. Duhovništvo je namreč bilo globoko prepričano, da je v danih okoliščinah, v krizi dualizma, hrvaško vprašanje rešljivo le z državnopravno politiko.⁵⁷ V zvezi s tem je trdilo, da so »mladi« v bistvu »... tudja sluškinja, koja umije drugima izvrstno poslužiti«.⁵⁸

Duhovništvo pa »mladim« ni očitalo zgolj oviranja Hrvaške stranke prava pri vodenju »narodne politike«, torej politike, ki se prvenstveno sklicuje na hrvaško državno pravo, ampak jih je tudi obtoževalo, da je njihov poglavitni cilj priti na oblast oziroma vsaj postati tako močna opozicija, da jo bo vlada morala upoštevati. V ta scenarij so se uvrščala tudi prizadevanja »naprednjakov« po umiritvi oziroma preseganju hrvaško-srbskega spora in po sodelovanju s srbsko opozicijo, da bi tako okrepili skupno opozicijsko fronto proti režimu. Del duhovništva, ki je bil razočaran nad Hrvaško stranko prava, je bil namreč prepričan, da »mladi« v domnevni želji po oblasti vodijo »srbofilsko« politiko. Pri tem popuščajo srbskim zahtevam preko vseh meja, namesto da bi počakali »... na onaj sudbonosni momenat monarhijnog reorganiziranja ...«, medtem pa svoj »sitni rad« uskladili z državnopravno politiko.⁵⁹ »Mlade« so še obtoževali, da so s svojim razumevanjem politike na hrvaški politični sceni povzročili popolni »kaos«, v katerem več ni jasno, kje je bistvo »... prave, nesebične narodne politike«. Poleg tega pa je del duhovništva očitke usmeril tudi na vodstvo Hrvaške stranke prava. To naj bi s sprejemom »naprednjakov« preprečilo, da bi stranka postala osrednja točka zbiranja hrvaške opozicije.

⁵¹ Prav tam, 247.

⁵² Hrvatsvo, št. 64, 149, l. 1904.

⁵³ Hrvatsvo, št. 149, l. 1904.

⁵⁴ R. Lovrenčić, Geneza..., n. d., 86.

⁵⁵ Hrvatsvo, št. 166, l. 1904.

⁵⁶ Hrvatsvo, št. 64, l. 1904.

⁵⁷ Hrvatsvo, št. 146, l. 1904.

⁵⁸ Hrvatsvo, št. 64, l. 1904.

⁵⁹ Hrvatsvo, št. 149, l. 1904.

Po njihovem mnenju se je stranka od tedaj naprej zapletala v »strankarstvo«, upoštevala zlasti svoje ozke kratkoročne interese in pri tem na hrvaški politični sceni povzročala spore na osebni ravni, ki v veliki meri slabijo hrvaško opozicijo kot celoto.⁶⁰

Počutje tistega dela duhovništva, ki je zapustilo Hrvaško stranko prava, je lepo razvidno iz nekega besedila, objavljenega leta 1904. V njem je situacija na hrvaški politični sceni med leti 1901 in 1904 opisana z besedami: »U nas je podpuna tmuša, nered, kaos. Mnogima je zarobljena volja, razbor zamagljen, ugled pogažen, a pokvareno srce igra glavnu ulogu. Razumljivo je, da je uz takove prilike /.../ onemogućen svaki pozitivni i jedinstven rad, što smjera na dobrobit zajedničke nam majke Hrvatske.« Avtor je poleg tega tudi globoko obžaloval, da so bila iz političnega življenja izrinjena Starčevićeva stališča, zaradi česar je – po njegovi oceni – izginilo »uzvišeno načelo«, ki je nekoč politično mobiliziralo in zbiralo Hrvate. Namesto tega se »danes« stranke medsebojno samo »koljejo«.⁶¹

V istem tekstu pa je bilo govora še o enem problemu, ki je skrbel tisti del duhovništva, ki se je distanciral od Hrvaške stranke prava. Šlo je za vse bolj jasno spremembo stališča do tradicionalnega razumevanja družbene vloge religije, za spremembo, ki jo je v začetku 20. stoletja bilo mogoče opaziti v kontekstu vse močnejših sekularizacijskih prizadevanj. V zvezi s tem je avtor posebej opozoril, da bi se naj v imenu svobode misli, napredka in razsvetljenstva vero sistematično zavračalo kot »gnile okove«, pri čemer naj bi – po njegovi oceni – sodelovale vse hrvaške politične stranke in grupacije, ne le tiste, ki javno izražajo svoja domnevno protiverska stališča. Avtor je namreč trdil, da se hrvaške politične stranke sploh ne opredeljujejo do verskega vprašanja in na tej podlagi sklepal, da je negativen odnos do vere »morda« edina točka, okrog katere bi se lahko medsebojno sprte stranke poenotile. Za tako situacijo je avtor razumljivo obtoževal »mlade«, ki naj bi svoj napad na vero začeli v književnosti, torej z moderno, in ga potem nadaljevali v tisku, najprej v *Novom listu*, potem pa postopno še v *Obzoru*. Slednje na veliko žalost duhovništva, saj je *Obzor* »... uvijek smatralo /.../ braniteljem katoličke misli, te ga svestrano podupiralo.«⁶²

Splošna ocena dela duhovništva, ki se je začelo nagibati k Mahničju, je bila, da je večina listov in časopisov v banski Hrvaški pod vplivom »naprednjakov« zaplula z »realističnim« tokom. Njihovim uredništvom so očitali, da so se začela skoraj izključno ukvarjati s političnimi, kulturnimi in gospodarskimi vprašanji, verskim in moralnim vprašanjem pa bi se naj sistematično ogibali. Za del klera, ki je bil naklonjen Mahničjevi koncepciji katoliškega gibanja, je to seveda bilo absolutno nesprejemljivo.⁶³ Po njihovem prepričanju »pravi« katoliki namreč niso smeli sodelovati v tistih listih, ki so izražali z verskim naukom neskladna stališča, poleg tega pa tudi v tistih ne, ki so bili v verskih vprašanjih »nevtralni« in zaradi svojega »indiferentizma« posledično prav tako »pogubni« za hrvaški narod.⁶⁴ Ob takem razumevanju je bilo največ kritik usmerjenih na račun *Obzora*.⁶⁵

V letu 1903 se je *Obzora* lotila tudi Mahničjeva *Hrvatska straža*, ki je objavila serijo obširnih člankov. V njih je škof s Krka s svojo znano tehniko iztrganih citatov, katere se je v svojih kritikah sicer redno posluževal, skušal dokazati, da *Obzor* ni zgolj versko »indiferenten«, ampak da naj bi imel tudi dobro prikrit, a vseeno izrazit protikatoliški značaj.⁶⁶ Zdi se, da so imeli omenjeni Mahničjevi teksti, ki so bili kmalu zatem zbrani in objavljeni v obliki brošure »Tri

⁶⁰ Hrvatsvo, št. 64, 149, l. 1904.

⁶¹ Hrvatsvo, št. 160, l. 1904.

⁶² Hrvatsvo, št. 160, l. 1904.

⁶³ Hrvatsvo, št. 33, l. 1904.

⁶⁴ Hrvatsvo, št. 2, l. 1904.

⁶⁵ Hrvatsvo, št. 33, 38, 67, 68, 87, 144, 166, l. 1904.

⁶⁶ Hrvatska straža, l. 1903, 25–27.

dana u Obzora«, ključno vlogo pri prepričevanju hrvaškega episkopata na čelu z zagrebškim nadškofom, da se končno odloči izdajati katoliški politični list; da torej naredi prvi korak k oblikovanju katoliške stranke.⁶⁷ Posilovićevo odločitev je z velikim navdušenjem sprejela »... nekolicina zagrebačkih svećenika ...«, na katero je pustila izjemno velik vtis Mahničeva *Hrvatska straža*, ki je leta 1903 kontinuirano pozivala hrvaško inteligenco k neusmiljenem obračunu z vsemi, ki niso »pravi« katoliki.

Ta skupina mlade izrazito radikano pravaško usmerjene duhovščine si je gotovo že dlje časa želela, da bi se Cerkev aktivno vključila v politično življenje. Neposreden povod za konkretno akcijo je bila pozitivna recenzija Haecklovega dela *Die Weltrathsel*, ki jo je konec leta 1903 objavil *Obzor*.⁶⁸ Vodstvo cerkve, oziroma duhovščina vezana na Hrvaško stranko prava, je hotelo to sicer preprečiti, vendar neuspešno. Ko so izvedeli za Posilovićevo namero, da osnuje katoliški politični dnevnik, se je njihova delegacija, v kateri je bil prav gotovo tudi Korenić, odpravila nadškofu, da bi ga odvrnila od tega. No, Posilović je to odločno zavrnil.⁶⁹ Zagrebški nadškof je bil, tako kot ostali hrvaški škofi, vsekakor vezan na Neodvisno narodno stranko. Vendar je bila smer, po kateri je pod vplivom »mladih« krenila njena naslednica Hrvatska stranka prava, za njih povsem nesprejemljiva.

Z začetkom izdajanja *Hrvatske straže*, časopisa, ki je začel izhajati v začetku leta 1903, se je spor med pristaši Korenićeve in Mahničeve variante katoliškega hrvastva, oziroma katoliškega gibanja, začel opazati tudi v javnosti. Korenić se namreč ni bal samo delitve na nacionalno-politični ravni oziroma spopada med laično in duhovniško inteligenco. Upravičeno se je namreč bal, da bo Mahničev katoliški ekskluzivizem povzročil tudi spore oziroma delitve v okviru hrvaške duhovščine. Zato je pojav Mahničevega časopisa *Hrvatska straža* pokomentiral z besedami, da se bo začela čutiti delitev ne samo na posvetnem, ampak tudi na duhovnem področju. S tem v zvezi v *Katoliškem listu*, ki ga je urejal, ni najavil in priporočil Mahničeve revije, ki se je pojavila 1903. Ravno z namenom, da bi katoliško inteligenco navdušil za brez-obzirni idejni boj z vsemi, ki striktno ne sprejemajo katoliškega nauka v svojem javnem in zasebnem življenju. Čeprav je pri tem poudaril, da je to storil predvsem zato, ker meni, da niti materialni niti kadrovski pogoji ne dopuščajo izdajanje še enega »bogoslovnega« časopisa, je omenil tudi »moralne razmere«, ki tega po njegovem mnenju ne dopuščajo. Čeprav se ni hotel odkrito zoperstaviti Mahniču, zaradi česar je bil nekoliko nenatančen, pa je Korenić vseeno dal jasno vedeti, da ima njegovo revijo za odvečno, ker se z njo že obstoječim verskim časopisom na čelu s *Katoliškim listom* kot glasilom, ki bi moralo biti »ognjišče cjelokupnega katoličkokg života ...«, odvzema »složna, jedinstvena i solidna duševna potpora i rad ...«, ki zahteva kot prvo od duhovščine »jedinstvo misli«. Na koncu je Mahniča izzval z vprašanjem, ki, med drugim, priča o napetosti, ki je bila med njima že dolgo prisotna: »No, nesreća će, da upravo od onih, koji su glavni spiritus agens, da se u nas još jedan novi časopis pokrene, Katolički list, što smo eto već ovo osam godina urednikom, još nikada ni jednoga retka, a nekamo li načelnu kaku znanstvenu raspravu, nije primio. A što to znači?«⁷⁰

Čeprav bilo je že leta 1903 v javnosti znano, da so v katoliških vrstah nesoglasja, takrat še nihče ni pomislil, da se bodo končala z novo samostojno katoliško politično skupino. V začetku leta 1904 pa se je o tem v javnosti že resno ugibalo. Že v začetku januarja 1904 je njegova *Vrhbosna* naslovila apel »Gospodi u Zagrebu«, v katerem zahteva naj stori nekaj v zvezi s tem. Ob tej priložnosti je predlagala ustanovitev katoliškega političnega dnevnika, ki ga je imela

⁶⁷ Hrvatsvo, št. 38, 87, 144, 166, l. 1904.

⁶⁸ Hrvatsvo, št. 144, l. 1904.

⁶⁹ Hrvatsvo, št. 87, l. 1904.

⁷⁰ Katolički list, št. 6, l. 1903.

glede na aktualne razmere v družbi za nepogrešljivega.⁷¹ Kmalu zatem se je *Vrhbosna* odkrito izrekla za ustanovitev katoliške stranke, s katero se bo končno razvezal »... divlji brak izmedju katolika i liberalaca ...«, ki je do takrat veljal v hrvaškem političnem življenju. Medtem je Stadler sprejel Mahničovo mnenje, da je vsako sodelovanje (tudi politično) »pravih« katolikov z liberalno usmerjenimi predstavniki meščanstva nemogoče in v svojem bistvu »nenaravno«. Še več. Izjemno škodljivo za razvoj katoliške identitete, češ da sili katolike, da potlačijo svoj verski nazor. Oziroma, da molče dopuščajo razne oblike protiverskega delovanja.⁷²

S tem, ko je podpirala goreče Mahničevo prepričanje v nujnost »delitve duhov«, je *Vrhbosna* večkrat poudarjala, da v verskih zadevah ne sme biti nikakršnega kompromisa. Še zlasti ne z liberalizmom, ki temelji na materialističnem razumevanju in negaciji »pozitivne religije«. ⁷³ Marca 1904, ko je bilo ustanovljeno Hrvatsko katoliško tiskovno društvo, ni bilo o tem več nobenega dvoma. Prav tako ni nihče več dvomil, da se bo nova katoliško orientirana politična skupina pojavila pod pravaškim okriljem.

Neposredno pred tem, v začetku meseca, se je Mahnič nahajal v Rimu, kjer ga je sprejel Pij X. Mahnič je ob tej priložnosti v imenu hrvaškega episkopata papeža seznanil z namero, da se v okviru katoliškega gibanja na Hrvaškem ustanovi politična stranka.⁷⁴ Čeprav si je bil povsem na jasnem, da Pij X. načeloma odobrava strankarsko organiziranje katolikov, je moral za svoje zamisli vseeno dobiti papeško dovoljenje. Brez izrecnega pristanka Vatikana katoliške stranke namreč ni bilo mogoče ustanoviti. Glede na strogo centralizirano in hierarhično naravo katoliške cerkve je morala vsako akcijo škofa v imenu katolicizma in katoliške cerkve izrecno odobriti Rimska kurija.

S tem, ko je Pija X. seznanil s programom hrvaškega katoliškega gibanja in bodoče katoliške politične stranke je Mahnič, kar je razumljivo, na prvo mesto postavil brezkompromisno obrambo vere in cerkve pred različnimi sovražnimi strujami. Nadalje je poudaril namero po rekristijanizaciji celotnega družbenega življenja. Pri tem pa je kot nalogo navedel tudi boj za »... političku slobodu i samosvojnost hrvatskog naroda«. ⁷⁵ To je bilo povsem v skladu z njegovim prepričanjem, da restavracija »krščanske družbe« ni samo pot, ki vodi k nacionalno-politični osvoboditvi hrvaškega naroda, ampak je za to pogoj nujen pogoj.

Pri tem Mahnič Piju X. ni zamolčal dejstva, da ima »novo gibanje« hrvaških katolikov veliko težav glede na to, da ga velika večina hrvaške duhovščine ne sprejema zaradi ekskluzivizma in prizadevanja, da se organizira na politični ravni. Hrvaška duhovščina zavrača idejo katoliške stranke, ki jo, po njegovem mnenju, podpira celotni hrvaški episkopat, predvsem zato, ker trdi, da papež nasprotuje organiziranju katolikov v politične stranke. Papež pa ga je prepričal, da so zadeve ravno obratne. Se pravi, da osebno meni, da je organizirana vključitev v politično življenje katoliška dolžnost in zato v celoti odobrava program bodoče stranke.⁷⁶

Razglas Hrvaškega katoliškega tiskovnega društva je izšel proti koncu marca 1904, čeprav nosi zgodnejši datum. V tekstu razglasa objavljenega pod naslovom »Katolici Hrvati« so ustanovitev društva utemeljevali s pozivom papeža Pija X. po odločnem nasprotovanju potiskanja verskih načel iz sfere družbenega življenja s ciljem, da religija zadrži svojo tradicionalno družbeno funkcijo. Po drugi strani so ustanovitev društva prikazali kot realizacijo ene od odločitev prvega hrvaškega katoliškega kongresa iz leta 1901. Razglas so podpisali: Juraj Posilović, zagrebški nadškof; Josip Juraj Strossmayer, đakovačko-sremski škof; Ju-

⁷¹ *Vrhbosna*, št. 1, l. 1904.

⁷² *Vrhbosna*, št. 3, l. 1904.

⁷³ *Vrhbosna*, št. 6, l. 1904.

⁷⁴ Hrvatska straža, l. 1904, 328.

⁷⁵ Prav tam, 328.

⁷⁶ Prav tam, 329.

lij Drohobbecky, križevski vladika; Antun Maurović, senjsko-modruški škof; Ivan Krapac, biogradsko-smederevski škof; Anđelko Voršak, škof đakovske škofije; Matija Seigerscmied, vrhovni predstojnik sester usmiljenk in Šandor Bresztyenszky, predsednik Hrvatske stranke prava.⁷⁷ Zanimivo je, da razglasa ni podpisal Mahnič, ki je imel do leta 1908 dokaj velik vpliv na skupino, ki se je zbirala okoli *Hrvatstva*.

Ustanovitev katoliškega tiskovnega društva, oziroma osnutek *Hrvatstva*, se lahko samo pogojno sprejme kot realizacijo kongresne resolucije o tisku, in to tistega dela, v katerem se katoliki na splošno pozivajo naj se uprejo brezverskemu tisku. Nikakor pa kot uresničitev odločitve v celoti. V omenjeni resoluciji se namreč katoliki kot prvo obvezujejo, da se bodo vztrajno borili »... proti neprijateljem crkve i domovine ...«, ki s svojim pisanjem ogrožajo »... čuvstvo vjerezakonsko i vjeru u Boga ...«, s tem pa tudi »... narodne osjećaje i svaki idealni polet ...«. Priporoča se jim, naj, če ni ravno nujno, teh časopisov ne berejo, ampak naj podpisajo izključno tiste »domoljubne« časopise, ki so prežeti s »pravim« krščanskim duhom. Pod pojmom »... hrvatske katoličke štampe ...«, ki bi ji katoliki po resoluciji morali pomagati, so udeleženci kongresa razumeli vsa glavna hrvaška opozicijska glasila. Od teh časopisov se v resoluciji zahteva, naj bodo medsebojno složna, naj zavračajo vse, kar je v nasprotju z učenjem cerkve in naj se pri tem izogibajo izražanjem sovraštva proti pripadnikom ostalih veroizpovedi. V sami resoluciji se jim na srce polaga tudi povezovanje s cerkveno hierarhijo, ki se ji je treba podrežati in jo spoštovati kot »božansku uredbu«. Na koncu je resolucija hrvaški duhovščini in inteligenci dala nalogo, naj v ugodnih razmerah s temi časopisi seznanijo širše sloje »... da nam tako poraste naraštaj krščanski i hrvatski.«⁷⁸

V resoluciji sprejeti na katoliškem kongresu ni niti sledu o potrebi ustanovitve društva, ki bi se specializiral za katoliške tiskovine. Prav tako ni sledu o potrebi po izhajanju katoliškega političnega dnevnika. Sicer pa se je že na samem kongresu pojavil predlog, iz katerega se vidi, da so bili posamezni udeleženci temu naklonjeni. Ta predlog je bil celo vključen v načrt resolucije, vendar je na predlog Stjepana Korenića, glavnega organizatorja prvega hrvaškega katoliškega kongresa in enega izmed prvih ideologov političnega katolicizma v banski Hrvaški, med sprejemanjem resolucije bil izločen.⁷⁹ Korenić je poudaril, da bi bil pojav novega političnega časopisa na Hrvaškem, pa čeprav bi bil izrazito katoliško orientiran, izjemno škodljiv z ozirom na hrvaške nacionalne interese, saj bi prav gotovo pomenil pojavitev še enega »političnega mišljenja«. Poleg tega je Korenić ob tej priložnosti izrazil prepričanje, da bi s tem postavili pod vprašanje slogo in harmonijo med duhovščino in laiki. To je bilo povsem v skladu z njegovo koncepcijo o katolicizmu kot integracijskem dejavniku v nacionalno-političnem, ideološkem in družbenem smislu. Zato je zahteval naj »rodoljubni organi« pokažejo slogo in sprejmejo načela katoliškega kongresa.⁸⁰

Razglas Hrvaškega katoliškega tiskovnega društva, ki je napovedal odločitev dela duhovščine in katoliških laikov, da se bodo politično samostojno organizirali, je izzval oster odpor številnih nasprotnikov političnega katolicizma. Tako so bili *Hrvatstvo*, politični časopis, ki ga je nameravalo društvo izdajati, in skupina, ki se je okoli njega zbirala, soočeni s kritiziranjem največjega dela hrvaške opozicijske javnosti še preden so se vključili v politično življenje.

Politični program skupine odločnih zagovornikov političnega katolicizma, za katerimi je stal visoki kler in hrvaški episkopat, je bil dokončno sprejet na seji upravnega odbora

⁷⁷ *Hrvatstvo*, št. 1, l. 1904.

⁷⁸ S. Korenić, *Prvi hrvatski katolički sastanak...*, n. d., 126–127; M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...*, n. d., 57–129.

⁷⁹ S. Korenić, *Prvi hrvatski katolički sastanak...*, n. d., 106; M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...*, n. d., 85.

⁸⁰ S. Korenić, *Prvi hrvatski katolički sastanak...*, n. d., 119–123; M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...*, n. d., 111.

Katoliškega tiskovnega društva 26. aprila 1904. Samo nekaj dni pred izidom *Hrvatstva*, prvega ekskluzivno katoliškega političnega časopisa v banski Hrvaški, ki je imel nalogo sistematično promovirati katoliška versko-cerkvena in nacionalno-politična prepričanja.⁸¹ Na vprašanje, kdo je bil avtor programa, je seveda mogoče odgovoriti zgolj v obliki predpostavke.

Glede na rečeno je zelo verjetno, da ga je skiciral (morda tudi napisal) August Harambašić, ki je sprejel ponudbo upravnega odbora Katoliškega tiskovnega društva in postal glavni urednik časopisa.⁸² V dogovoru z zagrebškim nadškofom Jurjem Posilovićem in ostalimi hrvaškimi škofi, ki so odkrito ali posredno podprli iniciativo o ustanovitvi političnega časopisa izrazi-to katoliške orientacije tako, da so v ta namen zagotovili iz svojih dohodkov v razmeroma kratkem času velika denarna sredstva.⁸³ Šandor Bresztyenszky, ki se je proti koncu leta 1903 po več neuspešnih poskusih fuzije pravaških strank skupaj s Harambašićem distanciral (ne pa povsem ločil) od Hrvaške stranke prava, in ki se je kmalu zatem pridružil skupini, ki je zagovarjala ustanovitev katoliškega časopisa, zaradi bolezni ni mogel sodelovati pri njegovi izgradnji. Čeprav je domneva, da so se z njim posvetovali, povsem upravičena.⁸⁴

Dejstvo, da je bila končna verzija programa, s katerim se je 2. maja 1904 skupina okoli *Hrvatstva* predstavila politični javnosti banske Hrvaške, sprejeta samo nekaj dni pred prvo številko časopisa, kaže na to, da se je privržence, političnega katolicizma precej mudilo z ustanovitvijo političnega glasila. Sicer pa je po nekaj mesecih izhajanja v okviru neke polemike samo *Hrvatstvo* pisalo o tem, da je iniciativa za izdajanje katoliškega političnega dnevnika realizirana nekaj mesecev prej kot so načrtovali. Pri čemer je časopis kot glavni razlog navedel težnjo privržencev političnega katolicizma, da bi s pojavom katoliškega političnega časopisa odgovorili na močan odpor, s katerim so to idejo pričakali v delu politične javnosti.⁸⁵

Pritisk tistega dela hrvaške politične javnosti, ki se je odločno upiralo političnemu katolicizmu in prizadevanju njegovih privržencev po aktivni vključitvi v politično življenje banske Hrvaške s pomočjo lastnega političnega glasila, je bil dejansko izjemno močan. Kontinuirano zoperstavljanje protagonistom političnega katolicizma, ki se je v valovih pojavljalo od januarja 1904, bi lahko dejansko vplivalo na pospeševanje akcije ustanovitve katoliškega političnega dnevnika.⁸⁶ Kljub temu je upravičena domneva, da bi lahko skupina pristašev političnega katolicizma prenesla še kakšen mesec pritiskov iz dela opozicijskega tiska in izdala svoje glasilo v predvidenem času. Glede na to so poleg odpora privržencev politizacije katolicizma morali obstajati tudi drugi mnogo pomembnejši razlogi, ki so njegove privržence privedli do odločitve, da se *Hrvatstvo* pojavi nekaj mesecev prej preden je bilo prvotno načrtovano.

S tem v zvezi je treba vzeti v obzir dejstvo, da je konec februarja 1904 Frankova »Čista« stranka prava, ki je leta 1903 vztrajno zavračala vsa prizadevanja vodstva Hrvatske stranke prava, da se z njo združi, najavila svoj angažma glede združenja pravaških strank. Pri tem je očitno upala, da bi lahko z ozirom na to, da iniciativa tokrat prihaja iz njenih vrst in ne iz vrst Hrvaške stranke prava, lahko uspela v svojem prizadevanju, da postane ona središče združevanja hrvaške opozicije. Še več, ko je pisalo o svoji iniciativi, je *Hrvatsko pravo* poudarilo, da stranka »... več sada živo radi za organizacijo jedinstvene stranke prava u duhu i po nauci Ante Starčevića ...« in da je njen osrednji odbor sprejel odločitev o spremembi imena v Starčevićovo hrvaško stranko prava.⁸⁷

⁸¹ *Hrvatstvo*, št. 173, I. (1905).

⁸² *Obzor*, št. 142, 143, I. 1904.

⁸³ *Vrhbosna*, št. 18, I. 1904.; *Pokret*, št. 15, I. 1904.; R. Lovrenčić, *Geneza...*, n. d., 246.

⁸⁴ J. Ibler, *Hrvatska politika 1904 – 1906*, Zagreb, 1914/1917, 274.

⁸⁵ *Hrvatstvo*, št. 6, I. 1904.

⁸⁶ *Novi list*, št. 19, 47, 43, I. 1904.

⁸⁷ J. Ibler, *Hrvatska politika 1904 – 1906...*, n. d., 132.

Z odločitvijo o spremembi imena, ki jo je dokončno potrdila skupščina stranke jeseni 1904, so frankovci seveda želeli narediti vtis, da vidijo združeno pravaško opozicijo kot novo stranko, oziroma, da ne gre za težnjo po absorbciji Hrvaške stranke prava. No, že samo dejstvo, da so novo ime stranke sestavili tako, da so v njega vklopili njen poln naziv, govori o tem, da je bil njihov namen povsem nasproten. Vendar se zdi, da izjava Starčevičeve hrvatske stranke prava o pripravljenosti na fuzijo z ostalimi pravaškimi skupinami ni bila prvenstveno namenjena odporu tistega dela vodstva Hrvaške stranke prava, ki jim se jim je upiralo spajanje s »čistimi« pravaši pod Frankovimi pogoji in pod njegovim vodstvom. Izjava je bila v prvi vrsti namenjena pristašem političnega katolicizma. Z njihovimi političnimi kombinacijami je bil Frank očitno dobro seznanjen in njihova prizadevanja je nameraval usmeriti v skladu s svojimi cilji.

Franku je namreč morala biti že v začetku 1904 poznana namera hrvaškega episkopata, da osnuje časopis, ki bi, po njihovih zamislih, v kratkem moral zbrati vso duhovščino banske Hrvaške. Nezaupanje hrvaških škofov do Hrvaške stranke prava, odkar so ji pristopili »mladi«, je bilo med drugim dobro znano.⁸⁸ Z ozirom na to, so frankovci že leta 1900, v obdobju prvega hrvaškega katoliškega kongresa, jasno pokazali težnjo po trdnjšem povezovanju s hrvaškim klerom, še zlasti z episkopatom, čigar podpora bi jim prišla zelo prav,⁸⁹ Franku nikakor ni moglo biti vseeno, kakšen odnos bo imela hrvaška duhovščina do njegove stranke. Seveda, če bi se plan privržencev političnega katolicizma o politični osamosvojitvi uresničil. Za to mu je bilo še kako do tega, da bi privržence političnega katolicizma navezal na svojo stranko. To mu je bilo pomembno tudi zato, da bi preprečil, da ne bi Starčevičevo hrvaško stranko prava, s tem ko bi eventuelno sledil opredelitvi škofa, zapustil tisti del klera, ki jo je podpiral.

Glede na to, da je največji del duhovščine v banski Hrvaški še vedno podpiral Hrvaško stranko prava, ki je, čeprav je v času osnutka formulirala nov program, v osnovi še vedno zastopala stališče o rešitvi hrvaškega vprašanja izraženo v programu leta 1894, kot tudi glede na to, da je večina vidnejših privržencev političnega katolicizma izvirala iz njenih krogov, oziroma iz krogov nekdanje domovinaško-obzoraške koalicije, ki je že konec devetdesetih let 19. stoletja iz nacionalno-političnih razlogov začela koketirati s političnim katolicizmom, je Frank vedel, da lahko politični katolicizem dobi samo pravaško usmeritev. Z ozirom na to je bilo Franku jasno, da bo imel tudi katoliški politični dnevnik pravaško orientacijo, kar mu je seveda odgovarjalo.⁹⁰ Poleg tega mu ni bilo težko predvidevati, da bo skupina zbrana okoli katoliškega dnevnika ostro nasprotovala Hrvaški stranki prava, ki je zaradi močnega odpora naprednjakov ostro nasprotovala politizaciji katolicizma, kar mu je moralo odgovarjati.

Ko je ugotovil, da se pristaši političnega katolicizma poskušajo organizirati z namenom, da bi v političnem prostoru zastopali katoliško pravaštvo, Frank očitno ni želel izgubljati časa, ampak jim je takoj predlagal možnost sodelovanja. Pri tem pa je upal, da bi lahko s časom vstopili v Starčevičevo hrvaško stranko prava, ki bi morala, po Frankovih idejah, čim prej postati osrednja zmerna opozicijska stranka v banski Hrvaški. Slednja bi bila primerna za to, da bi ji lahko vrhovi monarhije dopustili skorajšen prevzem oblasti. Frank je namreč očitno računal s tem, da režimska Narodna stranka po izbruhu močnega protimadžarskega razpoloženja, ki se je manifestiralo z narodnim gibanjem 1903/1904, dolgoročno gledano, nima veliko možnosti, da bi na naslednjih volitvah osvojila oblast in to ne glede na volilni sistem in neodvisno od običajnih institucionalnih in neinstitucionalnih pritiskov režima. V prid Frankovim kombinacijam s katoliškim pravaštvom je šlo prav gotovo za to, da so bili v skupini zagovornikov katoliškega pravaštva, še zlasti med mlado, bolj radikalno duhovščino, tudi tisti, ki ji ta ideja ni bila nikakor tuja.⁹¹

⁸⁸ Hrvatska straža, I. 1904, 54–55.; Vrhbosna, št. 6, 8, I. 1904.

⁸⁹ M. Strecha, katoličko hrvatstvo..., n. d., 65, 73, 186, 188.

⁹⁰ J. Ibler, Hrvatska politika 1903., Zagreb, 1914, 210–211.

⁹¹ M. Strecha, Katoličko hrvatstvo..., n. d., 186–188.

Vendar je bil Frankov problem v tem, da s »Čisto«, oziroma Starčevićovo hrvaško stranko prava zaradi Frankove osebe, zaradi njegovega judovskega porekla in avtorskih nagnjenj, ki jih je manifestiral z vodenjem strankarske politike, kakor tudi zaradi politične tradicije same stranke, ki so jo poleg antiklerikalizma zaznamovali neprestani spori z ostalo opozicijo, ni simpatiziral niti episkopat niti večina hrvaške duhovščine.⁹² Da bi se zagotovili dobri odnosi in sodelovanje, in v doglednem času morda tudi fuzija s pristaši katolicizma v »čiste« pravaše, je bilo treba poskusiti razbiti nezaupanje protagonistov političnega katolicizma. Zato se je *Hrvatsko pravo* previdno izogibalo kakršnih koli polemičnih ocen v zvezi z izdajanjem katoliškega političnega lista, čeprav je dalo vedeti, da ima samostojno katoliško-pravaško organizacijo za odvečno.⁹³

Za pristaše političnega katolicizma, med katerimi so, razen Harambašića in Bresztyen-szkega, bili tudi ostali odločni zagovorniki ideje o »pravaški slogi«, je bila iniciativa »čistih« pravašev vsekakor pomembna spodbuda za ustanovitev katoliškega političnega lista s pravaško orientacijo. Čeprav se njihovi cilji niso skladali s Frankovimi ambicijami – bili so jim celo povsem nasprotni. Za razliko od Franka namreč niso videli nalogo političnega časopisa v tem, da pomaga oziroma pospeši proces združevanja pravaških političnih grupacij v okviru Starčevićeve hrvaške stranke prava, torej pod Frankovim vodstvom, ampak v tem, da se ta usmerja v skladu z interesi katoliškega pravaštva. Na tem so nenazadnje vztrajali hrvaški škofje, ki so do Franka in njegove stranke gojili globoko nezaupanje.

Protagonisti političnega katolicizma na čelu s škofi sicer niso imeli ničesar proti približevanju katoliško-pravaške grupacije Starčevićevi hrvaški stranki prava. Še več, oni so celo računali s tem, da bo začetek izdajanja katoliškega političnega dnevnika Frankovcem približala tisti del duhovščine, ki se je zaradi prej omenjenih razlogov temu upiral in ki je zaradi tega, čeprav nezadovoljen z liberalno-demokracijskimi stališči, ki so jih propagirali »mladi«, ostal še vedno navezan na Hrvaško stranko prava. Po drugi strani so bili mnjenja, da bi katoliški politični časopis lahko zbral tisti del katoliškega klera, ki se je leta 1902, v obdobju procesa združevanja obzoraško-domovinaške opozicije, distanciral od »Hrvaške opozicije« nezadovoljen s tem, da se je ta naslonila na mlado generacijo meščanske inteligence. Njeno liberalno-demokracijsko razumevanje je bilo namreč v nasprotju s tradicionalnim katoliškim razumevanjem vloge katolicizma v življenju družbe.⁹⁴ Ta del duhovščine je zapustil »Hrvaško opozicijo«, čeprav se prav tako ni hotel navezati na Frankovce. Vendar zagovorniki političnega katolicizma na čelu z episkopatom v nobenem primeru niso bili naklonjeni temu, da bi Starčevićeva hrvaška stranka postala njihova politična predstavica oziroma protagonist katoliškega pravaštva. Oni namreč niso verjeli, da bi se stranka s Frankom na čelu lahko preobrazila v katoliško stranko, še zlasti ne v tako, ki bi bila pod nadzorom episkopata.

Zamisel pristašev političnega katolicizma je bila, da bi katoliški časopis na začetku predvsem funkcioniral kot nekakšen rezervni položaj, na katerega bi se začasno umaknila duhovščina, ki je bila ali še vedno je povezana s Hrvaško stranko prava, čeprav je z njo postajala vse bolj nezadovoljna, ker v njej zaradi idej »mladih« preprosto ni videla več politične skupine, s katero bi se lahko identificirala. Zato so *Hrvatstvu* namenili nalogo sistematičnega vršenja pritiska na Hrvaško stranko prava s ciljem, da bi jo pridobili za idejo katoliškega pravaštva. Pogoj za to je bil seveda izstop »mladih« in da tisti del strankarskega vodstva, ki se je za časa svetojeronimske afere definitivno ločil od ideje o političnem katolicizmu kot kohezivnem dejavniku hrvaške politike, oziroma kot sredstva za oživitev hrvaškega nacionalizma, sprejme katoliško obarvano pravaštvo.

⁹² Prav tam, 187.

⁹³ Hrvatsvo, št. 1, l. 1904.

⁹⁴ R. Lovrenčić, Geneza..., n. d., 248.

Kljub očitnim razlikam in političnim kombinacijam je iniciativa frankovcev spodbudila zagovornike političnega katolicizma, da pohitijo z začetkom izhajanja časopisa, da bi prehiteli Franka v poskusu združevanja pravaških struj v okviru Starevičeve hrvaške stranke prava. Glede na to si je zgodnejši pojav *Hrvatstva* mogoče razložiti kot pozitivno reakcijo na Frankovo iniciativo za združitev pravaških političnih skupin, čeprav so pristaši političnega katolicizma v tem videli zgolj nov, dobrodošel poskus za začetek procesa pravaškega združevanja. Vendar, kot smo že poudarili, usmerjanja tega procesa niso nameravali prepustiti Franku in njegovi stranki. Po njihovem mnenju bi morala v tem procesu osrednjo vlogo odigrati ali v katoliško stranko spremenjena Hrvaška stranka prava, ali v primeru, da se iz različnih razlogov tega ne bi doseglo, nova, samostojna katoliška stranka. S ustanovitvijo slednje se je v krogu nosilcev političnega katolicizma prav tako resno računalo v primeru, da se Hrvaška stranka prava ne bi klerikalizirala.

Okoli katoliškega političnega časopisa pravaške usmeritve pristaši političnega katolicizma namreč prav gotovo niso nameravali zbrati samo duhovščine, ki je bila še vedno navezana na Hrvaško stranko prava, oziroma, ki se je od nje distancirala in je ostala izven strank. Računali so povsem sodeč tudi z možnostjo, da bi pritegnili tisti del duhovščine, ki je podpiral frankovce. V kalkulacijah pristašev političnega katolicizma, še zlasti hrvaškega episkopata, bi moral biti katoliški časopis pravaške orientacije v vsakem slučaju baza, okoli katere bi se sčasoma zbrala celotna hrvaška duhovščina in bolj konzervativni deli obeh pravaških skupin. V tem primeru, po eventuelnem neuspehu preobrazbe Hrvaške stranke prava v katoliško pravaško stranko, ne bi bilo težko ustanoviti nove stranke, ki bi oslabiljene stare pravaške stranke ali absorbirala ali enostavno potisnila na margino političnega prostora.

Ko teče beseda o hitenju pri začetku izhajanja katoliškega političnega časopisa, oziroma o političnih kombinacijah pristašev političnega katolicizma v zvezi z idejo o preobrazbi Hrvaške stranke prava v katoliško stranko, je treba vzeti v obzir tudi dejstvo, da je v začetku marca 1904, neposredno preden je bila javnosti sporočena ustanovitev Katoliškega tiskovnega društva, v Hrvaški stranki prava prišlo do ostrega spopada med »starimi« in »mladimi«. Trenja med starim strankarskim vodstvom in naprednjaki niso bila nikakršna novost. V tem primeru pa je bil spopad tako oster, da je v stranki pustil trajno razpoko, kar pristašem političnega katolicizma ni moglo uiti.⁹⁵ Povod spopada so bile razlike v stališčih v zvezi s poslovanjem Hrvatske poljedeljske banke, ustanove, ki je od svoje ustanovitve 1901 bila glavno finančno oporišče obzoraško-domovinaškega dela opozicije.⁹⁶ Zaradi tega je Stjepan Radić in nekaj njegovih pristašev izstopilo iz upravnega odbora banke, Radić pa je bil potem prisiljen zapustiti mesto tajnika in se umakniti iz njenega osrednjega odbora.⁹⁷

Glede na to, da je bil Radić ne samo odločen nasprotnik političnega katolicizma, ampak tudi odločen nasprotnik prizadevanj dela starega strankarskega vodstva po fuziji Hrvaške stranke prava s Frankovo »Čisto« stranko prava, so njegov razhod s stranko pristaši političnega katolicizma gotovo doživljali kot začetek odpravljanja ene izmed bistvenih ovir za uresničitev ideje o spremembi hrvaške stranke prava v močno, zmerno opozicijsko stranko katoliške orientacije, oziroma ideje o združitvi pravaške opozicije okoli skupine pristašev katoliškega pravaštva.⁹⁸ Poleg tega, da je dobro razburkal že tako slabo povezano Hrvaško stranko prava, je spopad starega strankarskega vodstva z Radićem in njegovimi političnimi somišljeniki končno odprl pričakovani proces secesije »mladih« iz njenih vrst. Pristop naprednjakov v Hrvaško

⁹⁵ Prav tam, 143-145, 154-158.

⁹⁶ Hrvatska misao, I. 1903., 32.

⁹⁷ Obzor, št. 78, I. 1904.; R. Lovrenčić, Geneza..., n. d., 177.

⁹⁸ R. Lovrenčić, Geneza..., n. d., 158.

opozicijo v začetku leta 1902 in njihova vključitev v Hrvaško stranko prava v začetku leta 1903 ni namreč pripeljal do njihove utopitve v stranki, na kar je staro strankarsko vodstvo upalo. Napredna mladina je od samega začetka delovala kot posebna, čeprav zelo heterogena skupina, o čemer je jasno pričala *Hrvatska misao*, časopis, ki je izražal njihova stališča, ki se v mnogočem niso skladala z uradno politiko hrvaške opozicije, oziroma Hrvaške stranke prava. Še več, od druge polovice leta 1903 je *Hrvatska misao* kazala, da razlike med »mladi« in starim strankarskim vodstvom, še zlasti tistega, ki je izviralo iz domovinaškega krila nekdanje obzoraško-domovinaške koalicije, postajajo vse globlje.⁹⁹ Glede na to je bilo logično pričakovati, da bodo »mladi« prej ali slej zapustili Hrvaško stranko prava.

Po tem ko se je razšel s Hrvaško stranko prava, Radić za sabo ni potegnil ostalih naprednjakov, ki so prav tako delili njegova stališča glede fuzije s frankovci, oziroma v zvezi s politizacijo katolicizma. Kljub temu jih je njegov odhod spodbudil, da začnejo resno razmišljati vprašanje ostajanja v stranki. Še več, tudi oni so se počasi pripravljali na odhod. Zaradi vse pogostejših sporov s starim strankarskim vodstvom, ki se ni strinjalo z njihovim dojemanjem politične akcije, »mladi« v okviru Hrvaške stranke prava spomladi 1904 niso več videli prostor, v okviru katerega bi lahko delovali v skladu s svojimi stališči. Prvi signal, da bodo po Radiću tudi ostali zapustili Hrvaško stranko prava, je bil pojav *Pokreta*, časopisa, ki je začel izhajati sredi aprila 1904.¹⁰⁰

Vprašanje je, ali je bilo skupini okoli *Hrvatstva* znano, da so »mladi« pred tem proti koncu marca sprejeli odločitev, da kljub nepomirljivim nasprotjem med njimi in starim strankarskim vodstvom začasno odložijo odhod iz Hrvaške stranke prava ravno zato, da bi preprečili možnost, da bi postala eksponat političnega katolicizma. Gre za odločitev, ki so jo »mladi« sprejeli neposredno po objavi proglašenja o osnovanju Katoliškega tiskovnega društva, ki ni dopuščal več nobenega dvoma, da se zagovorniki političnega katolicizma v banski Hrvaški resno pripravljajo na vključitev v politično življenje bodisi z prevzemom Hrvaške stranke prava bodisi z ustanovitvijo svoje stranke.¹⁰¹ No, če je bila omenjena odločitev znana pristašem političnega katolicizma, je bila, glede na to, da je bila novica o tem objavljena v *Novom listu*, lahko tudi razlog več, da pospešijo začetek izhajanja *Hrvatstva* kot tribune, s katere bodo lažje nasprotovali prizadevanjem »mladih« proti klerikalizaciji Hrvaške stranke prava.¹⁰² V kombinacijah privrženec političnega katolicizma v zvezi s preobrazbo Hrvaške stranke prava v katoliško stranko, so »mladi« namreč predstavljali resno oviro.

Za časa druge faze narodnega gibanja, ki je trajala od zgodnje jeseni 1903 do spomladi 1904, so se mladi afirmirali kot sicer maloštevilna a politično vse bolj vplivna skupina, ki je v stranki v začetku zavzemala izrazito mesto in ki je po letu 1901 sistematično preprečevala vsak poskus klerikalizacije Hrvaške stranke prava.¹⁰³ V vodstvu Hrvaške stranke prava so bili poleg Milivoja Dežmana, Ivana Lorkovića, Milana Heimerla in Stjepana Korporića od marca 1904 tudi Lav Mazzura in Josip Pasarić.¹⁰⁴ Strah pristašev političnega katolicizma, da bi lahko »mladi« resno ogrozili transformacijo Hrvaške stranke prava v katoliško stranko je povečevalo dejstvo, da so se njihova stališča o politizaciji katolicizma skladala z delom starega strankarskega vodstva. Se pravi s stališči liberalnega Marijana Derenčina, ki je marca 1904 prevzel posle predsednika stranke, oziroma s stališči »mladim« naklonjenega Šime Mazzure. Ne sme se tudi pozabiti, da je v ožje strankarsko vodstvo vstopil tudi Grga Tuškan, star nasprotnik

⁹⁹ Prav tam, 143–144.

¹⁰⁰ Prav tam, 249.

¹⁰¹ Prav tam, 249.

¹⁰² Novi list, št. 81, 1. 1904.

¹⁰³ R. Lovrenčić, *Geneza...*, n. d., 179.

¹⁰⁴ J. Ibler, *Hrvatska politika 1904 – 1906...*, n. d., 276.

političnega katolicizma. Razen stališč proti politizaciji vere, je del vodstva stranke povezoval z »mladimi« tudi izrazit odpor do fuzije s frankovci.¹⁰⁵ Zato ni bilo niti približno slučajno, da je odcepitev »mladih« za zagovornike političnega katolicizma pomenila prvi pogoj za poskus preobrazbe Hrvaške stranke prava v stranko katoliške orientacije.

Vendar ko je govora o pripravah za ustanovitev *Hrvatstva*, je potrebno poudariti, da so bile priprave pospešene tudi zaradi potrebe po umiritvi stanja na Hrvaškem po narodnem gibanju, ki je trajalo vse do spomladi 1904. Režim na Hrvaškem je že leta 1903, takoj o Khuenovem odhodu iz Hrvaške, poskušal vzpostaviti sodelovanje s hrvaško opozicijo, kar je bilo mogoče samo od pogojem, da se hrvaška stranka prava, ki je, kljub mnogim slabostim, še vedno predstavljala glavno opozicijsko grupacijo v banski Hrvaški, ali združi, ali pa za začetek vsaj koalicijsko poveže s »Čisto« stranko prava, ki se je od konca 1903 že začela obnašati kot »režimska« opozicija.¹⁰⁶ V interesu stabilizacije režima je bilo tudi prenehanje medsebojnega tekmovanja v poudarjanju nacionalno-političnih zahtev v vrstah opozicije. Pogoj za to pa je bil seveda njeno združenje. Pri tem je režim računal z opozicijo, v kateri bi umirjenost in konzervativnost jamčila duhovščina.¹⁰⁷ Sodelovanje z opozicijo, ki bi jo označeval kakršenkoli radikalizem, seveda ni prišlo v obzir.

Prav tako ni slučajno, da je novi ban Teodor Pejačević v svojem nastopnem govoru v saboru sredi januarja 1903, v katerem je napovedal spremembo politične usmeritve režimske Narodne stranke, nagovoril katoliško duhovščino z naslednjimi besedami: »Ja sam pružio svoju prijateljsku desnicu prečastnom svećenstvu, zauzevši ovo častno mjesto, i osvjedočen sam, da ću je isto i primiti, jer dobar sporazumak crkvene i svjetovne vlasti leži u interesu vjere same, kao i u interesu domovine.«¹⁰⁸ Bolj jasnega poziva duhovščini, in s tem zmerni opoziciji, režim prav gotovo ni mogel izreči. Glede na to je mogoče domnevati, da je tudi režim, skupaj s Khuenom, ki je imel še vedno velik vpliv na Narodno stranko, na določen način spodbudil pripadnike političnega katolicizma s škofi na čelu, da pohitijo z iniciativo za močno, osrednjo katoliško usmerjeno opozicijsko stranko.

Prizadevanja, da bi se hrvaška opozicija združila in tako združena sodelovala z vladajočo Narodno stranko, so bila tudi v interesu madžarske vlade in to ne samo zaradi stabilizacije in ohranitve režima na Hrvaškem, ki mu je narodno gibanje zadalo resen udarec, ampak tudi zaradi splošne stabilizacije razmer v ogrskem delu monarhije. Tiszina vlada je namreč, kljub začetnim težavam v začetku 1904, uspela pridobiti madžarsko opozicijo za sodelovanje, kar je rezultiralo v začasni normalizaciji delovanja ogrskega parlamenta in v splošni pomiritvi politične klime v državi.¹⁰⁹ V okoliščinah pomiritve politične situacije na Ogrskem, ki je bilo seveda samo začasno, vendar pomembno, ker je vladajočim krogom v obeh delih monarhije omogočil predah po seriji pretresov, ki jih je madžarska politična scena doživljala leta 1903, režimu na Hrvaškem, ki se je naslanjal na madžarsko liberalno stranko, ni preostalo ničesar drugega, kot da sledi temu trendu. Sicer pa je že leta 1903, ko je oblast na Hrvaškem prevzel Pejačević, Narodna stranka s tem v zvezi najavila preobrat v svoji politiki, ki je vključeval tudi drugačen odnos do opozicije. S tem ko je pokazala pripravljenost, da bo ščitila hrvaško-ogrsko nagodbo pred napadi, je neposredno najavila preobrat v politiki, ki je podrazumeval tudi drugačen odnos do opozicije. Zmerno opozicijo režim ni nameraval obravnavati tako, kot je to počel Khuen, čigar politika je podrazumevala razbitje vsake opozicije. Z drugimi

¹⁰⁵ R. Lovrenčić, *Geneza...*, n. d., 155 – 158, 177–179.

¹⁰⁶ Prav tam, 177–179.

¹⁰⁷ I. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike I*, Zagreb, 1986, 234.

¹⁰⁸ J. Iblera, *Hrvatska politika 1903...*, n. d., 155–157.

¹⁰⁹ Prav tam, 144–157.

besedami, režim je dal opoziciji vedeti, da je ne bi imel za nasprotnika, ki ga je treba eliminirati pod pogojem, da bi se njene zahteve gibale v nagodbenem in dualističnem okviru.¹¹⁰

Seveda si niti režim na Hrvaškem, niti vladajoči krogi v Pešti niso želeli, da bi opozicija prevzela oblast na Hrvaškem. Njihov primarni cilj je bila umiritev stanja na Hrvaškem in odstranitev še enega potencialnega kriznega žarišča v monarhiji, ki bi lahko vladajoče kroge oviral v obračunu z madžarskim nacionalizmom. No, možnost da bi opozicija prevzela oblast je seveda obstajala, še zlasti po gibanju v letih 1903/04. Zdi se tudi, da so bil peštanski krogi pripravljeni to sprejeti, ampak samo pod pogojem, da se v banski Hrvaški oblikuje zmerna opozicijska stranka, ki bi po potrebi lahko zamenjala Narodno stranko, ki ni uživala širše podpore v deželi. Takšni opoziciji bi lahko peštanski center dovolil prevzem oblasti pod pogojem, da madžarski interesi ne bi bili ogroženi. Sicer pa je bilo madžarski vladi v začetku leta 1904 jasno, da mora spremeniti svojo madžarsko politiko. Zato je tudi režimu na Hrvaškem šel na roko poskus zagovornikov političnega katolicizma, da se z afirmacijo katoliškega pravaštva s pomočjo katoliškega časopisa začne oblikovati nova osrednja konzervativna, zmerna stranka.

Nenazadnje je bil projekt oblikovanja močne opozicijske stranke s katoliškim predznakom najverjetneje tudi blizu kroni in dualističnim dejavnikom uradne avstrijske politike. V politiki krone, uradni avstrijski politiki in, nenazadnje, v politični misli skupin, iz katerih se je postopoma oblikoval velikoavstrijski krog, so na prelomu stoletja katolicizem vse bolj dojemali kot pomemben dejavnik enotnosti monarhije, oziroma kot ključno podporno moč dinastije.¹¹¹ Sicer pa je zaenkrat težko odgovoriti na vprašanje, ali so uradni avstrijski krogi in dvor kakorkoli podpirali pregrupiranje opozicijskih političnih sil v banski Hrvaški v smeri združitve v močno katoliško stranko, ki bi sodelovala z režimom. Je pa res, da so to idejo goreče podpirali dunajski krščanski socialci, ki so glede narodnega gibanja in krize dualizma pozorno spremljali razvoj dogajanja na Hrvaškem.

Sredi januarja 1904 je dunajski *Reichspost* med poročanjem o odstopu Bresztyenszkega z mesta predsednika Hrvaške stranke prava, zagovarjal potrebo po osnovanju »... nove, neodvisne stranke, ki bi morala krščansko stališče in katoliška načela uvrstiti v svoj program in ki bi jo vodil dr. Bresztyenszky.« Časopis se je pri tem skliceval na dejstvo, da ima bivši predsednik Hrvaške stranke prava v katoliških krogih številne pristaše in na pomen, ki ga ima duhovščina v hrvaškem političnem življenju. S tem ko je predlagal pristašem političnega katolicizma v banski Hrvaški, naj se strankarsko organizirajo, je *Reichspost* poudaril, da je pomanjkanje krščanskega nazora v vodstvu glavnih opozicijskih strank, in nenazadnje med njihovimi mlajšimi pripadniki, pravzaprav glavni vzrok za neuspeh številnih poskusov za združitev opozicije. Če bi se odstranila ta ovira, se pravi, če bi hrvaške opozicijske stranke v programe vključile krščanska načela, bi bilo mogoče pričakovati enotnost opozicije. »Ne nacionalizem, ne znanost, ne umetnost, ne moderna kultura nimajo zmožnosti združitve narodov in nevtraliziranja političnih razlik ...«, je poudaril *Reichspost*. Pri tem pa je Hrvate opozoril, da lahko primerno integrativno silo v tem smislu »... poseduje samo katoliška misel. Samo popolna uresničitev krščanske misli lahko Hrvate nerazdružljivo zedini, ojača in pripelje do zmage.« Dunajski krščanski socialci so zato imeli oblikovanje nove katoliške stranke za nujno. Obenem pa so dopuščali tudi možnost združenja opozicije na katoliški osnovi, čeprav so bili do tega rezervirani zaradi liberalizma in verske ravnodušnosti večine hrvaških politikov in celo velikega dela duhovščine.¹¹²

¹¹⁰ Prav tam, 155–157.

¹¹¹ *Reichspost*, št. 140, l. 1904.

¹¹² *Reichspost*, št. 11, l. 1904.

Dunajskim krščanskim socialcem je bilo seveda popolnoma vseeno, na kakšen način se bo na Hrvaškem organizirala katoliška stranka. Čeprav jim je bilo veliko do tega, da se oblikuje in da maksimalno zapolni politični prostor. Vendar je treba opozoriti, da *Reichspost*, ki se je glede vse bolj izražene krize dualizma na splošno zavzemal za preoblikovanje političnega prostora v monarhiji, ni zagovarjal samo oblikovanja zmerno opozicijske katoliške stranske na Hrvaškem, pač pa tudi na Ogrskem. Tam je sicer že obstajala katoliška ljudska stranka, vendar dunajski krščanski socialci z njo niso mogli računati, ker se je pridružila madžarski koaliciji. Spomladi 1904, v obdobju začasne umiritve politične in parlamentarne krize na Ogrskem, je dunajski *Reichspost* odkrito pozval madžarski episkopat in na splošno madžarske katolike k oblikovanju produalistično orientirane stranke, ki bi bila v kratkem sposobna prevzeti oblast. Obenem je časopis podpiral tudi združevanje vseh madžarskih dualističnih grupacij.¹¹³ Sicer pa, glede na aktualna dogajanja v madžarskem katoliškem gibanju, dunajski krščanski socialci niso bili preveč prepričani, da se bo uresničila njihova težnja po novi produalistično opredeljeni madžarski katoliški stranki. Zato so še naprej računali z madžarsko ljudsko stranko, oziroma z možnostjo, da bi se ta z novim vodstvom kljub temu lahko vrnila na dualistične pozicije.¹¹⁴

Oglejmo si program, s katerim se je skupina pristašev političnega katolicizma združena okoli *Hrvatstva* v začetku maja 1904 poskusila vključiti v politično življenje banske Hrvaške. V programu so na prvem mestu poudarili svoje verske oziroma cerkveno-politične cilje, kar je razumljivo glede na njihovo katoliško orientacijo. V prvi vrsti so najavili odločen odpor »... bezvjerskomu i nekrščanskemu duhu ...«, ki se s pomočjo novinarstva sistematično širi med narodom, kar postavlja pod vprašaj njegovo moralno in materialno moč. Takoj zatem pa so poudarili, da se bo časopis boril za »samosvojnost« katoliške cerkve, za njene pravice in ohranitev njenih institucij.¹¹⁵

Pod tem nekoliko nejasnim pojmom, ki so ga morali v neki polemiki že kmalu razložiti, so pojmovali takšen položaj cerkve, ki bi jo povzdignil nad posvetno državno oblast. Skupina okoli *Hrvatstva* je načeloma sicer priznavala božansko poreklo države, pri čemer je poudarjala, da ima država pravico do popolne samostojnosti v posvetnih zadevah. Vendar je bila, s tem ko je sprejemala nauk o cerkvi kot »popolni družbi« in prepričanje, da je naloga cerkve »uzvišenija« od nalog posvetne oblasti, prepričana, da mora biti v hierarhiji oblasti državna oblast podrejena cerkveni.¹¹⁶ Sklicevala se je na konkordat iz leta 1855, ne da bi podrobneje obrazložila njegovo uresničenje v praksi. Pri tem pa je opozarjala, da je konkordat na Hrvaškem kršen v posameznih zakonskih normah in zagotovila, da se bo odločno zavzemala za ukinitve rešitev, ki so v nasprotju s konkordatom.¹¹⁷

Vendar je treba opozoriti, da zaradi prej omenjenega prepričanja o nadrejenosti cerkvene oblasti skupina okoli *Hrvatstva* nikakor ni idealizirala konkordata kot najbolj ugodno rešitev odnosa med cerkvijo in državo, oziroma med duhovno in posvetno oblastjo. Natančnost dogovornih odredb, oziroma strogo definiranje odnosa med duhovno in posvetno oblastjo, ne glede na to, kako širok prostor je to dopuščalo cerkvi, so imeli za zavezujočo. Zato so poudarjali, da je konkordat pravzaprav neka vrsta »manjšega zla«, se pravi, da se z njim prvenstveno preprečuje poskus, da bi se posvetna oblast vzdignila nad cerkveno. S tem, ko so izpostavljali za svoj cilj geslo »... slobodna crkva u slobodnoj državi ...«, sicer značilno za liberalni katolicizem, so težili k popolnoma neomejenem prostoru cerkvenega delovanja, prepričani, da lahko cerkev samo tako pridobi popolno kontrolo nad gibanjem družbe. Seveda so omenjeno

¹¹³ Reichspost, št. 82, I. 1904.

¹¹⁴ Reichspost, št. 82, 236, I. 1904.

¹¹⁵ Hrvatstvo, št. 1, I. 1904.

¹¹⁶ Hrvatstvo, št. 4, I. 1904.

¹¹⁷ Hrvatstvo, št. 3, I. 1904.

geslo dopolnili z zahtevo po »pravi« svobodi, takšni, v kateri bo šla država »... uvijek /.../ na ruku crkvi i podupirati ju u blagotvornoj njezinoj misiji ...«¹¹⁸

Kar se tiče nacionalno-političnih ciljev, je skupina okoli *Hrvatstva* v svojem programu na prvem mestu izrazila težnjo »... da ustavnim putem polučimo što veće organičko proširenje hrvatskoga državnoga prava ...« in to najprej v smislu zedinjenja banske Hrvaške z Dalmacijo. Zahteva po razširitvi hrvaškega državnega prava »ustavnim putem« priča o tem, da je skupina okoli *Hrvatstva* priznavala hrvaško-ogrsko nagodbo in da jo je imela celo za obliko uresničitve hrvaškega državnega prava. Poleg zavzemanja za združitev Dalmacije z bansko Hrvaško so v svojem programu navedli, da se bodo borili za to, da bi se »... i ostale zemlje, na koje Hrvatska imade virtualna prava, prema obećanju kraljevske krunidbene zavjernice od god. 1867. pripoje materi zemlji.«¹¹⁹

S tem ko so se sklicevali na kronanjsko diplomu Franca Jožefa iz leta 1867, so se torej opredelili za dualistično ureditev habsburške monarhije. Še več, s tem, ko so jo poudarjali kot podlago za izvedbo združenja Hrvaške in Dalmacije z »ostalim zemljama«, do katerih ima Hrvaška virtualno pravo, so se pravzaprav zavzemali za to, da bi podlaga teritorialne celovitosti Hrvaške postalo ogrsko in ne hrvaško državno pravo. Kronanjska diploma Franca Jožefa iz leta 1867, v kateri je vladar zagotavljal dualizem in ozemeljsko celovitost »zemalja svete krune Ugarske«, kjer je v uporabi izključno termin »... kraljevina Ugarska i njezine zemlje ...«, je bila izraz ideologije ogrskega državnega prava. Sicer pa se je tudi hrvaško-ogrska nagodba, ki je dopuščala zedinjenje banske Hrvaške z Dalmacijo, sklicevala na ogrsko in ne hrvaško državno pravo.¹²⁰

V nacionalno-političnem smislu je bil torej program skupine okoli *Hrvatstva* nagodben in dualističen, kar pomeni, da s svojimi zahtevami v osnovi ni postavljaj pod vprašaj niti obstoječe ureditve habsburške monarhije niti obstoječe državnopravne odnose med Hrvaško in Ogrsko, čeprav so poudarili zahtevo po finančni samostojnosti. Zanimivo je, da so to zahtevo opravičili z reševanjem socialnega vprašanja. Se pravi za dvig materialne baze širših slojev družbe, predvsem kmetov in delavcev.¹²¹ S tem, ko so finančno samostojnost Hrvaške opravičili z rešitvijo socialnega vprašanja, so iz obzira do režima na Hrvaškem, oziroma iz obzira do madžarskih vladajočih krogov, težnji za finančno samostojnost odvzeli predznak zahteve za ukinitve enega od bistvenih instrumentov madžarske hegemonije.

V svojem programu so se jasno opredelili ne samo za katoliški, se pravi verski, ampak tudi za nacionalni ekskluzivizem. O tem priča poudarjanje trditve, da na Hrvaškem živi samo eden, hrvaški »politički narod«.¹²² *Hrvatstvo* je sicer pisalo, da bi se »genetično« sicer lahko priznalo, da na Hrvaškem živijo tudi pripadniki »drugog plemena«, se pravi Srbi. Nikakor pa se jih ne bi smelo priznati »diplomatično«. Poudarjanje tega kot pogoja za politično slogo je po pisanju *Hrvatske* preprosto nedopustno. Politično sodelovanje s Srbi je mogoče samo, če Srbi sprejmejo »... jednu zastavu hrvatsku, jedan jezik hrvatski, riječju: jedan politički narod hrvatski«.¹²³ Prepričanje, da so Srbi v političnem smislu pravzaprav Hrvati »grčko-iztočne vjere«, je vodilo v negacijo srbstva ne samo v »diplomatičnom«, ampak tudi v »genetičnom« smislu. Za skupino okoli *Hrvatstva* je bil obstoj srbskega naroda na Hrvaškem namreč zgolj konstrukcija, ki je seveda škodila hrvaškim nacionalno-političnim interesom. Narod, ki živi na Hrvaškem, je poudarjal časopis, lahko nosi samo eno, hrvaško ime.¹²⁴

¹¹⁸ *Hrvatstvo*, št. 6, I. 1904.

¹¹⁹ *Hrvatstvo*, št. 1, I. 1904.

¹²⁰ M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu...*, n. d., 232–239.

¹²¹ *Hrvatstvo*, št. 1, I. 1904.

¹²² *Prav tam*.

¹²³ *Prav tam*.

¹²⁴ *Hrvatstvo*, št. 11, I. 1904.

Čeprav so negirali obstoj srbstva na Hrvaškem, so pri *Hrvatstvu* zavračali očitke, da bo njihov ekskluzivni katolicizem in njihov odnos do srbstva na Hrvaškem postal ovira za sodelovanje med Hrvati in Srbi. Borba za vgradnjo katoliških načel v družbeno prakso bi lahko po pisanju časopisa pripomogla k izboljšanju odnosov z pripadniki »grško-iztočne« veroizpovedi. Seveda, pod pogojem, da cenijo vero oziroma rekristjanizacijo družbe. V tem primeru bi bila lahko bitka proti »bezbožnih načela« v javnem življenju postala stična točka s pravoslavnim prebivalstvom in ne točka razdvajanja.¹²⁵

V svojem programu *Hrvatstvo* ni omenjalo, da se bo za rekristjanizacijo družbe zavzemalo za načelo »delitve duhov«, ki ga je admiral Mahnič v svoji *Hrvatski straži*.¹²⁶ Vendar ton pisanja v prvih številkah *Hrvatstva* ni dopuščal nikakršnega dvoma, da so delili njegovo prepričanje, da afirmacija katoliških načel kot izvornih principov skupnega javnega življenja ni izvedljiva brez neusmiljenega obračuna z vsemi, ki ne mislijo tako. Tudi z liberalnim katolicizmom. Sicer pa se je *Hrvatstvo* že v prvi številki odkrito zavzelo za »delitev duhov«, pri čemer je podalo tiste evropske dežele, kjer se je boj že zdavnaj začel izvajati. Velika škoda je, je pisalo *Hrvatstvo*, da se kaj takega ni zgodilo tudi na Hrvaškem. »Da smo pet godina prije došli, ne bi našli toliko razvaljenih oltara, toliko otrovanih srdaca, toliko pogaženih križeva ...«.¹²⁷

Ker so računali na to, da lahko njihov borbeni katoliški ekskluzivizem naleti na močan odpor tako v laični javnosti, kot med duhovščino, so v svojem programu obljubili, da ne bodo nastopali militantno do ostalih veroizpovedi. Pri tem pa so izpostavili, da bodo s skrajno odločnostjo in neomajnostjo branili verske svetinje katoliškega dela hrvaškega naroda in se obenem borili za politične pravice celotnega naroda. Zato je spopad po pisanju *Hrvatstva* možen samo s tistimi, ki sovražijo katolicizem in politične težnje hrvaškega naroda. Katoliški ekskluzivizem, na katerem so vztrajali, je nujno pripeljal do spopada z ostalimi veroizpovedmi. Nenazadnje je izhajal iz sodobnega katoliškega nauka, po katerem je katolicizem edina »prava« krščanska vera, katoliška cerkev pa edina »prava« katoliška cerkev.¹²⁸ Trditev, da bi lahko katoliški ekskluzivizem postal most za sodelovanje z ostalimi verami ni bila samo povsem neutemeljena, ampak tudi docela absurda.

Objava tolerantnega odnosa do ostalih veroizpovedi je bila poleg tega pogojena s prepričanjem skupine okoli *Hrvatstva*, da so Hrvati v konfesionalnem smislu razdeljeni na katolicizem, pravoslavje in islam. Kritičen odnos do drugih veroizpovedi je bil nasproten težnjam za dosego nacionalne enotnosti.¹²⁹ Zagotovo je bilo ravno izvorno pravaško prepričanje o Hrvatih kot narodu s tremi konfesijami razlog zato, da skupina okoli *Hrvatstva* na načelnem nivoju ni posebej vztrajala na tesni povezanosti hrvaške nacionalne in katoliške ideje. Vendar jim to ni preprečevalo, da ne bi v *Hrvatstvu* plasirali številne izjave, ki nedvomno pričajo, da so imeli katolištvo za ključni, če ne za glavni označevalec hrvaške nacionalne identitete.¹³⁰

Program *Hrvatstva* je bil ekskluzivno hrvaški in katoliški, vendar skrajno zmerno opoziциjski in se ni samo razlikoval od programa hrvaške opozicije iz leta 1894, ampak je tudi v nacionalno-političnem smislu zahteval znatno manj kot opozicija v devetdesetih letih 19. stoletja, do česar lahko pridemo tudi s komparativno analizo.

V opoziциjskem programu iz leta 1894 so se namreč zavzemali za zedinjenje hrvaškega naroda, ki živi v Hrvaški, Slavoniji, Dalmaciji, na Reki, v Bosni in Hercegovini in v Istri na te-

¹²⁵ *Hrvatstvo*, št. 1, l. 1904.

¹²⁶ M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...* n. d., 215–251.

¹²⁷ *Hrvatstvo*, št. 1, l. 1904.

¹²⁸ M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo...*, n. d., 43–50.

¹²⁹ *Hrvatstvo*, št. 12, l. 1904.

¹³⁰ *Hrvatstvo*, št. 1, 3, 4, 5, 7, št. 1904.

melju hrvaškega državnega prava »... u jedno državno tijelo u okviru habsburške monarhije ...«. Poleg tega so poudarili podporo Slovincem za priključitev slovenskih dežel temu »državnom tijelu«. ¹³¹ Nadalje, v programu so predvidevali, da bi morala Hrvaška enakopravno s kraljevino Ogrsko in ostalimi habsburškimi deželami sodelovati v reševanju skupnih poslov za celo monarhijo. Pri čemer so se sklicevali na pragmatično sankcijo, čeprav iz taktičnih razlogov niso natančneje obrazložili, na katero sankcijo mislijo. Poleg tega so se v programu iz leta 1894 nedvomno izjasnili za ureditev Hrvaške kot ustavne, parlamentarne in pravne države, kjer bi imel popolno zakonodajno oblast sabor v dogovoru s krono. S tem v zvezi so zahtevali tudi razširitev volilne pravice in splošno liberalizacijo političnega življenja. ¹³²

Za razliko od nacionalno-političnega dela programa *Hrvatstva* program hrvaške opozicije iz leta 1894 ni izhajal iz hrvaško-ogrske nagodbe kot podlage za dosgego teritorialne celovitosti Hrvaške. Skliceval se je, kot smo videli, izključno na hrvaško državno pravo, pri čemer je natančno naštel dežele, na katere se je to nanašalo, čemur se je skupina okoli *Hrvatstva* izognila. Neomenjanje hrvaško-ogrske nagodbe leta 1894 jasno kaže, da je avtorji programa niso imeli za podlago uresničitve hrvaške ozemeljske celovitosti. Program *Hrvatstva* je, nasprotno, s tem, ko je govoril o razširitvi hrvaškega državnega prava »po ustavni poti«, pričal o tem, da so zagovorniki političnega katolicizma imel nagodbo za okvir, v katerem je uresničeno hrvaško pravo. Čeprav ne v celoti, zato so zahtevali priključitev Dalmacije in »ostalih zemalja«. V enem izmed člankov objavljenih v prvi številki *Hrvatstva* so poudarili, da je nagodba iz leta 1868 v okviru takratnih okoliščin priznala Hrvaški samostojnost in možnost odločanja o svoji usodi, nenazadnje tudi v »moralnom smislu.« Še več, časopis je trdil, da hrvaško-ogrska nagodba priznava, »... da je hrvatska država, da imade sve attribute države ...«, četudi tudi to ni bilo dovolj precizno izraženo. ¹³³

Program *Hrvatstva* je s tem, ko se je skliceval na kronanjsko diplomu, zavzel jasno dualistično stališče, medtem ko je program iz leta 1894 pokazal težnjo po preureditvi dualizma. To je izražal z prizadevanjem, da bi Hrvaška skupaj z ostalimi deželami monarhije in enakopravno z Ogrsko sodelovala pri reševanju poslov na ravni monarhije. Kar bi se lahko izrazilo v razponu od subdualizma, preko trializma do federalizma. Zato v programu iz leta 1894 tudi ni bilo določeno, na katero pragmatično sankcijo se sklicujejo. V programu *Hrvatstva*, kot smo videli, ni zahteve po ureditvi Hrvaške kot ustavne parlamentarne države s polno zakonodajno oblastjo, ki bi si jo delila sabor in vladar. No, program *Hrvatstva* se je tako kot program iz leta 1894 zavzemal za razširitev volilnega pravice, kar je imel za prvi korak k volilni reformi, s katero bi se uvedla obča enaka in tajna volilna pravica. ¹³⁴ Te klasično demokratske zahteve program iz leta 1894 ne vsebuje.

Značaj nacionalno-političnega programa *Hrvatstva* je torej izraz prizadevanja hrvaškega episkopata in skupine pristašev političnega katolicizma, da bi se politični katolicizem v obliki katoliškega pravaštva uradno predstavil kot zmeren opozicijska politična opcija, sprejemljiva za dualistične kroge v obeh delih monarhije in tudi režimu na Hrvaškem. Na različne načine odvisen od centrov na Dunaju in Pešti hrvaški episkopat ni mogel tvegati, četudi bi to hotel, da bi se katoliško pravaštvo, oziroma stranka, ki ga bo zastopala, predstavila kot radikalna opozicija. Zato je bilo izredno pomembno poudariti, da zagovorniki političnega pravaštva načeloma ne nasprotujejo niti hrvaško-ogrski nagodbi kot podlagi za hrvaško avtonomijo, niti dualistični ureditvi habsburške monarhije. Razumljivo je, da je bilo takšno stališče pomembno

¹³¹ J. Ibler, *Hrvatska politika 1904 – 1906...*, n. d., 210.

¹³² Prav tam, 210–211;

¹³³ *Hrvatstvo*, št. 1, l. 1904.

¹³⁴ Prav tam.

zaradi želje po podpori kroni in dualističnim dejavnikom v obeh delih monarhije nasproti nacionalizmu madžarske koalicije, v katerem so vse relevantne opozicijske politične skupine v banski Hrvaški videle potencialno veliko nevarnost za hrvaško avtonomijo zaradi njihove ideje o enotni madžarski državi.

Kriza dualizma, ki je bila sicer prisotna že od konca devetdesetih let 19. stoletja, a je šele leta 1903 začela močno pretresati monarhijo, je ključno vplivala na pojav katoliškega pravaštva v banski Hrvaški. Omenili smo že, da je prizadevanje združene hrvaške opozicije za spajanje hrvaške nacionalne in katoliške verske ideje konec devetdesetih let 19. in na začetku 20. stoletja na določen način usmerilo pravaštvo proti katolicizmu. Do spojitve pravaštva s katolicizmom takrat ni moglo priti, ker politični katolicizem kot ideologija še ni funkcioniral v politični praksi. »Čista« stranka prava ga je zavrnila na samem začetku, po koncu t.i. svetojeronimske afere pa je od njega odstopila tudi hrvaška opozicija, iz katere je nastala Hrvaška stranka prava.

Obe pravaški skupini so v osnovi zastopale moderno pravaštvo, ki je temeljilo na ideji, da je ozemeljska celovitost Hrvaške in njena samostojnost mogoča samo v okviru habsburške monarhije.¹³⁵ V skladu s tem sta obe pravaški skupini, ne glede na to, da so med njima obstajale razlike v smislu interpretacije zahtev iz leta 1894, zagovarjale rešitev hrvaškega vprašanja na način, ki je postavljaj pod vprašaj državnopravne odnose med Hrvaško in Ogrsko ter v monarhiji. Čeprav se je z oddaljitvijo od izvorne Starčevićeve ideje o samostojni hrvaški državi izven monarhije pravaštvo nedvomno iz radikalne preobrazilo v zmerno politično opcijo. Vendar je bila v obdobju, ko je dualizem še dokaj dobro funkcioniral, in celo ko so bile v njem konec devetdesetih let 19. in na začetku 20. stoletja že vidne prve večje razpoke, krogom na Dunaju in Pešti pravaška opcija v osnovi nesprejemljiva v obeh variantah. Zmerna varianta, ki sta jo zastopali Neodvisna narodna stranka in Matica stranke prava, iz katerih je s fuzijo leta 1903 nastala Hrvatska stranka prava, se je sicer v politični praksi zavzemala za rešitev hrvaškega vprašanja z revizijo hrvaško-ogrske pogodbe. Vendar se je z zahtevami po zedinjenju hrvaških dežel načeloma in v skladu z ideologijo hrvaškega državnega prava, kot tudi z zahtevo po krepitvi hrvaške avtonomije z elementi državnosti, zadirala v obstoječe državnopravne odnose med Hrvaško in Ogrsko ter v strukturo monarhije. Radikalnejša verzija, ki jo je v političnem življenju zastopala »Čista«, od leta 1904 Starčevićeva hrvaška stranka, je bila še manj sprejemljiva za vladajoče dualistične kroge monarhije, saj je rešitev hrvaškega vprašanja tesno povezala z idejo o preustroju monarhije v smislu subdualizma oziroma trializma.¹³⁶

S poglobljanjem krize dualizma sta očitno postali obe varianti modernega pravaštva dualističnim kogom še bolj nesprejemljivi. V spopadu z madžarsko koalicijo, s čimer se je ukvarjala krona, je bilo v ogrskem delu monarhije dualističnim dejavnikom nesprejemljiva vsaka opozicija, ki je ogrožala ureditev avstro-ogrske pogodbe iz leta 1867 oziroma hrvaško-ogrske pogodbe iz leta 1868. No, protimadžarsko gibanje v letih 1903/1904 v banski Hrvaški je pokazalo, da model hrvaške politike madžarskih vlad več ne more temeljiti na načelu, ki je začel funkcionirati leta 1875 in je doživel višek v obdobju med 1883 in 1903 s Khuenovim režimom. Madžarski vladi in uradni dunajski politiki je postalo namreč jasno, da se hrvaške opozicije ne da več nevtralizirati z institucionalnimi in neinstitucionalnimi pritiski. Khuenov sistem eliminacije in marginalizacije ni več prišel v poštev. Vendar, če je hrvaška opozicija hotela postati sprejemljiva za vrhove monarhije, se je enostavno morala spremeniti.

Pristaši političnega katolicizma in hrvaški episkopat so to opazili in posledično poskusili izvesti spremembo značaja hrvaške opozicije v skladu s svojimi prepričanji. Glede na to, da sta

¹³⁵ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973, 253–281; M. Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000, 723–765.

¹³⁶ M. Gross, *Izvorno pravaštvo...*, n. d., 429–431, 438.

obe glavni opozicijski skupini, ne glede na razlike v politični taktiki, v osnovi zastopali isto, pravaško izhodišče za reševanje hrvaškega vprašanja, so poskušali dati privrženci političnega katolicizma pravaštvu takšen ton, ki bi ga naredil sprejemljivega za vrhove monarhije. Formulo so našli v povezovanju s katolicizmom in v načelnem odstopanju od programa iz leta 1894, ki bi bilo taktične in ne strateške narave. Zato je bilo treba iz programa izključiti vsakršno zahtevo po temeljitih strukturnih spremembah v monarhiji, oziroma po globljih spremembah državnopravnih odnosov Hrvaške z Ogrsko. V nasprotnem primeru bi si vrhovi monarhije in režim na Hrvaškem interpretirali program kot nedvoumno podporo protidualističnim silam. Še več, lahko bi izzval jezo krone, dunajskih in peštanskih vladajočih krogov ter režima na Hrvaškem. Vendar so morali istočasno, glede na prizadevanje po združitvi pravaških grupacij v okviru ene močne, osrednje in katoliške stranke, ki bi s podporo in pod vodstvom episkopata (odvisno od razvoja v monarhiji) lahko igrala odločilno vlogo v rešitvi hrvaškega vprašanja, kot tudi z ozirom na razpoloženje pravaške javnosti, prikazati uradni program za bolj radikalnega, kot je v resnici bil. To pa so lahko dosegli samo s trditvijo, da gre v nacionalno-političnem smislu v osnovi za en in isti program. Zato so zagovorniki političnega katolicizma od samega začetka odločno vztrajali pri interpretaciji, da je njihov program istoveten s programom hrvaške opozicije iz leta 1894.

Naloga, ki so si jo zadali zagovorniki političnega katolicizma v banski Hrvaški, da bi značaju hrvaške opozicije dali predznak, ki bi ji v danem trenutku omogočil aktivno vključitev v reševanje hrvaškega vprašanja, je bila seveda ambiciozna in niti malo lahka. Predvidevali so namreč, da bosta obe močnejši in v javnosti veliko bolj vplivni pravaški politični grupaciji kot prvo pristali na zedinjenje pod uradno skrajno zmernim programom in kot drugo, sprejeli ideologijo političnega katolicizma. In eno in drugo se je izkazalo kot iluzorno. No, skupini, ki se je maja 1904 združila okoli ideje o afirmaciji katoliškega pravaštva, se ta naloga sprva ni zdela nemogoča. Računali so s podporo celotne duhovščine, ki je imela veliko politično težo, tudi zaradi svojega vpliva in razvejanih vezi. Računali so tudi z ugledom in močjo hrvaškega episkopata, z njegovo relativno neodvisnostjo, z njegovimi zvezami v cerkvenih in aristokratskih krogih in tudi z razumevanjem rimske kurije. S takšnim zaledjem so privrženci političnega katolicizma pravaške orientacije pogumno stopili v osvajanje političnega prostora.

Prevedla Jure Gašparič in Marko Zajc

Povzetek

»Za krst častni i hrvatstvo slavno« Politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća

Mario Strecha

Potkraj 19. stoljeća politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj nastojao je profunkcionirati u obliku pokreta koji bi bio ne samo vjersko-politički, nego istovremeno i nacionalni. Spomenuto nastojanje proizlazilo je iz uvjerenja njegovih pobornika da pripadnost katoličkoj konfesiji predstavlja jedno od temeljnih obilježja hrvatske nacije te da stoga katolička vjerska ideja nesumnjivo može postati odlučujućim čimbenikom njezinog okupljanja i za ostvarenje njezinih tadašnjih glavnih političkih ciljeva. Međutim, stjecajem okolnosti, pokazalo se da je takav pokret nemoguć. Situacija u političkom i društvenom prostoru banske Hrvatske nakon protumađarskog pokreta 1903–1904. potaknula je pobornike političkog katolicizma na izravni angažman u političkom životu. Skupina svećenstva i laika koja je odlučno zagovarala ideju o nužnosti uključivanja katolika u političku praksu okupila se u svibnju 1904. oko političkog dnevnika koji je pod nazivom Hrvatstvo počeo izlaziti u Zagrebu. Radilo se o skupini

koja je imala podršku cjelokupnog hrvatskog episkopata, na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Jurjom Posilovićem. Skupina oko lista Hrvatstvo, čijem je nastanku bitno pridonio i krčki biskup Anton Mahnič, zagovarala je stajališta vrlo bliska stajalištima Starčevićeve hrvatske stranke prava. Iako je u političkom životu počela nastupati kao umjerena opozicija, skupina oko Hrvatstva isprva je podržavala promađarski režim, nastojeći ga konsolidirati nakon što se ovaj našao ozbiljno poljuljan nakon širokim narodnim pokretom 1903-1904. S tim u vezi skupina oko Hrvatstva trudila se je oko stvaranja konstruktivne, na katoličkoj idejnoj podlozi utemeljene jedinstvene pravaške opozicije, koja je trebala nastati etapno, na taj način da se postupno klerikalizira Hrvatska stranka prava, koja bi potom počela usko surađivati sa Strčevićevom hrvatskom strankom prava, koju je vodio Josip Frank. Time bi se ujedno stvorili uvjeti za fuziju spomenutih dviju političkih grupacija iz koje bi mogla proizaći jedinstvena opozicijska katolička stranka pravaške orijentacije, koja bi u kontekstu rastuće krize dualizma mogla doći na vlast. Međutim, riječ je o pokušaju koji nije uspio jer je većina hrvatskog katoličkog svećenstva odbijala podržati skupinu oko Hrvatstva.

Walter Lukan

Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni

*»Gibanje je popolnoma dopustno,
vendar mora biti patriotično, avstrijsko.«¹*

UDK 94(436=163.6)»1914/1918«

Lukan Walter, dr., red. prof. na Oddelku za zgodovino Fil. fak. Univerze v Ljubljani; Kartouschgasse 2/6/10, A-1220 Wien

Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 91–149, cit. 230

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Ključne besede: Habsburška monarhija, prva svetovna vojna, slovensko nacionalno vprašanje, jugoslovansko vprašanje

Avtor v prispevku obravnava razvoj slovenskega in v tej zvezi tudi jugoslovanskega vprašanja v teku prve svetovne vojne in odnos državnih vrhov habsburške monarhije (cesarja in njegovih vlad) do tega vprašanja. Pri tem opozarja na podlagi novega gradiva in obširne obstoječe literature na nekatere dosedaj še ne ali premalo upoštevane vidike te problematike.

Avtorski izvleček

UDC 94(436=163.6)»1914/1918«

Lukan Walter, Ph.D., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, Kartouschgasse 2/6/10, A-1220 Wien

The Hapsburg Monarchy and Slovenes during the First World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 91–149, notes 230

Language: Sn. (En., Sn., De.)

Key words: Hapsburg Monarchy, First World War, Slovene national question, Yugoslav question

Examined is the development of the Slovene, and therefore also the Yugoslav, national question during the First World War, and the position of the Emperor and his governments on this subject. Drawing from new material and sources as well as from the extensive existing body of literature the author points out certain aspects that have so far been unknown or insufficiently examined.

Author's Abstract

1. Državni vrh in slovenski narodnopolitični koncepti na predvečer prve svetovne vojne

Za državni vrh v habsburški monarhiji, za cesarja in njegovo cislajtansko vlado, so bili Slovenci na predvečer prve svetovne vojne eno od »narodih plemen«², ki je lahko izkoristilo kulturne in razvojne možnosti na podlagi 19., narodno enakopravnost zagotavljaajočega člena avstrijske ustave: nič več in nič manj.³ Kaj več slovenska politična elita od ostarelega monarha

¹ Cesar Karl ljubljanskemu škofu Antonu B. Jegliču z ozirom na deklaracijsko gibanje ob priliki avdicence na Dunaju, dne 28. februarja 1918. Nadškofjski arhiv v Ljubljani, Jegličeva zapuščina, Jegličev dnevnik [JD], 1. 3. 1918.

² V členu 19 avstrijskega državnega temeljnega zakona z dne 21. 12. 1867 se uporabi pojem »Volksstämme«, ki da so enakopravna. Prim. Edmund Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen (Wien 1911) 426.

³ Za dežele s slovenskim prebivalstvom niso prišli v poštev niti sporazumi, ki jih je vlada sklenila s posameznimi deželami, kot 1905 za Moravsko, 1910 za Bukovino in 1914 za Galicijo, ker nemškonacionalne stranke, ki so imelo

in od ministrskega predsednika grofa Karla Stürgkha tudi ni pričakovala. Od njiju torej ni pričakovala potrebnih državnih reform, ki bi ustrezale takrat že povsem razvitim nacionalnim družbam, pač pa od prestolonaslednika Franca Ferdinanda, v katerega je polagala svoja narodnopolitična upanja. Slovenska politika – in to ne glede na strankarsko pripadnost – je bila že dolgo pred vojno usmerjena v povezovanje z drugimi južnimi Slovani v monarhiji, še posebno s Hrvati. Ta usmeritev, z vsemi različnimi variantami, je postala aksiom slovenske politike, ki se je čutila preslabotna, da bi sama, v izpostavljenem geopolitičnem položaju ter razdeljena na več kronovin, dosegla narodne cilje, za katere se je borila. Da je bilo treba te cilje doseči v civilizacijskem okviru habsburške monarhije, ni bilo vprašljivo, če pustimo ob strani nekatere obstranske politične skupine, ki so imele ali narodnorevolucionarne namene (preporodovci), ali pa so vsaj šilili na rešitve zunaj monarhije (liberalni mladini). Glavno linijo narodnopolitičnih predstav – v okviru trialistično, še bolje pa federalistično preurejene habsburške monarhije naj bi se ustvarilo hrvaško-slovensko državno telo na podlagi hrvaškega državnega prava in nacionalnega principa⁴ – je artikulirala vodilna slovenska politična sila, in to je bila katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), oz. od leta 1909 na vse slovensko ozemlje Cislajtanije razširjena Vseslovenska ljudska stranka (VLS).⁵ Podoben program, vendar z močnejšim ozirom na Srbe je v bistvu zastopala tudi liberalna Narodnonapredna stranka.⁶ V teku prve svetovne vojne pa je pridobila v tej stranki poleg nekdanjega ljubljanskega župana Ivana Hribarja in njegovega naslednika Ivana Tavčarja na pomenu mlada garda (Gregor Žerjav, Vladimir Ravnihar, Albert Kramer), ki je bila mnogo bolj kritična in distancirana do habsburške monarhije.⁷ Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki je bila kljub imenu le slovenska stranka, je prav tako zastopala varianto južnoslovenske koncepcije znotraj monarhije, vendar ni bila zastopana ne v državnem in ne v deželnih zborih ter zato ni imela večjega vpliva na glavno linijo slovenske politike.⁸

Že 1911 je bil na iniciativo VLS v državnem zboru ustanovljen Hrvaško-slovenski klub, ki so ga sestavljali poslanci VLS ter hrvaški dalmatinski pravaši, in 20. oktobra 1912 se je na tako imenovanem »Prvem hrvaško-slovenskem saboru v Ljubljani«⁹ VLS – ne oziraje se

---

važno besedo pri teh sporazumih, Slovincem niso hotele priznati niti statusa političnega naroda.

⁴ Za narodnopolitična stališča Slovencev pred prvo svetovno vojno prim. Andrej Rahten, Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno, v: Prispevki za novejšo zgodovino [PNZ] 39 (1999) 2, 65–74; Vasilij Melik, Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen, v: Mitteleuropa-Konzeptionen in der erste Hälfte des 20. Jahrhunderts [Mitteleuropa-Konzeptionen], ed. Richard G. Plaschka et al. (Wien 1995) 77–80; Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, v: Zgodovinski časopis [ZČ] 22 (1968) 169–184; Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992) (Ljubljana 1992); Peter Vodopivec, Od Pohlino ve slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja (Ljubljana 2006), poglavje: Zadnja leta habsburške monarhije; Andrej Rahten, Zaveznštva in delitve, Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918 (Ljubljana 2005) [Rahten, Zaveznštva].

⁵ Važnejša literatura o SLS: Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v dunajski parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji (Celje 2001) [Rahten, SLS]; Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave (Maribor 1977) [Zečević, SLS]; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928) [Erjavec, Zgodovina].

⁶ Za narodnopolitična stališča slovenskih liberalcev prim. Zvonko Bergant, Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma 1891–1921 (Ljubljana 2000); Jurij Perovšek, Idejnopolitični oris Ivana Hribarja, v: Homo sum... Ivan Hribar in njegova Ljubljana (Ljubljana 1997) 9–27.; Zvone Bergant, Ivan Tavčar in narodno vprašanje : od slovenstva k jugoslovanstvu, v: PNZ 42 (2002) 5–19.

⁷ Prim. Mojega življenje pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja, ed. Janez Cvirn, Vasilij Melik, Dušan Nećak (Ljubljana 1997) [Ravnihar].

⁸ Prim. Franc Rozman, Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja [PZDG] 22 (1982), 1–2, 5–17.

⁹ Ta naslov nosi tudi uvodnik v glasilo SLS, v Slovincu, ki poroča o tem shodu (21. oktobra 1912).

Slika 1: Razglednica v počastitev ustanovitve Vseslovenske ljudske stranke s sliko Ivana Šušteršiča (1863–1925), predsednikom VLS. Brez navedbe založbe. (Zasebna zbirka dr. Lukan.)

na dualistično mejo – združila s hrvaško Stranko prava, da bi tako demonstrirala slovensko-hrvaško »nacionalno enotnost«.¹⁰

Jugoslovanska orientacija se je potem v balkanskih vojnah tudi med slovenskim prebivalstvom močnejše zasidrala.¹¹ Ivan Šušteršič¹², vodilni politik VLS, načelnik stranke in kranjski deželni glavar, Janez Evangelist Krek¹³, profesor teologije in državnozborski poslanec ter Anton Korošec¹⁴, duhovnik in predsednik Hrvaško-slovenskega kluba – vplivna avtoriteta v

¹⁰ Prim. poročilo kranjskega deželnega predsednika barona Theodorja Schwarza ministrstvu za notranje zadeve o tem »saboru«, št. 3476 Pol. od 22. 10. 1912. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv [ÖSTA, AVA], MI Präs 10544/1912; glej tudi Janko Pleterski, Zveza Vseslovenske ljudske stranke in hrvatske Stranke prava v letih 1911–1913, v: ZČ 34 (1980) 5–75.

¹¹ Prim. Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972); Dušan Biber: Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje med balkanskimi vojami v letih 1912–1913, v: Istorija XX. veka. Zbornik radova I (Beograd 1959) 285–326.

¹² Za Šušteršiča prim. Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma (Ljubljana 1998); Andrej Rahten, Zadnji slovenski avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šušteršiča, v: ZČ 53 (1999) 195–208 [Rahten, Avstrijakant]; Igor Grdina, Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič, v: ZČ 50 (1996) 369–382; isti, Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno, v: ZČ 53 (1999) 352–356.

¹³ Za Kreka prim. Walter Lukan, Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917), I–II (Wien: dis. 1984) [Lukan, Krek]; isti, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, v: PZDG 22 (1982) 25–53 [Lukan, Krek – nac. vprašanje]; isti: Janez Ev. Krek in Jugoslavija, v: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918, ed. Peter Vodopivec (Ljubljana 2000) 68–77. [Lukan, Krek in Jugoslavija].

¹⁴ Za Korošca prim. Feliks J. Bister: »Majestät, es ist zu spät, ...« Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. Wien-Graz-Köln 1995 [Bister, Korošec]; slovenski prevod: Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918 (Ljubljana 1992); isti, »Majestät, es ist zu spät!«. Die Slowenen und der Zerfall der Monarchie, v: Staatsgründungen 1918, ed. Wilhelm Brauneder, Norbert Leser (Frankfurt a. M.:

stranki je bil tudi ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič¹⁵ – so verjeli ali upali, da bo prestolonaslednik Franc Ferdinand postal tisti odločujoči dejavnik, ki bi lahko podpiral njihove narodnopolitične načrte. Na ustavni, parlamentarni način namreč uresničitve slovenskega trialističnega oz. federalističnega načrta skoraj ni bilo mogoče pričakovati.¹⁶ To je javno izrazil Korošec v svojem govoru v državnem zboru 20. maja 1913, ko je dejal: »Nam, Južnim Slovanom, je preostalo le še eno upanje in to je dinastija. Ta je dovolj močna, da naredi, oprta na še zanesljivo armado, konec dualizmu. Skrajni čas, da se naša monarhija preoblikuje federalistično, da bodo Južni Slovani v nji državnopravno združeni in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika, svobodna habsburška monarhija, ki bo vsem narodom dala pravice in varstvo.«¹⁷ Vsakomur je bilo jasno, da je bil z dinastijo mišljen edino in samo Franc Ferdinand, v čigar belvederskem krogu pa ni bilo niti enega od slovenskih vrhunskih politikov.¹⁸ Edino Josip Pogačnik, ki je bil podpredsednik poslanske zbornice, je od politikov SLS imel kot predsednik državnozbornega obrambnega odbora direktni stik s prestolonaslednikom.¹⁹ Tudi o načrtih o reformi države, ki jih je imel Franc Ferdinand, so bile predstave zelo nejasne.²⁰ »Jaz namerjam velike stvari z Jugoslovani«²¹, naj bi dejal prestolonaslednik, kot je poročal Korošec po vojni. »Kaj je to pomenjalo, tega nismo mogli izvedeti.«²² Kljub temu so politiki VLS verjeli, da je prestolonaslednik namenjal Južim Slovanom v svojih načrtih pomembno vlogo, še posebno Hrvatom, s katerimi so – kot rečeno – hoteli ustvariti narodno enotnost. V pomanjkanju drugih političnih zaveznikov, s katerimi bi lahko realizirali slovenski trialistični (federalistični) koncept, je bil Franc Ferdinand za politike VLS skoraj edina resna realnopolitična perspektiva. Zato so bili tudi pripravljeni sprejeti njegov koncept »Velike Avstrije« v smislu federalističnega centralizma z močno centralno vlado, enotno armado, enotnim gospodarskim prostorom, verjetno z nemščino kot državnim ali vsaj občevelnim jezikom in federalimi enotami, med katerimi naj bi bila po slovenskih predstavah tudi hrvaško-slovenska.²³ Čeprav to ni bilo izrečeno, so s pripravljenostjo sprejeti ta prestolonaslednikov program, o katerem tudi ni bilo jasno ali bo takoj v polnem obsegu uresničen, vsekakor implicirali tudi pripravljenost na omejene ali postopne rešitve njihovega deklariranega narodnopolitičnega koncepta.²⁴

1999) 95–112; Walter Lukan, Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratak oris, v: PNZ 31 (1991) 27–33 [Lukan, Korošec].

¹⁵ Za Jegličevo politično vlogo glej Janko Prunk, Škof Jeglič – politik, v: Kronika (1971) 30–42, 169–177 ter Jegličev simpozij v Rimu (Celje 1991).

¹⁶ Določena avstroslovistična upanja so slovenski politiki (Ivan Hribar, Janez Ev. Krek) imeli od začetka v državnem zboru, ki je bil 1907 izvoljen na podlagi splošne in enake volilne pravice.

¹⁷ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates [Sten. Prot. HA], 21. Session, 143. Sitzung, 7091.

¹⁸ Šušteršič je 1909 skušal priti v stik s Francem Ferdinandom in je prestolonasledniku pismeno posredoval svoj trialistični memorandum. Prim. Ivan Šušteršič, Moj odgovor (Ljubljana 1922) 63–66. Original Šušteršičevega trialističnega memoranduma na žalost še ni odkrit, ali ni več ohranjen. Ohranjeno je le Šušteršičevo spremno besedilo k memorandumu z dne 25. julija 1909 in zahvalno pismo prestolonaslednikove vojaške pisarne z dne 30. julija 1909. ÖSTA, Kriegsarchiv [KA], Militärkanzlei Franz Ferdinand, Nr. E/24/1909.

¹⁹ Prim. Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, v: ZČ 16 (1962) 218–229 [Koroščevo predavanje], citat na str. 220.

²⁰ O spreminjajočih se prestolonaslednikovih načrtih za preosnovo države prim. Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburgermonarchie (München 1943); Peter Broucek, Reformpläne aus dem Beraterkreis Franz Ferdinand und Kaiser Karls, v: Mitteleuropa-Konzeptionen, 111–121 [Broucek, Reformpläne].

²¹ »Ich habe Grosses vor mit den Jugoslawen.«

²² Koroščevo predavanje 220.

²³ Prim. Andrej Rahten, Federalistični koncepti v politiki habsburške monarhije na Balkanu 1908–1918 (Ljubljana: mag. delo 1998) 75–77 [Rahten, Federalistični koncepti]; Lukan, Krek in Jugoslavija 71–72. Prim. tudi Rahten, Zaveznštva 163.

²⁴ Vprašanje je tudi, če bi politiki VLS narodno avtonomijo v okviru kronovinskih meja sprejeli kot etapno rešitev. Očitno je hotel začeti Franc Ferdinand s tem reformnim korakom, ko bi zasedel prestol. Korošec je pripravljenost na

Slika 2: Slovenska spominska podobica ob priliki umora prestolonaslednika in njegove soproge. Brez navedbe založbe, najbrž Katoliška tiskarna v Ljubljani. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

O načrtih prestolonaslednika, ki se tičejo juga monarhije, se da reči le malo konkretnega. Zagotovo se zdi le, da je hotel nagraditi Hrvate na račun Madžarov. Vprašljivo pa ostaja, če je pri tem mislil tudi na Slovence, kljub nekaterim pričevanjem, ki naj bi dokazovala, da je mislil združiti z Veliko Hrvaško vsaj Kranjsko in Istro.²⁵ V tem smislu je omembe vredno, da je Franc Ferdinand omenjeni ljubljanski »sabor« pozitivno vzel na znanje. V svoji spomenici cesarju 28. oktobra 1912 o razmerah v Hrvaški in Slavoniji, v kateri je zahteval odpoklic kraljevega komisarja Slavka Cuvaja, da bi se tako zavirala odtujitev Hrvatov in južnoslovanska iredenta, je namreč kot dokaz zvestobe cesarju in državi pri masi hrvaškega naroda, navedel tudi »pred kratkim nastalo združitev Hrvatov in avstrijskih Južnih Slovanov na podlagi programa hrvaške Stranke prava in pod vodstvom zelo lojalnega dr. Šušteršiča.«²⁶

Umor Franca Ferdinanda 28. junija 1914 je bil na vsak način šok za vodilne politike VLS. Gavrilo Princip jim je v pravem pomenu besede ustrelil najpomembnejšo realnopolitično opcijo. Kako veliko politično izgubo so potožili, jasno kaže Šušteršičev govor na žalnem shodu SLS 5. julija v Ljubljani: »Franc Ferdinand je bil predstavnik ideje o Veliki Avstriji in

tako etapno rešitev pozneje, v začetku oktobra 1918, vsaj namignil. Prim. njegov govor v državnem zboru 2. oktobra 1918, ki je kasneje v tem prispevku deloma citiran.

²⁵ Rahten, Federalistični koncepti 39–40.

²⁶ ÖSTA, Haus- Hof und Staatsarchiv [HHSTA], Kabinettsakten, Direktionsakten 18/1912, št. 39. Prim. tudi Andrej Rahten, Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje, v: Slovenci v Evropi (o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo), ed. Peter Vodopivec (Ljubljana 2002) 48.

je želel zadovoljiti vse svoje narode. Spoznal je velik pomen Južnih Slovanov za obstanek monarhije in jih je zato visoko cenil. Prestolonaslednik je nekemu visokemu hrvatskemu politiku dejal: 'Ko bom cesar, bom Hrvatom zagotovil njihove pravice.' In prav zato, ker je bil Franc Ferdinand največji prijatelj Južnih Slovanov, ki je hotel v svoji državi zadovoljiti slovensko-hrvaški narod, kar bi z drugimi besedami pomenilo smrt velikosrbske propagande, ki živi le od nezadovoljnih Južnih Slovanov, je padel.«²⁷

2. V času vojnega absolutizma – nihanje slovenske politične linije v prvih dveh letih vojne

Pri Slovencih je bila vojna napoved Srbiji vsaj v urbanih okoljih v pričakovanju kratke vojne sprejeta z navdušenjem. Tudi kranjski deželni predsednik Theodor Schwarz je poročal o na splošno pozitivnem odnosu slovenske politike, javnega mnenja in prebivalstva do vojne in mobilizacije. »Vpoklic neaktivnega in črnovojniškega moštva je potekal gladko in pod orožje poklicani so z navdušenjem sledili pozivu Najvišjega poveljnika, prežeti z zavestjo o nujnosti in pravičnosti monarhiji vsiljenega vojaškega posega.«²⁸ Toda ta pozitivna naravnost je že v prvih tednih vojne doživela predvsem med slovensko inteligenco precejšnjo streznitev. Razen uvedbe izrednega stanja zaradi vojne, ki je Slovence med drugim obdarilo z ustavitvijo izhajanja nekaterih časnikov in razpustitvijo njihove centralne kulturne ustanove, Slovenske Matice, so vojaške in civilne oblasti s pomočjo nemškonacionalnih krogov zaprle številne narodno zavedne Slovence.²⁹ Na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem je to doletelo

²⁷ Iz poročila kranjskega deželnega predsednika Schwarza notranjemu ministrstvu o tem žalnem shodu SLS. AVA, MI Präs 7817 od 8. julija 1914. V poročilu v Slovincu o tem shodu pod naslovom »Pod staro slovensko zastavo« (6. julija 1914) se glasi ta izsek iz Šušteršičevega govora: »Pokojni Franc Ferdinand je bil reprezentant velike ideje, velike, vsem narodom pravične Avstrije, on je videl slavo svojega cesarstva, svojega bodočega cesarstva v tem, da ustvari veliko, mogočno Avstrijo, zasnovano na zadovoljnosti vseh narodov. Zlasti pa je pokojni vojvoda vedel dobro ceniti pomen Jugoslovanstva za našo monarhijo. Pokojni nadvojvoda se je popolnoma zavedal, da so hrvaško-slovenske dežele za habsburško-lorensko cesarstvo največjega, naravnost življenjskega pomena, in zato je nadvojvoda Franc Ferdinand sklenil, kadar bo dobil moč v roke, zadovoljiti Jugoslovane avstrijske monarhije. Dragi moji! Hrvaški politik na visokem mestu mi je sam pravil par dni potem, ko je imel priliko v Miramaru govoriti s pokojnim prestolonaslednikom, da mu je ta dejal: 'Kadar jaz postanem cesar, dobi hrvaški narod svoje pravice!' Da, dragi moji, in kljub temu je padel kot žrtev hudodelske jugoslovanske roke! Franc Ferdinand je moral pasti, ker je hotel srečne in zadovoljne Jugoslovane. Še več! Ne kljub temu, to je premilo rečeno, zaradi tega je padel, ker je hotel srečne in zadovoljne Jugoslovane v našem cesarstvu. Tako je, dragi moji, zadovoljni Jugoslovani v naši monarhiji, v habsburško-lorenskem cesarstvu, to pomeni smrt za velesrbsko gibanje, za to gibanje, katero živi samo od nezadovoljnosti Jugoslovanov, zato je moral umreti ta plemeniti cesarski princ, ta največji prijatelj Jugoslovanov, ter je moral s svojo krvjo plačati, ker je hotel našo srečo.« V spominskem članku ob prvi obletnici smrti Franca Ferdinanda – 28. junija 1915 – je Slovenec ponovil prestolonaslednik izrek v Miramaru, tokrat v obliki: »Ko bom cesar, dobijo Hrvati svojo pravico.«

²⁸ Poročilo kranjskega deželnega predsednika grofa Heinricha Attemsja 31. julija 1917, štev. 9134/1914. AVA, Justizministerium [JM] 26942/1914., KA, Kriegsüberwachungsamt [KÜA] 285/I/1914.

²⁹ Prim. izdajo virov Janka Pleterskega, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije I-II (= Viri 1–2, Ljubljana 1980 [Pleterski, Politično preganjanje]. Glej tudi prispevke Martina Molla, *Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn. Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark*, v: Zbornik Janka Pleterskega, ed. Oto Luthar, Jurij Perovšek (Ljubljana 2003) 252–283., isti, *Hochverrat und »serbophile Umtriebe«*. Der Kriminalfall Maria-Rast als Beispiel der Verfolgung slowenischer Steirer zu Beginn des Ersten Weltkriegs, v: *Blätter für Heimatkunde* 74 (2000) 39–73; isti, *Vom Mitbürger zum Staatsfeind. Die Behandlung der Kärntner und steirischen Slowenen im Ersten Weltkrieg*, v: *Die Kärntner Volksabstimmung 1920. Leistungen, Defizite, Perspektiven*, ed. Hellwig Valentin, Susanne Haiden, Barbara Meier (Klagenfurt 2002) 275–294. Nedavno je izšla v zbirki »Viri« še publikacija: Filip Čuček, Martin Moll, Duhovniki za rešetkami / Priester hinter Gittern (= Viri 22, Ljubljana 2006). Za ukrepe proti slovenskemu kleru na Koroškem prim. zbirko dokumentov: Peter G. Tropper, *Nationalitätenkonflikt, Kulturkampf, Heimatkrieg. Dokumente zur Situation*

mnoge duhovnike, zaprti pa so bili n.pr. tudi bivši ljubljanski župan Ivan Hribar, poslanec koroških Slovencev Franc Grafenauer in ugledni pisatelj Ivan Cankar. Nad 900 priprtim³⁰ je bilo očitano predvsem srbofilstvo in panslavizem. Eden od vzrokov za ta pavšalna sumničenja in iz tega izhajajoče na slepo izbrano politično zapiranje, je bilo gotovo tudi Srbom prijazno pisanje slovenskega tiska – ne le liberalnega, pač pa tudi katoliškega – med balkanskima vojnama in tedanje nekritično navdušenje Slovencev za njihove južnoslovanske »brate«, ki so se onstran črno-žoltih mejnikov zmagovito borili proti polmesecu. Vsekakor je bil ta val aretacij ob začetku vojne tako velik, da je vzpodbudil celo notranjega ministra barona Karla von Heinolda, da je v zaupnem spisu svareče zapisal: »Obласти so v mnogih primerih šle predaleč, ko so že v vsakem pripadniku slovenskega naroda videle politično sumljivega.« Temu se je treba izogniti, »ker se bo sicer pokazal nasprotni učinek in bi lahko kako narodno stranko zaradi nepravilnega in nespretnega ravnanja pripeljal naravnost v nasprotni tabor.«³¹ Proti preganjanju slovenske duhovščine je javno nastopil dunajski kardinal Gustav Piffel, in sicer v pridigi v cerkvi Sv. Štefana na Dunaju, dne 5. oktobra 1914.³²

Vprašati se je treba, kakšne posledice je imel ta val aretacij za patriotizem Slovencev, pri politikih in tudi pri prebivalstvu. Kasneje je Korošec trdil, da so politična preganjanja zapustila »zelo globok vtis« in prizadela slovensko zvestobo do cesarja³³ in celo Stürgkh sam je bil mnenja, kot je decembra 1915 zapisal v pismu šefu vojaške pisarne baronu Arthurju von Bolfrasu, da je uvedba kazenskih postopkov proti Slovincem »žal v nemajhni meri prizadela čustva slovenskega naroda«.³⁴ Kljub temu – in na to kažejo poročila političnih oblasti³⁵ in kasnejša cenzurna poročila³⁶ – neposredni vpliv na slovensko »ljudsko mnenje« najbrž ni bi bil posebno globok. Preganjanja so v zavest slovenskega prebivalstva prodrle šele, ko jih je Jugoslovanski klub na ponovno odprtem zasedanju državnega zbora konca maja 1917 s številnimi interpelacijami spretno propagandistično izkoristil za promocijo svojega narodno-političnega programa. Poudariti je treba, da je do politično motiviranih preganjanj prišlo v prvi vrsti na iniciativo lokalnih ali pokrajinskih vojaških in civilnih organov, velikokrat na osnovi nemškonaacionalnih ovajanj, ne pa na pobudo centralnih oblasti, ki so jih kritizirale. Do javne rehabilitacije ali tudi do materialne odškodnine po krivici zaprtih vendarle ni prišlo, čeprav so to svetovale državne komisije, ki so preiskovale te primere.³⁷

des slowenischen Klerus in Kärnten von 1914 bis 1921 (Klagenfurt 2002).

³⁰ Natančno število aretiranih Slovencev še ni ugotovljeno. Na območju sodišča domobranske divizije v Gradcu, ki je bilo pristojno za slovenska ozemlja, je bilo v času od 27. julija do 1. decembra 1914 aretiranih 910 civilnih oseb, od tega 117 duhovnikov. Obsojenih je bilo 165 oseb, od teh trije duhovniki. Prim. Pleterski, Politično preganjanje I, 33 (Kommissionsbericht FMLt. von Schenk); glej tudi Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918 (Ljubljana 1971) 25–26 [Pleterski, Prva odločitev].

³¹ AVA, MI Prä 11816/1914. Citirano po Janko Pleterski, Die Slowenen, v: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III: Die Völker der Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Wien 1980) 834.

³² Prav tam 843–844.

³³ Koroščevo predavanje 221.

³⁴ AVA, MI Prä (MP) 7727/1915. Prim. tudi Christoph Führ, Das K.u.k. Armeekorps und die Innenpolitik in Österreich 1914–1917 (Graz–Wien–Köln 1968) 77 [Führ, AOK].

³⁵ Kot primer glej poročilo kranjskega deželnega predsednika Schwarza 2. maja 1915 (Zl. 2737/Mob) o političnem razpoloženju, v katerem piše: »Die Stimmung der Bevölkerung des Landes Krain ist ruhig und korrekt, die Gesinnung patriotisch und loyal, und es ist nichts vorgefallen, was auf eine subversive, staatsfeindliche Bewegung schliessen liesse. Ebenso wenig kann eine Propaganda zu Gunster der Idee eines südslavischen Staates wahrgenommen werden [...]. Wenn nicht manche Zeichen trügen, ist infolge der jüngsten Kriegsereignisse nicht nur eine Abkühlung der Begeisterung für Serbien eingetreten, sondern auch die Erkenntnis gefestigt worden, dass dem slowenischen Volke bei keiner wie immer gearteten staatlichen Neugestaltung die Erhaltung seiner nationalen Identität so sicher verbürgt ist, wie im Rahmen der österr. Monarchie.« AVA, MI Prä 9243/1915.

³⁶ Prim. v tem prispevku kasneje omenjena cenzurna poročila iz let 1917/18.

³⁷ Prim. Pleterski, Politično preganjanje I, 34–35, 49–50, 74. Friedrich Funder, urednik dunajskega krščansko-socialnega časopisa Reichspost poroča v svojih spominih, da je dobil za objavo od krškega škofa Adama Hefterja na njega na-

Redke dejansko protiaustrijsko usmerjene slovenske politične sile, predvsem so bili to liberalni mladinci, ki so izšli iz radikalnega mladinskega gibanja – tudi njih je zadelo preganjanje na začetku vojne (n.pr. Gregorja Žerjava³⁸ ali Rasta Pustoslemška) – so delovale podtalno in so iskale zveze z južnoslovensko politično emigracijo, ki se je konec aprila 1915 pod vodstvom Hrvata in bivšega državnozbornskega poslanca Anteja Trumbića zbrala v Jugoslovanskem odboru s sedežem v Londonu.³⁹ Na iniciativo teh liberalnih mladincov in tržaških liberalnih politikov je sredi aprila 1915 prišlo ob grozečem vstopu Italije v vojno do dveh tajnih sestankov v Trstu, ki so se jih udeležili tudi hrvaški politiki. Iz slovenskih katoliških vrst niso nobenega povabili. Preko tržaškega odvetnika Matka Mandića⁴⁰ so bili ti liberalni politiki v stiku s Trumbićem, ki jim je takrat svetoval, naj se z ustanovitvijo prostovoljskih čet v okviru avstroogrške armade, vendar pod slovanskim in ne avstrijskim imenom⁴¹, zoperstavijo italijanskim aspiracijam po Dalmaciji in Primorski. Na prvem tržaškem sestanku so potem ta nasvet poleg izjave, da je cilj Slovencev in Hrvatov doseči »neodvisnost v zedinjenju vseh treh južnoslovenskih narodov pod srbsko državo«, tudi sprejeli. Po intervenciji ruske diplomacije, ki je za te namere zvedela in ki za hrvaško-slovenske skrbi ni imela kaj dosti razumevanja, ker je hotela pridobiti Italijo za antanto, so pa načrt prostovoljnih čet na drugem tržaškem sestanku zopet opustili. Pač pa je bil poleg Hrvata Dinka Trinajstića poslan v emigracijo tudi slovenski primorski državnozbornski poslanec Gustav Gregorin.⁴² Skupaj z liberalnim pisateljem in pravnikom Bogumilom Vošnjakom, ki je že v februarju 1915 emigriral, in z etnografom Nikom Zupaničem, ki je že pred vojno deloval v Beogradu, je Gregorin potem zastopal slovenske interese v Jugoslovanskem odboru. O ciljih Jugoslovanskega odbora – razbitje habsburške monarhije in združitve vseh Jugoslovancev – pa je bila slovenska javnost preko časopisnih poročil kar dobro obveščena.⁴³

Na začetku vojne je glavni smeri slovenske politike, ki jo je poosebljala VLS, manjkala prava orientacija. Pri tem je igralo bistveno vlogo vprašanje trajanja vojne in njenega negotovega izida. Grozeči vstop Italije v vojno na strani antante in s tem povezane italijanske aspiracije po slovenskem in hrvaškem etničnem ozemlju so končno pripeljale do ponovnega aktiviranja

slovljeno pismo nadvojvode Eugena, komandanta Jugozahodne fronte, v katerem ta obžaluje, da je prišlo tudi do priprtja nedolžnih duhovnikov. Funder je hotel spraviti od škofa sprejeti tekst skozi cenzuro in ga je »skril« v drobno tiskanem cerkvenem delu časopisa. Cenzura ga je kljub temu opazila in objavo – »publicistično rešitev časti« duhovnikov – preprečila. Friedrich Funder, Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik (Wien 1952) 566 [Funder, Vom Gestern ins Heute].

³⁸ Žerjav je bil kasneje vplivni tajnik Jugoslovanskega kluba v državnem zboru.

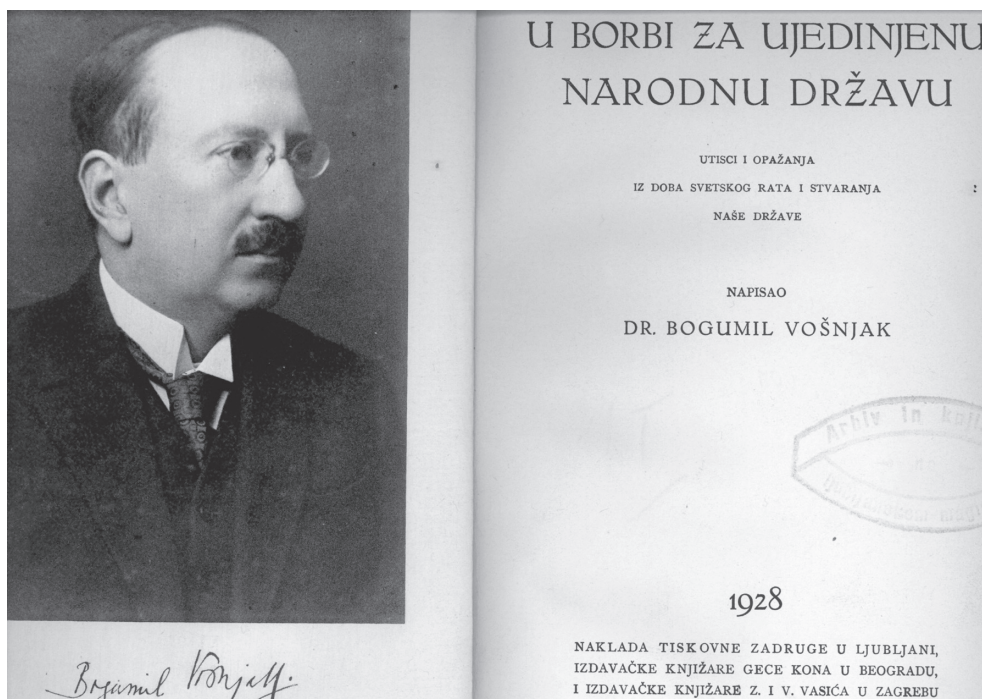
³⁹ Za Jugoslovanski odbor v Londonu prim. Milada Paulová, Jugoslavenski odbor (Zagreb 1966); Jugoslavenski odbor u Londonu. U povodu 50–godišnjice osnivanja (Zagreb 1966); Dragovan Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918 (Zagreb 1970) [Šepić, Italija – jug. pitanje]. Avstrijski vojaški in politični uradi so zelo pozorno spremljali dejavnost južnoslovenske politične emigracije. Obsežno arhivsko gradivo v HHSTA (Politisches Archiv I – gradivo Ministrstva za zunanje zadeve) in v KA (v različnih fondih) pa doslej še ni bilo sistematično obdelano.

⁴⁰ Avstrijskim oblastem je bil Mandić zaradi svojih potovanj v Italijo (k Trumbiću) sicer sumljiv, vendar mu niso mogli ničesar dokazati. Prim. KA, KŮA, 20470/1915.

⁴¹ Dejansko so bili ustanovljeni, in sicer s podporo SLS, Prostovoljni kranjski strelci [Freiwillige Krainer Schützen]. Šušteršič je za te enote hotel slovenski komandni jezik in slovensko (kranjsko) zastavo, zaradi česar ga je poveljstvo Jugovzhodne fronte imenovalo »kranjski Pišsudski«. Organizacijo teh strelcev je nato – brez slovenščine kot poveljujočega jezika – prevzel Josip Pogačnik, s katerim so bile vojaške oblasti zelo zadovoljne. Pleterski, Šušteršič 332–333.

⁴² Pleterski, Prva odločitev 33–48 (citat na str.44); Šepić, Italija – jug. pitanje 27–28, 45–48; isti, Slovenci in jadransko pitanje u prvom svjetskom ratu, v: ZČ 23 (1989) 3–4, 257–273, tu 261.

⁴³ Prim. n.pr. članka »Jugoslovanski« romarji po Evropi (Slovenec, 19. junij 1915) in Jugoslovanski odbor v Londonu (Slovenec, 4. avgust 1915), v katerih so bila stremjenja emigrantov seveda obsojena in obenem se je poudarjala neomajna zvestoba Slovencev habsburški monarhiji. Vendar pa je bila s tem slovenska javnost od vsega začetka seznanjena s cilji in personalno sestavo Jugoslovanskega odbora, in to je bil gotovo tudi eden od namenov objave takšnih poročil.

Slika 3: Spomini Bogumila Vošnjaka (1882–1959). Naslovna stran knjige s sliko avtorja.

nacionalnih političnih stremljenj, ki jih je VLS zastopala že pred vojno. Na iniciativo krškega škofa Antona Mahničja je 6. marca 1915 prišlo do tajnega sestanka vplivnih hrvaških in slovenskih katoliških politikov, ki sta se ga udeležila tudi Krek in Korošec. Na tem sestanku so sprejeli spomenico papežu, v kateri so ga prosili, da bi na morebitnem »evropskem kongresu« zastopal hrvaško stvar, in sicer v tem smislu, da bi bila v primeru nadaljnjega obstoja Avstrije hrvaška in slovenska ozemlja združena in da bi ju z Avstrijo in Ogrsko povezovala samo personalna unija, če pa bi Avstrija razpadla, naj bi Hrvati in Slovenci osnovali lastno kraljevino in v dogovoru z velesilami izvolili vladarja. Samo pod Srbijo naj ne bi hoteli priti. Spomenico sta konec marca podpisala tudi Šušteršič in knezoškof Jeglič in so jo dejansko izročili papežu Benediktu XV, ki je tudi obljubil, da se bo zavzel za hrvaško stvar, če ga bodo pripustili k mirovni konferenci.⁴⁴ Avstrijske oblasti za to akcijo niso zvedele.

Vstop Italije v vojno 23. maja 1915 je že brez tega težavni narodnopolitični položaj Slovencev še zaostрил. Slovensko ozemlje je postalo zdaj del frontnega zaledja⁴⁵ in je vojaško spadalo pod poveljstvo Jugozahodne fronte (poveljnik nadvojvoda Eugen) s sedežem v Mariboru.⁴⁶ Na slovensko-avstrijsko razmerje pa je vstop Italije vplival še na poseben način. Cesarska in kraljeva armada, ki se je borila na soški fronti, je postala zdaj za Slovence v večji meri »naša armada« in je veljala za zaščitnico slovenskega ozemlja. Za slovensko politično vodstvo, za

⁴⁴ Lukan, Krek I, 193–194; prim. tudi Pleterski, Prva odločitev 51–55. Prim. še Tomislav Mrkonjić, Hrvatski katolički pokret i »Riječka spomenica« iz travnja 1915, (latinski koncept), v: Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001 (Zagreb 2002) 437–456.

⁴⁵ Območje »Armee im Felde«.

⁴⁶ Komandant je bil pooblaščen izdajati odredbe in ukaze v delokrogu deželnega predsednika.

Slika 4: »Kri so prelivali, Lahe pobijali ...« Slovenska propagandna razglednica. Iz zbirke »Vojska v slikah« (števil. 94, 1915); narisal Maksim Gaspari, založba »Ilustr. Glasnika«. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

slovensko prebivalstvo in za slovenske vojake je vojna z Italijo veljala za pravično vojno proti sovražniku, ki je zakrivil izdajo in ki zasleduje ekspanzionistične cilje tičeče se tudi slovenskega ozemlja.⁴⁷ Tako je Šušteršič kot kranjski deželni glavar pozival na boj proti »verolomnim Lahom, našim dednim sovražnikom«⁴⁸ in Korošec je zavrnitev italijanskih aspiracij – »roke proč od naše zemlje« – povezoval z narodnopolitično ugotovitvijo, da hočejo Slovenci in Hrvati biti tesno združeni in ostati v okviru habsburške monarhije.⁴⁹ Krogi, ki so simpatizirali z antanto, kot že omenjeni slovenski liberalni mladini, pa so bili politično ohromljeni, saj je z Londonskim paktom 26. aprila 1915 postal eden od vojnih ciljev antante tudi priključitev slovenskega ozemlja Italiji.⁵⁰

⁴⁷ Marta Verginella, *Der Erste Weltkrieg und die Slowenen, v: Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*, ed. Andreas Moritsch (Klagenfurt–Ljubljana–Wien 2001) 418. K odnosu Slovencev do Italijanov v prvi svetovni vojni in k stereotipni podobi o »verolomnem Lahu« prim. Rok Stergar, »Lahu niti pedi naše zemlje«. Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915, v: *Kronika* 44 (1996) 1, 69–73; isti, *Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne, v: Velika vojna in Slovenci [Velika vojna in Slovenci]*, ed. Peter Vodopivec, Katja Kleindienst (Ljubljana 2005) 148–156.

⁴⁸ Iz Šušteršičeve okrožnice vsem občinam na Kranjskem, dne 4. junija 1915. Slovenec, 8. junija 1915.

⁴⁹ Uvodnik v *Slovincu* 22. maja 1915: Roke proč od naše zemlje!, poslan iz Maribora, podpisan z Dr. K. (= Dr. Korošec).

⁵⁰ K različnim aspektom Londonskega pakta, s posebnim ozirom na Slovence prim. Uroš Lipušček, *Slovenci in Londonski pakt, v: Velika vojna in Slovenci* 68–61; Dušan Kernmavner, *Ko je pretlo razkosanje Slovenije. Ob petdesetletnici londonskega pakta, v: Sodobnost* (1965) 315–328; Dragovan Šepić, *Slovenci in tajni londonski pakt,*

Tudi avstrijski ministrski predsednik grof Stürgkh je hotel dodati svoje k spodbujanju Slovencev in Hrvatov proti njihovim narodnim nasprotnikom Italijanom, ko je ob vstopu Italije v vojno skušal z amnestijo za politične zločine, zagrešene od začetka vojne dalje, omiliti največje ostrine vojaškega sodstva v južnoslovanskih predelih Cislajtanijske.⁵¹ Vojnemu ministru Alexandru vitezu von Krobotinu, ki ga je že novembra 1914 opozarjal na številna prenatagljena zapiranja na slovenskem in hrvaškem območju, je 31. maja 1915 poslal »Predlog za amnestijo in razveljavitev zapornih kazni za takoimenovane politične delikte⁵² za osebe južnoslovanske narodnosti v kronovinah Dalmaciji, Primorju, Kranjski, Koroški in Štajerski«. Krobotin pa je po posvetu z Vrhovnem armadnim poveljstvom in s poveljstvom Jugozahodne fronte, ki sta odločno nasprotovala amnestiji, prosil Stürgkha, naj zadevo opusti. Zlasti je prevzel argumente poveljstva Jugovzhodne fronte in menil, »da se pri lojalnem delu južnoslovanskega prebivalstva njihovo patriotično zadržanje s takšnim popuščanjem hudodelcem ne bi okrepilo in nelojalnega dela se s tem ne bi dalo preobrniti«. ⁵³ V noti izrazilo nemškonacionalno usmerjenega poveljstva Jugozahodne fronte (to velja tako za komandanta nadvojvodo Eugena, kot tudi za načelnika njegovega štaba generala Alfreda Krauša)⁵⁴, v kateri je bila amnestija odklonjena, je bilo tudi rečeno, »da je bil in da je večji del Slovencev, in sicer podeželsko prebivalstvo, nedvomno vedno lojalni in da se je tudi v vojni proti Slovanom izkazal za hrabrega in zanesljivega,⁵⁵ dejstvo pa je tudi, da je manjšina Slovencev, in sicer ravno inteligenca, zagotovo vseslovansko in monarhiji sovražno naravnana, pri čemer je treba opozoriti prav na prejšnjega ljubljanskega župana Hribarja kot enega od voditeljev inteligence.«⁵⁶ K temu tipično nemškonacionalnemu stereotipu – pridno slovensko kmečko ljudstvo, hudobna slovenska inteligenca – je zavzel Stürgkh, ki v vprašanju amnestije kljub podpori zunanjega ministra in ogrskega ministrskega predsednika ni mogel prodreti, v odgovoru Krobotinu v zelo ostrem tonu stališče. Kritiziral je to »eksemplificiranje« kot »težnjo po napačnem posploševanju posameznega primera, ki je v ocenjevanju nacionalnih razmer v različnih delih cesarstva s strani vojaških dejavnikov zakrivila že velike napake in utegne ob konsekvantni uporabi znatno škodovati, ker grozi

v: Primorski dnevnik (1965), štev. 23; Milan Marjanović, Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914–1917. (Zagreb 1960); Mario Toscano, Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano 1914–1915 (Bologna 1934); Ferdo Šišić, Predvratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870–1915) (Split 1933).

⁵¹ Prim. Führ, AOK 75–77.

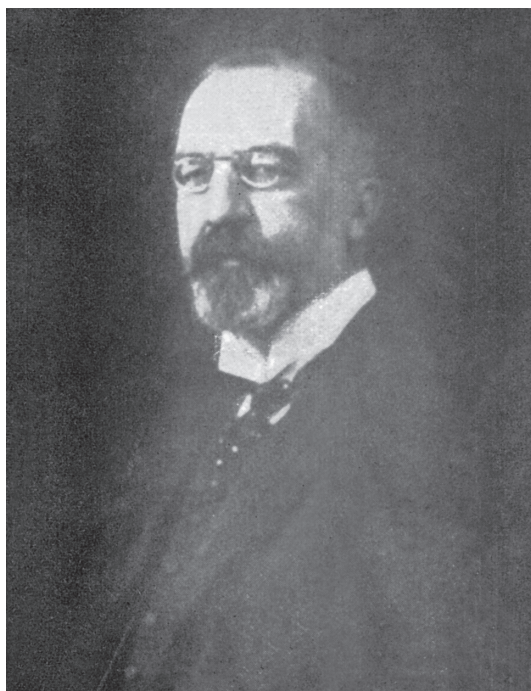
⁵² Tu gre predvsem za paragrafe 58–62 kazenskega zakona: veleizdaja, 64: razžaljenje članov cesarske hiše, 65: kaljenje javnega miru, 69: razžaljenje cesarja.

⁵³ KA, AOK, Op. Nr. 13875/1915.

⁵⁴ K temu glej Gerd Pircher, *Militär, Verwaltung und Politik in Tirol im Ersten Weltkrieg* (Innsbruck 1995), zlasti tretje poglavje: *Maßnahmen zur Bekämpfung des Irredentismus*.

⁵⁵ Zanesljivost slovenskih vojakov v vojni se je od strani avstrijskih vojaških vrhov – drugače kot za Čeha – v glavnem pozitivno ocenila. Isto velja za patriotično držo slovenskih vojnih ujetnikov v Rusiji in Italiji, od katerih je le neznaten del šel med takoimenovane dobrovoljce. K vprašanju zanesljivosti slovenskih vojakov prim. KA, B/762:1 – Nachlaß DDR. Robert Novak, manuscript: *Die Klammer des Reichs. Das Verhalten der elf Nationalitäten in der k. u. k. Wehrmacht 1914–1918*, str. 634–645: *Slowenen*. Prim. Tudi izvrstno diplomsko nal. Miha Sluga, »Kot Triglav nikdar ne umahne, Slovencu vdanost ne vsahne.« *Slovenski vojaki med prvo svetovno vojno – lojalnost in dojemanje vojne v njihovih avtobiografskih zapiskih* (Ljubljana 2007). K vprašanju patriotičnosti slovenskih vojnih ujetnikov glej še Walter, Lukan, *Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18 im Spiegel der Zensurberichte des Gemeinsamen Zentralnachweisbureaus für Kriegsgefangene in Wien (mit besonderer Berücksichtigung des Verfassers der Berichte – Milan Hodža)*, v: *Nacionalismus, společnost a kultura ve Střední Evropě 19. a 20. století / Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Jiří Kořálka zum 75. Geburtstag*, ed. Jiří Pokorný, Luboš Velek, Alice Velková (Praha 2007) 217–283 [Lukan, *Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18*]; Ernest Turk, *Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski med prvo svetovno vojno, 1914–1918* (Ljubljana 1978).

⁵⁶ KA, Militärkanzlei Seiner Majestät [MKSM] 28–4/5 ex 1915: *Note des Kdos der SW-Front vom 21. 7. 1915*, K. Nr. 8600/107.

Slika 5: Karl grof Stürgkh (1859–1916), 1911–1916 avstrijski ministrski predsednik, ki je postal žrtev političnega umora. Zaradi avtoritarnega vladanja brez parlamenta ga je ustrelil 21. oktobra 1916 Friedrich Adler, sin socialdemokratskega voditelja Viktorja Adlerja. Iz knjige *Illustrierte Kriegs-Chronik 1914–1918* (Wien s.a.) 119.

državi odtujiti širše kroge prebivalstva.« Krauß je ta razdražen Stürgkhov odgovor pripisal vplivu vodje državnopravnega oddelka v predsedstvu ministrskega sveta, Slovenca Ivana Žolgerja.⁵⁷

V tem času so bili izgledi za slovensko politiko vse prej kot rožnati. Za povrh je iniciativo vodilne sile SLS/VLS oviral vse bolj zaostren notranji strankarski konflikt med Krekom in Šušteršičem, ki so ga avstrijske politične oblasti pozorno spremljale.⁵⁸ Konflikt je temeljil na različnih socialnih in gospodarskih osnovah posameznik skupin v stranki, na kritiki avtokratskega načina vodenja stranke s strani načelnika Šušteršiča, ki naj bi bil vrh tega kot deželni glavar tudi zaupnik vlade in cesarja, kar se ne bi dobro ujemalo z funkcijo načelnika stranke, in tudi na osebnih nesoglasjih, ne pa toliko – vsaj v začetni fazi ne – na narodnopolitičnih diferencah.⁵⁹ Nepričakovano se je potem vendarle pokazala možnost za politično aktivnost SLS, in sicer v smeri, ki je bila pred vojno povezana z velikoavstrijskim konceptom Franca Ferdinanda.

⁵⁷ Alfred Krauß, *Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg* (München 1920) 78.

⁵⁸ Prim. več poročil kranjskega deželnega predsednika notranjemu ministrstvu pod naslovi »Spaltung der SLS« ali podobno: Zl. 1765 Präs. z dne 2. 8. 1916 (Arhiv Republike Slovenije [ARS], MI Präs. 17985/1916); Zl. 2864/Präs. z dne 7. 12. 1916 (AVA, MI Präs. 28405/1916, 1210/1917); Zl. 135/Präs. z dne 23. 1. 1917 (AVA, MI Präs. 1534/1917).

⁵⁹ Razkol V SLS je podrobneje predstavljen v delih Pleterskega, *Prva odločitev za Jugoslavijo in Šušteršič*. O vprašanju narodnopolitičnih diferenc kot vzrokov za razkol glej tudi Lukan, *Krek – nac.* vprašanje 47 in Lukan, *Krek I*, 205.

Vrhovno armadno poveljstvo (AOK)⁶⁰ je v ne neutemeljenem strahu, da bi po vstopu Italije v vojno italijanski armadi uspelo prodreti v ljubljansko kotlino, junija 1915 začela takoimenovano »Akcijo Kranjska in Primorska«⁶¹, ki naj bi v primeru italijanske invazije organizirala slovenski odpor. Zato je hotelo armadno vodstvo najprej ugotoviti razporeditev prebivalstva in politične razmere na tem območju. Vodja akcije je postal obveščevalni oficir, stotnik Viktor Andrejka, narodno zaveden, pa tudi skozinskož črno-žolti Slovenec,⁶² ki mu je pripadla naloga, navezati v ta namen zaupne stike z vodilnimi slovenskimi politikami in rezultate pogovorov predložiti obveščevalni službi Vrhovnega armadnega poveljstva.⁶³ Politiki SLS so – v začetni fazi so to bili poleg tržaškega škofa Andreja Karlina predvsem Josip Pogačnik, Krek in Evgen Jarc, kasneje je prišel zraven tudi Šušteršič – izkoristili to priložnost in so preko rojaka Andrejke armadnemu vodstvu in s tem tudi šefu generalštaba Franzu Conradu von Hötzendorfu podčrtali po eni strani pomen slovenskega naroda kot lojalnega in zanesljivega okopa proti Italiji in na drugi strani kar tudi predstavili narodnopolitične cilje SLS.⁶⁴ Veljaki SLS so že pred vojno gojili določena upanja v armado kot edinem pomembnem antidualističnem faktorju v državi. Zato so tudi 1912 glasovali za novi obrambni in domobranski zakon⁶⁵ ter iskali stik z visokimi vojaškimi krogi, ki naj bi edini razumeli pomen južnoslovenskega vprašanja, kot je poudaril v delegacijah maja 1914 Krek.⁶⁶ Poleg tega so politiki SLS v Conradu upravičeno videli enega najbolj vplivnih zagovornikov velikoavstrijske ideje v smislu državnoreformnih načrtov Franca Ferdinanda in še posebej tudi trialistične ideje.⁶⁷ Slovenski politiki so torej izrabili priložnost obrniti se na tistega dejavnika v državi, od katerega so pričakovali še najprej razumevanje za njihove narodnopolitične cilje. V bistvu ni presenetljivo, da so bili ti Vrhovnemu armadnemu poveljstvu posredovani cilji prilagojeni realnopolitičnim možnostim. Politiki SLS so namreč – vpoštevši pomladanske zmage na vzhodni fronti, ki so obljubljale za monarhijo uspešen konec vojne – pripravljeni zreducirati svoj pred vojno deklarirani trialistični program na etapne rešitve, le da bi prišli prej ali slej do zaželenega hrvaško-slovenskega povezovanja. Najprej naj bi nastala avtonomna Velika Slovenija, ki naj bi po možnosti obsegala tudi Furlane in naj bi bila tako »močna mejna straža proti Italiji.« Če bi dualizem še nadalje obstajal, naj bi se posledično ustanovilo ilirsko namestništvo s sedežem v Ljubljani, ki bi morale obsegati vse slovenske predele in Dalmacijo. Po padcu dualizma, česar pa ni bilo mogoče pričakovati za življenja Franca Jožefa, naj bi končno prišlo do združitve vseh južnoslovenskih dežel v okviru monarhije, morda tudi do priključitve Srbije in Črne gore, pri čemer naj bi »hrvaško-slovenski blok«, ki bi ga sestavljale SLS, frankovci⁶⁸, Stranka prava v Dalmaciji in Stadlerjeva stranka v Bosni,⁶⁹ povsem izničil srbski vpliv. Predvsem pa bi se moralo stremeti po odpravi dualizma, ki zavira sleherni napredek, in sicer v prid »centralnega federalizma« z nemščino kot državnim

⁶⁰ Armeeoberkommando.

⁶¹ Aktion Krain und Küstenland.

⁶² Viktor Andrejka pl. Livnograjski je bil sin znanega pisca mohorjanske knjige o slovenskih fantih v Bosni in Hercegovini leta 1878, in brat Rudolfa Andrejke, visokega uradnika v avstrijskem notranjem ministrstvu.

⁶³ Nachrichtenabteilung des AOK; važen oddelek tega vojaškega urada pa je bil Evidenzbureau.

⁶⁴ KA, AOK, Nabt. K 17728/1915, Evb 15302/1915. Opis celotne akcije v Lukan, Krek I, 194–204. Prim. tudi Pleterski, Šušteršič 336–343.

⁶⁵ Lukan, Korošec 29.

⁶⁶ Rahten, SLS 137–138; prim. tudi Rok Stergar, Fragen des Militärwesens in der slowenischen Politik 1867–1914, v: Österreichische Osthefte 46 (2004) 417–421. – Krek je takrat v delegacijah navezal tudi stike z generalom Arthurjem Arz von Straußenburgom, poznejšim šefom generalnega štaba (Conradov naslednik). Prim. Ivan Dolenc, Razvoj jugoslovenske misli pri Kreku, v: Čas 20 (1925/26) 137–179, tu 169 [Dolenc, Razvoj].

⁶⁷ Koroščevo predavanje 219.

⁶⁸ Gre za Čisto stranko prava, ki se je odcepila od hrvaške Stranke prava, in s katero sta bila v stiku tako Šušteršič kot tudi Krek.

⁶⁹ Mišljena je Hrvatska katoliška udruga vrhbosenskega knezoškofa Josipa Stadlerja.

Slika 6: Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925), šef generalštaba. Propagandna razglednica iz serije »Naši vojskovodje«. Poslana junija 1915, brez navedbe založbe. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

jezikom⁷⁰ in z močno »centralno vlado«, ki bi obsegala vojsko, ljudsko predstavništvo, gospodarstvo in carino, zunanjo politiko, enotno civilno pravo in skupne prometne ustanove.

Ta, rečemo lahko, odmev na tista politična upanja Slovencev, ki so jih prej imeli v Franca Ferdinanda in ki se zrcali tudi še v diskusijah na sejah Hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra in 16. decembra 1915,⁷¹ je obveščevalna služba Vrhovnega armadnega poveljstva na podlagi Andrejkinega poizvedovanja predložila v posebnem poročilu Conradu, ki je vsebino očitno vzel z naklonjenostjo na znanje. Poskrbel je namreč za to, da se je to poročilo, ki je dobilo ime »Zadržanje Slovencev v vojni« v strnjeni obliki (politične predstave Slovencev je obdržal

⁷⁰ S tem se ujema tudi pričevanje Friedrich Funderja, urednika dunajskega časopisa Reichspost, ki naj bi Korošcu po avstrijski zmagi na vzhodni fronti (maja 1915 pri Gorlicah/Tarnow) dejal: »Wenn die Regierung und die deutschen Parteien den Slowenen die nationale Schulautonomie in ihrem geschlossenen Sprachgebiet gewähren, so ist meine Partei bereit, die deutsche Staatssprache zu konzederieren.« [»Ako da vlada in nemške stranke Slovincem narodno šolsko avtonomijo v njihovem zaokroženem jezikovnem ozemlju, je moja stranka pripravljena priznati nemški državni jezik.«] Friedrich Funder, Vom Gestern ins Heute 529.

⁷¹ Na zasedanju Hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 se je Krek v zvezi s predstoječimi nagodbenimi pogajanjmi z Ogrsko izrekel za enoten gospodarski prostor in za popolno enotnost armade (velikoavstrijska koncepcija), na zasedanju 16. decembra pa je izrazil svoja upanja v armado: »Pozitivno bi se nekaj moglo izvesti, če bi vojaški krogi ali del teh krogov bili za [hrvaško-slovensko] zedinjenje [...]« Pleterski, Prva odločitev, str. 59–67, citat na str. 65.

Slika 7: Nadvojvoda Evgen (1863–1954), general konjenice in komandant Jugozahodne fronte. Iz knjige *Illustrierte Kriegs-Chronik* 36.

Conrad zase) pod svojim imenom in s zelo pozitivno sodbo o Slovencih poslalo na merodajna politična in vojaška mesta v državi.⁷² Od strani Vrhovenga Armadnega vodstva so bili predvideni tudi ukrepi v podporo Slovincem⁷³ in za čas po vojni je vodstvo svetovalo »protežiranje slovenskih političnih načrtov kot protiutež proti Madžarom, z namenom, da bi se ustanovila federativna država«, mislilo pa je tudi na »vzpostavitev neke vrste slovenske vojne krajine, ki bi vključevala tudi Furlane«, in celo na ustanovitev univerze v Ljubljani.⁷⁴

Viri nič ne povedo o tem, kako je Conrad konkretno ocenjeval njemu predložene narodnopolitične predstave politikov SLS – o osebnih stikih z njimi viri ne govorijo – vendar pa pismo, ki ga je pisal v tem času predstojniku Vojaške pisarne Bolfrasu razkriva njegove zgoraj omenjenim slovenskim ciljem zelo sorodne politične želje: »Premagati Italijo in vzpostavitev mejne krajine, ki nas bo zanesljivo varovala proti tem zahrbtnim sovražnikom, nato rešitev južnoslovanskega vprašanja z združitvijo vseh Južnih Slovanov v okviru monarhije.«⁷⁵

Tudi poveljstvo Jugozahodne fronte je dobilo pozitivno Conradovo poročilo o Slovencih, datirano z 19. decembrom 1915, z zahtevo, da se zlasti madžarske čete pouče o lojalnem zadržanju Slovencev in da naj poveljstvo stopi v stik z vodilnimi slovenskimi politiki. S tem

⁷² Poročilo AOK »Haltung der Slovenen im Krieg« je dobila cesarjeva Vojaška pisarna, avstrijski ministrski predsednik, ministra za notranje in zunanje zadeve, prestolonaslednik in poveljstvo Jugovzhodne fronte.

⁷³ AOK je svetoval notranjemu ministrstvu omiljenje cenzure slovenskega tiska, dovolitev slovenske zastave ter upoštevanje slovenskih nacionalnih čustev. ARS, MI Präs. 27507 od 28. decembra 1915.

⁷⁴ KA, AOK, Nabt. K 17728/1915, se nahaja pri Evb. K 13541/1916.

⁷⁵ KA, MKSM, Separatni Fasz. 78/17: Conrad an Arthur Bolfras 1914–1916, pismo 21. julija 1915.

bi se okrepilo zaupanje prebivalstva v armado. Reakcija poveljstva je bila masivno negativna. Komanda Jugozahodne fronte je Vrhovno armadno poveljstvo dobesedno bombardirala s protislovenskimi poročili, v katerih je bila slovenska inteligenca pavšalno obtožena, da je državi sovražna, in celo politiki SLS, ki jih je Conradovo poročilo zelo pozitivno ocenilo, so bili predstavljeni v zelo slabi luči, zlasti Šušteršič in Krek.⁷⁶ Ta poročila, ki jih je podpisal nadvojvoda Eugen, je Conrad sicer sprejel z rezervo na znanje,⁷⁷ vendar pa niso zgrešila cilja. O kakšni podpori Slovencem s strani Vrhovnega armadnega poveljstva odslej ni bilo več govora.⁷⁸ Krek pa je bil še januarja 1916 – kot je zaupal Jegliču – prepričan, da visoki krogi na Dunaju upajo, da jim bo ravno on pomagal rešiti južnoslovansko vprašanje.⁷⁹ Kmalu pa je moral spoznati, in z njim njegovi strankarski tovariši, da so bila nedoločena upanja, ki so jih imeli do visokih vojaških krogov, neutemeljena. Spomladi in poleti 1916 je bila glavna sila slovenske politike absolutno na mrtvi točki, k temu pa je prispevala tudi še zaostritev notranjestrankske krize.

3. Od novega umeščanja slovenske politike jeseni 1916 do ponovnega zasedanja državnega zbora konec maja 1917

Do nove orientacije v glavni liniji slovenske politike je prišlo v drugi polovici leta 1916, pri čemer sta bila glavni gonilni sili Krek in Korošec, ki sta vse bolj prevladovala v politiki VLS in v njeni podaljšani roki, v Hrvaško-slovenskem klubu, medtem ko je Šušteršič, ki se je med vojno bolj nagibal k politični pasivnosti, zlasti med politiki zunaj Kranjske in pa v državnozborskem klubu močno izgubil na vplivu. Ko so se razblinila upanja v Vrhovno armadno poveljstvo in ko je tudi Stürgkh dal delegaciji Hrvaško-slovenskega kluba, ki je bila pri njem 12. decembra 1915 in od vlade zahtevala prestrukturiranje države, le izmikajoč odgovor, je bilo jasno, da je od državnih vrhov glede uresničitve vsaj omejenih narodnopolitičnih ciljev komaj kaj za pričakovati. Zato je bil postulat tega časa spet opreti se na lastne sile in jih mobilizirati. Tedaj je to pomenilo na eni strani povečana prizadevanja za koncentracijo slovenskih in sploh južnoslovanskih strank v Cislajtaniji, z ciljem osnovati državnozborski klub, ki bi vključeval vse južnoslovanske poslance, na drugi strani pa okrepitev stikov s strankami v hrvaškem saboru ter navezavo stikov s Čehi. To uveljavljanje nove politična smeri je sovpadalo tudi z nekaterimi važnimi zunanjimi dejavniki. Najprej je treba omeniti tukaj program zahtev nemških strank, ki je bil objavljen za Veliko noč 1916. Glavne točke teh slovutih »Deutsche Belange« so predvidevale v zunanji politiki tesnejšo povezavo monarhije z Nemčijo, v notranji politiki pa nemščino kot državni jezik in ohranitev dualizma z nemško prevlado v avstrijski polovici monarhije. Da bi se zlomila prekomerna teža nenemških strank v državnem zboru,

⁷⁶ Najvažnejša poročila naj bodo tu navedena: KA, AOK, Nabt. K 1328/1916; Evb. K 5895/1916 (vsebuje natisnjeni poročili: Die politischen Ziele der slovenischen Intelligenz ter Staatsfeindliche Bewegungen in Fiume und Kroatien sowie auf den Inseln im Quarnero); Nabt. K 6724/1916; Evb. K 14313/1916 (o Jegliču); Evb. K 14660/1916 (o Šušteršiču).

⁷⁷ K oceni enega od teh poročil poveljstva Jugozahodne fronte od strani obveščevalne službe AOK (Evb. K 1328/1916) je Conrad – sam »politični« general – 27. januarja 1916 lastnoročno pripisal, da se – na kratko povedano – to poveljstvo preveč ukvarja s politiko. Pridobitev političnih informacij od strani vojaštva naj bi bila le v toliko dovoljena, v kolikor so te informacije za vojskovanje potrebne. Poseganje vojaštva v kompetence policije in v sfero notranjepolitične uprave naj se opusti.

⁷⁸ Končno poročilo Andrejke 6. junija 1916 (Nabt. K 13525/1916) je obveščevalna služba AOK vzela na znanje le še kot eno od različnih mnenj in 5. septembra 1916 je bila vsa zadeva v Evidenzbüroju dana ad acta.

⁷⁹ JD, 27. januarja 1916. Krek je imel sicer februarja 1916 po naročilu nekega kluba okrog tedanjega finančnega ministra Ernsta von Koerberja, ki se je zavzemal za aneksijo Srbije, sondirajoče pogovore v Zagrebu. Prim. Pleterski, Prva odločitev 70, 282.

Slika 8: Kult Franca Jožefa so tudi Slovenci gojili. Patriotična slovenska razglednica, izdana 1916, iz serije »Vojska v slikah« (števil. 112). Narisal Maksim Gaspari, založba »Ilustr. Glasnika« v Ljubljani. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

naj bi dobila Galicija poseben položaj in se izločila iz ožje zveze avstrijskih dežel, ravno tako kot Dalmacija, ki naj bi bila priključena Hrvaški. Nasprotno pa ne bi smelo priti slovensko območje na noben način v južnoslovanski kompleks, ker bi avstrijsko gospodarstvo moralo obdržati prosto pot do Jadranskega morja. Slovenska ozemlja naj bi bila v najboljšem primeru vodena kot področje z mešanim jezikom ter z nemščino kot državnim jezikom⁸⁰ in torej niti ne bi dobila narodne avtonomije v okviru kronovin.⁸¹ Upravičeno s strahom pričakovani oktroi teh v nemških velikonočnih zahtevah predvidevanih ustavnih sprememb – ministrska predsednika Ernst von Koerber in Heinrich Clam-Martinic sta ga nameravala uresničiti – je potem kot Damoklejev meč visel nad slovensko politiko vsaj do aprila 1917.⁸²

Še močnejši impulz je slovenska politika dobila iz notranjepolitične cezure jeseni 1916, ki sta jo povzročila umor ministrskega predsednika Stürgkha 21. oktobra 1916, ki je bil poosebljenje vojnega absolutizma, in čez mesec dni smrt starega cesarja Franca Jožefa, ki

⁸⁰ Prim. Paul Molisch, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von den Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie* (Jena 1926) 239–242.

⁸¹ V anketi revije *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* jeseni 1916, objavljeni v tematskem zvezku »Länderautonomie« (letnik 3, zv. 1–2, Wien 1916), se je sekcijski šef Žolger izrekel za ohranitev historičnih dežel, ki bi pa morale biti reformirane tako, da bi bile nosilci samouprave novoustanovljena nacionalna okrožja. Zastopniki Nemcev v alpskih deželah pa so se v tem zvezku zavzemali za taka okrožja samo v deželah češke krone, ne pa v deželah, kjer so živeli Slovenci, tam naj bi ostala zavarovana nemška posest.

⁸² Sredi aprila 1917 je cesar pojasnil Clam-Martinicu, da zaradi zunanjepolitičnih ozirov (ruska revolucija) oktroi ni več mogoč. Prim. Max Höglinger, *Ministerpräsident Heinrich Clam-Martinic* (Graz-Köln 1964) 148.

Slika 9: Cesar Karl I. (IV.) (1887–1922) v ornatu ogrskega kralja. Razglednica poslana na dan kronanja 30. decembra 1916 v Budimpešti. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

je poosebljal trdnost in obstoj monarhije. Oba dogodka sta napovedovala začetek novega časa in vzbudila upanje, da bo pričakovano ponovno zasedanje državnega zbora sprostilo notanjepolitično življenje. Nemajhna upe je stavila slovenska politika v mladega cesarja Karla, ki je v svojem manifestu ob prevzemu prestola izrecno izrazil tudi voljo po čimprejšnjem miru.⁸³ Mnogo manj pa je slovenskim politikom ustrezalo, da je cesar že prvi dan svojega vladanja, ko ga je z laskanjem omrežil ogrski ministrski predsednik István Tisza, obljubil, da se bo kolikor mogoče hitro dal kronati za ogrskega kralja.⁸⁴ S kronanjem 30. decembra 1916 pa je bila povezana obljuba, da bo varoval integriteto dežel krone Sv. Štefana, kar je pomenilo podaljšanje dualističnega sistema, ki so ga južni Slovani v obeh polovicah monarhije odklanjali. S tem si je Karl od vsega začetka zapravil opcijo za državno reformo celotne monarhije.

Že dober mesec prej, 28. novembra 1916, je prišlo do pomembnega zasedanja Hrvaško-slovenskega kluba, kjer sta dominirala Korošec in Krek in na katerem se je že pokazala nova usmeritev slovenske politike. Sklenjeno je bilo, da je potrebna koncentracija južnoslovanskih

⁸³ Manifest »An meine Völker!« z dne 21. novembra 1916 je objavljen v Erich Feigl, Karl I. Ein Leben für den Frieden seiner Völker (Wien-München 1990) 86.

⁸⁴ Arthur Polzer-Hoditz, Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs (Wien 1929; ponatis 1980) 168–169 [Polzer-Hoditz].

političnih sil v Cislajtaniji – predvsem naj bi za sodelovanje v Hrvaško-slovenskem klubu pridobili slovenske liberalce – in načrtovano je bilo, sicer proti volji Šušteršiča, sodelovanje s Čehi,⁸⁵ ki ga je Krek že iniciral. Predvsem pa je bila zopet oživiljena glavna točka klubovega programa, namreč storiti vse potrebno za »združitev skupnega hrvaško-slovenskega naroda pod žezlom Habsburžanov«.⁸⁶

V pričakovanju kronanja cesarja Karla za ogrskega kralja, ki je, kot rečeno, pomenilo nadaljevanje dualizma, je Hrvaško-slovenski klub poskušal kratkoročno preusmeriti svojo politiko celo v posebno subdualistično rešitev južnoslovanskega vprašanja, in sicer naj bi se južnoslovanska ozemlja Cislajtanijske, to so slovenske pokrajine ter Istra in Dalmacija, združila s Hrvaško (in Bosno in Hercegovino) v poseben del krone Sv. Štefana. Kot je bilo že poudarjeno, so Slovenci na vsak način hoteli priti v južnoslovansko skupino, ker so se bali, da bodo sicer morali ostati pod nemško dominacijo v Cislajtaniji.⁸⁷ Zato sta Krek in Korošec odpotovala v Zagreb in skušala stranke hrvaškega sabora pridobiti za subdualistični koncept in pa za to, da bi ta koncept prišel tudi v predvideno saborsko addresso novemu ogrskemu kralju. Vendar sta uspela le pri Starčeviću Stranki prava in pa pri Stjepanu Radiću, ne pa pri frankovcih in predvsem ne pri najmočnejši stranki v saboru, pri Hrvaško-srbski koaliciji, ki je še dolgo časa sploh odklanjala vključitev Slovencev v kakršnokoli jugoslovansko rešitev.⁸⁸

Slovenska politika je takrat še trdno računala na obstanek monarhije in zvestoba habsburški dinastiji je bila še vedno samoumevna. To se je pokazalo tudi, ko so vodilni slovenski politiki januarja 1917 na zahtevo zunanjega ministra Ottokarja Czernina podali izjave lojalnosti, ko je antanta za svoj vojni cilj med drugim razglasila tudi »osvoboditev Italijanov, Slovanov (t.j. Južnih Slovanov), Romunov in Čehoslovakov izpod tujega gospostva«. Govora je bilo v teh izjavah o odločnosti »ostati zvesti in vdani monarhiji in habsburški hiši tudi v stiski in smrti« (Korošec)⁸⁹ in o »neusahljivi ljubezni in nezlomljivi zvestobi dednemu vladarju habsburške dinastije« (Šušteršič).⁹⁰ Te prisage zvestobe pa vendar niso pomenile odpovedi narodnopolitičnim zahtevam Slovencev nasproti državi.⁹¹ Svetovnopolitična dogodka spomladi 1917 – revolucija v Rusiji in vstop ZDA v vojno – z dvema temeljnima idejama: nova demokracija in pravica narodov do samoodločbe, sta pospešila, oziroma celo naravnost zahtevala poudarjeno artikulacijo teh narodnopolitičnih teženj. Kot se je Korošec kasneje spominjal, se je po vstopu ZDA v vojno, s katerim je postala zmaga centralnih sil zelo malo verjetna, Slovincem odprla druga politična opcija. Doslej prvi in edini: kaj bi lahko pričakovali od reform države s strani cesarja in dunajske vlade, se je zdaj pridružila druga, namreč, kaj bi habsburški Južni Slovani lahko dosegli na mirovni konferenci. Korošec: »Od tistega časa je bila naša politika svestno drugače usmerjena.«⁹²

⁸⁵ Krek je že junija 1916, ko je bil na zdravljenju v Poděbradu, navezal stike s češkimi politiki, ki so kasneje privedli do sodelovanja Hrvaško-slovenskega kluba z enotnim češkim parlamentarnim klubom. To je bil Český sváz, ustanovljen 18. novembra 1916. V pogovorih s Čehi, ki so imeli bistveno boljše zveze z emigracijo kot pa Južni Slovani, je Krek dobil bolj jasno sliko o političnem položaju v Evropi. Prim. Lukan, Krek I, 205–206.

⁸⁶ Pleterski, Prva odločitev 83–86, Bister, Korošec 192–193.

⁸⁷ Koroščevo predavanje 220.

⁸⁸ Pleterski, Prva odločitev; Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs, II, ed. Fritz Fellner (Graz-Köln 1954) 177 [Redlich II]. Hrvaško-srbska koalicija, ki jo je vodil Svetozar Pribičević in ki je vladala na Hrvaškem, je bila sicer skrivaj v taboru monarhiji sovražnega jugoslavizmu, toda na zunaj je do začetka oktobra 1918 zastopala dualizmu zavezano politiko.

⁸⁹ Iz izjave Korošca, ki jo je ta poslal 19. januarja 1917 v imenu Hrvaško-slovenskega kluba ministrskemu predsedniku Stürgku. Reinhold Lorenz, Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie (Graz–Wien–Köln 1959) 303. Autor pomotoma navaja, da je bilo Koroščevo pismo naslovljeno na zunanjega ministra Ottokarja Czernina. Prim tudi Bister, Korošec 198.

⁹⁰ Iz Šušteršičeva pisma Stürgku dne 22. januarja 1917. Prav tam.

⁹¹ Ingeborg Meckling, Die Außenpolitik des Grafen Czernin (Wien 1969) 59; Pleterski, Prva odločitev 87–95.

⁹² Koroščevo predavanje 224.

Medtem so se nadaljevale priprave na združitev vseh južnoslovanskih državnoborskih poslancev, pri čemer je bil posebno zaslužen Krek. Številni razgovori – posebno vlogo je pri tem imel razgovor Kreka in Vjekoslava Spinčiča z dalmatinskima srbskima poslancema Josipom Smodlako in Melkom Čingrijom v začetku maja 1917⁹³ – pa so privedli tudi do tega, da so politiki VLS vse bolj potisnili v ozadje hrvaško državno pravo kot bistveni element pri reševanju južnoslovanskega vprašanja, v ospredje pa postavljali narodni princip in pri tem sprejeli tudi Srbe kot enakopraven dejavnik brez kakršnihkoli državnopravnih omejitev.⁹⁴

Svoje narodnopolitične želje so Slovenci lahko prvič predstavili novemu cesarju 21. maja 1917, ko je cesar v okviru konzultacij z vodilnimi politiki strank pred ponovnim zasedanjem državnega zbora sprejel tudi predstavnike Hrvaško-slovenskega kluba (Korošca, Kreka, Šušteršiča, Pogačnika in Spinčiča). Zahtevo po »skupni jugoslovanski provinciji« v monarhiji⁹⁵ je načel Šušteršič. Cesar se je le smehljaj in rekel »ja, ja«, kot da o tem noče govoriti, in je začel hvaliti hrabrost in zvestobo južnoslovanskih vojakov. Potem pa je menil, da si niti v sanjah ni mogel predstavljati, da se bodo ravno med Južnimi Slovani lahko našli ljudje, ki so bili pripravljeni izvesti atentat na Franca Ferdinanda, prijatelja Južnih Slovanov. Šušteršič je hitel pojasnjevati, da je hotel Franc Ferdinand »okrepiti naš del (naroda) proti propagandi od zunaj, a tej so atentatorji pripadali.«⁹⁶ Kljub temu nekoliko mučnemu trenutku je mladi cesar na sogovornike napravil simpatičen vtis in Korošec je kasneje poudaril, da so bila od takrat dalje – drugače kot za časa Franca Jožefa – slovenskim politikom vrata na cesarski dvor vedno odprta.⁹⁷ Slovenec, organ SLS, pa je malo patetično komentiral to avdienco z besedami: »Prvič se je zgodilo, odkar Avstrija stoji, da je cesar poklical k sebi zastopnike hrvaško-slovenskega naroda in se ž njimi razgovarjal o političnem položaju. To dejstvo je zgodovinskega pomena in kaže, da je cesar Karl zavrgel stare navade, ki so se bile pred njim ustalile na cesarskem dvoru in ki niso bile v korist ne države in ne našemu narodu.«⁹⁸

4. Slovenska politika v pričakovanju reforme države

Nova smer v slovenski politiki se je programsko končno pokazala na prvem zasedanju ponovo odprtega državnega zbora 30. maja 1917, na katerem je Korošec, predsednik dan prej ustanovljenega Jugoslovanskega kluba,⁹⁹ ki so ga sestavljali vsi južnoslovanski poslanci Cislajtanije, prebral kasneje tako imenovano majniška deklaracijo. Sklicujoč se na narodni princip in na hrvaško državno pravo (mišljeno le še kot kompromis) je zahtevala združitev vseh ozemelj monarhije, na katerih so živeli Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom Habsburžanov.¹⁰⁰ Ta »državnopravna« izjava je pomenila novo etapo v slovenski

⁹³ Prim. Zapisi Dra Josipa Smodlake (Zagreb 1972) 54–55 (Krekova »klein-čorba«).

⁹⁴ Pleterski, Prva odločitev 114; Lukan, Krek I, 210.

⁹⁵ JD, 29. maja 1917.

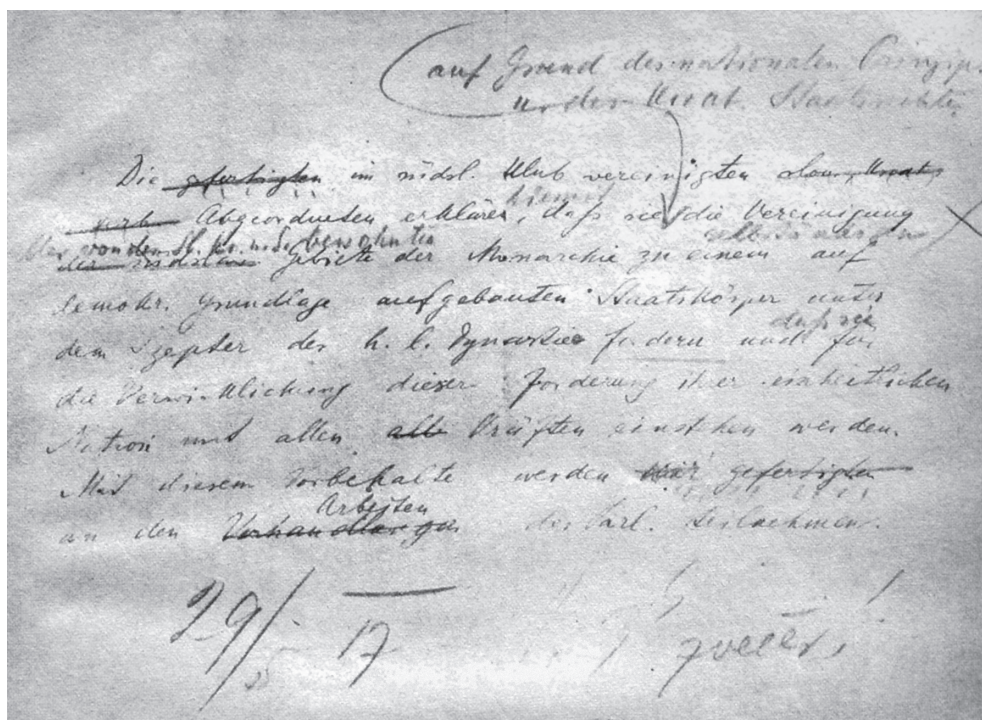
⁹⁶ Glavni vir za to avdienco je Spinčičev spominski zapis. Pleterski, Prva odločitev, str. 110–111 (citati), prim. tudi JD, 28. maja 1917 (poročilo Šušteršiča Jegliču o avdienci) ter Dolenec, Razvoj 170–171; Bister, Korošec 209.

⁹⁷ Koroščevo predavanje 222.

⁹⁸ Slovenec, 29. maja 1917, članek: Hrvaško-slovenski politiki pred cesarjem in nova ustavna doba.

⁹⁹ Jugoslovanski klub je dobil svoje ime na omejenem razgovoru s Smodlako, in sicer z zavestno paralelo z Jugoslovanskim odborom v Londonu Prim. Pleterski, Prva odločitev, str. 114.

¹⁰⁰ Sten. Prot. HA, 22. Session, 1. Sitzung (30. 5. 1917), 34. Tekst v slovenskem prevodu: »Podpisani poslanci, ki so združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, združijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodarstva tujcev in osnovano na demokratični podlagi. Za uresničenje te zahteve enotnega naroda bodo zastavili vse moči. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.« Vasilij Melik, Ferdo Gestrin, Slovenska zgodovina od koncov do 1918 (Ljubljana 1966) 331.

Slika 10: Sprednja stran osnutka Majniške deklaracije. Ilustrirani Slovenec», št. 25, z dne 14. 6. 1925.

politiki. Hrvaško-slovenska osnova je bila z vključitvijo Srbov razširjena na jugoslovansko, in sicer v povsem unitarističnem smislu, ker govori deklaracija o »enotnem narodu« (Slovenec, Hrvatov in Srbov).¹⁰¹ Podobno kot istočasna češka (češkoslovaška) deklaracija¹⁰², je bila jugoslovanska deklaracija nedvomno revolucionarno dejanje, ker je obstoječo dualistično ureditev države radikalno stavila pod vprašaj. Ker je tangirala tudi temeljne nemško-avstrijske interese – prost dostop do Jadrana – je bilo jasno, da jo bo ta stran odklonila. Politiki VLS so s habsburško klavzulo gotovo mislili resno, vendar ne več vsi člani parlamentarnega kluba. Čeprav je Jugoslovanski klub lahko zastopal le Južne Slované Cislajtanijske, si je lastil pravico govoriti v imenu vseh Južnih Slovanov v monarhiji. Pristanek k jugoslovanski politiki Jugoslovanskega kluba pa je obstojal v tem času pri odločilnih južnoslovanskih grupacijah v Translajtanijski le v skromnem obsegu. Samo že omenjena Starčevićeva stranka prava, Stjepan Radić in pozneje tudi nekateri zastopniki predsedstva bosansko-hercegovega deželne zbornice so manjniško deklaracijo pozdravili, na soglasje Hrvaško-srbske koalicije pa je Jugo-

¹⁰¹ Poglavitni vzrok za to žrtvovanje slovenske nacionalne individualnosti v prid enotnemu jugoslovanskemu narodu leži v glavnem v bojzni Slovencev, da bi ostali prepuščeni nemški nadvladi v Cislajtanijski. Zato hočejo priti na vsak način v jugoslovanski sklop, ki naj bi bil veliki jugoslovanski narod, kateremu pripadajo tudi Slovenci.

¹⁰² Deklaracija enotnega češkega zastopstva v državnem zboru, Češkega svaza, je zahtevala na razvalinah dualizma »združitev vseh plemen češkoslovaškega naroda v demokratično državo« v okviru habsburško-lotarinske monarhije, ki naj bi se preoblikovala v »zvezno državo svobodnih in enakopravnih držav«. Prim. Jan Galandauer, Die Slowaken in den tschechischen politischen Programmen. Zum Hintergrund der Erklärung des Tschechischen Verbandes (Český svaz) vom 30. Mai 1917 im österreichischen Reichsrat, v: Österreichische Osthefte 36 (1994) 727–740, tu 737.

slovanski klub, če odmislimo posamezne disidente v koaliciji, moral čakati vse do začetka oktobra 1918.¹⁰³

Avtorji majniške deklaracije še niso mogli slutiti, kakšen razmah bo ta izjava povzročila v jugoslovanskem gibanju, še posebej med Slovenci, razmah, ki ga je sicer sprožila šele ljubljanska izjava z dne 15. septembra 1917, iniciirana od škofa Jegliča, v kateri je bil program majniške deklaracije kombiniran s papeževim pozivom za mir in v kateri se celo že omenja »načelo samoodločbe narodov«.¹⁰⁴ »Narod je« – tako Korošec – majske izjavo »zgrabil kot formulo, ki jo sme širiti«¹⁰⁵. Pač pa majniške deklaracije dolgo niso resno jemali cesar in njegove vlade in tudi niso spoznali njene rušilne moči. Cesar je v prestolnem govoru 31. maja 1917 poudaril, da si želi vladati »v smislu ustavne ideje« in »v duhu prave demokracije«, ni se pa direktno dotaknil državnopravnih izjav. Izrazil je le upanje, da naj bi poslanci skupaj z njim ustvarili razmere, ki naj bi ponujale več možnosti za svoboden nacionalni in kulturni razvoj »enakopravnih narodnih plemen«. Ministrski predsednik Clam-Martinic, ki so mu slovenski poslanci še pred zasedanjem državnega zbora na dveh pogovorih še posebej položili na srce rešitev južnoslovanskega vprašanja,¹⁰⁶ je poskrbel, da cesarjevih besed niti ni bilo mogoče razumeti kot obljubo narodne avtonomije.¹⁰⁷ Kljub temu je Korošec v svoji parlamentarni repliki na prestolni govor (in na prazno vladno izjavo ministrskega predsednika) našel pohvalne besede za cesarja, pri čemer je poudaril cesarjevo prizadevanje za mir. Ostro pa je potem kritiziral politično preganjanje Slovencev ob začetku vojne, ki bi ga bilo treba preiskati. Kot predstavnik »jugoslovanskega naroda« (unitaristična koncepcija) je še enkrat povzel temeljne točke majniške deklaracije: Južni Slovani se hočejo združiti v »svobodni državi te monarhije in te dinastije, brez nadvlade tujcev«. V tej zvezi je spregovoril tudi o ruski revoluciji, ki jo je treba pozdraviti, vendar pa ne tako, kot to počne vlada, ki jo pozdravljala le zato, ker je pretresla sovražnikovo moč. Veliko bolj bi bilo treba pozdraviti revolucijo zato, ker je prinesla novega duha svobode, tudi pravico do svobodne samoodločbe narodov, o čemer pa avstrijska vlada ne hoče nič slišati.¹⁰⁸

Korošec je malo kasneje narodnopolitična stališča Jugoslovanskega kluba lahko predstavil cesarju osebno. Ko je bila vlada Clam-Martinica na vrhuncu krize, ker si ni mogla pridobiti večine za proračunski provizorij, ga se cesar 21. junija 1917 sprejel v avdienco.¹⁰⁹ Cesar ga je vprašal, če bi bili Južni Slovani pripravljeni podpreti vlado, nakar mu je Korošec odgovoril: Jugoslovanski klub bo proti Clam-Martinicu med drugim tudi za to, ker ta noče popraviti krivice, ki je nastala s političnimi preganjanji ob začetku vojne. Narode je prizadel tudi s poskušanim

¹⁰³ Medtem ko je Starčevićeva stranka prava na zasedanju Sabora 5. junija 1917 majniško deklaracijo pozdravila, jo je Hrvaško-srbska koalicija naslednjega dne zavrnila. Prim. Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svetskom ratu. Hrvatsko-srpski odnosi* (Zagreb 1989) 109–111.

¹⁰⁴ Ljubljanska izjava izpove, da »svobodo in edinstvo« Slovencev, Hrvatov in Srbov zagotovi in ohrani le »samostojna in na načelu samoodločbe narodov zgrajena jugoslovanska država pod žezlom habsburške dinastije«. Tekst ljubljanske izjave v Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918* (Zagreb 1920) 102–103 [Šišić, *Dokumenti*]. Prim. tudi Pleterski, *Prva odločitev* 141–144; Bister, Korošec 249–250.

¹⁰⁵ Koroščevo predavanje 222.

¹⁰⁶ Razgovora Hrvaško-slovanskega kluba s Clam-Martinicem sta bila 7. marca in 22. maja 1917. Prim. Bister, Korošec 200–202; Pleterski, *Prva odločitev* 106.

¹⁰⁷ Pleterski, *Šušteršić* 389.

¹⁰⁸ Sten. Prot. HA, 22. Session, 1. Sitzung (12. 6. 1917).

¹⁰⁹ Spinčičev zapis Koroščevega poročila o pogovoru s cesarjem v Pleterski, *Prva odločitev* 290; prim. tudi Koroščevo predavanje 222. Sicer je to edina avdiencia slovenskih politikov pri cesarju Karlu, za katero obstaja Karlov lastnoročni zapis. Iz tega se da razbrati, kaj je bilo za cesarja najpomembnejše pri tej avdienci, namreč vprašanje demisije vlade Clam-Martinica, medtem ko za Korošca mnogo bolj važno vprašanje reforme države na podlagi majniške deklaracije sploh ni omenjeno. Kaiser Karl. *Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente*, ed. Erich Feigl (Wien 1987) 151–152 [Karl – *Aufzeichnungen*].

Slika 11: Grof Heinrich Clam-Martinic (1863–1932), avstrijski ministrski predsednik od 20. 12. 1916 do 22. 6. 1917. Fotografija iz knjige: Polzer-Hoditz, med 224 in 225.

oktroijem (nemških zahtev) in se je v vladni izjavi izrekel za centralizem, ne da bi narodni program Jugoslovanskega kluba vsaj z besedo omenil. »Clam-Martinica ne moremo podpirati, ker nima programa, ki bi se približeval naši deklaraciji«. ¹¹⁰ Zdaj bi bil primeren trenutek za ukrepanje, stranke bi bile kooperativne. Zato bi bil nujen nov ministrski predsednik, splošna amnestija (za politične zapornike) in ustrezno sestavljena vlada, v kateri bi se zrcalila enakopravnost narodov. Jugoslovanski klub stoji na temelju deklaracije in njen program bi okrepil monarhijo, je še poudaril Korošec. Cesar je Korošču zagotovil, da je jugoslovanska izjava z dne 30. maja pustila najboljši vtis. To, na zelo splošen način izraženo pohvalo je mogoče pripisati pač le habsburški klavzuli v majniški deklaraciji, pred njeno radikalno vsebine pa je cesar morda zatisnil oči, vsekakor pa je ni hotel obravnavati. Cesar je potem obljubil, da bo Clam-Martinica zamenjal in imenoval novega ministrskega predsednika, o katerem upa, da bo Jugoslovanski klub z njim zadovoljen in računa tudi na udeležbo Južnih Slovanov v vladi. Potem je cesar začel govoriti o tistem, kar mu je bilo najbolj na duši: Dobro bi bilo, če bi Jugoslovanski klub glasoval za proračunski provizorij. Korošec je odgovoril, da klub o tem še ni sklepal. Trenutni vladi pa ne bi dal soglasja. Z željo po miru je cesar končal pogovor.

Naslednjega dne je Clam-Martinic odstopil in sestavo nove začasne vlade je cesar zaupal Ernstu Seidlerju, ker se glede vprašanja, katera vlada bi najbolje mogla rešiti predstoječo reformo države – ali državnozborski koncentracijski kabinet vseh narodov, ali mirovna vlada

¹¹⁰ Koroščevo predavanje 222.

Slika 12: Josip vitez Pogačnik (1866–1932), komandant Kranjskih prostovoljnih strelcev in podpredsednik državnega zbora na Dunaju. Slika iz knjige Spominski zbornik Slovenije (Ljubljana 1939) 59.

– ni mogel odločiti, ne personalno in ne programsko.¹¹¹ Kljub temu se je Jugoslovanski klub, nasprotno od Čehov, odločil, da bo glasoval za Seidlerjev proračunski provizorij, »ker ima cesar zaupanje do Jugoslovancev.«¹¹² Potrditev državnih potrebščin monarhije in s tem zaupnica vladi pa se da, kot je dejal Korošec v državnozborni utemeljitvi, »v trdnem prepričanju, da bo tudi država nas potrdila in da pripravljamo vlado, ki bo v svoj program sprejela novo ureditev monarhije.«¹¹³

Cesar je 28. junija povabil Josipa Pogačnika k sebi in ga vprašal, kako si Jugoslovanski klub predstavlja sestavo nove vlade. Pogačnik: V njej bi morali biti zastopani vsi narodi – Jugoslovani zahtevajo resortnega ministra, z ministrom brez portfelja ne bi bili zadovoljni¹¹⁴ – in v program bi morala sprejeti majniško deklaracijo. Cesar sicer majske izjave ni direktno zavrnil, vendar bi morala biti jugoslovanska državnopravna združitev šele »krona vsega« in »delati bi se moralo počasi«.¹¹⁵

Po padcu vlade Clam-Martinica je Jugoslovanski klub resno pričakoval, z njim pa tudi slovensko politično vodstvo, reformo države. Zato je Jugoslovanski klub vstopil tako v ustavni odbor državnega zbora, ki je bil ustanovljen 14. junija, kot tudi v pododbor za pripravo kon-

¹¹¹ Cesar je za takšno vlado predvideval in kontaktiral Josefa Redlicha, Juliusa Meinla, Friedricha Wilhelma Försterja in Heinricha Lammascha. Prim Redlich II, 210–226; Polzer-Hoditz 421–457; Heinrich Benedikt, Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917/1918. Die Bemühungen um einen Verständigungsfrieden, nach Dokumenten, Aktenstücken und Briefen (Graz–Köln 1962) 127–135. V stiku s skupino okrog Meinla in Försterja sta bila tudi Krek in Korošec. Prim. Koroščevo predavanje 224.

¹¹² Koroščevo predavanje 222.

¹¹³ Sten. Prot. HA, 22. Sess., 10. Sitzung (26.6. 1917).

¹¹⁴ Slovenec, 30. junija 1917: Poslanci pri cesarju.

¹¹⁵ Pleterski, Prva odločitev 125–126.

centracijske vlade narodov in je glasoval, drugače kot Čehi, ne le za proračunski provizorij, pač pa tudi za vojne kredite.¹¹⁶ Vsa upanja so slonela na mlademu cesarju, ki so ga imeli, kot je Korošec poudaril v svojem državnozborskem govoru 27. junija 1917, za dejavnika, ki bi zmogel udejaniti federalizacijo monarhije.¹¹⁷ Za znak njegove resne volje po reformah so ocenjevali njegovo mirovno prizadevanje, njegove zasluge za ponovno sklicanje državnega zbora, njegovo ponovno vzpostavitev popolnega ustavnega stanja,¹¹⁸ njegov odlok o splošni politični amnestiji 2. julija 1917 in končno njegova prizadevanja za koncentracijsko vladno, do česar pa potem ni prišlo zaradi Karlove lastne neodločnosti.

Ali je imel ugledni italijanski zgodovinar Leo Valliani prav s svojo sodbo, da je junija/julija 1917 bila še dana zadnja možnost za rešitev habsburške monarhije na podlagi federalistične preosnove cesarstva,¹¹⁹ ostane odprto vprašanje. Morda je cesar Karel tedaj res kratek čas mislil na federalizacijo Avstrije (Cislajtanije). Slavnemu pedagogu Friedrichu Wilhelmu Foersterju, katerega je mislil pritegniti v svojo načrtovano reformno vladno, je govoril o zelo široki narodni avtonomiji ter celo o federativni preureditvi Avstrije¹²⁰ in tudi njegovo stališče do majniške deklaracije, kot se zrcali v pogovoru s Pogačnikom, vsaj kaže v to smer. Toda v osnovi cesarju Karlu ni šlo na področju ustavnih reform – če izvzamemo zadnje tedne države – nikoli za več kot za narodno avtonomijo znotraj kronovinskih meja, in to v soglasju z njegovimi vladami (Clam-Martinic, Seidler, Hussarek). Podobno kot pri zadnjih reformnih predstavah Franca Ferdinanda ni šlo za to, da bi posamezni narodi (Cislajtanije) dobili status zveznih držav, predvidevane so bile za nje le avtonomne regije (okrožja) znotraj še naprej obstoječih zgodovinskih dežel.¹²¹ V tej fazi so Slovenci podobno kot od Franca Ferdinanda tudi od cesarja Karla pričakovali več, kot jim je ta bil pripravljen in tudi zmožen dati. Karel torej ni bil, kot so mu kasneje pripisovali, že od začetka svojega vladanja za federativno preureditev cesarstva v smislu daljnosežne samostojnosti njegovih narodov; ni načrtoval zvezne države in še manj državne zveze pod vodstvom Habsburžanov.

Ivan Šušteršič je v začetku julija 1918, ko že ni bil več v Jugoslovanskem klubu, trdil, da je dvor pred letom dni – torej sredi 1917, resno mislil na privolitev k Zedinjeni Slovenije. Zato naj bi bila majniška deklaracija dobra politična poteza, ki sicer ne bi prinesla izpolnitve zahtev deklaracije, vendar pa vsaj izpolnitve najnujnejših narodnih zahtev Slovencev, če bi se Jugoslovanski klub resno potrudil za ta kompromis.¹²² Slovenski publicist Fran Erjavec pa je na podlagi informacij tedaj aktivnih slovenskih politikov trdil, da je Jugoslovanski klub tedaj odklonil ponujeno ustanovitev ilirskega kraljevstva, ki bi obsegalo področje Južnih Slovanov

¹¹⁶ Korošec 1925: »To je bilo, kar se nam je najbolj očitalo« (v jugoslovanski javnosti). Proti sta glasovala le dva poslanca Jugoslovanskega kluba: Dalmatinec Ivo Prodan in Slovenec Janez Hladnik, slednji iz krščanskega stališča. Koroščevo predavanje 222–223.

¹¹⁷ Sten. Prot. HA, 22. Sess., 11. Sitzung (27.6. 1917).

¹¹⁸ Paragraf 14 je bil odpravljen in zmanjšane so bile tudi kompetence vojske. Tako je bila junija 1917 odpravljena uredba Franca Jožefa, s katero se AOK in ostale višje komande (n.pr. poveljstvo Jugovzhodne fronte) na področju frontnega zaledja (območje »Armee im Felde«) dobile pooblastila deželnih šefov.

¹¹⁹ Leo Valiani, *La dissoluzione dell' Austro-Ungheria* (Milano 1966) 294–298.

¹²⁰ Friedrich Wilhelm Förster, *Erlebte Weltgeschichte, 1869–1953. Memorien* (Nürnberg 1953) 236–240.

¹²¹ Helmut Rumpler, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Ein letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches* (Wien 1966) 45–46 [Rumpler, Manifest]; isti, *Zur staatsrechtlichen und realpolitischen Bewertung der Reformpläne Seidler-Hussarek-Lammasch 1917/1918*, v: *Mitteleuropa-Konzeptionen* 123–139; Peter Broucek, *Karl I.(IV). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie* (Wien–Köln–Weimar 1997) 174–216; Broucek, *Reformpläne* 111–121; Janko Pleterski, *Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno*, v: *ZČ* 24 (1970) 177–189 [Pleterski, *Slovenci v politiki dunajske vlade*]; članek je objavljen tudi v knjigi Janko Pleterski, *Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju* (Maribor 1981) 228–238.

¹²² Ivan Šušteršič, *Naprej slovenska zastava*. Novice, 3. julija 1918.

v Cislajtitaniji.¹²³ Glede na doslej povedano, in sicer tako z ozirom na cesarjeva stališča kot tudi na stališča Jugoslovanskega kluba, se zdita obe trditvi malo verjetni,¹²⁴ saj je bila junija in julija 1917 povsem jasno vidna pripravljenost Juoslovanskega kluba na kompromis v smislu etapne rešitve južnoslovanskega problema, najprej še v okviru dualizma. Če bi se namreč majniška deklaracija dobesedno tolmačila in če ne bi bilo pripravljenosti Jugoslovanskega kluba na kompromis, potem bi ja bilo sodelovanje v ustavnem odbora, ki naj bi pripravljala samo reformo cislajtanskega ustavnega sistema, nesmiselno. Korošec pa je, kot že rečeno, v razgovoru s cesarjem kritiziral Clam-Martinica z zgovornimi besedami, da ta nima programa, ki bi se »približal« majniški deklaraciji.¹²⁵ Tudi pripravljenost Jugoslovanskega kluba vstopiti v koncentracijsko vlado kaže v smer kompromisa. Če bi torej Jugoslovanski klub v tej fazi dejansko dobil bodisi od cesarja ali od vlade kakšno ponudbo kot Zedinjeno Slovenijo ali Ilirsko kraljevstvo – vse govori zoper – bi se z njo gotovo približe ukvarjal.

Cesarjev reformni koncept se je na koncu izkazal kot mnogo bolj skromen in ga je prvi artikuliral začasni ministrski predsednik Seidler¹²⁶, podaljšana roka cesarja. Ta je 7. julija vodjem parlamentarnih klubov, torej tudi Korošcu, sporočil, da namerava ustanoviti zunajparlamentarno ustavno komisijo, katere cilj naj bi bila ustava za Cislajtitanijo na podlagi narodne avtonomije v okviru obstoječih kronovin. Nekoliko streznen je Jugoslovanski klub ta predlog, ki ni predvideval ne Zedinjene Slovenije, tudi Ilirije ne, kaj šele združitve vseh Južnih Slovanov v monarhiji, gladko odbil. Kljub temu sta se na povabilo predsedstva državnozbornskega Češkega svaza Korošec in Krek 25. julija podala v Prago, da bi na seji Češkega narodnega odbora govorila v prid sodelovanju čeških poslancev v pododboru ustavnega odbora, ki naj bi pripravil vlado narodov. Narodni odbor pa je že pred njunim prihodom v Prago zavrnil sodelovanje v pododboru, ker je bilo njegovo delo omejeno le na avstrijsko polovico monarhije in tako v nasprotju z majsko izjavo Češkega svaza, ki je zahtevala skupno češkoslovaško državo na ruševinah dualizma. Češki tisk je slovenska politika celo obtožil, da sta agenta vlade.¹²⁷ Prizadeta in ne da bi kaj opravila, sta se vrnila na Dunaj. Spoznati sta morala, da se Čehov ne da več pridobiti niti za koalicijsko vlado vseh narodov, v kateri je Jugoslovanski klub videl še nekakšno cesarjevo orodje za vsaj delno reformo monarhije. Prizadetost in streznjenost!¹²⁸ Streznjenje pa tudi v odnosu do cesarja, katerega meje so se začele kazati z neuresničitvijo pravega reformnega kabineta in z nadaljnjim mečkanjem s Seidlerjem.

5. Slovenci v opoziciji in začetek obojestransko (Jugoslovanski klub – cesar/vlada) dvoumne politike

Prišlo je do konsekvenc. Iz strahu, da ne bi izgubili najvažnejšega zaveznika v državnem zboru in pa spoznanje, da so bila upanja v cesarja preoptimistična, se je Jugoslovanski klub pridružil brezkompromisni češki opozicijski liniji. Že 28. julija je Krek v uvodniku v Slovincu proglasil majniško deklaracijo za »minimalno zahtevo Slovencev«. Program je »jugoslovanska

¹²³ Erjavec, Zgodovina 226.

¹²⁴ Igor Grdina ima pričevanja Šušteršiča in Erjavca slejkoprej za upoštevanja vredne, čeprav brez zadostne utemeljitve. Glej njegovo knjigo: Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918 (Ljubljana 2003) 297–298.

¹²⁵ Prim. k temu tudi zadevna, pozneje omenjena Koroščeva razmišljanja na avdienci pri cesarju dne 27. februarja 1918.

¹²⁶ Za Seidlerja obstoja rokopisna disertacija: Christine Kosnetter, Ministerpräsident Dr. Ernst Seidler (Wien 1963).

¹²⁷ Tako n.pr. časopis »Venkov«, organ največje stranke, čeških agrarcev.

¹²⁸ Pleterski, Prva odločitev 131–133.

svobodna združena celota« pod habsburškim žezlom, kompromisna formula »slovenska narodna avtonomija« pa preteklost. »Slovenci se ne čutimo državnopravno več samo Slovence, ampak danes se priznavamo, in sicer ne kot sanjači, ampak kot realni politiki, ki vedo kaj hočejo, za bistven del jugoslovanskega naroda.«¹²⁹ Nato je Korošec 7. avgusta po odklonitvi zaupnih ponudb za sodelovanje Jugoslovanskega kluba v Seiderjevi vladi, javno oznanil, da bi Jugoslovanski klub lahko podprl samo takšno vlado, ki bi v svoj program sprejela tudi majniško deklaracijo. Vzpostavitev narodne avtonomije znotraj deželnih meja ne ustreza stališču Južnih Slovanov.¹³⁰ V intervjuju za Hrvatski dnevnik je Korošec to stališče še podkrepil z apodiktičnim zaključkom: »Kdor ni z nami, je proti nam.«¹³¹ V uvodniku v Slovincu, ki je komentiral odklonilno stališče Jugoslovanskega kluba do Seidlerjeve, pa lahko beremo sledeče pomenljive stavke: »Zahtevamo popolno samoupravo vseh narodno enotnih delov naše domovine. To pa, kar nam nudi vlada, ni niti senca naših zahtev, niti etapa k našemu smotru. Etapa bi kvečjem bilo *Ilirsko kraljevstvo*, združitev vseh južnoslovanskih dežel tostranske polovice: Koroške, Goriške, Trsta, Istre, Dalmacije, Štajerske in Kranjske. In še to bi bilo sprejemljivo le, če bi vlada izrecno izjavila, da tega ne smatra za dovršen razvoj, marveč le za prehod k zedinjenju vseh jugoslovanskih dežel pod habsburško krono.«¹³² Pač pogled nazaj, osvetlitev prejšnjih zamišljenih političnih kombinacij, toda tistega obdobja slovenske politike, ko je bila pripravljena na narodnopolitične kompromise in je temeljila na pričakovanju reforme monarhije, ki bi jo iniciral cesar, je bilo konec.

S tem, da je slovenska politična elita (Jugoslovanski klub) vztrajala pri dobesednem tolmačenju majniške deklaracije, ni ostalo nobene realistične možnosti kompromisa med reformnimi načrti cesarja Karla in dunajske vlade ter narodnopolitičnimi željami Slovencev. Cesar in njegova vlada sta – realistično gledano – Slovincem lahko ponudila pač le upravno avtonomijo v predvidenih narodnih okrožjih v okviru kronovinskih meja. Po parlamentarni poti se kaj več ne bi dalo uresničiti, če sploh, ker je Nemška narodna zveza pristajala sicer na takšno rešitev za Češko, ne pa tudi za dežele s slovenskim prebivalstvom. Nobena cislajtanska vlada ne bi na podlagi veljavne ustave mogla v svojem programu resno upoštevati majniške deklaracije, ki se je dotikala tudi preosnove Translajtanije, ker bi s tem prekoračila svoje kompetence. To je seveda vedel tudi Jugoslovanski klub, ki s tem v bistvu ni več resno pričakoval preustroja monarhije in je pravzaprav čakal le še na konec vojne in s tem povezane možnosti nove ureditve. Majniška deklaracija s svojo habsburško klavzulo se je pri tem izkazala za taktično zelo dobro uporabno politično orodje. Realizacijala majskih izjav – sredi vojne – bi bila možna le z državnim udarom od zgoraj in z ozirom na politični in osebni profil mladega cesarja¹³³ je postalo kmalu vsakemu jasno, da je bilo to prav tako malo za pričakovati kot realizacija reforme

¹²⁹ Avstrijski Slovani. Slovenec, 28. julija 1917. Nepodpisan članek je po stilu gotovo Krekov. Tudi dunajska Reichspost (2. 8. 1917) ga je pripisala Kreku, dunajska Die Zeit (4. 8. 1917) pa je takoj opazila tudi novo interpretacijo majniške deklaracije. – Krek pa si je v tem članku tudi privoščil pikro pripombo na račun nedoslednosti Čehov, ki so se sklicevali istočasno na zgodovinski in nacionalni princip (kot tudi še majniška deklaracija!): »Danes niso več časi, da bi se sklicevali na zgodovinske tradicije, danes treba zgodovino delati. Tudi Čehi bodo morali odnehati od svojega ekskluzivno historičnega pravnega stališča, kot so že to dejansko storili s tem, da reklamirajo zase Slovake in se postavili na stališče načela narodne avtonomije. To zahteva dejanski položaj, to zahtevajo koristi Jugoslovanov, zahtevajo naši skupni avstrijski slovanski interesi.«

¹³⁰ Reichspost, 8. avgusta 1917; Pleterški Prva odločitev 134.

¹³¹ Straža, 7. septembra 1917.

¹³² Jugoslovanski klub proti vladi. Slovenec, 8. avgusta 1917.

¹³³ Kar dobro je v tem oziru karakteriziral cesarja znani zgodovinar Arthur May: »Nezrelemu, mlademu cesarju-kralju Karlu, ki je bil deležen splošnje naklonjenosti, ne da bi imel ustrezne avtoritete, so manjkale naravne vodstvene lastnosti in značajnost, da bi lahko v notranji in zunanji politiki stopil na pota, ki jih je imel čustveno za pravilne. Ker ni bil ne samostojen in tudi ne globoko misleč, sta mu vzela omahovanje glede vprašanja separatnega miru in njegova Hamletu podobna neodnočnost, kar se tiče federalizacije [monarhije], ves ugled [...]« Arthur May, Der Untergang der Monarchie – Wagnis und Deutung, v: Österreich in Geschichte und Literatur 7 (1963) 100.

Slika 13: Udeleženci Krfske konference, katere rezultat je bila Krfska deklaracija 20. julija 1917. V prvi vrsti tretji od leve Ante Trumbić, predsednik JO, četrti Nikola Pašić, predsednik srbske vlade; v drugi vrsti prvi z leve Josip Vošnjak, najbolj vidni slovenski zastopnik v JO. Fotografija v: Dragoslav Janković, *Jugoslovansko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine* (Beograd 1967) med 288 in 289.

monarhije po parlamentarni poti. Cesar pa tudi v nobeni fazi ni bil pripravljen staviti integriteto dežel ogrske krone pod vprašaj. S tem znamenja niso več kazala v smer sodelovanja, pač pa vse bolj v smer konfrontacije. Značilno je, da je zdaj za več kot pol leta prišlo do prekinitve osebnih stikov med cesarjem in vodilnimi možmi Jugoslovanskega kluba.

Tako je Jugoslovanski klub postavil smernice tiste politike, ki je v zadnji konsekvenci vodila v odcepitev Slovencev oz. Južnih Slovanov od monarhije. Očitno je postajalo sozvočje s Čehi usklajene opozicijske politike, ki je postala vse bolj radikalna. Zelo verjetno je na to vplivala tudi krfska deklaracija 20. julija 1917¹³⁴, v kateri je šlo za skupno izjavo srbske vlade in Jugoslovanskega odbora in ki je predvidevala združitev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev pod žezlom Karađorđevićev.¹³⁵ Slovenska politika jo je uporabila za promocijo majniške deklaracije s habsburško klavzulo in je obenem na to opozorila, da bi bili za morebitno protiavtrijsko rešitev jugoslovanskega vprašanja krivi avstrijski državniki sami, ker niso pravočasno upoštevali življenjskih vprašanj avstroogrskih Južnih Slovanov, izraženih v majniški deklaraciji.¹³⁶

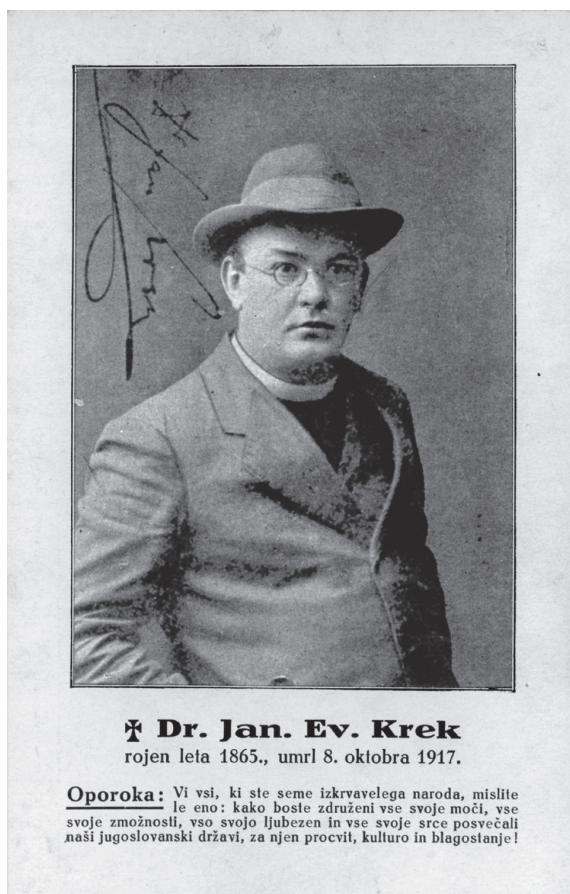
Opozicijske politike Jugoslovanskega kluba ni spremenilo niti dejstvo, da je Seidler v svojo od 31. avgusta 1917 dalje definitivno vlado vzel tudi Slovenca, že omenjenega sekcijskega načelnika in zdaj ministra brez listnice Ivana Žolgerja, sicer prvega in edinega slovenskega ministra v zgodovini habsburške monarhije. Žolger ni mogel ničesar premakniti, vendar je bil vse do svojega odstopa v začetku maja 1918 koristen informant slovenskih politikov, ker je imel dobre stike s cesarjevo pisarno (Arthur Polzer-Hoditz) in s cesarjem samim.¹³⁷

¹³⁴ Janko Pleterski, *Slovenci v politiki dunajske vlade 185*; Dragovan Šepić, *Italija – jug. pitanje 189–238* (poglavje: *Majska deklaracija i Krfska deklaracija*).

¹³⁵ Za krfsko deklaracijo prim. Dragoslav Janković, *Jugoslovansko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine* (Beograd 1967).

¹³⁶ Slovenec, 10. avgusta 1917.

¹³⁷ Prim. n.pr. JD, 1. marca 1918.

Slika 14. Janez Ev. Krek (1865–1917), »oče Majniške deklaracije« in njegova po Alojziju Resu izpričana »oporočka« iz julija 1917. Izredno pogosto poslana razglednica v času deklaracijskega gibanja in tudi še po prvi svetovni vojni. Založba »Ilustr. Glasnika«. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

Radikalizacija glavne slovenske politične smeri se je odrazila tudi v članku, ki ga je v začetku septembra 1917 objavil Krek pod naslovom »Za narodno ujedinjenje« v Hrvatski državi in v katerem je nad vse postavil pravico jugoslovanskega naroda (»enega slovanskega naroda na jugu Evrope«) do lastne države in do narodne samoodločbe »brez ozira na kogar koli«, s čemer je že relativiziral habsburško klavzulo, dal ji je le še pogojno veljavo.¹³⁸ Takrat

¹³⁸ Hrvatska država, 4. septembra 1917 (cenzurirani prevod v Slovincu, 7. septembra 1917). Nekaj poglavitnih stavkov iz tega članka, ki je podpisan z Dr. Ivan Krek in ki ga lahko veliko bolj upravičeno označimo kot Krekov politični testament kot takoimenovano, na propagandnih razglednicah razširjeno in po Alojziju Resu izpričano Krekovo »oporočko«, ki pa od Kreka ni avtorizirana (glej sliko 14): »[...] Pamti Slovenče, Hrvate i Srbine, da si sin jednoga slavenskoga naroda na jugo Evrope, i da si osjećaja toga jedinstva neće uzeti nitko, ako si ga sam uzeti ne daš. [...] Pamti: narodni život bez državnosti je nemoguć. [...] Zato pak: Ujedinjenje, i ujedinjenom narodu jedinstvenu, samostalnu, slobodnu državu!« Nato se je Krek v članku opredelil tudi do habsburške klavzule, ki »nije samo priznanje nego i apel« dinastiji, da ve, da se jugoslovanski narod zadovolji samo s samostojno državo. Ta zahteva pa ni antantna politika, ker je starejša od antante. In takšna stremjenja niso veleizdajstvo. »Ropstvo je veleizdaja«. Zahteve Južnih Slovanov so pravične in v skladu z idejo razvitega, zdravega naroda, uveljaviti pa jih morajo »bez obzira na ikoga«. Članek je objavljen tudi v Pleterski, Prva odločitev 295–296.

je Krek že pričakoval razpad habsburške monarhije. V enem pismu nekaj tednov pred smrtjo je nekoliko melanholično zapisal: »Starega lepega čebrička ne bo več. Škoda zanj, toda vse ne pomaga nič: razvoj zahteva, da se razvije vse po nepopisanih postavah. In razvoj je zahteval, da bo avstrijski čebriček lepega dne razpadel.«¹³⁹ Krekov pogreb v Ljubljani 13. oktobra 1917 se je spremenil v pravo množično manifestacijo za ideje majniške deklaracije in Korošec je svoj govor na grobu kronal s svetopisemskimi besedami: »Levate capita vestra, ecce enim appropinquat redemptio vestra«, in seveda je bilo tu mišljeno narodno odrešenje.¹⁴⁰

Ko je Jugoslovanski klub jeseni 1917 v državnem zboru sklenil glasovati proti proračunskemu provizoriju Seidlerjeve vlade, je bilo to povsem konsekventno. V svojem govoru 19. oktobra je Korošec to utemeljeval s pasivnim in prav sovražnim odnosom vlade do jugoslovanskega problema, rešitev katerega naj bi bila zgodovinska nujnost. In potem njegov namig s kolom: »Če se torej reševanja ne bodo pravočasno lotili odločilni dejavniki te monarhije, ga bo moral vzeti v roke forum zunaj monarhije, kar pa ne more biti ne v njenem interesu in ne v prid presvitle vladarske hiše.«¹⁴¹ Vendar pa se je Korošec očitno čutil dolžnega, da je obvestil cesarja o negativnem votumu Jugoslovanskega kluba. Zato je pisal vodji cesarske pisarne Arthurju grofu Polzer-Hoditzu pismo, v katerem je podčrtal, da je glavni vzrok za tako glasovanje brezbržnost vlade do južnoslovanskega vprašanja in pomanjkanje dobre volje glede poravnave krivic, ki so bile storjene Slovincem s preganjanji ob začetku vojne.¹⁴² Malo prej se je pismeno pritoževal pri Polzer-Hoditzu tudi minister Žolger, tudi on zaradi nerazumevanja in ravnodušnosti, ki jo vlada kaže do najpomembnejšega notranje- in zunanjepolitičnega problema, to je do jugoslovanskega vprašanja, in opozoril je na dejstvo, da se večja število »do kosti lojalnih Južnih Slovanov«, ki glede tega vprašanja, posegajočega v samo srčiko slehernega Južnega Slovana, od Avstrije in od njenih birokratskih voditeljev ne pričakujejo nič več in upirajo svoja upanja le še v antanto, oz. mirovno konferenco.¹⁴³ Cesarju je Polzer-Hoditz izročil Koroščevo pismo, skupaj z lastnim pisnim predlogom, v katerem je pritrjeval Koroščevim obrazložitvam in predlagal cesarju naj z Najvišjim nalogom pooblašča zunanjega ministra, »da z vsemimi avstrijskimi in ogrskimi dejavniki, ki pridejo v poštev, takoj začne stvarna pogajanja o programu rešitve jugoslovanskega vprašanja na podlagi državnopravne združitve Južnih Slovanov znotraj monarhije in s pripravljalnimi ukrepi za uresničitev tega programa še pred sklicom mirovne konference«.¹⁴⁴ Cesar tega nasveta sicer ni upošteval, vendar je nemudoma poslal svojega adjunkta princa Zdenka Lobkowitza h Korošču. Razen tega je pa tudi naročil, da se naj preiščejo pregajanja Slovencev, ki so jih ožigosale interpelacije Jugoslovanskega kluba, kar sta kasneje na kar objektivni način tudi storili ministrska in vojaška komisija.¹⁴⁵ Lobkowitz je Korošča povabil, naj pripravi cesarju spomenico in v njej odkrito pove vse, kar Slovenci in Hrvati zahtevajo, kar pa bi moralo biti v okviru monarhije tudi uresničljivo, z drugimi besedami: manj kot je zahtevala majniška deklaracija. Korošča, ki je bil, kot zgleda, sprva pripravljen ustreči cesarjevi želji in napisati spomenico kakršnekoli vsebine že, so končno Čehi od tega odvrnili. O misiji Lobkowitza je Čehe namreč obvestil tajnik Jugoslovanskega kluba Gregor Žerjav in Korošec je bil nato povabljen v Prago, kjer sta ga mladočeški politik Karel Kramář¹⁴⁶ in predsednik češke

¹³⁹ Naša moč, 1917/1918, št. 48; Lukan, Krek – nac. vprašanje 50–51; Lukan, Krek I, 218.

¹⁴⁰ Slovenec, 15. oktobra 1917. Prim. tudi sliko 21.

¹⁴¹ Sten. Prot. HA, 22. Sess, 32. Sitzung (19. 10. 1917).

¹⁴² Polzer-Hoditz 496–498.

¹⁴³ Prav tam 494–495.

¹⁴⁴ Prav tam 496–498.

¹⁴⁵ Prim. že navedeno izdajo virov Pleterskega, Politično preganjanje.

¹⁴⁶ Kramář je bil zaradi veleizdaje obsojen na 20 let zapora. Amnestija 2. julija 1917 je tudi njemu prinesla svobodo.

Slika 15: Dr. Gregor Žerjav (1882–1929), član vodstva NNS, 1914 in 1915 aretiran in potem konfiniran, 1917 je postal tajnik JK. Album slovenskih književnikov, ed. Janko Šlebinger (Ljubljana s.a.) 118.

tajne politične organizacije »Maffie« Přemysl Šámal seznanila s češkimi političnimi načrti, ki so bili že usklajeni z emigracijo v Parizu in so predvidevali popolno državno samostojnost po pričakovanem koncu monarhije. Korošec se je potem odločil za okrepljeno sodelovanje s Čehi in ni ustregel cesarjevi želji, posredovani preko Lobkowitza.¹⁴⁷ Čehi so s tem še enkrat bistveno vplivali na narodnopolitično orientacijo Slovencev.

Majniška deklaracija je še naprej ostala minimalni program Jugoslovanskega kluba, pri čemer o maksimumu ni bilo rečeno kaj več. Na prelomu 1917/1918 so bili govori in interpelacije jugoslovanskih državnozborskih poslancev vse bolj napadalni in polemični, ne nazadnje tudi pod vplivom ruske oktobrske revolucije z njenimi zahtevami po miru in samoodločbi narodov. Te parole so se odrazile v češki »trikraljevski izjavi« (6. januarja 1918) in pa tudi v januarskem memorandumu Jugoslovanskega kluba (30. januarja 1918), ki je bil namenjen delegatom mirovnih pogajanj v Brest-Litovsku in je predstavil poskus internacionalizacije jugoslovanskega problema v habsburški monarhiji.¹⁴⁸ Korošec je ta memorandum, ki je slonel še na majniški deklaraciji, toda tudi že terjal pravico samoodločbe za Južne Slované, skupaj s spremnim pismom poslal cesarju, vendar odgovora ni dobil.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Milada Paulová, Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovani v letech 1916–1918 (Praha 1968) 340, 565; Pleterski, Prva odločitev 146–148.

¹⁴⁸ Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma, v: ZČ 27 (1973) 55–90.

¹⁴⁹ Bister, Korošec 273.

Slika 16: Deklaracijska razglednica iz leta 1918 (štev. 145). Narisal Maksim Gaspari, založba »Ilustr. Glasnika« v Ljubljani. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

Slovensko politično vodstvo se je torej moralo zavedati, da se bo njeno vztrajanje pri popolni realizaciji majniške deklaracije, kar nista mogla upoštevati ne vlada in ne dvor, končalo v rešitvi, ki jo ni več pričakovalo od habsburške monarhije. Posledice takšne politike se je mnogo manj zavedalo slovensko prebivalstvo, pri katerem je bila zvestoba Habsburžanom globoko zakoreninjena. Zato je bila habsburška klavzula za deklaracijsko gibanje, katerega nosilec je bil Jugoslovanski klub, pospešitelj pa škof Jeglič, še vedno nepogrešljiva, za gibanje, ki je od novembra 1917 z množičnimi zborovanji in zbiranjem podpisov za majniško deklaracijo dobilo na vsem slovenskem ozemlju širok razmah. Bila pa je s tem povezana vsekakor neka dvoumna politika Jugoslovanskega kluba in to tako do slovenskega prebivalstva kot tudi do državnih vrhov. Čistega vina, ki bi realistično pokazal na pričakovani konec tega razvoja, Jugoslovanski klub ni mogel niti ni hotel naliti. Takšna dvoumnost pa je bila tudi na strani cesarja in njegovih vlad. Na eni strani so od Slovencev zahtevali absolutni patriotizem, na drugi strani pa mislili, ne da bi to tudi javno povedali, da ne bo treba resnično upoštevati slovenskih političnih zahtev, izraženih v majniški deklaraciji na široki južnoslovanski osnovi, kaj šele, da bi te zahteve sprejeli za osnovo morebitnih pogajanj. Cesar pa politikom Jugoslovanskega kluba, ki so mu (zlasti Korošec) večkrat citirali majniško deklaracijo in jo označevali kot program, od katerega ne morejo odstopiti, ni nikoli jasno povedal, da zahteve deklaracije niso izpolnjive, čeprav je to vedel. Kako je cesar res sodil o majniški deklaraciji, izvemo iz njegovih lastnoročnih zapiskov, ki so pa nastali šele po vojni, torej post festum. Tam beremo: »Pri politiki Južnih Slovanov je treba ločiti med državami, dinastiji in monarhiji sovražno: Državi sovražna je bila tudi že majniška deklaracija Jugoslovanskega kluba, ki je hotela z raztrganjem

avstrijske državne zveze ustvariti samostojno državo, vendar v mejah monarhije in seveda pod habsburško dinastijo.¹⁵⁰

Nakazane glavne – radikalizirane – smeri slovenske politike, ki je bila skoncentrirana v Jugoslovanskem klubu, od vodilnih slovenskih politikov ni več hotel podpirati le kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič. Že 18. septembra 1917 je, v nasprotju z novo brezkompromisno klubovo linijo, majniško deklaracijo označil za »maksimum«, torej je hotel vztrajati pri prvotni, na etapne rešitve pripravljeni politiki. 3. novembra je potem zapustil klub, skušal razpustiti celo SLS in postal najostrejši kritik politike Jugoslovanskega kluba, kar vlada in cesar nista nerada gledala. Čeravno je bila njegova kritika nekritičnega jugoslavizma, ki naj bi dala klubovi politiki pečat in ki jo je artikuliral v novoustanovljenih listih Resnica in Novice (jugoslovanski unitarizem, neupoštevanje nevarnosti velikosrbstva, podcenjevanje verskega vprašanja v bodoči Jugoslaviji, nezadostno upoštevanje italijanskih aspiracij, izhajajočih iz Londonskega pakta) v veliki meri upravičena, je vedno bolj izgubljal podporo med prebivalstvom, predvsem v teku že omejenega deklaracijskega gibanja, ki je za svoje idole poleg Korošca in Kreka imelo tudi mladega cesarja Karla. Šušteršič je bil končno, očrnjen kot »uskok« in »odpadnik«, povsem izoliran ter je tik pred razpadom monarhije uvidel, da je priporočljivo zapusti Kranjsko, kar je potem tudi storil.¹⁵¹

Njega, Šušteršiča, je cesar Karl sprejel 11. januarja v Laxenburgu v avdienco.¹⁵² Najprej je cesar omenil, da mu je njegov prelom s Korošcem znan in je Šušteršiča pohvalil za njegovo »veliko patriotično dejanje«, to je bila ustanovitev časnika Resnica. Osrednja tema pogovora pa je bilo jugoslovansko vprašanje, pri čemer je cesar takoj na začetku pripomnil, »da ljudstvo, še posebno Slovenci, ni za ustanovitev jugoslovanske države.« Katoliški Južni Slovani bi v tej državi igrali podrejeno vlogo, dominirali bodo pravoslavni Srbi, ki da so dobri trgovci. Temu gledanju je Šušteršič nasprotoval: »Pretežna večina južnoslovanskih narodov in tudi Slovencev z vso odločnostjo hoče združitev južnih Slovanov v lastni državi.« Pri tem je poudaril sorodnost Slovencev in Hrvatov, ki so vendar iste vere in pri katerih bi vrh tega prevladovalo »odločno dinastično mišljenje«. Pravoslavni Srbi Slovincem in Hrvatom seveda ne bi smeli vladati. »Južnoslovanska država bi morala biti tako urejena, da bi bila prevlada katoliškega hrvaško-slovenskega naroda zagotovljena.« Ko je cesar vprašal, po kakšni poti naj bi lahko prišlo do ustanovitve te države, je Šušteršič menil, da so največja ovira pri rešitvi tega vprašanja Madžari. »Če bi se te ovire ne dalo premagati, potem bi se moralo poiskati vsaj neko rešitev znotraj Cislajtanijske.« Tako kot dosedaj namreč ne gre več naprej.¹⁵³ »Veličanstvo, zadnja ura je!«¹⁵⁴ V slovanskih deželah se ne da več vladati kot pred desetimi, dvajsetimi leti ali neposredno pred vojno, »kajti od antante sprožena parola o samoodločbi narodov«¹⁵⁵ je poglajlo korenine povsod. Šušteršič je nato izrazil mnenje, da je potrebno izpeljati »združitev vseh

¹⁵⁰ »Bei der Politik der Südslawen muß zwischen staats-, dynastie- und monarchiefindlich unterschieden werden; staatsfeindlich im Sinne des Kaisertums Österreich war ja auch schon die Maideklaration des Südslawischen Klubs, die, bei Zerreißung des österreichischen Staatsverbandes einen selbständigen Staat, jedoch innerhalb der Grenzen der Monarchie und natürlich unter der Habsburgischen Dynastie, schaffen wollte.« Karl – Aufzeichnungen 159.

¹⁵¹ Pleterski, Šušteršič 383–448.

¹⁵² Nedatirani Šušteršičev zapis po spominu. Šušteršičev fond v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, citiran v Rahten, Avstrijakant 202–204; prim. tudi Šušteršič, Moj odgovor 52.

¹⁵³ Citirano po Rahten, Avstrijakant 202.

¹⁵⁴ Šušteršič, Moj odgovor 92.

¹⁵⁵ Šušteršič je svoje stališče glede samoodločbe narodov definiral v prvi številki Resnice (22. decembra 1917). V uvodniku »Naš program« je zapisal: »Sicer pa bodemo varovali svobodo naroda do samoodločbe v duhu prave in lojalne demokracije, v neomajni zvestobi do našega cesarja.« Torej ne absolutna samoodločba, kot se zrcali v citiranem Krekovem članku, pač pa pogojna, od zvestobe do vladarske hiše odvisna samoodločba! Šušteršič ji je ostal zvest do konca monarhije.

Slika 17: Ernst von Seidler (1862–1931), od 24. junija 1917 do 23. julija 1918 avstrijski ministrski predsednik. Fotografija, fotograf J. Harkány, Dunaj, 1917. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

južnoslovanskih področij Cislajtanijske enotne upravne oblasti, od Dalmacije preko Kranjske, Istre, Goriške-Gradišanske, vključno s Trstom, do južne Štajerske in južne Koroške, pod imenom »Ilirija« in z ilirskim državnim namestništvom v Ljubljani. V tej administrativni enoti bi bila tudi zagotovljena hrvaško-slovenska prevlada nad srbsko manjšino. Cesar se ni izrazil ne za ne proti.¹⁵⁶

Zdi se, da je cesar hotel zvedeti, kaj Jugoslovanski klub meni o cislajtanski »Iliriji«, ker je namreč 30. januarja 1918 predsednik vlade Seidler, zvesti sluga svojega gospodarja, to vprašanje dal na dnevni red pogovora z delegacijo Jugoslovanskega kluba, ki jo je vodil Korošec. Seidler je uvodoma vprašal, kakšen je program kluba in dobil odgovor, da je to še vedno majniška deklaracija, »nič več in nič manj.« Ko je svoje sogovornike še povprašal, če njeno uresničitev še vidijo v monarhiji in pod habsburško hišo, so mu odgovorili: »Mi že še, morda kot zadnji«, saj narod umira od gladi in bi se lahko uprl, tako da pride potem celo do politične revolucije. Seidler je na to pojasnil, da z Madžari o takšni preosnovi monarhije, kot jo namerava Jugoslovanski klub, niti govoriti ni mogoče. Ob tej priliki pa se je dotaknil šibke

¹⁵⁶ Rahten, Avstrijakant 202–203. Cesar je imel le pomisleke glede južne Koroške, kajti tu naj bi bila samo ena zagozda (Ziljska dolina) slovenska. Šušteršič mu je upravičeno oporekal: »Veličanstvo tu ni pravilno informirano. V glavnem je celotna dežela južno od Drave slovenska. Priznam, da so ti Slovenci delno germanizirani, delno gredo kot takojimenovani Nemcem prijazni Slovenci pod gospodarskim in političnim pritiskom z vladajočo stranko. Toda vsi se bodo ponovno narodno zavedli, kakor hitro bodo združeni z velikim nacionalnim telesom.« V razgovoru o vprašanju obnove Kraljevine Srbije se je Šušteršič izrekel »za avstro-srbsko rešitev južnoslovanskega vprašanja, za združitev vseh Srbov v okviru monarhije«. To bi bila po njegovem mnenju tudi »najboljša rešitev balkanskega vprašanja«.

točke kluba: Opozoril je na to, da so tudi frankovci,¹⁵⁷ (škof Josip) Stadler¹⁵⁸ in vladajoča Hrvaško-srbska koalicija proti taki rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Zastopniki Jugoslovanskega kluba so se branili: »Stadler hoče isto kot naša deklaracija, samo v drugi obliki, tudi frankovci so v bistvu za stvar, toda njihovi voditelji hočejo priti na vladu, zato bi kadri vse počeli in služili Madžarom, samo da bi prišli na oblast, od koalicije pa je osem tajno na naši strani, vendar zanje še ni nastopil trenutek, da to javno povedo. Toda narod je tako v Hrvaški-Slavoniji, Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, Istri kot tudi v slovenskih deželah ves zato.« Seidler je bil nejeveren: »Toda Hrvati in Srbi so si bili vendar vedno nasprotniki, mrzijo se in nočejo sodelovati.« Zastopniki kluba optimistično: »To je enkrat bilo [...], vojna je vse izravnala [...].« Nato je Seidler povprašal po možni etapni rešitvi južnoslovanskega vprašanja, ki bi najprej predvidevala združitev cislajtanskih Južnih Slovanov (tu je vprašal cesar!). To pa je delegacija kategorično zavrnila. Njena deviza je: »Vse ali nič«. Nobene rešitve v okviru dualizma! Predstavniki kluba so celo govorili o možnosti enostranske razglasitve zedinjenja in neodvisnosti južnoslovanskih dežel monarhije v primeru tihega pristanka cesarja, ki ne bi smel dati povelja armadi, da bi z orožjem nastopila proti Južnim Slovanom.¹⁵⁹

Povsem torej v tem času cesar še ni bil izključen iz razmišljanj in upanj slovenskih političnih elit. Premisleke se da pojasniti, če uvrstimo slovensko narodno vprašanje v širši okvir številnih nerešenih vprašanj monarhije in če upoštevamo tudi takratno stanje na bojiščih, ki je bilo za centralne sile bolj ali manj ugodno. Za Avstro-Ogrsko je bil to čas, ki je vsaj v vojaškem oziru obetal optimizem, saj je bil to čas po zmagoviti 12. soški bitki konec oktobra/začetka novembra 1917 in po dejanskem izpadu Rusije iz antante po zmagi oktobrske revolucije. Stanje pa tudi diplomatsko ni bilo povsem neugodno, namreč po govoru britanskega premierja Davida Lloyd-Georga 5. januarja 1918 o vojnih ciljih antante in po objavi 14. točk ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona 8. januarja 1918: V obeh primerih je bila sicer zahtevana pravica za svoboden avtonomen razvoj avstro-ogrskih narodov, zahtevano pa ni bilo razbitje monarhije. To je bil torej čas, ko sta cesar in njegova vlada glede ohranitve oblasti lahko še z zaupanjem zrla v bodočnost, če zanemarimo zelo slabo stanje oskrbe v državi ter vojno utrujenost in tudi protivojno razpoloženje precejšnjega dela njenega prebivalstva.

Ker se je deklaracijsko gibanje na slovenskem območju vedno bolj širilo, so Nemci s tega področja hoteli poslati deputacijo cesarju, ki bi izposlovala odločno cesarjevo nastopanje zoper to gibanje. Korošec je zato od cesarja 12. februarja 1918 pismeno zahteval, da naj Nemce, konkretno je šlo za Nemce iz Spodnje Štajerske,¹⁶⁰ ne sprejme v avdienco, ker da gre za prav tiste ljudi, ki so na začetku vojne sodelovali pri preganjanjih Slovencev, poleg tega bi lahko cesarjevo avtoriteto izrabili proti gibanju, ki sloni na deklaraciji 30. maja 1917, »v kateri so zakonito izražena naša prizadevanja za lastno državo«. Korošec je potem majniško deklaracijo v celoti navedel – habsburška klavzula je imela svojo vrednost! – ter skušal cesarju dokaj

¹⁵⁷ Čista stranka prava, imenovana po voditelju Josipu Franku tudi frankovci, je zastopala hrvaško antisrbsko in ultrapatriotično stališče, ki je bilo podobno politiki Ivana Šušteršiča pri Slovencih. Prim. Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb 1973) 413–414.

¹⁵⁸ Vrhbosenski nadškof Josip Stadler je 16. novembra 1917 podpisal izjavo, ki je odklanjala majniško deklaracijo (objavljena 20. novembra 1917 v Hrvatskem dnevniku). O politični usmeritvi Stadlerja med prvo svetovno vojno glej Zlatko Matijević, »Izjava« vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenog 1917. godine, v: *Časopis za suvremenu povijest* [ČSP] 31 (1999) 1, 51–72; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb 2001) 526–559. O problematiki katolicizem – jugoslavizem na področju Hrvaške, glej še Jure Krišto, *Katoličko priklanjanje ideologiji jugoslavenstva*, v: ČSP 24 (1992) 2, 25–45.

¹⁵⁹ Spinčičev zapis o poročilu v Jugoslovanskem klubu o pogovoru. Pleterski, Prva odločitev 298.

¹⁶⁰ Korošec jih je v pismu polemično označil kot »meist aus Renegaten und volksfremden Beamten bestehende Minderheit« [»v glavnem iz renegatov in ljudstvu tujih uradnikov sestavljena manjšina«]. Bister, Korošec, str. 279.

upravičeno pojasniti, da je to deklaracijo »sankcioniral ves narod.«¹⁶¹ Saj se je tekom deklaracijskega gibanja zbralo okrog 300.000 podpisov za njo, kar je pomenilo tudi pomembno plebiscitarno podkrepitev za politiko Jugoslovanskega kluba.¹⁶²

Vprašanje avdience Nemcev je nato prišlo na dnevni red tudi na razgovoru, h kateremu je za 13. februar 1918 povabil predsednik vlade Seidler zastopnike Jugoslovanskega kluba. Vendar je na tem pogovoru prvenstveno šlo zopet enkrat za glasovanje o proračunu, kar je Korošca napotilo k sarkastični pripombi, da je Jugoslovanski klub povabljen na pogovore le takrat, kadar je na dnevnem redu sprejetje proračuna. Korošec, ki je, kot omenja Spinčič, »prav prezirno« govoril s predsednikom vlade, je takoj razčistil položaj in povedal, da vlada ne more računati na podporo kluba.¹⁶³

V zvezi s proračunom je potem tudi stala Koroščeva avdience pri cesarju 27. februarja 1918. Cesar se je zelo potrudil, da bi pridobil Jugoslovanski klub za proračunski provizorij. Uvodoma je skušal Korošču dopovedati, »da se mu ne more očitati, da ne bi imel dobre volje, da bi se razmere ublažile, trajno dela na tem, da bi se sklenil mir, ima trdo voljo, da se nesrečna vojna konča«. Toda zdaj je še treba dati državi in vojski, kar potrebuje, zato bi morale vse stranke glasovati za proračunski provizorij. V odgovoru je Korošec podporo vlade odklonil z opozorilom na »lojalno« majniško deklaracijo, ki jo je cesarju še enkrat prebral. Cesar je pripomnil, da ga besedilo deklaracije »zadovoljuje« in da sam čuti, »da se mora na nek način stvar urediti, jugoslovansko ljudstvo je tako pridno, da bi bil greh, če bi se nič ne storilo.« Vendar je takoj postavil vprašanje »Kaj pa Ogrji?« Korošec je nato zahteval od cesarja, da naj vpliva na togo stališče Ogrske, ker naj bi za to imel dovolj sredstev. »Madžari« – tako Korošec – »ne zaslužijo pardona ker so proti Avstriji vodili politiko izstradanja.« Korošec pa je kritiziral tudi avstrijsko vlado, ki da absolutno ničesar ni storila z ozirom na preosnovno monarhije in odpravo krivic, ki se še vedno dogajajo. Vlada naj bi pri vprašanju ustavne reforme morala nastopiti iniciativno in bi se morala stališču Jugoslovanskega kluba vsaj približati. Na to bi se avstrijska javnost že navadila in tudi na Ogrsko bi poskus reforme močno učinkoval. Če pa vlada meni, da se s pogajanjem med narodi reforme ne da doseči, ostaneta le dve poti: »revolucija od spodaj in revolucija od zgoraj«. Cesar tem Koroščevim mislim ni sledil in ga je še enkrat skušal pridobiti za podporo proračuna, in sicer z retoričnim vprašanjem »Jugoslovani vendar ne bodo hoteli, da Italijani marširajo v Ljubljano.« Koroščev odgovor: »Mi nismo za vojsko, je tudi povzročili nismo [...]«. Cesar je pogovor zaključil z besedami: »Moramo skušati doseči mir, s pomočjo Wilsona bo šlo.«¹⁶⁴

Zelo »nestalnega cesarja«, po dikciji Josefa Redlicha, pa naj bi prav tedaj pridobil za svoje načrte minister Žolger. Za kakšne, ni povedano in cesar naj bi dejal: »Zdaj bom vladal z Nemci in Južnimi Slovani.«¹⁶⁵ To je potrdil na nek način tudi Žolger sam, ko je škofu Jegliču ob njegovem obisku pri njem na Dunaju 28. februarja povedal, da je bil zadnje čase večkrat pri cesarju in da jugoslovansko vprašanje ugodno stoji. »Cesar ni zoper, rešilo se bo po naših željah. Jugoslovanski klub zadevo dobro vodi, nič se še ni kompromitiral.« Jugoslovansko

¹⁶¹ Prav tam.

¹⁶² Prim. Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije, v: ZČ 46 (1992) 357–381, 497–507; 47 (1993) 99–106.

¹⁶³ Spinčičev zapisnik po spominu. Spinčič je bil skupaj s Koroščem in Matkom Laginjo na razgovoru s Seidlerjem. Pleterski, Prva odločitev 299.

¹⁶⁴ Korošec je v pogovoru s cesarjem sicer priznal njegova mirovna prizadevanja, pri tem pa je kritiziral odvisnost habsburške monarhije od nemškega cesarstva, za kar naj bi bil soodgovoren predvsem zunanji minister Ottokar Czernin. Cesar je nato odgovoril, da je imel prav v tem oziru dolge in hude boje in da so mu zaradi tega očiteli celo veleizdajo, n.pr. ko se je zoperstavil aneksijskim težnjam Nemčije. Zapiski Koroščevega poročila v Jugoslovanskemu klubu pri Vladimirju Ravniharju in pri Spinčiču, citati iz Ravniharja. Ravnihar 123–124; Pleterski, Prva odločitev 299–300.

¹⁶⁵ Redlich II, 279–280.

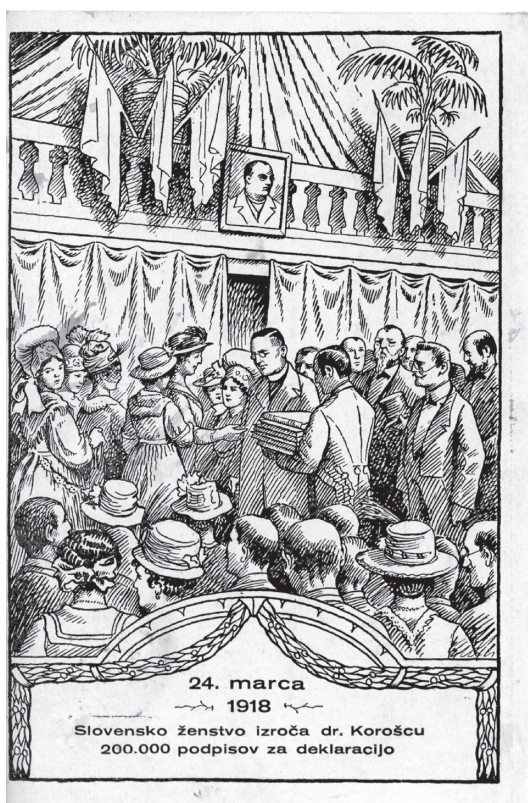
Slika 18: Dr. Ivan Žolger (1867–1925), 1917/18 edini slovenski minister za časa habsburške monarhije, 1919/20 slovenski delegat na pariški mirovni konferenci. Slika v: Album slovenskih književnikov 103.

vprašanje »se bo rešilo v Avstriji postavno, ali zunaj Avstrije.« Cesarju povsem zvesti Jeglič je ta zadnji Žolgerjev stavek še komentiral v dnevniku: »Tega stavka nisem prav razumel; zdi se mi pa, da je mislil 'ako se ne reši [jugoslovansko vprašanje] po ustavni poti doma, ga bo rešila antanta pri sklepanju splošnega miru'.«¹⁶⁶

Še istega dne je Jegliča sprejel tudi cesar. Na kratkem razgovoru je šlo za južnoslovansko vprašanje. Cesar je dejal: »Gibanje je popolnoma dopustno, vendar mora biti patriotično, avstrijsko.« Ko je potem hotel Jeglič nekoliko bolj pojasniti slovenski položaj, je cesar še dodal: »Vaše cilje boste dosegli po poti evolucije, s parlamentom se ne da veliko narediti.«¹⁶⁷ To je pač razumeti v pomirjajočem, zavlačevalnem smislu. Cilje (majniške deklaracije) ni mogoče doseči v bližnji prihodnosti, pač pa šele po evlucijskem, torej dlje časa trajajočem razvoju. Korošec je dan prej pri cesarju govoril o revoluciji!

¹⁶⁶ JD, 1. marca 1918.

¹⁶⁷ JD, 1. marca 1918. Citate je Jeglič zapisal v nemščini v dnevnik: »Die Bewegung ist vollkommen erlaubt, nur muß dieselbe patriotisch, österreichisch sein.« – »Sie werden Ihre Ziele erreichen auf dem Wege der Evolution, mit dem Parlament ist nicht viel zu machen.«

Slika 19: Deklaracijska razglednica št. 141 (1918): Ljubljana manifestira za Jugoslavijo, 23./24. maja 1918. Narisal Maksim Gaspari, založba »Ilustr. Glasnika«. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

6. Konfrontacija – nastopanje državnih vrhov proti slovensko-jugoslovanskemu gibanju in rastoča odvrnitev slovenskih političnih elit od monarhije

Korošec po avdienci očitno ni imel vtisa, da bi se cesar približal stališču Jugoslovanskega kluba. Vsekakor se je klub nekaj dni kasneje še bolj distanciral od cesarja Karla. Da bi pritegnil tudi translajtanske jugoslovanske politične sile, ki jih je bilo slejkoprej le delno mogoče pridobiti, je Jugoslovanski klub sklical za 2. in 3. marec 1918 v Zagrebu konferenco jugoslovanskih politikov obeh državnih polovic, ki je imela za nadaljnji razvoj daljnosežne posledice. Tamkaj sprejeta resolucija, katere važnost je dunajski tisk takoj zaznal, je pomenila cezuro. Korošec je kasneje pripovedoval, da so tedaj habsburško žezlo »ven vrgli«. ¹⁶⁸ Od tega trenutka dalje so slovenski politiki le še izjemoma omenjali habsburški okvir. Zagrebška resolucija je na temelju pravice narodov do samoodločbe zahtevala neodvisno, demokratično državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. ¹⁶⁹

¹⁶⁸ Koroščevo predavanje 224. Dunajski časopis Reichspost je na primer v svojem članku 6. marca 1918 pod naslovom Der südslawische Einheitsstaat [Jugoslovanska enotna država] opozoril na dejstvo, da v (zagrebški) resoluciji pogrēša ugotovitev, da se namerava to državo ustanoviti v okviru monarhije, razen tega naj bi bilo s tem pokazano tudi jasno nasprotje med stališčem Korošca in Jegliča.

¹⁶⁹ Ferdo Šišić, Dokumenti 125–126.

Slika 20: Cesar Karl med prebivalstvom na Primorskem v začetku aprila 1918. Fotorazglednica. Založba Brüder Kohn Wien I, 1918. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

Čas prikritih nihanj med cesarjem in vlado na eni strani ter slovenskimi oziroma jugoslovanskimi politikami na drugi, se je iztekal. Razvoj je šel v smer odprte konfrontacije. To se je pokazalo tudi na ljubljanski manifestaciji »za Jugoslavijo« 24. in 25. marca 1918, kjer so slovenske žene Korošču izročile nad 200.000 podpisov za majniško deklaracijo. Ne da bi še omenjal habsburški okvir, je Korošec v svojem govoru izrazil trdno prepričanje, da bo moralo priti do združitve Srbov, Hrvatov in Slovencev v neodvisno državo na temelju pravice narodov do samoodločbe. Ostro je napadel Nemce alpskih dežel, ki jih je označil za »barbare med nami«, kot »barbarski narod«, povsem v smislu propagandnega besednjaka antante. Končal je s klicem: »Živela neodvisna Jugoslavija!«¹⁷⁰

Kmalu je tudi državni vrh šel v odprto konfrontacijo z Jugoslovanskim klubom in proti južnoslovanskemu gibanju, ki ga je klub vodil in ki se je predvsem v slovenskih predelih hitro razvijalo. Že v začetku maja je Seidler moral ugotoviti »povsem intransigentno zadržanje Čehov in Južnih Slovanov do države«¹⁷¹ in odločil se je, gotovo ne brez opore pri cesarju za takoimenovani »nemški kurz« in za odločno ukrepanje proti češki in jugoslovanski »agitaciji«.¹⁷² Zato je bilo prepovedano tudi slovensko deklaracijsko gibanje.¹⁷³ Cesar je to prepoved pozneje – v že omenjenih lastnoročnih zapisih in skupaj s sodbo o majniški deklaraciji – na

¹⁷⁰ Slovenec, 26. marca 1918. Poročilo pod naslovom: Ljubljana manifestira za Jugoslavijo.

¹⁷¹ Prim. Spomine Ernsta Seidlerja z naslovom *Aus schwerer Zeit. Persönliche und politische Erinnerungen* (I–VI), ki jih je objavil v *Neue Freie Presse*, 20. in 25. julija, 2. ,9. in 14. avgusta, ter 2. septembra 1924., tukaj V.

¹⁷² To je pomenilo – tako Seidler v svojih spominih –, »[...] da se je vlada sedaj bolj svobodno in jasneje priključila gledanju nemškega prebivalstva kot doslej« [»dass die Regierung nunmehr den Anschauungen der deutschen Bevölkerung sich freier und deutlicher anschloss, als es bisher der Fall gewesen«]. Posledica tega je bil odstop Žolgerja, Seidler V.

¹⁷³ Z odlokom notranjega ministrstva 11. maja 1918 je bila prepovedana sleherna agitacija za majniško deklaracijo. Pleterski, *Prva odločitev* 175.

sledеči način razložil: »Opri na avstrijske zakone so Nemci zahtevali prepoved onih shodov, ki so, kot zgoraj omenjeno, imeli državi sovražne namene. Razumljivo, da je vlada zaradi tega prišla v zadrego, saj se ji je uprlo, nastopiti proti državljanom, ki so bili cesarju in skupni očetnjava zvesto vdani. Vlada je potem sicer izdala zaželeno prepoved, ki se pa domala sploh ni izvajala.« In cesar je še dodal: »Nočem tajiti, da so nekateri jugoslovanski kričači že takrat stali z obema nogama v Srbiji, toda večina jugoslovanskega ljudstva je mislila vsekakor v smislu majniške deklaracije.«¹⁷⁴

Že 3. maja je Seidler Slovincem dal vedeti, da ne bodo vključeni v kakršnokoli že rešitev južnoslovanskega vprašanja. Po Seidlerjevem mnenju h kakšni morebitni južnoslovanski državi pod habsburškim žezlom zagotovo ne bodo spadali tisti deli avstrijske države, ki ležijo na poti do Jadranskega morja in ki so tesno povezani z nemškim jezikovnim področjem.¹⁷⁵ Kasneje se je v tem smislu izrazil tudi cesar, in sicer kmalu po Sixtovi aferi in njegovi poti v Canosso, v nemški glavni stan v Spaju, po kateri je bilo jasno, da se je izjalovila njegova mirovna in sploh samostojna, od Nemčije neodvisna politika.¹⁷⁶ V svojem odgovoru Nemcem in Nemcem prijaznim Slovincem iz slovenskih predelov, ki jih je končno (22. maja) vendarle sprejel, kljub drugačni želji Korošca, je cesar nedvoumno zatrdil, da je rešitev slovenskega vprašanja, ki ga je omenil indirektno, možna samo v (nemško)avstrijskem okviru in da historične posebnosti dežel in utrditev njihove združitve ne smeta biti niti v najmanjši meri prizadeta. Ni vzroka za zaskrbljenost, da bi se agitacija proti tem smernicam (mišljeno je bilo deklaracijsko gibanje) širila, kaj šele, »da bi se v bodočem razvoju stvari lahko uveljavila«. »Pravice nemškega naroda« in »njegova preizkušena uveljavitev v državi nikoli ne smejo doživeti kakršnokoli že oviranje.«¹⁷⁷ Cesar je torej Nemcem jugovzhodnega alpskega prostora obljubil nič manj kot zagotovitev njihove posesti. Za Slovence, ki v tem kontekstu niso omenjeni, je ostalo le njegovo splošno sporočilo: »Marsikaj pri nas je glede pogojev za narodni in kulturni razvoj posameznih narodov še potrebno izboljšati in moje vladanje si vneta prizadeva najti prave poti za vsestransko miroljubno rešitev teh temeljnih vprašanj.«¹⁷⁸

Direktni odgovor na te cesarjeve besede so slovenske stranke dale na svojem srečanju v Ljubljani 27. maja, ko so izjavile, da si zahteve po združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov v lastno državo ne morejo in nočejo pustiti vzeti, ker je ta zahteva »vsem plastem našega naroda

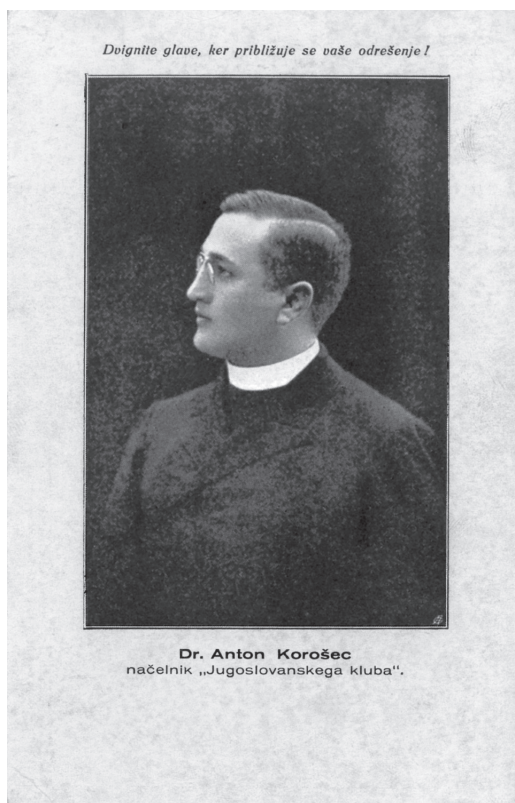
¹⁷⁴ Karl – Aufzeichnungen 159.

¹⁷⁵ Seidler je to pojasnil na konferenci načelnikov klubov v državnem zboru, ki se je Čehi in Jugoslovani niso več udeležili. Laibacher Zeitung, 4. maja 1918.

¹⁷⁶ Sixtova afeta: Cesar Karl je konca marca 1917 prek svaka Sixta de Bourbon-Parma, brata cesarice Zite, ki je služil v belgijski vojski, poskušal tajno doseči sklenitev posebnega miru z antanto. V ta namen je Karl Sixtu izročil lastnoročno pismo za francosko vlado, ne da bi o tem informiral tudi zunanega ministra Czernina. Ta pa je dobro leto kasneje – 2. aprila 1918 v govoru pred dunajskimi občinski odborniki – izzivalno izjavil, da mu je francoski ministrski predsednik Georges Clemenceau ponudil tajna mirovna pogajanja in obenem, da Francija nima pravice do Alzacije in Lorene. Na kar je Clemenceau kot dokaz za avstrijsko iniciativo za tajna mirovna pogajanja objavil Karlovo pismo, v katerem pa so francoske pretencije na Alzacijo in Loreno označene kot pravične. Cesar Karl je moral zatajiti svoje preko Sixta poslano pismo Francozom in Czernin je moral odstopiti. Karlov ugled pri nemškemu prebivalstvu monarhije je zaradi te afere močno trpel. Karlova pot v Spa pa je bila potem izraz popolnega poloma njegovih mirovnih prizadevanj in tudi končne podreditve vojni politiki Nemčije. O Karlovih mirovnih akcijah in o Sixtovi aferi glej Robert A. Kann, Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg (Wien 1966); Tamara Griesser-Pečar, Die Mission Sixtus. Österreichs Friedensversuch im Ersten Weltkrieg (Wien-München 1988). – Zanimivo je, da so Združene države Amerike odločitev, da v polni meri priznajo pravico do samoodločbe narodov habsburške monarhije in s tem prizadevanja Čehov in Jugoslovancev po neodvisnosti, sprejele neposredno po Sixtovi aferi. Prim. Manfred Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 353–360 [Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers](Graz–Wien–Köln 1993); Zbyněk A. Zeman, (Der Zusammenbruch des Habsburgerreiches 1914–1918 (Wien 1963) 170–172 [Zeman, Zusammenbruch].

¹⁷⁷ Neue Freie Presse, 26. maja 1918.

¹⁷⁸ Prav tam.

Slika 21: Zelo priljubljena in pogosto poslana propagandna razglednica s sliko (mladega) Antona Korošca (1872–1940) in zadnjim stavkom njegovega govora na Krekovem pogrebu 13. oktobra 1917. Založba »Ilustr. Glasnika« v Ljubljani, poslana 23. 5. 1918 iz Kastva v Ljubljano, z značilnim tekstom: »V znak, da se Te spominjam pošljem Ti eno kartico in to naš ideal g. Korošca, ker vem, da si tudi Ti navdušena za njegove ideje.« (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

prešla v meso in kri«. »Naš narod ne bo izvršil samomora«. Zato se Jugoslovani oslanjajo na narodno pravo, »ki ga nihče ne more prekršiti brez kazni«¹⁷⁹ – neizrečeno je ostalo: tudi cesar ne. Takrat so slovenske stranke tudi sklenile začeti priprave za ustanovitev Narodnega sveta, osrednjega organa bodoče jugoslovanske oblasti na slovenskem območju.¹⁸⁰ Značilno za tedanje stanje v Avstriji je bilo, da je Korošec 3. junija v Ljubljani govoril na shodu, čeprav je bil ta prepovedan in pri tem samozavestno povedal: »Vlada naj počne kar hoče, in mi bomo dosegli kar hočemo.«¹⁸¹

Jasna znamenja, da so ocene jugoslovanskega vprašanja s strani državnega vrha daleč od realnosti, so se pokazale na zasedanju skupnega ministrskega sveta 30. maja 1918, ki se je ukvarjalo izključno samo s tem problemom.¹⁸² Uvodoma je cesar ugotovil, da je južnoslovansko vprašanje »za monarhijo izjemne važnosti« in »da bi bilo treba glede tega nekaj storiti, in sicer

¹⁷⁹ Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I. – 20. XII. 1918), I-II, ed. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman (Beograd 1964), I, 202 [Građa].

¹⁸⁰ Pleterski, Prva odločitev 176–178.

¹⁸¹ Citirano po Bister, Korošec 283.

¹⁸² Na obletnico majniške deklaracije!

Slika 22: Grof István Burian (1851–1922), 1915/16 in 1918 avstro-ogrski minister za zunanje zadeve. Fotografija iz knjige *Illustrierte Kriegs-Chronik* 23.

kmalu«. ¹⁸³ Minister za zunanje zadeve István Burian je konstatiral nenavadno hitro razširitev jugoslovanskega gibanja, proti kateremu bi morali takoj nekaj ukreniti, ker bi bilo kasneje mogoče nastopiti samo še s silo. Burian je nadaljeval: »Jugoslovanska agitacija, v kolikor namerava združitev vseh južnoslovanskih plemen, je umetno napihnjena. Ideja o združitvi Južnih Slovanov, bodisi znotraj, bodisi izven monarhije, je vnešena od zunaj.« Burian je potem začel govoriti o »čisto avstrijskem vprašanju Slovencev, ki se spravi v komaj razumljiv koneks z jugoslovanskim gibanjem.« To si lahko razlaga le tako, da Slovenci ne poznajo Srbov. »Vse slovensko gibanje je neizmerno pretirano, hujska se z najbolj naivnimi parolami in začuda tudi katoliška duhovščina kljub verskim razlikam s Srbi živahno sodeluje pri tem hujskanju. Temu vprašanju bi morali posvetiti kar največjo pozornost.« Rešitev jugoslovanskega vprašanja je za Buriana brezpogojna nujnost, vendar pa je možna le v dveh delih. »Velike južnoslovanske države ni mogoče vstaviti v strukturo dualistične monarhije in jo je torej treba preprečiti. Razlikovati je treba med avstrijskim delom [vprašanja] in delom, ki spada pod krono Sv. Štefana. Avstrija mora vprašanje Slovencev rešiti sama in pri tem je potrebno predvsem, da se odvrnejo od njihove poti. Kar se drugega dela tiče, je treba med obema vladama doseči dogovor, in trdno upa, da se bo ob pravilnem obravnavanju tega vprašanja pokazala danes tako žgoča jugoslovanska nevarnost le kot prehoden oblak.« ¹⁸⁴ Na zasedanju so potem obravnavali dualistične in subdualistične rešitve jugoslovanskega vprašanja, seveda brez vključevanja

¹⁸³ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918), ed. Miklós Komjáthy (Budapest 1966) 661–662 [PGM].

¹⁸⁴ Prav tam 662–664.

Slovencev. Avstrijski ministrski predsednik Seidler je izrazil prepričanje, da bo slejkoprej moralo priti do trialistične rešitve potom združitvijo Hrvaške z Bosno in Hercegovino ter Dalmacijo. »Vsekakor pa zastopa mnenja, da je združitev s Slovenci izključena. K njim je agitacija prišla od zunaj in tudi ni globoko zakoreninjena.« Cesar, nedvomno istega mnenja, je v povzetku razprave ugotovil: »Obstoja sporazumevanje, da je potrebno proti jugoslovanski agitaciji nastopiti«. ¹⁸⁵ Obe vladi pa naj bi začeli skupno posvetovanja o možnostih rešitve tega nadvse važnega problema, kar se pa je potem šele konec avgusta 1918, in to brez vidnih rezultatov, zgodilo. ¹⁸⁶

Za državne vrhove je bila kvadratura kroga, v kakšnem obsegu lahko združijo južnoslovanske dežele v eno državno enoto in vzamejo s tem jugoslovanskemu gibanju veter iz jader, ne da bi ogrozili istočasno državne enotnosti. Pri tem so morali tudi pretehtati vprašanje, ali bo sploh mogoče takšno državo obdržati znotraj monarhije. Jugoslovanski klub pa se je od rešitve problema v avstrijskem smislu toliko bolj oddaljeval, kolikor bolj sta mu cesar in vlada predložila brezizglednost svojih prizadevanj za rešitev južnoslovanskega vprašanja, ki bi vključevala tudi Slovence, in – kot je kasneje zapisal Seidler – kolikor bolj je bil obveščen »o možnostih za popolni odpad«. ¹⁸⁷ Jugoslovansko vprašanje, kot nasploh nacionalno vprašanje v monarhiji, je bilo ob upoštevanju položaja na bojiščih, pa tudi zaradi političnega pritiska zaveznice Nemčije, komaj še rešljivo in v tem smislu bolj vprašanje moči kot sporazumevanja. Za državni vrh je terminus »jugoslovansko vprašanje« obsegal translajtansko Hrvaško-Slavonijo (ne pa vojvodinskih Srbov), Bosno in Hercegovino in kvečjemu še Dalmacijo. Kot povedano, pa slovenski problem za državni vrh ni bil jugoslovanski, pač pa avstrijski, ki naj bi bil rešen v okviru Avstrije. Vrh tega sta cesar in Seidlerjeva vlada, od 25. julija 1918 potem vlada Maxa Hussareka, v tem in tudi v drugih narodnopolitičnih vprašanjih delovala pretežno skladno z narodnopolitičnimi zahtevami nemških strank. ¹⁸⁸ Slovenski politiki so se pa bali prav tega, namreč da bi morali ostati pod nemško prevlado, ki ji sami, kot slovenski narod, ne bi bili dorasli. Zato so zastopali precej nekritični ter unitaristično naravnani jugoslavizem – Slovenci kot del velikega jugoslovanskega naroda – samo, da ne bi izpadli iz jugoslovanskega kompleksa. Cilj je bil, kot se je vedno ponavljalo, brezpogojna osvoboditev izpod nemškega gospostva. Do oktobra 1918 pa sta cesar in vlada vztrajala v fikciji, da si Slovenci združitve s Hrvati in Srbi, še zlasti s slednjimi, ne želijo. Da so ideje najniške deklaracije pri slovenskem prebivalstvu doživele veliko strinjanje, nista hotela verjeti. Zanju je bila sprejemljiva samo tista rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki je v bistvu ignorirala slovenske zahteve.

Če bi hotela cesar in vlada res dobiti dobre informacije o mnenju slovenskega prebivalstva, bi morala prebirati le poročila osrednjih cenzurnih uradov, predvsem mesečna poročila Skupnega centralnega poizvedovalnega urada na Dunaju o razpoloženju Južnih Slovanov. ¹⁸⁹ Povrh vsega bi vsebina teh poročil ravno cesarja zelo veselila. Že iz poročil za avgust in septembra 1917 bi ta lahko razbral, da se v slovenskih korespondencah pojavljajo »narodnopolitična

¹⁸⁵ Prav tam 666.

¹⁸⁶ Helmut Rumpler, Max Hussarek: Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918 (Graz-Köln 1965) 90–96 [Rumpler, Hussarek].

¹⁸⁷ Seidler IV.

¹⁸⁸ Prim. Rumpler, Hussarek. 79.

¹⁸⁹ ÖSTA, KA, GZNB (Gemeinsames Zentralnachweissbureau), Zensurabteilung, Refeart XIX, Monatsberichte 1917/1918, pod naslovom Die Südslawen Österreich: Res. 4828 (avgust/september), 4864 (oktober), 4908 (november) ex 1917, 4975 (januar), 5012 (februar), 5089 (april), 5154 (junij), 5202 (avgust) ex 1918. Ta zbirna poročila je sicer sestavljajl dr. Milan Hodža, znani slovaški politik, ki je svojo vojaško službo opravljal v cenzurnem oddelku Skupnega centralnega poizvedovalnega urada; med tem so tudi že objavljena, in sicer v: Lukan, Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18; glej k temu gradivu tudi Petra Svoljšak, Slovenci v primežu avstrijske cenzure, v: Velika vojna in Slovenci 109–127.

stremljenja Slovencev v smislu v državnem zboru predstavljene jugoslovanske državnopravne zahteve«, torej majniške deklaracije, toda vselej skupaj z brezpogojno lojalnostjo vladarski hiši. Poročevalec je kot tipičen primer takšnega mnenja navedel dopisnico nekega mariborskega duhovnika, na kateri je pisalo: »Mladi cesar je pri nas že zdaj priljubljen, z nastankom jugoslovanske države pa ga bomo oboževali.«¹⁹⁰ Poročilo iz oktobra 1917 kaže podobno: »Takorekoč vse politične izjave [...] se strinjajo z državnopravno izjavo slovenskega voditelja dr. Korošca.« Še več: »Koroščeva izjava je postala politična opredelitev«, toda istočasno »najde vdano oboževanje njegovega veličanstva prisrčen izraz resnične lojalnosti.«¹⁹¹ Ta politična usmeritev Slovencev je razvidna tudi iz novembrskega poročila, samo da se od tega meseca dalje še pridružuje globoko žalovanje za umrlim Janezom E. Krekom. »Toda vseskozi« – tako poročevalec – »se prepleta čaščenje njegovega spomina z idejo jugoslovanske države, ker naj bi prav dr. Krek slovensko ljudstvo spreobrnil k tej ideji. Krekova 'Jugoslavija' pod habsburškim žezlom je očitno politična veroizpoved Slovencev.« Nemci potem Slovincem ne bi več mogli »komandirati«. ¹⁹² V januarskem poročilu 1918 pa beremo: »Kar se tiče političnih zadev, so vse korespondence pod vplivom diskusije o jugoslovanski državi [...]. Samostojna, vse Južne Slované obsegajoča Jugoslavija pod žezlom cesarja se brez izjeme označuje kot neomajen slovenski program.« Jeglič se hvali, medtem ko je deželni glavar Šušteršič »predmet skrajno zaničljivih opazk«. ¹⁹³ V poročilu za februar: »Vse politično mišljenje in čustvojanje, v kolikor pride v korespondencah do izraza, je pri Slovencih osredotočeno na enotno jugoslovansko državo.« ¹⁹⁴ Ista slika se odraža tudi v naslednjih mesečnih poročilih. Za april n.p.r. navede poročevalec, da se »vsako politično pretresanje [...] vrti okrog jugoslovanske državne ideje«, da se pa pri tem tudi ne pozabi na »srčno vdanost dinastiji«¹⁹⁵, in celo še v poročilu za avgust 1918 je podčrtano, da jugoslovansko usmerjeni Slovenci »stremijo njihove narodnopolitične želje uskladiti s predpostavko avstrijskega patriotizma« (cesar slovenski politiki takrat niso več počenjali). Slovenci imajo, pravi poročilo, istočasno dve duši: jugoslovansko in avstrijsko. Poročevalec citira slovenskega vojnega ujetnika, ki si predstavlja »Avstrijo kot svobodno združeno državo svobodnih narodov« in zaključuje: »Želim si, da bi v tem smislu zgodovina našega sedanjega avstrijskega imperatorja imenovala Karla Velikega.«¹⁹⁶

Za svoj politični program jugoslovanske države so imele torej slovenske politične elite med prebivalstvom zelo močno oporo, ne pa za njihovo od spomladi 1918 vedno bolj jasno odmikanje od monarhije in od cesarja, s katerim ti prvaki niso več našli skupnega političnega jezika. Značilen za to je bil tudi razgovor Korošca s cesarjem konec junija 1918 v Eckartsauu, že po neuspehi avstrijski ofenzivi na Piavi, v katerem glavna vsebinska nit ni bilo več vprašanje reforme monarhije. Cesar je Korošca sicer rutinsko vprašal po zahtevah Jugoslovanskega kluba in Korošec je kot molilni mlinček odgovoril: »realizacija našega programa«. Potem pa se je razgovor sprevrgel v obojestranska očitanja in čenče. Korošec je cesarju očital, da je cesarjev sprejem nemškutarske, ali pozitivno formulirano: Nemcem prijazne skupine okoli lista »Štajerc«, omajal zaupanje slovenskega prebivalstva v cesarja, na kar je cesar ugovarjal in navrgel, da Jugoslovanski klub sam izgublja oporo med prebivalstvom in da so pravi slovenski voditelji Štajercijanci okrog Josefa Orniga. Korošču je sicer vsaj deloma uspelo popraviti to popačeno sliko cesarja o Štajercijancih, ki so dejansko imeli le nezaten vpliv med slovenskih

¹⁹⁰ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 4828 z dne 4. oktobra 1917.

¹⁹¹ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 4864 z dne 3. novembra 1917.

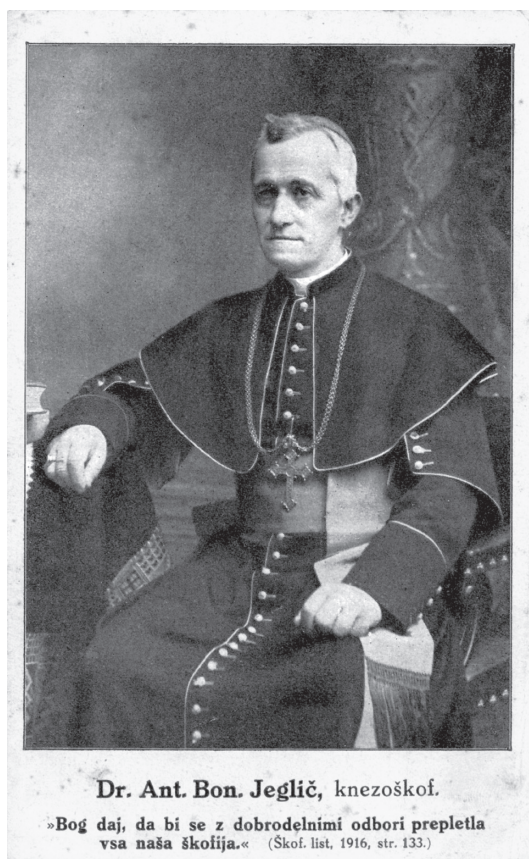
¹⁹² KA, GZNB, Zens. Abt., Res 4908 z dne 6. decembra 1917.

¹⁹³ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 4975 z dne 5. februarja 1918.

¹⁹⁴ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 5012 z dne 5. marca 1918.

¹⁹⁵ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 5089 z dne 4. maja 1918.

¹⁹⁶ KA, GZNB, Zens. Abt., Res 5202 z dne 5. septembra 1918.

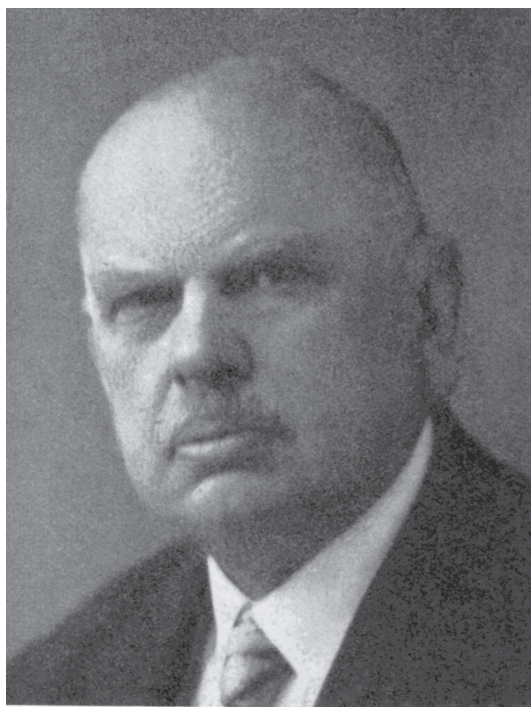
Slika 23: Ljubljanski knezoškof Anton B. Jeglič (1850–1937), tukaj v karitativni vlogi. Razglednica »Društva Dobrodelnost« v Ljubljani, 1916. (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

prebivalstvom, moral pa je ugotoviti, da delegacija spodnještajerskih Nemcev in Nemcem prijaznih Slovencev cesarja ni pustila hladnega. S svoje strani je zdaj Korošec poskusil z najnovejšimi čenčami postaviti Nemce na splošno v slabo luč: Do cesarja in cesarice naj ne bi imeli nobenega obzira in okrog govorili, da cesar popiva, živi razuzdano in počenja le tisto, kar želi cesarica. Ona naj bi pa bila prava veleizdajalka in kriva za nesrečo na Piavi, ker da je bila ona oz. njeni zaupniki povezana z Italijani in jim je vse izdala. Potem je cesar začel pripovedovati, kaj tako govorijo o Korošču Nemci in predvsem Štajercijanci: Imel naj bi vedno odprta vrata do cesarice in nanjo vplival v antantinem smislu. Tudi naj bi silil ljudi v podpis majniške deklaracije s tem, da v spovednici prigovarja ženskam naj možem ne dajo (kar jim gre)¹⁹⁷, če ne podpišejo majniške deklaracije. Podpisovali pa jo naj bi tudi otroci.¹⁹⁸

Kako malo sta si državni vrh na eni in slovenska politična elita na drugi strani imela še povedati – državni vrh je ignoriral slovenske narodne zahteve in Slovenci so bili že na poti

¹⁹⁷ V Spinčičevem zapisku: »da sili ljude, da podpisujejo deklaracijo, čak i tako da se ženske u spovedaonici nagovara, da svojim muževima ne daju, ako neće da podpišu deklaracijo«. Torej, da z njimi spolno ne občujejo, če ne podpišejo deklaracije.

¹⁹⁸ Spinčičev zapisek Koroškevega poročila v JK 1. 5. julija 1918; Pleterski, Prva odločitev 309; Koroščevo predavanje 223.

Slika 24: Max Hussarek (1865–1935), 1911–1917 minister za uk in bogočastje, od 25. 7. do 11. (26.) 10. 1918 avstrijski ministrski predsednik. Fotografija iz knjige: Österreich 1918–1934 (Wien 1935) 173.

odcepitve od Avstrije – sta razkrila dva pogovora, ki ju je imel predsednik vlade Hussarek konec julija 1918 z zastopniki Jugoslovanskega kluba in s knezoškofom Jegličem. Hussarek je Jugoslovanskemu klubu jasno povedal, da bo ustavno vprašanje mogoče rešiti šele po končani vojni. V zvezi z jugoslovanskim vprašanjem, ki je le eno od nerešenih vprašanj poleg poljsko-ukrajinskega in češkega, je opozoril na težavno problematiko Južnih Slovanov Cislajtanije, ki bi se morala rešiti v dogovoru z Nemci. Ni pa predstavil nikakršne predloge za rešitev. Nasprotno so zastopniki Jugoslovanskega kluba imeli sleherno diskusijo za povsem nesmiselno, dokler obstoja sedanji režim. Postopne rešitve pa itak ne pridejo v poštev. »Ustanoviti je treba jugoslovansko državo, ki bi se na to z ostalimi državami pod žezlom Habsburžanov pogajala o vseh potrebnih vprašanjih.«¹⁹⁹

Pogovor z Jegličem pa je Hussarek začel z ugotovitvijo: »Jugoslovansko vprašanje v Vašem smislu je utopija«, na kar mu je Jeglič odgovoril: »Ne, pač pa naše živlensko vprašanje. Zahtevamo le naše naravno pravo, zdaj gre za naše biti ali ne biti.« Slovence hočejo germanizirati in grozi nemški most do Jadrana. Ko je Hussarek navrgel, da Jegličev koncept sega čez meje Avstrije na Ogrsko, je Jeglič odgovoril, da Hussarek gotovo bolj kot on ve, kako škodljiv je dualizem. Na očitajoče vprašanje ministrskega predsednika: »Zakaj ste se kot ljubljanski škof, kjer je središče jugoslovanskega gibanja, postavili na njegovo čelo?«, se je cesarju vdani slovenski cerkveni knez branil z argumentom, da je tako ravnal vsekakor zato, ker je s tem poskušal ohraniti v vsem gibanju avstrijsko patriotično smer.²⁰⁰

¹⁹⁹ Zapisek Spinčiča v Pleterski, Prva odločitve 309–310.

²⁰⁰ JD, 11. avgusta 1918.

Slika 25: Člani Narodnega vijeća SHS v Zagrebu. V zadnji vrsti z desne tretji je predsednik Anton Korošec, v prvi vrsti četrti z desne je Ivan Hribar. Fotografija. Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani.

24. septembra 1918 je Hussarek poslal škofu Jegliču šolmoštrski dopis. To je bilo kmalu po intervenciji nemškonacionalnih poslancev pri ministrskemu predsedniku, ki so zahtevali, da se Slovincem ne sme dati nobenih koncesij. Hussarek je Jegliču očital, da je zašlo jugoslovansko gibanje pri Slovincih po krivdi voditeljev »na državi naravnost nevarna tla«, in to kljub temu, da je škof cesarju obljubil obdržati gibanje v državo ohranjujočih in dinastičnih tirnicah. Jeglič je šefu vlade odgovoril zelo samozavestno in odgovor poslal tudi cesarju: Da se jugoslovansko gibanje vse bolj pomika v protiavtrijske vode, so krive centralne oblasti na Dunaju in v Budimpešti same, ker zavračajo Južne Slovani in do njih niso pravične. Na to je Jeglič naštel grehe dunajske vlade: preganjanja, napoved »nemškega kurza«, raznarodovanje Južnih Slovanov, podpiranje nemškega elementa in »zavrnitev upravičenih zahtev po priznanju naravnih narodnih pravic«. Vse to je povzročilo, da se hlepenje po samostojnosti, najprej v okviru Avstrije in, če Avstrija tega noče, zunaj nje, ne da več krotiti.²⁰¹ Hussarek se je gotovo zavedal, da njegovo pridiganje Jegliču ni bilo ravno iskreno, ker je istočasno upal, kot je dal vedeti omenjenim nemškim poslancem, da bo njegovo prizadevanje za rešitev hrvaškega vprašanja (združitve Hrvaške z Bosno in Hercegovino ter Dalmacijo) »odpihnili jugoslovanska (slovenska) sanjarjenja« in tudi »razcepilo Slovence«.²⁰²

Vojaški neuspehi centralnih sil (zahodna fronta, Piava), ki so bili junija 1918 že dobro vidni, in istočasna pripravljenost antante, da prizna češkoslovaško državnost, kar je pomenilo, da imajo antantne sile končno namen razbiti habsburško monarhijo,²⁰³ vse to je slovenskim politikom jasno pokazalo, da je skrajni čas, misliti na čas potem, na čas po pričakovanem razpadu monarhije. Na slovanskih dnevih v Ljubljani 16. in 17. avgusta 1918, ki so se jih poleg Južnih Slovanov udeležili tudi Čehi in Poljaki, je bila potem z ustanovitvijo Narodnega sveta za Slovenijo in Istro, ki so ga podprle vse slovenske stranke, utrta pot v smer ločitvi od Avstrije. Narodni svet naj bi postal s svojimi pokrajinskimi sekcijami in strokovnimi odbori

²⁰¹ Jegličev dopis Hussareku 27. septembra 1918. HHSTA, Kabinettsakten, Korr. 1917/1918. Prim. tudi Rumpler, Hussarek 87; JD, 29. septembra 1918.

²⁰² Paul Molisch, Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848–1918 (Wien 1934) 394.

²⁰³ Prim. Zeman, Zusammenbruch 222–223.

vzporedni oblastni organ k še obstoječi avstrijski upravi²⁰⁴ in mišljen je bil kot slovenski del načrtovanega Narodnega sveta v Zagrebu, krovne organizacije vseh Južnih Slovanov v habsburški monarhiji. Do ustanovitve te organizacije, namreč Narodnega vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, pa je potem prišlo šele 5. in 6. oktobra 1918, ko se je Jugoslovanskemu klubu končno posrečilo pridobiti za sodelovanje tudi Hrvaško-srbsko koalicijo, odločilno politično silo v hrvaškem saboru. Obe organizaciji Narodni svet v Ljubljani in Narodno vijeće v Zagrebu sta za predsednika izvolili Korošca, ki je s tem napredoval v vodilno osebo jugoslovanske politike v habsburški monarhiji. S tem pa še ni postal pogajalski partner za državni vrh, ki je še vedno mislil, da bo lahko odločal preko glav prizadetih. Do odločitev itak ni več prišlo.²⁰⁵

7. Ločitev

Resnosti položaja, grozečega razpada mnogonacionalne države, rapidno naraščajoče odtujitve narodov od monarhije, državni vrh še konec septembra in začetku oktobra 1918 ni spoznal v celoti, ali pa je tiščal glavo v pesek. Na sejah skupnega ministrskega sveta so takrat še obravnavali predvsem subdualistične rešitve južnoslovanskega vprašanja, seveda brez vključitve Slovencev. Zunanji minister grof Burian je na seji 27. septembra na slovensko vprašanje gledal kot na »novo in izumetničeno, katerega daljnosežnost ne bi smeli precenjevati«, ugotovil pa je, da je »državi sovražno Koroščevo gibanje« izredno hitro napredovalo.²⁰⁶ S povsem zgrešeno oceno nastalega položaja je še na seji 2. oktobra menil, da bi bilo »Južne Slované mogoče razveseliti«²⁰⁷ s priključitvijo Bosne in Hercegovine Ogrski oziroma Hrvaški v subdualističnem smislu. Avstrijski ministrski predsednik Hussarek pa je na isti seji dejal, da bi subdualistična rešitev »potom združitve Hrvaške-Slavonije z Bosno in Hercegovino in Dalmacijo ter izključitve ostalih hrvaških in slovenskih pokrajin Avstrije povsem ustrezala sedANJI politični potrebi.«²⁰⁸ Vendar je vsaj skupni finančni minister baron Alexander von Spitzmüller nastopil za trialistično rešitev (brez Slovencev), ker se južnoslovanski politiki ne bi več zadovoljili s subdualizmom.²⁰⁹ S kronskim svetom 2. oktobra 1918 je vsekakor propadel zadnji poskus, s katerim bi bilo mogoče na vladni ravni priti do obvezujoče rešitve ustavnega problema za celotno monarhijo.²¹⁰

Odcepitev Slovencev od monarhije je postala že ireverzibilna in ker je Hussarek 1. oktobra v svoji vladni izjavi v državnem zboru še enkrat predlagal že povsem nerealno narodno avtonomijo v okviru kronovinskih meja, mu je Korošec dan kasneje dal malo patetičen, toda zelo zgovoren odgovor: »Mi Južni Slovani se najvdaneje zahvaljujemo za avtonomijo. Baron Hussarek, prepozni ste. Pred vojno bi vam bili mogoče za to hvaležni, zdaj, v petem letu vojne, ko ste prelili že toliko nedolžne jugoslovanske krvi in nam zasekali take rane, saj pregon sledi

²⁰⁴ V nasprotju z mnenjem nekaterih slovenskih zgodovinarjev (n.pr. Jurija Perovška) se je to zgodilo le v skromnih nastavkih. Narodni svet in njegove organizacije so opravile predvsem opazne propagandne naloge. Prim. Josip Jerič, Narodni svet, v: Slovenci v desetletju 1918–1928 (Ljubljana 1928) 144–160; Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918 (Ljubljana 1998) 15–23; Pleterski, Prva odločitev 249–256.

²⁰⁵ Na omenjeni seji skupnega ministrskega sveta 30. maja je le hrvaški ban Anton Mihalovich opozoril na to, da nobena vlada jugoslovanskega vprašanja »ne bo mogla rešiti, če ne bo vprašala narod, oziroma njihove zakonite predstavnike« (PGM 666). Baron Burian pa je v nasprotju še na seji kronskega sveta 27. septembra 1918 menil, da se mora to vprašanje rešiti, ker je treba preprečiti, »da vzamejo narodi njihovo usodo v lastne roke« [»daß die Völker selbst ihr Schicksal in die Hand nehmen«] PGM 683.

²⁰⁶ PGM 683.

²⁰⁷ PGM 695.

²⁰⁸ PGM 693.

²⁰⁹ PGM 693–694.

²¹⁰ Rumpler, Manifest 26.

za pregonom, zdaj vam pravimo: Nikoli in še enkrat nikoli! Po vseh srenjah Južnih Slovanov gre samo en klic, globok in mogočen in nespremenljiv: Popolna svoboda ali smrt! Prepričan sem, baron Hussarek, da danes, 2. oktobra 1918, na zemeljski obli ne najdete več narodno zavednega Južnega Slovana, ki bi vam bil pripravljen slediti po poti narodne avtonomije.« Ironično se je nato Korošec lotil še habsburškega okvira: »Tudi okvira nimate pravega, pobrali ste napačnega, veliko je pretesen, zelo je ozek, podoba naše južnoslovanske države ne gre več vanj. Ministrskemu predsedniku, baronu Hussareku, bi želeli dati dober nasvet: Roke stran od južnoslovanskega okvira in od južnoslovanske podobe! Naj ne živi v zablodi; ni več umetnosti pod soncem, ki bi mogla Hrvate in Srbe odtrgati od Slovencev, ki živijo v tej polovici države, kakor tudi ni umetnosti, ki bi ločila Slovence od Hrvatov in Srbov onkraj državne meje. Mi Slovenci, Hrvati in Srbi, kar pač smo, hočemo biti skupaj, skupaj živeti in skupaj umreti! Noben okvir ni tako debelo pozlačen, nobena slika tako očarljiva, da bi mogla ločiti brate tega troimenega naroda.« Avstrijski vladi je Korošec že odrekel kakršnokoli kompetenco pri reševanju jugoslovanskega vprašanja. »Svojo hišo bomo sami uredili, svoje vprašanje bomo sami rešili.« V tem govoru je Korošec tudi prvič javno kritiziral cesarja, in sicer zaradi potovanja Tisze v Sarajevo, »ki je prišel kot homo regius na južnoslovansko ozemlje«, torej po naročilu cesarja, in tam smešil in žalil Južne Slované.²¹¹ Zadnji govor kakšnega Slovenca v državnem zboru je imel 10. oktobra poslanec VLS Ivo Benkovič. Napovedal je odhod od »zasušmarjenega avstrijskega gospodarstva« in »črnožolti kletki narodov« – stereotipu, ki se je potem izkazal kot zelo trdoživ – je postavil nasproti »zlato svobodo«.²¹² Kako naj bi ta svoboda potem izgledala, kako naj bi bil novi dom urejen, o tem si pa slovenska politika tedaj ni ravno razbijala glave. Povsem je manjkal izdelan koncept za čas potem, za bodoče skupno življenje Slovencev, Hrvatov in Srbov.²¹³

V primerjavi z državnim vrhom bolj realistično sodbo o položaju, ki je nastal v slovenskih pokrajinah z ozirom na jugoslovansko vprašanje konec septembra in v začetku oktobra, najdemo v poročilih kranjskega deželnega predsednika grofa Heinricha Attemsja. V svojem septembrskem poročilu, sicer datiranim 6. oktobra 1918, zabeleži, da so slovenski politiki že »nenaklonjeni«²¹⁴ avstroogrski rešitvi južnoslovanskega vprašanja in da hočejo, da naj velja le še pravica do samoodločbe, pri tem pa ne manjka namigovanj na kočljivi položaj centralnih sil na bojiščih. Že dolgo – tako Attems – obstoji v glavah južnoslovanskih politikov »upanje na sodelovanje antante pri ustvarjanju Jugoslavije«, medtem ko je še v majniški deklaraciji predvideno sodelovanje habsburško-lotrinške dinastije zdaj potisnjeno v ozadje. V tej zvezi Attems opozori še na važen problem, ki ga je slovenska politika očitno premalo resno jemala: »Nekaj časa se je zdelo, da so posamezni politiki vendarle skeptični do Jugoslavije, ki so jo pričakovali od antante in da so se zlasti bali zavzemanja antante v prid Italiji, ki bi z dodelitvijo Trsta odvezla bodoči Jugoslaviji najbolj dragoceno območje. Danes se zdi, da so tudi takšni pomisleki odstranjeni.«²¹⁵ Le pet dni kasneje je Attems ponovno poročal na Dunaj in še bolj preciziral pozicije slovenske politike in dejansko stanje: »Najvišji cilj Slovenskega narod-

²¹¹ Sten. Prot. HA, 22. Sess., 85. Sitzung (2. 10. 1918). Cesar Karel je Tiszo poslal v južnoslovanske dežele, da bi si ta na licu mesta ustvaril sliko o nevarnosti jugoslovanskega gibanja. V Sarajevu je bil Tiszi izročen memorandum s podpisi 32 bosansko-hercegovskih politikov, v katerem so zahtevali samostojno jugoslovansko državo na podlagi pravice do samoodločbe. Tiszin odgovor pred povabljenimi zastopniki podpisnikov (21. septembra 1918): »Morda bomo propadli, toda zagotavljam vam, da bomo še pred tem imeli moč zdrobiti ljudi, ki so si v notranjosti naše države drznili igrati igro naših sovražnikov!«. Rumpler 96–98, citat na str. 98. Prim. tudi Pleterski, Prva odločitve 253, 312.

²¹² Sten. Prot. HA, 22. Sess., 90. Sitzung (10. 10. 1918).

²¹³ Korošec se je kasneje branil, da niso računali s tako hitrim koncem monarhije, ki so ga pričakovali šele za februar 1919. Koroščevo predavanje 225.

²¹⁴ V originalu »abhold«.

²¹⁵ ÖSTA, AVA, MI Präs. 22830/1918.

nega sveta je doseči Jugoslavijo. Vsakršna etapna politika se zavrne. Majniška deklaracija s svojo dinastično zaščitno znamko je bila le sredstvo za cilj in – kot potrjujejo manifestacije v občinah – celo nadvse učinkovito sredstvo. Agitacija za jugoslovansko državo je zajela zadnjo gorsko vasico in je slovenski narod prevzela v celoti. Dolgo vzbujano sovraštvo do nemštva je postalo sovraštvo do Avstrije. Dinastija je bila doslej tega sovraštva obvarovana predvsem zato, ker se je agitacija na podeželju sklicevala na soglasje krone. Slovenskemu narodnemu svetu pa dobra volja krone vsekakor ne zadošča več in njegove oči so uprte le še v Wilsona in v pomoč zmagujoče antante. Zgled slovenskih politikov pa učinkuje tudi že na gledanje širokih krogov. Preobrata javnega mnenja, povratka vere v Avstrijo, se z majhnimi koncesijami ne da več doseči. Popolnega uspeha tudi ne obeta več dodelitev popolne avtonomije v mejah neke provincije Slovenije. Nekaj upanja pa je Attems še imel: »Morda pa bi ustanovitev Slovenije, ki je zagotovo zakoreninjena med ljudmi, spet obudila zdaj umetno pridrušeno skrb za ohranitev narodne samobitnosti, ker konec koncev vprašanje, če imajo slovenski politiki, ki so se s tako lahkim srcem odpovedali slovenski samobitnosti, tudi potrebno soglasje med slovenskim ljudstvom, še ni dokončno rešeno v njihovo korist. Povsem brezizgledno pa bi bilo pričakovati, pravi Attems, da bi se s pomočjo deželnega glavarja Šušteršiča, ki da je za Veliko Hrvaško z vključitvijo slovenskih ozemelj, zadovoljil bi se pa tudi z ustanovitvijo Slovenije, lahko spremenil politični položaj, kajti sovraštvo, ki so ga proti njemu razpihali v vseh slovenskih pokrajinah, ga je naredilo politično povsem brezpravnega. Na potek dogajanj Attemsovo poročilo ni imelo več nikarkšnjega vpliva, na notranjem ministrstvu so ga vidirali šele 25. oktobra, na predsedstvu ministrskega sveta pa celo šele 9. novembra, torej post festum.²¹⁶

Korošec je bil zadnjič v avdienci na povabilo cesarja 11. oktobra 1918. Cesar je uvodoma dejal, da mu je znano, kaj Korošec želi, da bi pa sicer želel še nekaj pojasnil. Vprašal je, kako bo s Trstom in Reko, ali bosta dostopna Avstriji in Ogrski. Karla je razen tega skrbelo za narodne manjšine v bodoči jugoslovanski državi. Korošec je odgovoril, da sta Trst in Reka »v naši sferi« in da bodo o tem odločali Jugoslovani sami, vendar pa vprašanje dostopa ne bo problem. Glede manjšin bodo uporabili princip recipročnosti. (Korošec torej ni reklamiral ne le Reke, ampak tudi Trst za bodočo jugoslovansko državo, na Londonski pakt, sklenjen 1915 med Italijo in antanto, pa v tem trenutku najbrž ni mislil.) Cesar je potem Korošca svaril pred Srbi z gospodarskimi in verskimi argumenti: »Kot katoliškega duhovnika se Vam je vendar bati Srbov. Oni so impetuozi, katoličani bodo na slabšem. Tudi hrvaški duhovniki imajo, kakor mi je znano, strah pred Srbi.« Korošec je zanikal: »Tega strahu nimamo. Srbi so tolerantni v verskem oziru. V Bosni živijo predstavniki vseh treh veroizpovedi mirno drug poleg drugega in nikdar ni prišlo med njimi do kakih spopadov zaradi verstva.« Cesar: »Srbi so dobri trgovci in v tem pogledu zelo agilni. Tudi tu boste na slabšem.« Korošec je nasprotoval: »Mi bomo vsi enaki, enakopravnost na celi črti, kdor bo bolj agilen, ta se bo uveljavljal. Slovenci smo svojo trdoživost pokazali v svojem boju z Nemci, pa prav na gospodarskem področju smo se osamosvojili.«²¹⁷ (Ta idealizirana, prav iluzionistična slika o bodočem sožitju z jugoslovanskimi brati je bila v tem času zelo razširjena tudi med slovenskim prebivalstvom.) Nato je cesar hotel Korošču dopovedati, da mu je Hrvaško-srbska koalicija še vedno lojalna, kar je Korošec upravičeno stavil pod vprašaj, ker je bilo Narodno vijeće takrat že ustanovljeno, v katerem je postala koalicija potem kmalu odločilen dejavnik. Cesar: »Vse to me žalosti. Jugoslovane imam rad, bili so vedno lojalni, tudi midva sva se vedno dobro razumela.« Korošec: »Vse

²¹⁶ AVA, MI Präs. 23327/1918/A.

²¹⁷ Omenjena gospodarska osamosvojitev Slovencev se je zgodila le na področju združništva, nekaj je k temu pripomogel tudi Korošec.

Vaše vlade so bile proti Slovanom, zlasti še proti Jugoslovanom. Bile so nezaslišane persekucije, prepovedi zborovanj, divjala je cenzura i.t.d.« Cesar: »Priznati mi morate, da sem jaz mnogo storil za Jugoslovane in marsikaj hudega preprečil, kar se je nameravalo storiti.« Nato Korošec: »To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.«²¹⁸ Na cesarjevo vprašanje, če bi bilo mogoče, da bi ga Južni Slovani zapustili, je Korošec po lastni izjavi dejal: »Kakor se vidi iz položaja, so tukaj računi že čisti.«²¹⁹ Na rotnje vidno deprimiranega cesarja, če bi Slovenci vendar mogli ostati zvesti Avstriji, je Korošec z obžalovanjem ugotovil: »Veličanstvo – prekasno.«²²⁰ Korošec skoraj dve desetletji kasneje: »S temi besedami smo se tako rekoč poslovili od Avstrije in stopili v novo svobodno državo.«²²¹

Vendar tako daleč še ni bilo. Cesarjev manifest »Mojim zvestim avstrijskim narodom« 16. oktobra 1918 je obljubljal, mnogo prepozno, federalizacijo samo Cislajtanije po narodnem principu: »Avstrija naj postane po volji mojih narodov zvezna država, v kateri tvori vsako narodno pleme na ozemlju, kjer je naseljeno, svojo lastno državnost.«²²² Manifest je bil od vsega začetka na neuspeh obsojen poskus rešiti, kar se ni več dalo rešiti. Poleg tega ga je v prvi vrsti razumeti kot mirovni korak monarhije, ki naj bi pozitivno vplival na pričakovani Wilsonov odgovor na cesarjevo mirovno noto z dne 4. oktobra 1918. Pri načrtovanju manifesta sploh ni bila upoštevana vključitev Ogrske, ki bi bila neobhodno potrebna za rešitev jugoslovanskega problema. Za cesarja Karla, zvestemu prisegi ob kronanju, o integriteti dežel ogrske krone ni bilo diskusije.²²³

Kot je bilo pričakovati, je Narodno vijeće v Zagrebu 19. oktobra odločno zavrnilo cesarjev manifest in izjavilo: »Zahtevamo zedinjenje celotnega našega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na njegovem celonem etnografskem ozemlju, ne oziraje se na kakršnekoli deželne in državne meje, ki v njih danes živijo – v enotno, popolnoma suvereno državo, na načelih politične in gospodarske demokracije, kar vsebuje tudi odstranitev vseh socialnih in gospodarskih krivic in neenakosti.«²²⁴

Skupni ministrski svet se je zadnjič sestal 22. oktobra 1918. Pod vtisom Wilsonovega odgovora – narodi naj sami odločijo, s katerimi ukrepi avstroogrske vlade bodo njihova strem-

²¹⁸ Korošec je v klubu še poročal, da je bil cesar Karl vidno deprimiran »tako, da je že mejilo na resignacijo«. V prostem razgovoru je cesar še vprašal Korošca, če regenta Aleksandra osebno pozna. Ko mu je Korošec to zanikal, je cesar omenil, da se mu je povedalo, da je »srbski prestolonaslednik resen in pameten, filozofsko naobražen mož«. Cesar se je potem poslovil z besedami: »Z božjo pomočjo bo že šlo!« Ravniharjev zapis Koroščevega poročila v JK. Ravnihar 130–131.

²¹⁹ Koroščevo predavanje 223.

²²⁰ »Majestät, es ist zu spät!« Ponedeljski Slovenec, 31. maja 1937.

²²¹ Prav tam.

²²² Wiener Zeitung, štev. 240, 17. oktobra 1918; Slovenec, 18. oktobra 1918.

²²³ Rumpler, Manifest 29–64. – Sredi oktobra, torej malo pred objavo cesarjevega manifesta, je bil Šušteršič zadnjič v avdienci pri cesarju Karlu. V spominih o tem piše, da je cesarja opozoril, da sedaj ni več zadnja ura, pač pa že »zadnja sekunda« in da je cesarju svetoval, da naj takoj in še preden pride Wilsonov odgovor sam ustanovi narodne države in imenuje narodne vlade, ker se bodo sicer ustanovile brez njega in proti njemu. V narodne vlade pa naj pokliče može, ki imajo zaupanje ljudstva, ne glede na to, ali se je ta ali oni morebiti kompromitiral glede lojalnosti. Vsekakor naj narodne vlade že eksistirajo, preden pride Wilsonov odgovor. Cesar – tako Šušteršič – naj bi nasvet dobro sprejel, vendar poudarjal, da se integritete Ogrske ne more dotakniti. Šušteršič mu je nato svetoval sledeči postopek: Cesar naj se zaenkrat omeji na cislajtanski teritorij, ga razdeli na narodne države in določi tudi začasne meje, in sicer z izrecnim pristavkom, da se bodo končno veljavne meje določile šele po sklepu miru. Zastopniki narodnih vlad pa bodo mirovni konferenci predložili lastne mejne zahteve. Odločala bo potem višja sila in cesarjeva kronanjska prisega bi ostala tako neokrnjena. Na pripombo cesarja, da bi se narodi sami morali sporazumeti o mejah preden se ustanovijo narodne države, je Šušteršič po lastnem pričevanju odgovoril: »Ti se ne bodo nikdar zedilili in tačas nas bodo dogodki preplavili!« Šušteršič, Moj odgovor 93–94.

²²⁴ Izjavo Narodnega vijeća SHS o prevzemu narodne politike v lastne roke so 19. oktobra 1918 podpisali predsednik dr. Anton Korošec in oba podpredsednika, Hrvat dr. Antun Pavelić in Srb Svetozar Pribičević. Građa II, str. 373–374.

Slika 26: Fotorazglednica o razglasitvi Države SHS na Kongresnem trgu v Ljubljani, dne 29. oktobra 1918. Foto Fr. Grabitz, Ljubljana. (Zasebna zbirka dr. Walter Lukan.)

ljenja zadovoljena²²⁵ – je bil nolens volens prisiljen vzeti na znanje tudi vključitev Slovencev v južnoslovansko skupnost. Spitzmüller je takole osredinil spremembo mnenja v odgovoru ogrskemu ministrskemu predsedniku Sándorju Wekerleju, ki je še vedno branil dualizem: »Prehod Slovenije v južnoslovanski deželni sklop, ki se mu ogrska vlada tako trdovratno upira, je danes kislo jabolko, v katero moramo ugrizniti.« Hussarek in Burian sta bila enakega mnenja, ne da bi pri tem pozabila opozoriti na že iluzoren habsburški okvir. Navezujoč na cesarjev rezime, je nato celo Wekerle obljubil, da bo »zastopal rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu združitve vseh južnoslovanskih pokrajin v okviru monarhije«.²²⁶ To mu pa je bilo potem prihranjeno.

Kranjski deželni predsednik je 23. oktobra naredil še nekaj zadnji brezupni poskus rešitve. Pozval je namreč vse do konca lojalnega ljubljanskega škofa Jegliča, da naj pošlje duhovščini pastirsko pismo, v katerem naj poudarja, da je slejkoprej za majniško deklaracijo in za Avstrijo. Jeglič je to odklonil z utemeljitvijo, da zastopa enaka stališča kot cesar, ki priznava Wilsonove točke in je odločitev prepustil Wilsonu. Krive za protiavtstrijski razvoj so centralne vlade. Njegova – Jeličeva – izjava bi bila neuspešna. Razen tega bi s tem povsem izgubil veljavo med ljudmi.²²⁷

²²⁵ Prim. Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers* 609.

²²⁶ PGM 696–703.

²²⁷ JD, 23. oktobra 1918. Habsburška klavzula je imela za Jegliča vse do konca monarhije svojo polno veljavo. Vezala je škofa prisega, dana vladarju in državi. Še 5. novembra 1918 je zabeležil v svoj dnevnik: »Res, iz Avstrije smo že, toda zveza z dinastijo še ni pretrgana.« Šele ko se je cesar Karl 11. novembra 1918 v posebnem manifestu nemškoavstrijskemu narodu odpovedal vsem državnim poslom in razpustil svojo zadnjo vlado, se je Jeglič čutil odvezanega od prisega. Takole je to dejstvo komentiral: »Ker je [Karl] priznal našo narodno vlado in on sploh nobene vlade več nima, je dosledno, da bomo prav razumeli, ako mislimo, da se je tudi nas popolnoma odrekel.« JD, 12. novembra 1918.

Slika 27: Na svetovnem odru ob koncu prve svetovne vojne: Wilson in Lenin preženeta cesarja Karla in cesarja Wilhelma II. z odra, lutke Ludendorff in Hindenburg sta odložena in visita dol, med šaro pa ležita že cesar Franc Jožef, car Nikolaj II. in še kdo. Neznani umetnik, Založništvo umetniška propaganda Ljubljana (okrog 1919). (Iz zasebne zbirke dr. Lukan.)

Zadnji avstrijski ministrski predsednik Heinrich Lammasch se je s podporo krščansko-socialnega politika Ignaza Seipla tik pred bridkim koncem še zelo prizadeval, da bi za sodelovanje v njegovi vladi pridobil Južne Slovence in Čehe. V mislih je imel avstrijsko državno konfederacijo pod habsburškim vodstvom. Vendar Korošec ni hotel nič več slišati o habsburškem žezlu. Tudi ko je Lammasch od cesarja dobil soglasje, da se žezlo črta in da pride do tihe likvidacije monarhije, Korošca ni mogel pridobiti. Vstop v Lammaschevo vlado, ki je bila sestavljena 27. oktobra, sploh ni več prišel v poštev.²²⁸

Slovenska politična elita je 29. oktobra 1918 zapustila habsburško monarhijo. Če lahko sklepamo po dostopnih, vendar nezadovoljivih virih, v katerih se zrcali slovensko javno mnenje, bi ta elita najbrž v veliki meri dobila soglasje sicer nič vprašanega slovenskega prebivalstva. V Zagrebu in v Ljubljani je bila proglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Predsednik te provizorične tvorbe je v odsotnosti postal Korošec, ki je bil v Ženevi na pogovorih s srbskim ministrskim predsednikom Nikolo Pašićem in predsednikom Jugoslovanskega odbora Antejem Trumbićem o obliki združitve Srbije in Črne Gore z Državo SHS.²²⁹ Slednja tvorba

²²⁸ Bister, Korošec 414; Koroščevo predavanje 225.

²²⁹ Sprejeta je bila takojimenovala ženevska deklaracija, ki je predvidevala federativno-konfederativno obliko

se je potem še pred vrnitvijo svojega predsednika, ne da bi dobila kakšne politične garancije, 1. decembra 1918 združila s Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev pod dinastijo Karađorđevićev.²³⁰

Zusammenfassung

Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg

Walter Lukan

Die slowenische Politik, und zwar aller Parteien, war schon lange vor dem Ersten Weltkrieg auf eine Verbindung mit den anderen Südslawen der Habsburgermonarchie, insbesondere mit den Kroaten ausgerichtet. Diese Linie – in den unterschiedlichsten Variaten – war geradezu ein Axiom der slowenischen Politik geworden, weil man sich in exponierter Lage, noch dazu auf mehrere Kronländer aufgeteilt, allein zu schwach wühlte, die angestrebten nationalen Ziele zu erreichen. Dass diese Ziele im zivilisatorischen Rahmen des Habsburgerreiches realisiert werden sollten, stand, von Randgruppen abgesehen (Preporod-Bewegung, einzelne Jungliberale), außer Frage. Von der führenden politischen Kraft, der katholischen Slowenischen Volkspartei (Slovenska ljudska stranka, SLS), bzw. der Allslowenischen Volkspartei (Vseslovenska ljudska stranka, VLS) mit dem Landeshauptmann von Krain, Ivan Šušteršič, dem Reichratsabgeordneten und Sozialpolitiker Janez Ev. Krek sowie dem Vorsitzenden des Kroatisch-slowenischen Klubs im Reichsrat, Anton Korošec, an der Spitze – eine einflussreiche Autorität verkörperte in der Partei auch der Laibacher Fürstbischof Anton B. Jeglič – wurde im Rahmen einer trialistischen, oder besser noch föderalistischen Umgestaltung der Monarchie, ein kroatisch-slowenischer Teilstaat auf der Basis des kroatischen Staatsrechts und des nationalen Prinzips angestrebt. Ein ähnliches Programm, bei stärkerer Berücksichtigung des Serben wurde im Wesentlichen auch von der liberalen Nationalen Fortschrittspartei vertreten, während die slowenischen Sozialdemokraten, keinen größeren Einfluss auf die Hauptlinie der slowenischen Politik nehmen konnten.

Um ihrem Programm Leben zu verleihen, vereinigte sich die VLS – über die dualistischen Grenzen hinweg – 1912 mit der kroatischen Rechtspartei. In der Frage der Reichsreform aber setzte sie alle Hoffnungen in den Thronfolger Franz Ferdinand, den sie als jeden Machtfaktor im Staate ansah, der ihre antidualistischen nationalpolitischen Ziele protegiere könnte. Dem Parlament traute man die Lösung der Nationalitätenfrage kaum zu. »Ich habe Großes vor mit den Südslawen«, soll sich Franz Ferdinand einmal geäußert haben. Genauer konnten die slowenischen Politiker jedoch nicht in Erfahrung bringen. Obwohl es also über die Reformpläne des Thronfolgers die Südslawen betreffend nur vage Vorstellungen gab, unterstützten die Politiker der VLS, nicht zuletzt auch in Ermangelung anderer Alternativen, Franz Ferdinands Konzept eines »Großösterreich«, das im Sinne eines »föderalisierten Zentralismus« eine starke Zentralregierung mit deutscher Staatssprache, aber auch föderale Einheiten vorsah, unter denen sich nach slowenischer Vorstellung auch eine kroatisch-slowenische befinden sollte. Damit signalisierten sie aber auch die Bereitschaft zu eingeschränkten oder Etappenlösungen ihres deklarierten nationalpolitischen Konzepts. Die Ermordung Franz Ferdinands bedeutete dann für die Politiker der VLS einen schweren Verlust, kam ihnen doch die wohl wichtigste realpolitische Option abhanden.

Wie staatliche Stellen konstatierten, traf die Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien im Allgemeinen auf ein positives Echo der Slowenen. Das galt sowohl für die slowenische Politik und die öffentliche Meinung, als auch für die slowenische Bevölkerung. Diese positive Einstellung erhielt aber vor allem bei der Intelligenz einen ordentlichen Dämpfer, als es bereits in den ersten Wochen des Krieges zu einer Verhaftungswelle kam, die mehr als 900 national bewusste Slowenen betraf, darunter auch so prominente Persönlichkeiten wie den Laibacher Bürgermeister Ivan Hribar, den Schriftsteller

združitev Srbije in Črne Gore z Državo SHS. Nekaj dni po podpisu pa je srbska stran sporočila, da od podpisa odstopa. Ženevska deklaracija je tako ostala brezvreden list papirja. Prim. Zečević, SLS 140–159.

²³⁰ Lukan, Korošec 33. K odločitvi slovenske politične elite za jugoslovansko državo pod srbskim vodstvom prim. Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, v ZČ 42 (1988) 525–532.

Ivan Cankar und den Abgeordneten der Kärntner Slowenen Granz Grafenauer. Die politisch motivierten und, wie sich bald herausstellte, größtenteils ungerechtfertigten Verhaftungen, erfolgten auf Initiative lokaler bzw. regionaler militärischer und ziviler Organe, vielfach auf der Grundlage deutschnationaler Denunziationen, und waren nicht im Sinne der Staatsspitzen. Sie wurden von diesen sogar kritisiert, so zum Beispiel vom Innenminister Karl Frh. von Heinold oder auch vom österreichischen Ministerpräsidenten Karl Graf Stürgkh, der später, nach dem Kriegseintritt Italiens, auch eine Amnestie für politische Verbrechen anregte aber gegen die maßgeblichen militärischen Stellen (Armeeoberkommando/AOK; Kommando der Südwestfront) nicht durchdringen konnte. Die Verfolgungen, die den österreichischen Patriotismus der slowenischen Intelligenz sicher nicht gestärkt haben, wurden von der slowenischen Bevölkerung nur im geringen Maße wahrgenommen. So richtig in deren Bewusstsein gerückt hat sie erst später – nach der Wiedereröffnung des Parlaments Ende Mai 1917 – die slowenische Reichsratsvertretung, die sie in einer Vielzahl von Interpellationen in der Werbung für ihr nationalpolitisches Programm geschickt propagandistisch ausschaltete.

Einzelne Jungliberale suchten im Zusammenhang mit dem erwarteten Kriegseintritt Italiens Verbindung mit der südslawischen politischen Emigration, die sich Ende April 1915 im Südslawischen Ausschuss (Jugoslavenski odbor) mit Sitz in London organisierte und die südslawische Frage außerhalb der Habsburgermonarchie lösen wollte. Doch diese Seitenlinie der slowenischen Politik war dann nach dem Londoner Pakt zwischen Italien und der Entente, der die Abtrennung slowenischen Territoriums an Italien sozusagen zum Kriegsziel der Entente erklärte, politisch gelähmt. Der Hauptlinie der slowenischen Politik, verkörpert durch die VLS, fehlte am Beginn des Krieges eine klare Orientierung und ihre politische Aktivität wurde auch zusehends durch den von den österreichischen politischen Behörden aufmerksam verfolgten innerparteilichen Konflikt zwischen Krek und Šušteršič, der anfänglich noch nicht auf unterschiedlichen nationalpolitischen Auffassungen beruhte, behindert. Doch auch die katholische Partei wurde durch den drohenden Kriegseintritt Italiens aktiviert. Auf Initiative des Bischofs von Veglia (Krk), des Slowenen Anton Mahnič, wurde Anfang März unter Mitwirkung kroatischer Politiker, aber auch von Krek und Korošec, eine Denkschrift an den Papst verfaßt, in der das katholische Kirchenoberhaupt gebeten wurde, sich auf der erwarteten Friedenskonferenz für die kroatisch-slowenische Sache einzusetzen – im Sinne einer Vereinigung im Rahmen der Monarchie und sollte diese zerfallen, für ein eigenes Königreich, das aber nicht unter Serbien fallen sollte. Der Papst versprach auch, dies zu tun, sollte er zur Konferenz zugelassen werden.

Mit dem Kriegseintritt Italiens hängt auch die nächste politische Aktion der SLS zusammen, die sich für sie überraschender Weise ergab. Das AOK befürchtete nämlich, dass die italienische Armee nach Krain durchbrechen könnte und wollte für diesen Fall einen slowenischen Volksaufstand organisieren. Zu diesem Zwecke wollte es die Stimmung der Bevölkerung und die politischen Verhältnisse dieser Region in Erfahrung bringen und beauftragte den Kundschaftsoffizier Hauptmann Viktor Andrejka, einen durch und durch schwarzgelben aber auch nationalbewussten Slowenen, mit dieser Aufgabe, mit der »Aktion Krain und Küstenland«. Andrejka trat daraufhin mit führenden Politikern der SLS (Krek, Josip Pogačnik, Šušteršič) in Kontakt, die die Gelegenheit wahrnahmen, über ihren Landsmann dem AOK und damit auch dem Generalstabschef Franz Conrad von Hötzendorf, einerseits die Bedeutung der slowenischen Nation als eines loyalen verlässlichen Bollwerks gegen Italien hervorzuheben und andererseits gleich auch ihre nationalpolitischen Zielsetzungen darzulegen. In die Armee, als einzigem antidualistischen Machtfaktor im Staate, hatten die Politiker der VLS schon vor dem Krieg gewisse Hoffnungen gesetzt und von Conrad wusste man, dass er ein maßgeblicher Vertreter der größterreichischen Reichsreformidee Franz Ferdinands und insbesondere auch der trialistischen Idee war. Die über Andrejka dem AOK und Conrad übermittelten Zielvorstellungen waren den damaligen realpolitischen Möglichkeiten angepasst und liefen auf eine Reduzierung bzw. eine Etappenlösung des vor dem Krieg deklarierten trialistischen Programms hinaus: Zunächst sollte ein autonomes Großslowenien geschaffen werden, »als starke Grenzwaht gegen Italien«, in der Folge, sollte der Dualismus zunächst noch bestehen bleiben, ein cisleithanisches Illyrien mit dem Zentrum in Laibach, und schließlich, nach dem anzustrebenden Fall des Dualismus, der jedoch vor dem Ableben Franz Josefs nicht zu erwarten war, sollte eine von einem kroatisch-slowenischen Block dominierte Vereinigung aller Südslawen der Monarchie erfolgen, eventuell sogar unter Einbeziehung Serbiens und Montenegros, und zwar im Sinne eines »zentralen Föderalismus«, mit einer mächtigen Zentralregierung auf der Basis eines gemeinsamen Wirtschafts-, Verkehrs-, Rechts-,

und politischen Raumes (Volksvertretung, Außenpolitik) und der deutschen Staatssprache. Dieser, man könnte sagen, Nachklang auf die seinerzeit in Franz Ferdinand gesetzten politischen Hoffnungen wurde von Conrad offenbar wohlwollend aufgenommen, denn er sah sich veranlasst, den ihm vorgelegten, die Slowenen sehr positiv beurteilenden Bericht, in komprimierter Form und unter seinem Namen mit dem Titel »Haltung der Slovenen im Kriege« an die maßgeblichen politischen und militärischen Stellen zu senden. Das AOK sah außerdem Maßnahmen zur Förderung der Slowenen vor und fasste die Schaffung einer Art slowenischer Militärgrenze gegen Italien sowie die »Protegiierung der politischen Pläne der Slowenen« nach dem Krieg ins Auge. Den Bericht Conrads erhielt auch das Kommando der Südwestfront, dessen Kommandant – Erzherzog Eugen – für den Bereich der »Armee im Felde«, zu dem auch die slowenischen Gebiete als Hinterland der Isonzofront gehörten, Machtbefugnisse im Wirkungskreis eines Landeschefs innehatte. Die Reaktion des Kommandos war eine massiv negative. Es bombardierte das AOK geradezu mit antislowenischen Berichten und ließ vor allem die Intelligenz und selbst die katholischen politischen Führer (Krek, Šušteršič) in einem überaus schlechten Licht erscheinen. Die von Eugen gezeichneten Berichte verfehlten ihre Wirkung nicht. Obwohl sie von Conrad mit Reserve aufgenommen wurden, war fortan von einer Förderung der Slowenen keine Rede mehr und die Politiker des SLS mussten erkennen, dass die vagen Hoffnungen, die sie in die hohen militärischen Kreise gesetzt hatten, unbegründet waren. Im Frühjahr/Sommer 1916 befand sich die noch dazu innerlich zerrissene Hauptkraft der slowenischen Politik auf einem absoluten Tiefpunkt.

Zu einer allmählichen Neupositionierung der Hauptlinie der slowenischen Politik kam es in der zweiten Hälfte des Jahres 1916, wobei die treibenden Kräfte Krek und Korošec waren, die zunehmend die Politik der VLS und ihres verlängerten Arms, des Kroatisch-slowenischen Klubs im noch geschlossenen Reichsrat dominierten, während Šušteršič für die Dauer des Krieges eher der politischen Passivität zugeneigt war. Da von den Staatsspitzen – wie sich gezeigt hatte, auch den militärischen – im Hinblick auf die Realisierung selbst eingeschränkter politischer Ziele nichts zu erwarten war, war die Rückbesinnung auf die eigenen Kräfte und deren Mobilisierung das Postulat der Stunde. Mitbewirkt aber wurde die neue politische Positionierung auch durch wichtige äußere Faktoren. Das war einmal die „Osterbegehrschiff“ 1916 der deutschen Parteien, die sogenannten „Deutschen Belange“, deren Realisierung eine vollkommene Unterordnung der Slowenen in einem deutsch dominierten Österreich (Cisleithanien) bedeutet hätte und deren zu Recht befürchtetes Oktroi zumindest bis April 1918 wie ein Damoklesschwert über der slowenischen Politik hing. Und das waren im Herbst 1916 die Ermordung des Ministerpräsidenten Stürgkh, der Verkörperung des Kriegabsolutismus, und der einen Monat später erfolgte Tod des greisen Monarchen, der Verkörperung des Zusammenhalts der Monarchie. Beide Ereignisse stellten eine innenpolitische Zäsur dar und markierten gleichzeitig den Beginn einer neuen Zeit, mit der Hoffnung auf eine Befreiung des innenpolitischen Lebens durch die Wiedereröffnung des Parlaments.

Nicht geringe Erwartungen setzte die slowenische Politik dabei in den jungen Kaiser Karl, insbesondere wegen seiner Friedensbemühungen und seines Eintretens für die Rückkehr zu vollen verfassungsmäßigen Zuständen. Selbst Karls Krönung zum König von Ungarn Ende des Jahres 1916, die den Dualismus bestätigte und damit zu den trialistischen bzw. föderalistischen Plänen der Slowenen in Widerspruch stand, konnte die positive Einstellung zum Kaiser nicht stärker beeinträchtigen. Subdualistische Lösungen – die Vereinigung der slowenischen und kroatischen Länder unter der Stephanskronen – wurden sogar angedacht und mangels notwendiger politischer Partner in Kroatien – nur die Starčević Partei des Rechts und Stjepan Radić waren dafür zu gewinnen – wieder fallen gelassen. Zu den innenpolitischen Faktoren kamen dann noch weltpolitische Ereignisse wie die Russische Revolution und der Kriegseintritt der USA, mit ihren Forderungen nach Selbstbestimmung der Nationen und neuer Demokratie, hinzu, die ebenfalls zu einem neuen Selbstverständnis und auch zu einer selbstbewusster werdenden slowenischen Politik führten. Konkreten Ausdruck fand diese Entwicklung in der erfolgreichen Konzentration der slowenischen und überhaupt der südslawischen politischen Kräfte der österreichischen Reichshälfte, die sich dann in der Gründung des alle südslawischen Reichsratsabgeordneten Cisleithaniens umfassenden, von Anton Korošec geführten, Südslawischen Klubs (Jugoslovanski klub/JK), der zum Sprachrohr der slowenischen Politik wurde, manifestierte. Auf der ersten Sitzung des wiedereröffneten Reichsrates am 30. Mai 1917 verlas dann Korošec das Programm des JK, die später sogenannte Maideklaration, in der die Vereinigung aller von Slowenen, Kroaten und Serben bewohnten Gebiete der Monarchie zu einem Staat unter dem Zepter der Habsburger gefordert wurde.

Man erwartete ernsthaft eine Staatsreform und setzte wieder die größten Hoffnungen in den Kaiser, der in dieser Phase (Juni/Juli 1917) selbst eine Föderalisierung Cisleithaniens andachte – die Integrität der Länder der Stephanskronen wurde von ihm allerdings nicht in Zweifel gezogen – und vor hatte, zu diesem Zweck ein parlamentarisches Konzentrationskabinet der Nationen einzusetzen. Die slowenische Politik wäre in dieser Phase bereit gewesen, auch auf Etappenlösungen ihres in der Maideklaration vorgestellten und dem Kaiser persönlich vorgetragenen Programms einzugehen (Zustimmung zum Budgetprovisorium des provisorischen Kabinetts Seidler, Mitarbeit im Verfassungsausschuss des Reichsrats). Als der JK jedoch erkennen musste, dass einerseits der Kaiser seinen Plan des Konzentrationskabinetts nicht realisieren konnte oder wollte, und dass andererseits die Tschechen an einer Staatsreform, die nur Cisleithanien betraf, nicht mehr mitwirken wollten, begann er die Reformierbarkeit der Monarchie sowie den diesbezüglichen Willen des Kaisers grundsätzlich in Zweifel zu ziehen und schwenkte gemeinsam mit den Tschechen auf einen kompromisslosen Oppositionskurs um. Die Maideklaration wurde Ende Juli 1917 von Krek zum „Minimum der Forderungen“ erklärt und der JK war fortan nur bereit, ein Kabinet zu unterstützen, das die Maideklaration in ihr Programm aufnehmen würde. Der Kaiser und seine Regierungen (Heinrich Clam-Martinic, Ernst Seidler, Max Hussarek) konnten aber realistischer Weise den Slowenen nur eine Verwaltungsautonomie in zu errichtenden nationalen Kreisen im Rahmen der bestehenden Kronlandgrenzen anbieten, mehr war auf parlamentarischem Wege – wenn überhaupt (der deutsche Nationalverband wollte diese Lösung zwar für Böhmen, nicht jedoch auch für die Länder mit slowenischer Bevölkerung) – nicht zu erreichen. Die Aufnahme der Maideklaration in ihr Programm konnte keine cisleithanische Regierung auf dem Boden der bestehenden Verfassung ernsthaft in Erwägung ziehen, da sie damit ihre Kompetenzen überschritten hätte. Dies war natürlich auch dem JK bewusst, der somit eine Reorganisation der Monarchie nicht mehr erwartete und von da an nur mehr auf das Kriegsende und die damit verbundenen Chancen einer Neuordnung wartete. Die Maideklaration mit ihrer Habsburgerklausel erwies sich dabei als taktisch nützliches politisches Instrument. Die Realisierung der Maideklaration – mitten im Krieg – hätte eines Staatsstreichs von oben bedurft – Korošec hatte ihn einmal in einer kaiserlichen Audienz angedeutet –, und der war, wie das politische und persönliche Profil des zwar gut meinenden aber immer wieder schwankenden Kaisers bald jedem offenbarte, ebenso wenig zu erwarten, wie die Realisierung der Maideklaration auf parlamentarischem Wege.

Somit hatte der JK die Weichen für eine Politik gestellt, die in letzter Konsequenz auf eine Loslösung der Slowenen/Südslawen von der Habsburgermonarchie zusteuerte. Einen Einfluss auf diese neue, mit den Tschechen abgestimmte Oppositionspolitik, mag auch die Korfu-Deklaration vom 20. Juli 1917 gehabt haben. Es handelt sich dabei um die gemeinsame Erklärung der serbischen Regierung und des Südslawischen Ausschusses, die eine Vereinigung aller Serben, Kroaten und Slowenen unter dem Zepher der Karađorđević vorsah. Die slowenische Politik verwendete sie, um die Maideklaration mit der Habsburgerklausel zu promovieren und darauf hinzuweisen, dass für eine mögliche antiösterreichische Lösung der südslawische Frage die österreichischen Staatsmänner die Schuld tragen würden, weil sie nicht rechtzeitig die existenziellen Forderungen der österreichisch-ungarischen Südslawen, dargelegt in der Maideklaration, berücksichtigt hätten.

An der oppositionellen Politik des JK konnte auch die Tatsache nichts ändern, dass in Seidlers ab Ende August 1917 definitives Kabinet auch ein Slowene aufgenommen wurde, der frühere Sektionschef und nunmehrige Minister ohne Portefeuille Ivan Žolger, übrigens der erste und einzige slowenische Minister in der Geschichte der Habsburgermonarchie. Die Radikalisierung der slowenischen Politik, die sich Anfang September 1917 auch in einem Zeitungsartikel von Krek widerspiegelt, in dem dieser die Habsburgerklausel bereits relativierte, wollte von den führenden slowenischen Politikern nur Šušteršič nicht mittragen, der im Gegensatz zur Klublinie die Maideklaration als »Maximum« erklärte – er wollte also die ursprüngliche, zu Etappenlösungen bereite Politik beibehalten –, Anfang November 1917 aus dem JK austrat und sogar versuchte die SLS aufzulösen. Er wurde zum schärfsten, von Regierung und Kaiser nicht ungerne gesehenen Kritiker der Politik des JK, verlor aber zusehends an Rückhalt in der Bevölkerung, bevor er als »Abtrünniger« und »Uskoke« angefeindet, in völlige Isolation geriet und es knapp vor Zusammenbruch der Monarchie sogar für ratsam hielt, Krain zu verlassen. Manche Kritikpunkte, die von Šušteršič artikuliert wurden – unkritischer Jugoslawismus, Unitarismus, Vernachlässigung der religiösen Frage, Unterschätzung der italienischen Aspirationen auf der Basis des Londoner Paktes – hatten durchaus ihre Berechtigung.

Der Kaiser hatte die Maideklaration lange Zeit nicht wirklich ernst genommen und ihre Sprengkraft nicht erkannt, obwohl sie durch die vom JK getragene und von Jeglič geförderte Delarationbewegung eine Massenbasis erhielt. Die Initialzündung dafür gab die von Jeglič initiierte Laibacher Erklärung vom 15. September 1917, in der die Forderungen der Maideklaration mit dem Friedensappel des Papstes kombiniert worden waren. Es konnten schließlich über 300.000 Unterstützungserklärungen gesammelt werden. Für die Deklarationsbewegung aber war die Habsburgerklausel der Maideklaration unverzichtbar. Bei der habsburgtreuen slowenischen Bevölkerung genoss Kaiser Karl, von dem man sich die Gewährung der »Jugoslavija« im Rahmen der Monarchie erwartete, noch bis in den Herbst 1918 hinein besonderes Vertrauen. Daraus entstand eine doppelbödiges Politik des JK, und zwar sowohl gegenüber der slowenischen Bevölkerung aus auch gegenüber den Staatsspitzen. Beiden konnte und wollte man über den realistischer Weise zu erwartenden Endpunkt dieser Entwicklung keinen reinen Wein einschenken. Diese Doppelbödigkeit bestand aber auch auf Seiten der Regierung und des Kaisers. Einerseits verlangte man von den Slowenen absoluten Patriotismus, andererseits aber glaubte man, ohne es lange Zeit auch offen auszusprechen, die vom JK vertretenen politischen Vorstellungen nicht wirklich in Betracht ziehen zu müssen, geschweige denn, sie als Plattform für etwaige Verhandlungen zu akzeptieren. Der Kaiser etwa sagte den Vertretern der Slowenen, die ihm mehrfach die Maideklaration vortrugen, nie direkt, dass deren Forderungen nicht erfüllbar seien, obwohl er es natürlich wusste. Seiner Einschätzung nach hatte nämlich die Maideklaration einen dreifachen Charakter, sie war »staatsfeindlich«, weil sie den österreichischen Staatsverband zerreißen wollte, gleichzeitig aber war sie auch monarchie- und habsburg-freundlich.

Die zunehmende Radikalisierung der Politik des JK fand in den Reichsratsreden, dann im Jänner-memorandum 1918, mit dem der JK versuchte, die südslawische Frage zu internationalisieren, und schließlich in der Agramer Resolution Anfang März 1918, die auf der Basis des Selbstbestimmungsrechtes der Nationen einen unabhängigen, demokratisch aufgebauten Staat der Slowenen, Kroaten und Serben forderte und aus der –wie sich Korošec später ausdrückte – „das Habsburgerzepter hinausgeworfen“ wurde, ihren Ausdruck. Im Mai 1918 gingen dann auch der Kaiser und die Regierung auf direkten Konfrontationskurs zum JK. Die slowenische Deklarationsbewegung wurde verboten und den Slowenen wurde von den Staatsspitzen, und zwar sowohl vom Regierungschef Seidler als auch vom Kaiser, der von einer Audienz der Deutschen und deutschfreundlichen Slowenen aus den slowenischen Gebieten nicht unbeeindruckt geblieben war, klargemacht, dass die Slowenen in keine wie auch immer geartete Lösung der südslawischen Frage einbezogen werden würden. Das slowenische Problem, so drückte sich der Minister des Äußern, István Burian, auf der Sitzung des Gemeinsamen Ministerrates am 30. Mai 1918 aus, sei eine „rein österreichische Frage [...], die in einen kaum verständlichen Konnex mit der südslawischen Bewegung gebracht werde“, und der österreichische Ministerpräsident Seidler assistierte ihm: Bei den Slowenen sei die „Agitation von außen hineingetragen und sitze nicht tief“. Das slowenische Problem sei ein im Rahmen Cisleithaniens zu lösendes Problem. Überhaupt gab es deutliche Anzeichen einer bereits realitätsfernen Beurteilung der südslawischen Frage seitens der Staatsspitzen. So wurden auf der erwähnten Sitzung und auch auf späteren Sitzungen des Gemeinsamen Ministerrates vor allem trialistische und subdualistische Lösungen erörtert, immer unter Ausschuss der Slowenen, und Burian meinte noch auf der Sitzung Ende September in völliger Verkennung der entstandenen Lage, man könnte mit dem Anschluss Bosniens-Herzegowinas an Ungarn bzw. Kroatien im subdualistischen Sinne „den Südslawen eine Freude bereiten“. Die slowenische Frage betrachtete er aber als eine „junge und gekünstelte“, obwohl er gleichzeitig auch konstatieren mußte, dass die „staatsfeindliche Korošec-Bewegung« bereits »rapideste Fortschritte« gemacht habe.

Der Kaiser und seine Regierungen gingen in der südslawischen/slowenischen Frage, wie auch in den anderen nationalpolitischen Fragen mit den nationalpolitischen Forderungen der deutschen Parteien weitgehend konform. Die slowenischen Politiker befürchteten aber gerade das, nämlich unter deutscher Vorherrschaft verbleiben zu müssen, der sie alleine – als slowenische Nation – nicht gewachsen sein würden. Dies war einer der Hauptgründe für ihren weitgehend unkritischen jugoslawischen Unitarismus – die Slowenen als Teil einer großen jugoslawischen Nation –, den sie vertraten, um nicht aus dem südslawischen Komplex herauszufallen. Das Ziel war, wie immer wieder betont wurde, die unbedingte Befreiung von der Herrschaft der Deutschen. Der Kaiser und seine Regierungen hielten aber bis in den Oktober 1918 hinein an der Fiktion fest, dass die Slowenen eine Vereinigung mit den Kroaten und Serben – insbesondere mit den Serben – nicht wünschten. Sie wollten nicht wahrhaben, dass die Ideen der Mai-

deklaration bei der slowenischen Bevölkerung auf eine breite Akzeptanz stießen. Für sie war daher nur eine Lösung der südslawischen Frage annehmbar, welche die Forderungen der Slowenen ignorierte.

Der militärische Mißerfolg der Mittelmächte (Westfront, Piave), der sich im Juni 1918 abzeichnete, und die gleichzeitige Bereitschaft der Entente, die tschechoslowakische Staatlichkeit anzuerkennen, was auf die Zerschlagung der Habsburgermonarchie hinauslief, machte den slowenischen Politikern klar, dass es höchst an der Zeit war, an die Zeit danach zu denken. So wurde Mitte August der Volksrat für Slowenien und Istrien in Laibach und schließlich Anfang Oktober, nachdem es dem JK gelungen war, auch die maßgebliche politische Kraft der Südslawen Transleithaniens, die Kroatisch-serbische Koalition, zu gewinnen, die dazugehörige Dachorganisation, der Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben in Agram, gegründet. Beide Organisationen wählten Korošec zu ihrem Vorsitzenden, der somit zum wichtigsten Politiker der Südslawen in der bereits wankenden Habsburgermonarchie avancierte. Zum Verhandlungspartner der Staatsspitzen wurde er damit nicht. Diese glaubten nach wie vor Lösungen über die Köpfe der Betroffenen hinweg erörtern zu können. Lösungsrelevante Entscheidungen wurden ohnehin keine mehr getroffen.

Als der Kaiser den Vorsitzenden des JK und nun auch des Nationalrats in Agram am 11. Oktober 1918, gut zwei Wochen vor dem Ende, ein letztes Mal in Audienz empfing und ihn beschwörte, die Slowenen mögen doch Österreich treu bleiben, soll Korošec nach eigener Aussage geantwortet haben: »Majestät, es ist zu spät!« An dieser Tatsache konnte auch das kaiserliche Manifest vom 16. Oktober 1918 nichts mehr ändern, das die Föderalisierung nur Cisleithaniens auf der Basis des nationalen Prinzips ankündigte und natürlich vom Nationalrat in Agram postwendend abgelehnt wurde. Zwar gelangte der letzte Gemeinsame Ministerrat am 22. Oktober endlich auch zur Ansicht, dass »das Aufgehen Sloweniens im südslawischen Länderkomplex [...] ein saurer Apfel sei, in den man beißen müsse« - so der Gemeinsame Finanzminister Alexander von Spitzmüller -, doch dies beeinflusste den Lauf der sich rasch entwickelnden Dinge nicht mehr. Am 29. Oktober 1918 trennten sich die Slowenen von der Monarchie und ihrem Kaiser – von ihrer politischen Elite schlecht vorbereitet auf die Zeit danach, denn es fehlten ausgearbeitete Konzepte. In Zagreb und in Ljubljana wurde der Staat der Slowenen, Kroaten und Serben proklamiert, der sich dann, nachdem sich die Genfer Vereinbarung, die Korošec mit dem serbischen Ministerpräsidenten Nikola Pašić und dem Vorsitzenden des Südslawischen Ausschusses Ante Trumbić ausgehandelt hatte, bald als wertloses Papier herausstellte, ohne besondere Garantien am 1. Dezember 1918 mit Serbien und Montenegro zum Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen vereinigte.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

Miroslav Stiplovšek

Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji

UDK 321.72(497.1)»1919/1921«

STIPLOVŠEK Miroslav, dr. red. prof. v pok., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, 1230 Domžale, Vodopivčeva 8, (01) 721 11 58

Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 151–176, cit. 127

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor prikazuje delovanje obeh izvoljenih slovenskih oblastnih-pokrajinskih skupščin (1927–1929) in imenovanega banskega sveta Dravske banovine (1930–1941) z vidika njihovih prizadevanj, da bi pri izvajanju temeljne naloge, skrbi za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije, udeležili čim več parlamentarnih pristojnosti in metod dela. Edina slovenska predstavniška telesa v prvi Jugoslaviji so avtonomistična hotenja za povečanje pristojnosti uspešneje uveljavljala v okviru oblastnih samouprav kot v tridesetih letih v banskem svetu, ki pa je svoj kompetenčni boj leta 1940 radikaliziral v zahtevo za oblikovanje avtonomne banovine Slovenije z zakonodajnim banovinskim zborom.

Avtorski izvleček

UDC 321.72(497.1)»1919/1921«

STIPLOVŠEK Miroslav, Ph.D., Full Professor (retired), Professor Emeritus, 1230 Domžale, Vodopivčeva 8, (01) 721 11 58

The Pursuit of Slovene Parliamentarism in the First Yugoslavia by Oblast Assemblies of Ljubljana and Maribor and by the Drava Province Provincial Council**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 151–176, notes 127

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Analyzed are the efforts of both elected Slovene oblast/provincial assemblies (1927–1929) and of the appointed Provincial Council of the Drava Province (1930–1941) to attain wider parliamentary competences and work methods, and thus realize their primary goal of ensuring the economic, social, educational, and cultural development of Slovenia. The only Slovene representative bodies during the period of the First Yugoslavia were more successful in implementing autonomous tendencies during the oblast era rather than in the Provincial Council of the Drava Province in the 1930s. However, the Council managed to radicalize its efforts in 1940, demanding the establishment of the autonomous province of Slovenia with its own provincial assembly and parliamentary competences.

Author's Abstract

V zadnjih letih je zgodovinopisje posvetilo veliko pozornost preučevanju problematike slovenskega parlamentarizma oziroma parlamentarnih izkušenj Slovencev, zlasti od sredine 19. stoletja do časa delovanja Državnega zbora Republike Slovenije,¹ na kar je posebej vplivalo dejstvo, da »poteka razvoj pravega slovenskega parlamentarizma šele /.../ v demokratični

¹ Razvoj slovenskega parlamentarizma. Kolokvij ob 10. obletnici parlamentarizma v Sloveniji. Državni zbor Republike Slovenije, Ljubljana 2000; Državni zbor Republike Slovenije 1992–2002, Ljubljana 2002; Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2002; Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, Inštitut za civilizacijo in kulturo, zbirka Zbiralnik VIII, Ljubljana 2005 (cit. Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma); Janko Prunk in Cirila Toplak, Parlamentarna izkušnja Slovencev, Fakulteta za družbene vede, Knjižna zbirka Politični procesi in institucije, Ljubljana 2005 (cit. Parlamentarna izkušnja Slovencev 1); Janez Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2006; Janko Prunk v sodelovanju s Cirilo Toplak in Marjeto Hočevar, Parlamentarna izkušnja Slovencev 1848–2004, 2. razširjena izdaja, Ljubljana 2006. V navedenih delih so poleg relevantne literature navedeni tudi pglavitni tiskani viri.

samostojni slovenski državi».² Do te največje prelomnice v razvoju slovenskega parlamentarizma pa »imamo Slovenci razmeroma dolgo parlamentarno izkušnjo, čeprav smo se v svoji zgodovini srečevali z zelo različnimi omejenimi, okrnjenimi ali nepopolnimi oblikami parlamentarizma v bolj ali manj centraliziranih državah, kjer so prevladovali interesi večjih narodov, pa tudi z raznimi protiparlamentarnimi projekti in oblikami predstavnštva, ki so bile v nasprotju z načeli demokratičnega parlamentarizma.«³

V knjigah o celovitem razvoju slovenskega parlamentarizma sta to problematiko za obdobje prve Jugoslavije obdelala Igor Grdina⁴ in Janko Prunk,⁵ ki je uvodoma poudaril, da se poleg osrednjega državnega parlamenta, ki »je najvišji suvereni predstavniški oblastni organ«, tako »včasih poimenujejo tudi razni pokrajinski zbori ali zastopstva, ki opravljajo določeno zastopniško politično vlogo oziroma predstavljajo neko avtonomijo, niso pa suvereni organi oblasti«. Tako se »pogojno evfemistično«⁶ uporablja naziv deželni parlament za nesuverene deželne zборе v habsburški monarhiji ter v tem smislu tudi za oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti (1927–1929).⁷ Grdina pa je ugotovil, da »se je v 19. stoletju razvil tako državni kot avtonomni (tj. deželni) parlamentarizem«, ⁸ za ljubljansko in mariborsko skupščino pa je poudaril, da sta slovenski parlamentarizem reprezentirali »na regionalni ravni« in da je bil vzporedno s krizo Narodne skupščine pred razglasitvijo kraljeve šestojanuarske diktature leta 1929 »na smrt obsojen tudi razcvetajoči se parlamentarizem« v njih.⁹ Oba avtorja sta v svojih razpravah posvetila osrednjo pozornost odnosu slovenske politike do državnega oziroma suverenega parlamenta ter prikazala značilnosti delovanja slovenskih poslancev v njem. Glede vloge slovenskih oblastnih skupščin in edinega predstavniškega telesa v tridesetih letih, banskega sveta Dravske banovine, pa sta se osredotočila predvsem na osvetlitev njihovih različnih pristojnosti, omejenih s prvo in drugo jugoslovansko ustavo ter posebnimi zakoni.

Ta predstavniška telesa so v prvi Jugoslaviji dobila nalogo, da skrbijo za razvoj pomembnih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov v Sloveniji. V prizadevanjih, da bi jo izpolnjevali čim uspešneje in samostojneje, kar je centralistična državna ureditev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev – Jugoslaviji bolj ali manj omejevala, so bile v Sloveniji stalnica zahteve predstavniških teles za prenos čim več pristojnosti od osrednjih oblastnih organov nanje zlasti glede sprejemanja oblastnih in banovinskih proračunov ter uredbodajno-zakonodajnih pravic. Poleg nekaterih pristojnosti, ki so običajne za osrednja parlamentarna predstavništva, pa so si slovenski oblastni skupščini in banski svet svojo vlogo prizadevali okrepiti tudi z udejanjenjem čim več parlamentarnih metod v svojem delovanju. Zlasti v obdobjih, ko so v teh predstavniških telesih absolutno prevladovali predstavniki avtonomistične Slovenske ljudske stranke (SLS), so se krepile kompetenčne zahteve z viškom leta 1940 glede oblikovanja avtonomne banovine Slovenije z zakonodajnim parlamentom. Zaradi prevlade avtonomističnih sil v Sloveniji so se tudi predstavniki strank liberalnega tabora odločneje zavzemali za decentralizacijo oziroma prenos samoupravnih in upravnih pristojno-

² Parlamentarna izkušnja Slovencev 1, 10.

³ Prav tam, 8 (iz predgovora Draga Zajca).

⁴ Slovenska politika in parlamentarizem v kraljevski Jugoslaviji, Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, 185–257 (cit. Slovenska politika in parlamentarizem).

⁵ Slovenska parlamentarna izkušnja v prvi Jugoslaviji (1918–1941), Parlamentarna izkušnja Slovencev 1, 81–130.

⁶ Prav tam, 9–10.

⁷ V oceni Prunkovega poglavja o slovenskem parlamentarizmu med vojnoma sta Darko Friš in Gregor Jenuš (Delo – Književni listi, 23. 5. 2007) poudarila, da je v tem času »posebno zanimivo obdobje oblastnih skupščin med leti 1927 in 1928, ko je zaradi omilitve centralizma vsaj za kratek čas prvič zaživel slovenski parlamentarizem«.

⁸ I. Grdina, Slovenska politika in parlamentarizem, 187.

⁹ Prav tam, 234–235.

sti od osrednjih organov oblasti na pokrajinska telesa kot njihovi centralistično-unitaristični somišljeniki drugod v Jugoslaviji. Prav obseg pristojnosti pokrajinskih predstavništev v Sloveniji posebej kaže tudi njen ustavnopravni položaj v posameznih obdobjih. Prizadevanja za udejanjenje nekaterih vidikov parlamentarizma in z njimi povezanih parlamentarnih izkušenj so pomenila tudi obliko boja za čim širšo samostojnost oziroma avtonomnost Slovenije pri odločanju o njenem razvoju. S tega vidika želimo prispevati k še celovitejši podobi slovenskega parlamentarizma med vojnami ter posebej opozoriti za različne možnosti za delovanje predstavniških teles v Sloveniji v dvajsetih in tridesetih letih.

O delovanju ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine so v Arhivu Republike Slovenije ohranjeni stenografski in skrajšani uradni zapisniki plenarnih sej, kar omogoča podrobno spremljanje tudi njihovih prizadevanj, da bi si pridobili nekatere pristojnosti in uveljavili čim več oblik dela, kakršne so značilne za suverena parlamentarna predstavništva.¹⁰ Zlasti po preučevanju bogatega arhivskega gradiva in drugih virov je njihovo delovanje podrobno obdelano v dveh monografijah.¹¹ O problematiki oblastnih samouprav oziroma delovanja slovenskih oblastnih skupščin ter banskega sveta pa je obširen prikaz tudi v Slovenski novejši zgodovini¹² ter v delih pravnih zgodovinarjev, ki so raziskovali zlasti vprašanja ustavnih in zakonskih pristojnosti teh predstavništev.¹³

V prizadevanjih za udejanjenje čim več samostojnosti oziroma avtonomije Slovenije v jugoslovanski državi je že kmalu po prevratu 29. oktobra 1918 postalo aktualno oblikovanje slovenskega parlamentarnega predstavništva. V času enomesečnega obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov so potekale razprave o preoblikovanju Narodnega sveta v »nekak parlament«, ki bi mu bila Narodna vlada za Slovenijo odgovorna in bi imel tudi zakonodajne pristojnosti. Po sklepih njune skupne seje 9. novembra 1918 je Narodni svet dobil »značaj vrhovnega predstavniškega telesa« in bi »lahko izvajal /.../ zakonodajno oblast in hkrati sodeloval v upravnih oblasti«, kar pa se nato zlasti zaradi kratkotrajnega obstoja Države SHS ni uresničilo. Preoblikovanje Narodnega sveta v vrhovnega nosilca slovenske nacionalne oblasti so odločno

¹⁰ V Arhivu Republike Slovenije (AS) so v fondih ljubljanskega oblastnega odbora št. 92 in mariborskega oblastnega odbora št. 93 v sedmih fasciklih stenografski in uradni zapisniki sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter njihovih izvršnih organov – oblastnih odborov. V fondu banskega sveta Dravske banovine št. 77 pa so v 13 fasciklih ohranjeni stenografski in uradni sejni zapisniki (inventarni popis gradiva je v publikaciji Vladimirja Kološe, Banski svet Dravske banovine 1931–1941, Ljubljana 1980). Obe oblastni skupščini sta imeli v letih 1927 in 1928 skupaj 66 sej, banski svet pa v 11-letnem delovanju 81 sej. Izjemen obseg tega gradiva ilustrira podatek, da je bila večina sej enodnevnih in njihovi stenografski zapisniki obsegajo povprečno več kot sto strani.

¹¹ Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2000 (cit. Slovenski parlamentarizem) in Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2006 (cit. Banski svet). V tej monografiji so prikazane tudi značilnosti delovanja banskega sveta v drugi polovici tridesetih let.

¹² V prvem delu Slovenske novejše zgodovine. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Slovenije 1848–1992 (Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, Ljubljana 2005) je problematiko oblastne samouprave in delovanja banskega sveta Dravske banovine precej podrobno obdelal Jurij Perovšek. Poglavitne značilnosti delovanja oblastnih samouprav je prikazal tudi Peter Vodopivec v delu Od Pohlmanove slovnice do samostojne slovenske države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja, Založba Modrijan, Ljubljana 2006, 197. V obeh navedenih publikacijah Državnega zbora je ob prikazu parlamentarizma v prvi Jugoslaviji značilnosti delovanja oblastnih skupščin osvetlil Božo Repe. Leta 2007 je izšla 2., spremenjena in dopolnjena izdaja knjige Državni zbor Republike Slovenije, v kateri je značilnosti parlamentarizma v prvi in drugi Jugoslaviji prikazal Bojan Balkovec,

¹³ Navedemo naj le deli Sergija Vilfana, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, 1996, 471–472, in Boža Grafenauerja, Lokalna samouprava na Slovenskem. Teritorialno-organizacijske strukture, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, 2000, 159–185 in 194–207.

zagovarjali predstavniki SLS in tudi Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), nasprotovali pa so mu funkcionarji liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS).¹⁴

Ta polarizacija na avtonomistični in centralistični politični tabor v Sloveniji se je še bolj poglobila po prvdecembrskem zedinjenju, ko naj bi pokrajinski oziroma deželni zbor za Slovenijo ob kompetenčno zelo okrnjeni Deželni vladi za Slovenijo postal pomemben dejavnik za ohranitev njene avtonomije v Kraljevini SHS v prehodnem obdobju do sprejetja prve jugoslovanske ustave. V začetku leta 1919 so se hkrati z razpravami o slovenskih poslancih v Začasnem narodnem predstavništvu v Beogradu začela tudi prizadevanja za oblikovanje pokrajinskega zbora za Slovenijo, ki naj bi imel 90 članov iz vseh treh političnih strank, večino iz SLS. Poleg nje se je tudi JSDS zavzemala za njegove čim širše pristojnosti, nasprotovala pa jim je JDS, ki je tako postala opora centralističnim političnim krogom v Beogradu. Ti so se upirali »vzpostaviti slovenske pokrajinske skupščine kot vrhovnega predstavniškega in zakonodajnega organa, ki bi mu Deželna vlada odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave«, tudi zato, ker so bile takšne težnje še na Hrvaškem in drugod. Osrednja vlada je na številne zahteve SLS in JSDS za čimprejšnje sklicanje deželnega zbora, ki so se vrstile do spomladi 1919, odgovorila, da se lahko sestane le kot strankarska posvetovalna konferenca. To je pomenilo propad pomembne poprevarne akcije slovenske avtonomistične politike za udejanjenje slovenskega parlamentarizma kot opore avtonomije Slovenije, k zmagi centralistov pa je še pred reševanjem ustavne problematike veliko prispevala slovenska JDS.¹⁵

V avtonomističnem državnopravnem načrtu SLS, ki ga je februarja 1921 prek svojega parlamentarnega Jugoslovanskega kluba predložila Ustavodajni skupščini, je zahtevala tudi oblikovanje pokrajinske vlade in skupščine kot temeljev samouprave oziroma avtonomije Slovenije. Pokrajinska samouprava obsega 12 področij – resorjev, ki jih kot najvišji izvršilni organ upravlja pokrajinska vlada. Ta za vse avtonomne zadeve odgovarja pokrajinski skupščini, ki ima tudi zakonodajne pristojnosti za vse zadeve, ki niso posebej pridržane državnim zakonodajam, skrbi za javne naprave in odloča o pokrajinskih financah oziroma o proračunskih dohodkih in izdatkih. Predlog vsebuje tudi določbe o razmerju med osrednjimi in pokrajinskimi oblastmi, ki pomenijo »neke vrste kompromis med centralizmom in federalizmom«. Avtonomistične ustavne predloge SLS je Ustavodajna skupščina v celoti zavrnila in njeni poslanci so jo protestno zapustili pred sprejemom unitaristično-centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921, za katero so glasovali iz Slovenije le poslanci dveh liberalnih strank, JDS in Samostojne kmetijske stranke (SKS).¹⁶

Poglavitna omilitev centralizma v Vidovdanski ustavi je bila uvedba samouprav za nove največje upravne enote oblasti, oblikovane po gospodarskih, socialnih in geografskih razmerah z največ 800.000 prebivalci, kar je pomenilo razbitje dotedanjih nacionalnih in zgodovinskih enot, tudi Slovenije. Ustava je opredelila tudi temeljne gospodarsko-socialno in prosvetno-kulturne naloge oblastnih samouprav in za njihovo izvajanje določila voljene oblastne skupščine.¹⁷ Toda že ustava je določila tudi toliko nadzornih pristojnosti osrednjih oblastnih organov nad oblastnimi skupščinami, da je »ohranjala centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja

¹⁴ Dr. Josip Jerič, *Narodni svet, Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana 1928, 144–160; Jurij Perovšek, *Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918*. Prispevki za novejšo zgodovino 35, 1995, št. 1–2, 25–33 (cit. Prispevki).

¹⁵ Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*, Maribor 1986, 188; Miroslav Stiplovšek, *Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta od prevrata 29. oktobra 1918 do spomladi leta 1919*, Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918, Slovenska matica, Ljubljana 2000, 83–98.

¹⁶ Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri št. 13, Ljubljana 1998, dok. št. 18, 77–80 (cit. Programi političnih strank); Andrej Rahten, n.d., 77–83.

¹⁷ Členi 95 do 103 Ustave Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list (UL) pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 87, 27. 7. 1921.

oblasti». ¹⁸ Njihovo podrobnejšo ureditev, način in področja delovanja ter oblike nadzora nad njimi je ustava prepustila zakonodaji o samoupravi ter o občini – splošni upravi v oblasteh na čelu z velikimi župani kot predstavniki osrednje vlade v njih. SLS, ki se je po sprejetju ustave vrnila v Narodno skupščino, se je opredelila za odločen boj proti njenim centralističnim določilom. Prvo priložnost so imeli njeni poslanci v začetku leta 1922, ko je vlada poslala v parlamentarno razpravo zakone o oblastni in okrajni samoupravi, o občini upravi in o razdelitvi države na oblasti. Tedaj so zahtevali razširitev samoupravnih pristojnosti po zgledu angleških samouprav ter ohranitev Slovenije kot ene upravne in samoupravne enote. Toda centralistična večina je vse njihove predloge zavrnila in sprejela vladna predloga zakonov o izvajanju samouprav in obče uprave v oblasteh, odpor proti njihovemu oblikovanju pa je bil tolikšen, da je vlada ta velik narodnopolitični problem rešila kar s svojo uredbo. Slovenija je bila z 1,060.000 prebivalci razdeljena na ljubljansko in mariborsko oblast. Slovenskima oblastema so priključili še sosednja hrvaška območja, ljubljanski oblasti okraj Kastav, mariborski pa Medjimurje. ¹⁹

Oblastne samouprave so sicer dobile pristojnosti za financiranje in pravno urejanje številnih dejavnosti in ustanov, pomembnih za pokrajinski razvoj (sprejemanje proračuna oblastnih dohodkov in izdatkov, upravljanje oblastne imovine, skrb za javna dela, zlasti za prometne naprave in hidrotehnična dela ter javne zgradbe, za pospeševanje agrarnih panog ter trgovine, obrti in industrije, za zdravstvo in socialno skrbstvo, za sodelovanje pri pospeševanju osnovnega, strokovnega in srednjega šolstva, za ustanavljanje oblastnih gospodarskih, denarnih in zavarovalnih ustanov itd.), toda njihovo izvajanje je bilo podvrženo velikim omejitvam in nadzoru. Tako je imel pravico končne potrditve oblastnega proračuna minister za finance, ki je tako lahko vplival na obseg gnotne osnove za izvajanje oblastnih samoupravnih dejavnosti, finančni nadzor nad njimi pa je imela tudi Glavna kontrola iz Beograda. Oblastne skupščine so imele pristojnost le za sprejemanje uredb k zakonom, ki jih je sprejela Narodna skupščina, da so lahko njihovo izvajanje prilagodile posebnim potrebam v posameznih oblasteh. Veliki župan pa je imel kot politični predstavnik vlade številne pristojnosti v odnosu do oblastnih samouprav. Tako je lahko tudi zadržal izvajanje sklepov oblastnih skupščin in od njih izvoljenih izvršnih organov – oblastnih odborov, če je presodil, da niso v skladu z ustavo in zakonodajo, o čemer je dokončno odločalo Upravno sodišče v Beogradu.

Ta in še druga določila so kazala nesuverenost oblastne skupščine, ki se je sicer volila podobno kot osrednji parlament, s to pomembno posebnostjo, da se je oblastni poslanec volil na 10.000 prebivalcev v okrajih in večjih mestih, medtem ko so se poslanci Narodne skupščine volili na 40.000 prebivalcev v velikih volilnih enotah. To je omogočilo uveljavitev tudi manjših strank v oblastnih skupščinah, toda do volitev vanje je prišlo šele v začetku leta 1927, ko so bila končno udeležena tudi ustavna in zakonska določila o oblastnih samoupravah.

Vzrok za zavlačevanje je bil na eni strani odpor unitaristično-centralističnih strank tudi za tako skromno omilitev centralistične državne ureditve, na drugi strani pa nezadovoljstvo avtonomistično-federalističnega političnega tabora, za katerega so bile okrnjene oblastne samouprave kot tudi parcelacija zgodovinskih in nacionalnih enot nesprejemljive. SLS je za volitve v Narodno skupščino marca 1923 še radikalizirala svoj avtonomistični program in ga utemeljila s pravico slovenskega naroda do samoodločbe. Eden temeljev široke samostojnosti Slovenije naj bi bil slovenski dvodomni, politični in gospodarski parlament, ki bi imel pravico izvoliti tudi slovensko vlado, s posebnim poudarkom, da bi vse avtonomne zadeve »opravljal

¹⁸ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, *Prispevki* 1993, št. 1–2, 24–25.

¹⁹ Oba zakona in uredba so bili objavljeni v *UL pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 49, 15. 5. 1922; M. Stiplovšek, *Prizadevanja slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922*, *Historia* 4 – Mikužev zbornik, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino FF Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1999, 51–64.

/.../ neodvisno od Beograda».²⁰ S takim programom je SLS absolutno zmagala, s čimer je dobila mandat večine slovenskih volivcev, da vodi nadaljnje boje za avtonomijo Slovenije.

V njih je prišlo do pomembne prelomnice jeseni 1926, ko se je SLS po večletni opoziciji ob ugotovitvi o poslabšanju gospodarsko-socialnih razmer v Sloveniji in spoznanju, da za revizijo ustave ni mogoče doseči kvalificirane večine, odločila, da si bo s pragmatično politiko kot vladna stranka prizadevala za razširitev pristojnosti obeh slovenskih samouprav²¹ in za uveljavitev svoje oblastne dominacije v Sloveniji na področju obče uprave in samouprave. Pričakovanje SLS in drugih strank, da bodo z volitvami v oblastne skupščine okrepile svojo moč, je vplivalo na njihov pristanek nanje. Po kraljevem razpisu je Upravno sodišče za Slovenijo določilo, da se v slovenskih okrajih in mestih voli 106 oblastnih poslancev, kar je približno štirikrat več, kot je štel slovensko zastopstvo v beograjskem parlamentu.²²

Volilna kampanja za čim večji vpliv v oblastnih skupščinah je bila zelo ostra, SLS pa je posebej poudarjala svojo privrženost avtonomiji Slovenije²³ in krivdo liberalnih strank, ki so glasovale za omejene samouprave v Ustavodajni in Narodni skupščini. Kolikšen pomen je posvetila oblastnim volitvam, kaže tudi dejstvo, da je bil na zborovanjih glavni govornik njen voditelj dr. Anton Korošec. Ta je pojasnil, da SLS razume pod avtonomijo »široko samoupravo z močnimi financami in vsemi predpogoji, da lahko kulturno, gospodarsko in socialno napredujemo« ter »toliko samoupravne svobode in samostalnosti, da lahko v njej ohranimo in razvijamo svojo slovensko individualnost«. To ne pomeni slabitve države, temveč le hotenje, da se vse zadeve, za katere v Beogradu nimajo ustreznega razumevanja, »obravnavajo v našem deželnem zboru, ki naj o tem sam sklepa«.²⁴

S temi zahtevami je SLS na volitvah 23. januarja 1927 prepričljivo absolutno zmagala, v obeh oblastnih skupščinah pa se je tudi v polni meri uveljavil strankarski pluralizem kot eden temeljev demokratičnega parlamentarizma. V slovenskih volilnih enotah so bili v ljubljansko oblastno skupščino izvoljeni poslanci šestih političnih strank, v mariborsko oblastno skupščino pa poslanci sedmih, po odstopu dveh oblastnih poslancev pa celo devetih političnih strank.²⁵ Tako je strankarska sestava oblastnih skupščin v še večji meri odražala razvejanost strankarskega političnega življenja v Sloveniji kot slovensko poslansko predstavništvo v Narodni skupščini.²⁶ Ne glede na dejstvo, da je SLS svojo absolutno večino, v ljubljanski oblastni skupščini je znašala nad tri četrtine, v mariborski pa skoraj 70%, v polni meri izrabila, prvič

²⁰ Jurij Perovšek, Programi političnih strank, dok. št. 20, 82–83.

²¹ Slovenec (št. 272, 27. 11. 1926) je naslovil članek o takšnih prizadevanjih »Po samoupravi k avtonomiji«.

²² Za Medjimurje je bilo določenih 10 poslanskih mandatov, za Kastav pa eden. Ljubljanska oblastna skupščina je tako štela 53 poslancev, mariborska pa 64 (Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 74–75).

²³ SLS je za oblastne volitve izdala tudi brošuro Na novo delo za avtonomijo Slovenije, Ljubljana 1926.

²⁴ Slovenec, št. 2, 4. 1. 1927, Slovenska ljudska stranka na braniku svobode in poštenja.

²⁵ V ljubljansko oblastno skupščino je bilo izvoljenih 40 poslancev iz SLS, pet iz liberalne Samostojne demokratske stranke (SDS), štirje iz Slovenske kmetijske stranke (SKS), po en poslanec iz Narodno socialistične stranke (NSS), nemške Kočevske kmečke stranke, povezane s SLS, iz volilne koalicije Zveze delavskih strank je dobil mandat predstavnik Socialistične stranke Jugoslavije za Slovenijo (SSJ), v Kastavu pa je bil izvoljen za poslanca kandidat Hrvaške seljačke stranke (HSS). V mariborski oblastni skupščini je SLS zastopalo 41 poslancev, SDS 4, po dva Narodno radikalno stranko (NRS) in HSS (izvoljena v Prekmurju), iz Zveze delavskih strank pa sta bila izvoljena dva kandidata SSJ in predstavnik JSKS. Po odstopu dveh oblastnih poslancev pa sta še leta 1927 postala poslanca tudi predstavnika Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji in privrženec skupine okrog lista Enotnost oziroma ilegalne komunistične stranke. V Medjimurju je bilo izvoljenih šest poslancev HSS, trije iz SDS in poslanec iz Hrvaške pučke stranke, ki je bila povezana s SLS (Slovenec, št. 18 a, posebna izdaja, 24. 1. 1927, Triumf Slovenske ljudske stranke na celi črti, in Jutro, št. 20, posebna izdaja, 24. 1. 1927, Krasen napredek SDS v Sloveniji; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 107–108).

²⁶ Na parlamentarnih volitvah septembra 1927 so ob absolutni zmagi SLS (20 poslancev) dobile poslanske mandate še SDS (4) ter SKS in SSJ po enega (Bojan Balkovec, Nedokončan mandat, Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, Nova revija, Ljubljana 1995, 324–325).

Fot. Grabjec, Ljubljana.

Poslanci prve ljubljanske oblastne skupščine – slikani na dan njenega prvega zasedanja

Spredaj sodijo od leve na desno: dr. Milavec (odbornik), P. Hauptman (odbornik), A. Skabec (preds. ita. ods.), Gostinčar (podpreds.), dr. Natlačen (preds.), Leblinger, Poljanšek, Eglar, dr. Breclj (odbornik), in Mohorič. — V drugi vrsti stoje: Oblak, Colnarič, Brenčič, ing. Zupančič, Trtnik, Jan. Eppich, dr. Cessik, dr. Kramer, dr. Puc, Tavčar, Zehal, Jare in Lovrenč. — V tretji vrsti: Rojina, Planina, Umanik, Bukovec, Povec, Mazovec, Kobač, Pipan, Sirošč-Branac in Urek. — V zadnjih dveh vrstah: Novak, Uršič, Pozniš, Aršek, Kutnar, Majerčič, Deželak, Križnik, Nemanik, Peterlin, Lavtižar, Podvinski, Tomazin, Pezdirc, Kastelic, Perane in Strnad. — Manjkata: dr. Adležiš (odbornik) in Sitar.

Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, ZIFS, Ljubljana 200, str. 124.

že na otvoritvenih sejah 23. februarja 1927,²⁷ ko je poleg predsednikov oblastne skupščine in odbora (v Ljubljani dr. Marko Natlačen, v Mariboru dr. Josip Leskovar) tudi vse člane skupščinskega predsedstva in oblastnega odbora izvolila iz svojih vrst, pa se pomembnost strankarskega pluralizma v delovanju slovenskih oblastnih skupščin kaže v tem, da so v razpravah do vseh aktualnih problemov razvoja Slovenije prišla do izraza tudi stališča manjših strank. Tako so tudi na prvih sejah oblastnih skupščin predstavniki vseh političnih strank podali svoje programske izjave glede vloge oblastne samouprave v državni ureditvi. SLS je v Ljubljani in Mariboru poudarila, da je ta zanjo samo izhodišče za izbojevanje združene Slovenije s široko zakonodajno samoupravo, liberalna SDS je posebej opozorila na omejene pristojnosti oblastnih samoupravnih organov predvsem na gospodarsko-socialno področje, medtem ko obravnava političnih zadev sodi le v Narodno skupščino, veliko skepso do vloge oblastnih skupščin pa so pokazali socialistični poslanci tudi z izjavo, da te ne bodo uveljavile »niti demokracije niti samouprave«. Ne glede na različne državnopravne programe pa so se vse stranke opredelile za konstruktivno delo v oblastnih skupščinah za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni napredek ljubljanske in mariborske oblasti ter za njuno usklajeno delovanje pri reševanju zadev vseslovenskega pomena.

Glede strankarskega pluralizma sta bili ljubljanska in mariborska oblastna skupščina za več kot šest desetletij edini predstavniški telesi v Sloveniji, ki sta izpolnjevali tudi to prvino demokratičnega parlamentarizma. Banski svet Dravske banovine v tridesetih letih je bil imenovano, ne pa voljeno predstavniško telo. Po poizkusu »slovenskega parlamentarizma« med drugo svetovno vojno²⁸ je za parlamentarizem po njej, za t.i. »socialistični parlamentarizem«²⁹

²⁷ AS, fond št. 92, fasc. 35, Stenografski zapisnik 1. seje ljubljanske oblastne skupščine 23. 2. 1927 in fond št. 93, fasc. 11, Stenografski zapisnik 1. seje mariborske oblastne skupščine 23. 2. 1927.

²⁸ Parlamentarna izkušnja Slovencev 1 (Janko Prunk), 141.

²⁹ Obdobje socialističnega parlamentarizma (1945–1990), prav tam (Cirila Toplak), 151.

Poslanci prve mariborske oblastne skupščine – slikani na dan njenega prvega zasedanja

V prvi vrsti sede od leve na desno: Hlastelj, Litrop, Jančkovič, dr. Kečkež, dr. Vebić (odbornik), Neudauer, Lervatik, dr. Leskovar (preds.), J. Rajh (podpreds.), Šupančič (odbornik), Pirnat, M. Kranjc (odbornik), Stabej in Petovar. – V drugi vrsti stoje: Poljanec, Krüpf, Mešič, Horvat, Štrucelj, Tevernik, Turk, Blatnik, Rozman, Kotes, Kugovnik (odbornik), Ovtar, Guzej, Baša, Bruderman, Napotnik, dr. Novak, Godina, Lorber, Perkovič in dr. Barišević. – V tretji vrsti stoje: Veršič, Uranjek, Čuk, D. Kranjc, dr. Odiš, Osterc in Serbincek. – V ozadju stoje: Nepest, Sagoj, Slomšek, dr. Ogrizek, Finžgar, dr. Ravnik, Blekarič, dr. Schejbal ter še 6 razpiscev. – Manjka na sliki 8 poslancev, med drugimi dr. Geričan, Faflik, dr. Kováčec, Möderndorfer, Petojan in Grčar.

Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, ZIFS, Ljubljana 200, str. 125.

oziroma »komunistične skupščine«, ³⁰ vse do demokratičnih volitev leta 1990 za razliko od klasičnega »zahodnega« parlamentarizma, značilna enostrankarskost. Slovenski oblastni skupščini sta torej, poudarjamo, da le v večstrankarskem pogledu, ne pa seveda tudi glede pristojnosti, predhodnici leta 1990 izvoljene prve demokratične slovenske skupščine oziroma današnjega Državnega zbora Republike Slovenije.

Že od začetka delovanja obeh oblastnih skupščin so zanju značilna prizadevanja, da bi povečali njune pristojnosti in da bi v svojem delovanju čim bolj uveljavili parlamentarne metode. Prvi korak glede tega je bil že oblikovanje poslanskih klubov, v katere so se tako kot v Narodni skupščini povezali poslanci ene ali več sorodnih strank. ³¹ Po zgledu Narodne skupščine so tudi že od prve seje dalje vodili stenografske zapisnike, poleg njih pa še skrajšane uradne zapisnike. Prizadevanja za prilagoditev delovanja oblastnih skupščin zgledu parlamentarnih predstavništev pa kažejo zlasti določila poslovnika in njihove utemeljitve ter potek skupščinskih sej.

Zakon je dal oblastnim skupščinam »kot sklepajočim in nadzornim« organom oblastne samouprave tudi pristojnost, da si same oblikujejo poslovnik ³² kot »najvažnejši instrument vsakega zastopstva«. Skupščinski predsedstvi sta poskrbeli, da je njuno sprejetje prišlo na

³⁰ Peter Vodopivec, Komunistične skupščine v senci partije, Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, 258–259.

³¹ V ljubljanski oblastni skupščini so ustanovili poslanska kluba SLS in SKS ter Napredni klub (SDS in NSS), v mariborski oblastni skupščini pa poleg klubov SLS in SDS še Narodno seljački klub (HSS) in Socialistični klub. Poslanci SLS obeh oblastnih skupščin so se pred prvo sejo sestali v Celju, kjer so se dogovorili tudi o oblikovanju »skupne eksekutive« obeh poslanskih klubov. Ta naj bi se posvetila čim bolj usklajenemu urejanju tistih poslov, ki so »za obe oblastni skupščini skupne« (Slovenec, št. 43, 23. 2. 1927).

³² Začasni poslovnik, ki ga je po pooblastilu Zakona o oblastnih in okrajnih samoupravah že leta 1922 določil minister za notranje zadeve (UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 97, 18. 9. 1922) je veljal le do sprejetja stalnega poslovnika v oblastnih skupščinah.

dnevni red že na prvih sejah po konstituiranju skupščin.³³ Opredelitev, da slovenski oblastni skupščini delujeta kot parlamentarni predstavništvi, je bila poudarjena z dejstvom, da je bil osnutek njunih poslovnikov izdelan na osnovi pozitivnih izkušenj deželnega zbora za Kranjsko in avstrijskega Državnega zbora na Dunaju ter Narodne skupščine in prakse parlamentarcev v Beogradu. Iz njihovih poslovnikov so predlagatelji povzeli vsa določila, ki bodo omogočila racionalno delovanje oblastnih skupščin in preprečila obstrukcijo, uveljavili »avtoriteto predsednika in večine, ki nosi naravnost odgovornost za vse« njuno delo. Ta temeljna izhodišča so bila osnova za večinsko načelo za izvolitev vseh vodilnih funkcionarjev v oblastnih samoupravnih organih, v skupščini in oblastnem odboru, konkretno iz vrst SLS, ter za omejevanje opozicije v razpravah in pri dajanju predlogov za reševanje pomembnih zadev na proračunskem in uredbodajnem področju.

Tajnik SLS v Mariboru Marko Kranjc je v oblastni skupščini omejene možnosti za delovanje opozicije utemeljeval z dejstvom, da se morajo razprave osredotočiti »na najpomembnejše«, kar narekujejo tudi finančni razlogi. V Ljubljani pa je nekdanji deželnozborski in državnozborski poslanec Evgen Jarc poudaril, da omejitvena določila izhajajo iz izkušenj modernega parlamentarizma: »Demokratični parlament se ne sme ponižati samo do mašine, ki bi samo govoril in govoričil, ampak mora znati sam v sebi združevati disciplino in delazmožnost.« Na angleško parlamentarno izkušnjo se je skliceval, da pri volitvah skupščinskih organov zadostuje tudi le delna uveljavitev proporca. Opozicija bo imela možnost nadzora v proporcionalno izvoljenih skupščinskih odsekih, v katere se v modernih parlamentih prenaša težišče dela. Tako opravičevanje poslovnikiških določil v korist skupščinske večine oziroma SLS je opozicija ostro zavrnila kot kršitev parlamentarizma, svobode, demokracije in samouprave, kot izrabljanje »majoritete v nasilje« nad njo, kot sredstvo, da se parlamentarizem spremeni »v strankarsko diktaturo«. Kljub opozicijskim protestom so v podrobno izdelanih poslovnikiških, ki obsegata okoli 80 členov, ostala številna nedemokratična določila (uporaba proporcionalnega načela le za volitve odsekov, ne pa tudi skupščinskega predsedstva in oblastnega odbora, velike omejitve trajanja govorov poslancev, možnost večine, da prekine neljube razprave s sklepom o prehodu na nadaljnjo točko dnevnega reda, za nujne predloge, ki jih je morala skupščina obravnavati prednostno, je bilo v ljubljanski oblastni skupščini potrebnih kar 15 podpisov poslancev, več kot so jih imele vse opozicijske stranke, v mariborski oblastni skupščini je bilo za nujne predloge in poslanske interpelacije potrebnih po deset predlagateljev, oblastni odbor ni bil odgovoren skupščini itd.). Skoraj soglasno podporo pa je dobil predlog osrednji vladi, da poskrbi za uzakonitev imunitete oblastnih poslancev po zgledu veljavne imunitete za poslanca Narodne skupščine,³⁴ ki pa ni bila uveljavljena.³⁵

Ne glede na ostre polemike in preglasovanje sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina s poslovnikiškoma, ki se le malenkostno razlikujeta, v veliki meri udeležili svoja hotenja, da delujeta po zgledu parlamentarnih predstavništev. Takoj po njunem sprejetju so v oblastnih skupščinah izvolili skupščinske odseke, v Mariboru pet, v Ljubljani sedem,³⁶ po

³³ Mariborska oblastna skupščina je v poslovniku razpravljala in glasovala na 3. seji 25. 2. 1927 (AS, fond 93, fasc. 10 in 11, Stenografski zapisnik in uradni zapisnik). Ljubljanska oblastna skupščina je to nalogo opravila na 3. in 4. seji 28. 2. 1927 (AS 92, fasc. 34, zapisnik). Za seji nista ohranjena stenografska zapisnika, o njunem poteku pa je zelo podrobno poročal Slovenec, št. 48, 1. 3. 1927.

³⁴ Poslovnik ljubljanske oblastne skupščine, sklenjen na skupščinski seji 28. februarja 1927, Ljubljana 1927; Poslovnik oblastne skupščine mariborske oblasti kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Mariboru, Maribor 1927; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, dok. št. 3, 397–407.

³⁵ Predsednik Natlačen je na 5. seji 19. 4. 1927 poročal o stališču oziroma izgovoru Beograda, da bi glede na usposobljenost slovenskim oblastnim poslancem lahko priznali imuniteto, drugod pa da zanjo še niso »zreli« (AS 92, fasc. 34, zapisnik seje; Slovenec, št. 87, in Jutro, št. 93, 20. 4. 1927).

³⁶ V mariborski oblastni skupščini so delovali odseki za proračun in finance, za oblastne uredbe in ostale predloge,

proporcionalnem načelu, torej tudi z zastopstvom opozicijskih poslancev v njih. Odseki so imeli nalogo, da preučujejo s svojih delovnih področij gradivo za plenarne seje in jim predlagajo ustrezne sklepe. Tudi v njih so vse predsedniške in tajniške funkcije prevzeli poslanci SLS.³⁷ Z odseki so bili dokončno oblikovani vsi organi obeh oblastnih skupščin za njuno delovanje. Poslovnika sta omogočila parlamentarni način obravnave proračunskih, uredbodajnih in drugih zadev, skupščinska večina pa se je njunih omejitvenih določil posluževala zlasti, ko so razprave zašle na politično področje, v obračunavanje opozicije s politiko režimske SLS. Do političnih razprav je v obeh oblastnih skupščinah večkrat prišlo kljub dejstvu, da je imela to pristojnost le Narodna skupščina v Beogradu.

Slovenski oblastni skupščini sta si za temeljno nalogo postavili izbojevanje večjih pristojnosti, kot sta jim jih določali ustava in zakonodaja. Tudi s temi prizadevanji sta začeli takoj po konstituiranju, na njihovo uspešnost pa je ugodno vplival vstop SLS v vlado februarja 1927.³⁸ Predsednika Natlačen in Leskovar sta kompetenčne zahteve s prvih sej oblastnih skupščin oblikovala kot amandmaje k Finančnemu zakonu za leto 1927/28.³⁹ Ob podpori poslanskega Jugoslovanskega kluba pod Koroščevim predsedstvom in ministrov SLS so bila vanj vnesena tri določila, pomembna »za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav«, in kot »prvi odločilni korak k zakonodajni avtonomiji«.⁴⁰ Za urejanje gnotne osnove za delovanje oblastnih samouprav sta bili pomembni določili o prenosu prejšnje imovine nekdanjih dežel nanje in pooblastilo vladi, da prenese z zakonodajo o oblastnih samoupravah določene pristojnosti nanje hkrati z ustreznimi finančnimi sredstvi, za razširitev uredbodajnih pristojnosti pa je bilo pomembno določilo, da oblastni skupščini lahko spreminjata tudi nekdanje deželne zakone.⁴¹ Hkrati je SLS dosegla tudi zamenjavo dotedanjih velikih županov ljubljanske in mariborske oblasti iz liberalnih vrst s svojima privržencema, kar je bilo pomembno glede na njune velike pristojnosti do oblastnih samouprav za njuno uspešno delovanje, z njunim imenovanjem pa je SLS dosegla oblastno dominacijo tudi na področju občne uprave. Nova velika župana dr. Fran Vodopivec v Ljubljani in dr. Fran Schaubach v Mariboru sta spomladi 1927 zlasti z naglo predajo premoženja Kranjske in Štajerske⁴² ter z dodelitvijo pravice, da oblastna odbora nadzirata poslovanje občin, okrepila vlogo slovenskih oblastnih samoupravnih organov.⁴³

Dejstvo, da je SLS aprila 1927 za pet mesecev izpadla iz osrednje vlade, sta oblastni skupščini najbolj občutili pri potrjevanju prvih oblastnih proračunov. Minister za finance je prvi proračun mariborske oblasti v celoti zavrnil, ljubljanski oblastni proračun pa potrdil le v višini ene petine z utemeljitvijo, da oblastni skupščini nista realno načrtovali proračunskih dohodkov.⁴⁴ Tako oblastni samoupravi prvo leto delovanja nista imeli ustreznih gmotnih sredstev za izvajanje svojih nalog.

za prošnje in pritožbe, za socialno politiko in zdravstvo ter za kmetijstvo, v ljubljanski oblastni skupščini pa še odseka za javne gradnje ter za obrt in trgovino.

³⁷ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 141–145; isti, Problemi demokracije v delovanju slovenskih oblastnih skupščin 1927–1929 in banskega sveta Dravske banovine 1931–1941, Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941. Zbornik razprav na simpoziju 7. in 8. decembra 2006, SAZU, Ljubljana 2007, 105–107.

³⁸ V vladi Nikole Uzunovića (1. 2. – 17. 4. 1927) je imela SLS kar štiri ministre.

³⁹ Ker je zakonodajno delo v Narodni skupščini zaradi medstrankarskih spopadov potekalo s težavami, se je v prvi Jugoslaviji uveljavila praksa, da so številne zadeve namesto s posebnimi zakoni urejali z uvodnim finančnim zakonom k vsakoletnemu proračunu (S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 465).

⁴⁰ Dr. Marko Natlačen, Oblastne samouprave v Sloveniji, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, 341; Slovenec, št. 74, 2. 4. 1927.

⁴¹ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45, 26. 4. 1928.

⁴² Ljubljanska oblastna samouprava je dobila pomembne javne zgradbe v Ljubljani, Kranjske deželne elektrarne in nekaj posestev, najpomembnejša pridobitev mariborske oblastne samouprave pa sta bili zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna.

⁴³ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 153, 171–172.

⁴⁴ Prav tam, 167–168.

Prelomnica v delovanju slovenskih oblastnih samouprav pa se začenja po sklenitvi blejskega sporazuma med SLS in NRS o vstopu največje slovenske politične stranke v vladno koalicijo, kar se je zgodilo takoj po novi absolutni zmagi SLS na septembrskih parlamentarnih volitvah leta 1927.⁴⁵ V polni meri sta izrabili dejstvo, da je bila vlada kot nagrada SLS za sodelovanje v njej pripravljena med vsemi 33 oblastnimi samoupravami v državi v ljubljanski in mariborski oblasti najbolj razširiti pristojnosti njunih samoupravnih organov, in kar je še posebej pomembno, da jim je dovolila oblikovanje visokih oblastnih proračunov za uspešen razvoj samoupravnih dejavnosti in ustanov v Sloveniji ter samostojno gospodarjenje z njimi, s čimer so se udeležili tudi nekateri vidiki njene avtonomije.

Ministrstvo za zdravstvo je slovenskima oblastnima samoupravama kot prvima v državi s 1. oktobrom 1927 hkrati z dotacijo predalo v upravljanje javne bolnišnice in terensko zdravstveno službo.⁴⁶ Z vladno uredbo o prenosu poslov na oblastne samouprave z dne 17. novembra 1927 pa so bile izpod pristojnosti ministrstev za zdravstvo, gradnje, trgovino in industrijo, socialno politiko in za kmetijstvo prenesene do najkasneje 1. aprila 1928 številne dejavnosti in ustanove v izvajanje oziroma upravljanje oblastnih samouprav, pri čemer sta bili po obsegu prenesenih zadev na prvem mestu v državi ljubljanska in mariborska oblast. Hkrati so bile določene tudi dotacije iz osrednjega proračuna oblastnim samoupravam za prenesene naloge, ki pa niso zadostovale za njihovo uspešno izvajanje.⁴⁷ Zato so se morali samoupravni organi ljubljanske in mariborske oblasti, kljub prvotni obljubi, da ne bodo dodatno obdavčili že itak v državi najbolj obremenjenih slovenskih davkoplačevalcev, odločiti za zagotovitev večine sredstev za izvajanje svojih nalog z lastnimi davčnimi viri.

Takoj potem ko sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina imeli z uredbo določene za prevzem dejavnosti in ustanove, sta se lotili svoje najpomembnejše naloge v začetku vsakoletnega zasedanja,⁴⁸ obravnave in sprejetja oblastnih proračunov. Po temeljiti obravnavi predlogov oblastnih proračunov v oblastnih odborih, v poslanskih klubih, v skupščinskem odseku za proračun in finance ter na plenarnih sejah sta po obsežni načelni in podrobni razpravi ob visokem soglasju pozicijskih in opozicijskih poslancev obe skupščini izglasovali oblastna proračuna za leto 1928. Minister za finance je mariborski oblastni proračun potrdil le z malenkostnimi spremembami v višini 42,3 milijona din, ljubljanski oblastni proračun pa je zaradi nerealnega planiranja državne dotacije znižal za dobro desetino in ga potrdil v višini 48 milijonov din.⁴⁹ Kljub okrnitvi pa je bil ljubljanski oblastni proračun najvišji v državi.⁵⁰ Še večje izboljšanje gmotnih pogojev za napredek samoupravnih dejavnosti in ustanov pa sta pomenila oblastna proračuna za leto 1929 (ljubljanski v višini 69,6 milijona din in mariborski 63 milijonov din), ki sta se nato kljub razglasitvi šestojanuarske kraljeve diktature tudi dejansko izvajala. Potrditev ministra za finance visokih oblastnih proračunov z

⁴⁵ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1965, 364; Slovenska novejša zgodovina, cit. izd., 302–304. V vlado je najprej 21. septembra vstopil dr. Andrej Gosar kot minister za socialno politiko, pomembnejši pa je bil vstop dr. Korošca februarja 1928, ko je dobil enega najpomembnejših vladnih resorjev, ministrstvo za notranje zadeve.

⁴⁶ AS 92, fasc. 9, spis št. 4163, Zapisnik o sporazumu na ministrstvu za zdravstvo z dne 7. 9. 1927.

⁴⁷ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 123, 13. 12. 1927.

⁴⁸ Po poslovniku se je morala oblastna skupščina vsako leto 5. novembra sestati na redno zasedanje.

⁴⁹ AS 92, fasc. 31, Stenografska zapisnika 3. in 4. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 19. in 20. 12. 1927; fond 93, fasc. 10, Stenografski zapisniki 2. seje (19. 12.), 3. in 4. seje (21. 12.) ter 5. in 6. seje (22. 12. 1927) II. zasedanja mariborske oblastne skupščine; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, 208–225.

⁵⁰ Zagrebški oblastni proračun je sicer znašal 55,5 milijonov din, toda glede na število prebivalcev (v zagrebški oblasti nad 800.000 prebivalcev, v ljubljanski pa le okoli 537.000) je bil ljubljanski oblastni proračun realno precej višji (Mira Kolar–Dimitrijević, *Financijski proračuni samouprave Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu*, *Acta historico – oeconomica* 21, Zagreb 1994, 89).

le malenkostnimi popravki v takšnem obsegu, kot sta ju izglasovali ljubljanska in mariborska oblastna skupščina, ter brez zavlačevanja, je posledica dejstva, da je bil tedaj predsednik vlade načelnik SLS Korošec.⁵¹ To njuno proračunsko privilegiranje se kaže v primerjavi z zagrebško oblastjo, kjer je imela skupščinsko večino opozicijska HSS in jo je veliki župan v začetku III. zasedanja še pred uvedbo diktature razpustil, minister za finance pa tudi ni potrdil v njej sprejetega oblastnega proračuna za leto 1929.⁵²

Tako sta se ljubljanska in mariborska oblastna skupščina, zahvaljujoč se sodelovanju SLS v režimski koaliciji, postopoma pri izvajanju ene najpomembnejših parlamentarnih pristojnosti, t.j. sprejemanju letnega proračuna, dejansko uveljavili kot dejavnika odločanja, toda brez formalnopravne suverenosti. Tega so se zavedali tudi slovenski oblastni poslanci in so zato v razpravi o proračunu za leto 1929 zahtevali sprejetje zakona o financiranju oblastnih samouprav z natančno določitvijo razdelitve davkov med državo in oblastmi. V mariborski oblastni skupščini pa so sprejeli tudi resolucijo z zahtevo za takšno spremembo Zakona o oblastni in sreski samoupravi, ki bi ministru za finance onemogočila zavrnitev oblastnih proračunov, sprejetih v oblastnih skupščinah s kvalificirano večino.⁵³ Ti predlogi kažejo, da so si slovenski oblastni poslanci prizadevali tudi formalnopravno zavarovati svojo odločilno vlogo pri sprejemanju oblastnih proračunov in da so se zavedali omejitve privilegijev le na čas, ko je vodilna stranka v oblastnih samoupravnih organih sodelovala tudi v osrednji vladi. Poudarimo naj, da je sprejem oblastnih proračunov v slovenskih oblastnih skupščinah potekal po enaki parlamentarni proceduri kot v Narodni skupščini v Beogradu.

Vzporedno s precejšnjim izboljšanjem gmotnih možnosti za izvajanje vseh dejavnosti in delovanje ustanov, ki sta jih oblastni samoupravi prevzeli od države, zlasti v primerjavi z njihovim centralističnim urejanjem pod dotedanjo šestletno liberalno vladavino v Sloveniji, sta si obe oblastni skupščini prizadevali tudi za razširitev uredbodajnih pristojnosti, pomembnih za novo organizacijsko-upravno ureditev prevzetih samoupravnih zadev. Glede tega je bil nov velik napredek določilo Finančnega zakona za leto 1928/29, s katerim sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina kot edini v državi dobili tudi pravico spreminjati poprevertatno zakonodajo, in sicer nekatere pomembne zakonske akte Narodne in Deželne vlade za Slovenijo.⁵⁴ To je v Narodni skupščini sprožilo hud napad voditelja HSS Stjepana Radića na tedanjega notranjega ministra Korošca kot predlagatelja tega novega privilegija slovenskima oblastnima skupščinama.⁵⁵ Veliki župan mariborske oblasti Schaubach je poudaril, da je bil s to razširitvijo uredbodajnih pristojnosti oblastnima skupščinama »de facto priznan značaj zakonodajnega telesa...«⁵⁶ K temu naj dodamo, da sta sredi leta 1928 oblastni samoupravi uspeli po velikih prizadevanjih v Beogradu uveljaviti svoje nadzorne pristojnosti tudi nad okrajnimi samoupravami,⁵⁷ torej nad vsemi nižjimi samoupravami v občinah in okrajih.

Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta po pridobitvi teh pristojnosti začeli z intenzivno uredbodajno-zakonodajno dejavnostjo. V prizadevanjih za usklajeno delovanje obeh oblasti oziroma za premostitev razbitja Slovenije, ki so se začela že aprila 1927 z občasnimi

⁵¹ AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisniki 2.–4. seje (5. 11.–9. 11. 1928) III. zasedanja mariborske oblastne skupščine; fond 92, fasc. 32, Stenografski zapisniki 4.–6. seje (16. 11.–29. 11. 1928) III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 274–287.

⁵² Mira Kolar – Dimitrijević, n.d., 89.

⁵³ AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja mariborske oblastne skupščine 9. 11. 1928.

⁵⁴ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45, 26. 4. 1928.

⁵⁵ Slovenec, št. 68, 22. 3. 1928, in Jutro, št. 70, 20. 3. 1928.

⁵⁶ AS 93, fasc. 11, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1928.

⁵⁷ Stiplovšek, Prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za izvajanje in razširitev samoupravnih pristojnosti (1927–1929), Lex localis II–2004, št. 1, 17.

skupnimi sejami ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora,⁵⁸ sta obe oblastni skupščini izvolili tudi skupni paritetni desetčlanski uredbodajni odbor, ki naj bi skrbel za poenotenje spreminjanja deželne zakonodaje v obeh oblasteh.⁵⁹ Višek prizadevanj za enotno delovanje ljubljanske in mariborske oblastne skupščine je bil predlog mariborskega oblastnega odbora, da bi se obe sestali na »skupno zakonito zasedanje« marca 1928 v Celju kot »nekaka skupščina Slovenije« za sprejem tistih uredb, ki bi jih pripravil paritetni uredbodajni odbor in bi veljale za obe oblasti. Takšno zasedanje bi morala odobriti osrednja vlada, česar pa po mnenju ljubljanskega oblastnega odbora zaradi skrajno zaostrenih nacionalno-političnih nasprotij med vladno koalicijo in novo opozicijsko povezavo Kmečko demokrasko koalicijo (KDK) iz jeseni 1927⁶⁰ ni bilo pričakovati. Zato za takšno manifestacijo »za zjedinjeno Slovenijo /.../ ni /.../ prikladen čas«.⁶¹ Takšno dovoljenje slovenskima oblastnima skupščinama bi pomenilo hudo izzivanje hrvaških opozicijskih političnih krogov, ki so ob dejstvu, da je režim zaviral delovanje oblastnih samouprav v šestih hrvaških oblasteh,⁶² privilegiral pa slovenski, ugotavljali, da »obstoje de facto različni tipi oblastnih samouprav« v državi⁶³ in da sta slovenski oblasti »na ta način postali nekaka država v državi«.⁶⁴

Obsežnost uredbodajnega dela ljubljanske in mariborske oblastne skupščine kaže objava 55 oblastnih uredb o samoupravnih dejavnostih in ustanovah v skupnem uradnem listu in uradnem glasilu ljubljanske in mariborske oblasti Samoupravi leta 1928. Marko Natlačen je na zadnji redni seji 21. novembra 1928 poudaril, da je oblastna skupščina s sprejetjem Uredbe o oblastnem proračunu za leto 1929 in še 12 drugih uredb na jesenskih sejah »izvršila ogromno zakonodajno delo«, ki je »vsekakor uspeh, na katerega bi bil lahko ponosen marsikaki evropski parlament«.⁶⁵

Zaostreni nacionalno-politični odnosi v državi po streljanju poslanca režimske NRS Puniše Račiča na poslance KDK v Narodni skupščini 20. junija 1928 pa so imeli za posledico, da je tudi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini prišlo do podobno ostrih verbalnih medstrankarskih spopadov med SLS in opozicijo kot v osrednjem parlamentu, pri čemer sta skupščinska predsednika uporabila vse poslovniske možnosti za njihovo preprečitev. Najprej je prišlo do ostrih političnih spopadov na julijskih sejah mariborske oblastne skupščine, ko je večina onemogočila razpravo in sprejetje dveh opozicijskih nujnih predlogov glede obsodbe krvoprelitja v Narodni skupščini in nezakonitosti ukrepov oblastnega odbora proti liberalnemu Jutru zaradi obtožujoče karikature Korošca kot tedanjega notranjega ministra.⁶⁶ Do še hujših spopadov med poslanci SLS ter KDK in SSJ pa je prišlo v ljubljanski oblastni skupščini 22. oktobra 1928, na kar je vplivala smrt voditelja HSS Stjepana Radića zaradi posledic ran v skupščinskem streljanju, in dejstvo, da je po njem postal predsednik vlade Anton Korošec. Ker je Natlačen zavrnil prednostno razpravo o opozicijski resoluciji z obsodbo zločina v Na-

⁵⁸ Prva skupna seja obeh slovenskih oblastnih odborov je bila 3. aprila 1927 v Celju (AS 93, fasc. 12, Zapisnik).

⁵⁹ AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisnik 8. seje mariborske oblastne skupščine 21. 7. 1927; fond 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 5. 11. 1927.

⁶⁰ Po parlamentarnih volitvah sta se novembra 1927 v KDK povezali dotlej veliki nasprotnici Radićeva HSS in Pribečevićeva SDS. V KDK sta se vključila tudi slovenski del SDS in Slovenska kmetska stranka-SKS, (Jurij Perovšek, Kmečko demokrasko koalicija, Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, 326).

⁶¹ AS 92, fasc. 4, spis št. 880, dopis mariborskega oblastnega odbora z dne 8. 3. 1928 in fasc. 34, Zapisnik 53 seje ljubljanskega oblastnega odbora 12. 3. 1928.

⁶² Podrobneje glej Radićev sabor 1927–1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, priredila dr. Mira Kolar–Dimitrijević, Zagreb 1993.

⁶³ AS 92, fasc. 3, spis št. 18, kopija spomenice zagrebskega oblastnega odbora z dne 12. 12. 1927.

⁶⁴ Hrvatske novosti, 13. 5. 1927, in Slovenec, št. 108, 14. 5. 1927.

⁶⁵ AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 7. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 21. 11. 1928.

⁶⁶ AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisniki 11., 12. in 14. seje (17. – 19. 7. 1928) II. zasedanja mariborske oblastne skupščine.

rodni skupščini in dogodkov po njem, ga je predstavnik KDK obtožil kršitve poslovnika, za skupščinsko večino pa izjavil, da se s svojim ravnanjem »solidarizira z beograjskimi Puniši Račići«. Po Natlačenovi oceni se je s to grobo žalitvijo pregrešil zoper »parlamentarno dostojnost« in ga je zato kaznoval z osemmdnevno izključitvijo s sej. Poslanci KDK so v znak protesta zapustili oblastno skupščino in bojkotirali njene seje ves čas trajanja kazni.⁶⁷ Jutro je poudarilo, da pomeni takšno ravnanje »ponižanje parlamentarizma na nivo diktature enega kluba«.⁶⁸ Skupščinska večina je na začetku III. zasedanja ugotovila, da so samoupravni organi ljubljanske oblasti storili vsa pietetna dejanja ob Radičevi smrti, in izglasovala prehod na nadaljnji dnevni red ter tako preprečila opozicijsko razpravo o tej njej neljubi zadevi.⁶⁹

Zaostritev medstrankarskih odnosov se je pokazala tudi v opozicijskem bojkotu slavnostne seje ljubljanske oblastne skupščine 29. oktobra 1928 v počastitev desetletnice »narodnega osvobojenja«, ki so se je udeležili tudi vsi odborniki mariborskega oblastnega odbora, »ki privikrat s svojo navzočnostjo pri naši skupni seji manifestirajo za zedinjeno Slovenijo«. Natlačen je na njej ugotovil velike uspehe obeh oblastnih samouprav, ki pa bodo še večji, »ako se poleg čimvečje proširitve samoupravnih kompetenc« uresniči končno tudi »velik ideal vseh Slovencev /.../, ako dosežemo zedinjeno Slovenijo«.⁷⁰

Radikalno povečanje pristojnosti samouprav ljubljanske in mariborske oblasti ter njuna združitve pa bi bila mogoča le z revizijo Vidovdanske ustave, ki pa je bila kmalu nato z razglasitvijo šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 ukinjena, hkrati z Narodno skupščino pa tudi oblastne skupščine in odbori. Vstop Korošca kot edinega strankarskega voditelja v prvo vlado šestojanuarskega režima je imel pozitivno posledico v imenovanju Natlačena in Leskovarja za komisarja oblastnih samouprav, kar jima je omogočilo, da sta nato vse do oblikovanja banovin jeseni 1929 prek posebnih samoupravnih uradov, toda brez voljenih samoupravnih organov, skrbela za uspešno izvajanje programov, ki sta jih oblastni skupščini oblikovali s sprejetjem proračunov za leto 1929.

Slovenski oblastni samoupravi sta uspeli izboljšati gmotno osnovo za razvoj vseh dejavnosti in ustanov, ki sta jih prevzeli od države. Največje uspehe sta dosegli na gospodarskem področju, zlasti pri javnih (cestnih, hidrotehničnih, elektrifikacijskih) delih, pri pospeševanju razvoja agrarnih panog ter pri ureditvi delovanja bolnišnic in zdravstvene službe na terenu, v povezavi z reševanjem socialne problematike. Na področju prosvete sta dosegli velik uspeh pri organiziranju strokovnega kmetijskega in obrtnega šolstva ter pri izboljšanju materialnih možnosti za delovanje osnovnih in srednjih šol. Gmotno sta podpirali tudi kulturne ustanove in dejavnosti. Poskrbeli sta za povečanje sredstev za delovanje občinskih in okrajnih samouprav. Njun pomemben uspeh za izboljšanje finančnih razmer za samoupravne dejavnosti pa je bila tudi ustanovitev oblastnih denarnih zavodov v Mariboru in Ljubljani. SLS pa je svojo vodilno vlogo v njih izrabljala tudi za strankarske koristi, za privilegirano dotiranje svojih organizacij in nastavitve svojih privržencev v oblastnih službah, toda večina samoupravnih dosežkov je koristila splošnemu napredku Slovenije.⁷¹ Igor Grdina je poudaril: »Dejansko je bil to največji uspeh Koroščeve stranke v Kraljevini SHS.«⁷² Ne glede na to, da so vodilni

⁶⁷ AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 9. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 22. 10. 1928.

⁶⁸ Jutro, št. 253, 27. 10. 1928.

⁶⁹ AS 92, fasc. 33, Stenografski zapisnik 2. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 9. 11. 1928; M. Stiplovšek, Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928, Grafenauerjev zbornik, ZRC SAZU, Ljubljana 1996, 608–613.

⁷⁰ AS 92, fasc. 33, Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 29. 10. 1928.

⁷¹ Slovenec, št. 262, 16. 11. 1929, Veliki uspehi slovenskih oblasti na vseh poljih; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 325–331.

⁷² Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, 235.

funkcionarji tudi pretiravali glede uspehov slovenskih oblastnih samouprav, moremo ugotoviti, da sta se uveljavili kot najuspešnejši v državi.

V primerjavi z oblastnima skupščinama je imelo edino slovensko predstavništvo v tridesetih letih, banski svet Dravske banovine, občutno skromnejšo vlogo v prizadevanjih za uveljavitev parlamentarizma na Slovenskem. Ob dejstvu, da je ostalo njegovo delovno področje, skrb pa razvoj pomembnih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov v Sloveniji v pretežni meri enako, pa so bile med oblastnima skupščinama in banskim svetom temeljne razlike tako glede načina kadrovske sestave kot pristojnosti in oblik delovanja.

Oblikovanje banovin kot novih največjih upravnih enot in njihovih kraljevskih banskih uprav ter sočasna ukinitve Zakona o oblastni in sreski samoupravi jeseni 1929⁷³ sta pomenila pomembno prelomnico v državni ureditvi prve Jugoslavije. Združitev ljubljanske in mariborske oblasti, do leta 1931 brez Bele krajine, v Dravsko banovino, kar naj bi bila nagrada Korošču za sodelovanje v vladi,⁷⁴ je bila v Sloveniji ugodno sprejeta. Prenos tudi vseh pristojnosti oblastnih samouprav na bana kot najvišjega funkcionarja in predstavnika kraljeve vlade v banovini s temeljno nalogo, da izvaja občo oziroma splošno upravno oblast namesto dotedanjih velikih županov, pa je za prevladujoči avtonomistični politični tabor v Sloveniji pomenil, da so se prizadevanja za njegove državnopravne cilje vrnila na začetek. Ban, ki ga je na predlog vlade imenoval monarh, je imel nalogo, da za financiranje dotedanjih oblastnih samoupravnih dejavnosti in ustanov sestavi letni banovinski proračun, ki ga je imel pravico potrditi ali spremeniti minister za finance. Za svetovanje banu pri oblikovanju proračuna za t.i. banovinske oziroma samoupravne zadeve je zakonodaja določila banski svet. Le določilo o njem je »nakazovalo možnost določenega širšega sodelovanja pri urejanju nekaterih banovinskih zadev in je bilo z njim omiljeno birokratsko odločanje bana in banske uprave, odločanje, ki je bilo vezano le na navodila in potrditve ustreznih ministrstev«. ⁷⁵ Za kritje banovinskih dejavnosti je moral ban določiti različne davčne obveznosti prebivalcev banovine ter uporabiti dohodke od banovinskih podjetij in ustanov, samoupravne dejavnosti pa so izvajali posebni banovinski uradniki v okviru enotne banske uprave. Banske svetnike je imel pravico imenovati minister za notranje zadeve, ki je dobil tudi zakonsko pooblastilo, da izda pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov.

Predsednik vlade in minister za notranje zadeve general Petar Živković je 3. julija 1930 hkrati izdal pravilnik in imenoval prve člane banskih svetov. Ti so dobili nalogo, da »motrijo v prvi vrsti gospodarski, socialni in kulturni razvoj srezov in mest, za katere so postavljeni« in predlagajo banu »katere potrebe« v njih »so najnujnejše narave«, da jih bo »po svoji presoji in finančni moči banovine« upošteval pri zagotovitvi sredstev v banovinskem proračunu. Za vse dejavnosti in ustanove, ki so v pravilniku podrobno našteje, ⁷⁶ so banski svetniki lahko dajali mnenja oziroma predloge ne le za njihovo reševanje na lokalni ravni, temveč tudi »za celo banovino«.

Te svoje naloge pa so lahko opravljali le na sejah, niso pa smeli vplivati na odločitve upravnih oblasti ali pri njih posredovati, skratka delo banskih svetnikov je bilo zasedanji zaključeno. Pravilnik pa je določal še številne druge omejitve za njihovo dejavnost in dajal

⁷³ Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. 10. 1929 (UL dravske banovine, št. 100, 9. 10. 1929) in Zakon o banski upravi z dne 7. 11. 1929 (Službeni list – SL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929).

⁷⁴ Peter Vodopivec, n.d., 218.

⁷⁵ Božo Grafenauer, n.d., 198.

⁷⁶ V primerjavi s pristojnostmi oblastnih samouprav je bila v pravilniku kot nova naloga banskega sveta navedeno tudi gmotno podpiranje nove državne telesnovzgojne organizacije Sokola Kraljevine Jugoslavije, ustanovljenega konec leta 1929 (Tomaž Pavlin, Ustanavljanje Sokola Kraljevine Jugoslavije, Prispevki 42, 2002, št. 1, 62–66).

banu vsa polnomočja pri vodenju sej banskega sveta. Za razpravo o banovinskem proračunu je moral v začetku vsakega leta sklicati njegovo redno zasedanje, ki je lahko trajalo največ 15 dni. Le po predhodni odobritvi ministra za notranje zadeve pa je lahko sklical še največ petdnevna izredna zasedanja banskega sveta tudi o drugih pomembnih zadevah. Za prvo sejo rednega zasedanja je moral ban pripraviti predlog banovinskega proračuna, o katerem je lahko razpravljali vsaki banški svetnik. Toda ban je imel pravico omejiti trajanje in število razprav ter jih tudi prekiniti, če je presodil, da niso v skladu s temo dnevnega reda. Po sklenjeni proračunski razpravi so smeli banški svetniki »sprožiti tudi druga vprašanja« iz pristojnosti banskega sveta in ban je o sklepih, običajno so jih oblikovali v resolucijah, lahko izvedel tudi glasovanje.⁷⁷

Pred začetkom delovanja banskih svetov pa je minister za notranje zadeve v interni okrožnici banom še dodatno skrajno omejil pravice banskih svetnikov na proračunskih zasedanjih. Poudaril je, da glede na njihovo posvetovalno pristojnost v razpravi o banovinskem proračunu ne sme priti do običajnega dvofaznega postopka oziroma do njene delitve na načelno in podrobno, »a še manj do kakršnegakoli glasovanja ali preglasovanja«. Tudi naj se banški svetniki omejijo le na posredovanje potreb zastopanih okrajev in mest, ban pa jih bo v proračunu »po svoji uvidevnosti upošteval ali ne«. Od njegove presoje je tudi odvisno, koliko informacij o delu banskega sveta, pri katerem so poleg banskih svetnikov smele sodelovati le vabljenе uradne osebe, bo posredoval širši javnosti.⁷⁸

Ti pravni temelji za delovanje banskega sveta so nato veljali vsa trideseta leta, saj do udejanjenja določil oktroirane oziroma septembrske kraljeve ustave iz leta 1931⁷⁹ o banovinski samoupravi z izvoljenimi banovinskimi sveti in banovinskimi odbori, s podobnimi pristojnostmi, kot so jih imeli oblastni samoupravni organi,⁸⁰ ni prišlo, kajti zaradi odpora centralističnih sil nobena vlada, kljub številnim obljubam, ni izdelala predloga zakona s podrobno opredelitvijo pristojnosti banovinskih samoupravnih organov in določitvijo načina njihove izvolitve. Toda slovenski banški svetniki so v praksi, mimo pravnih določil, uspeli v omejenem obsegu v delovanju banskega sveta povečati svojo vlogo, posebej pa v razpravah in resolucijah vladi pokazati, katere njegove pristojnosti so nujne za uspešno izvajanje njihovih hotenj.⁸¹ Režimsko časopisje pa je ob oblikovanju tako skrajno kompetenčno omejenih banskih svetov odločno zavrnilo aluzije, da gre za nadomestek »kakšnega parlamentarizma ali narodnega predstavništva v parlamentarnem smislu« ter poudarilo, da ti nastopajo kot posvetovalni organi, »ne da bi bili skupščina.«⁸²

Pri imenovanju banskih svetnikov je bila ministrova edina omejitev njihova sposobnost, da »morejo s svojim svetom najboljše služiti interesom banovine«. Ta omejitev pa je bila le formalna. Ministrova imenovanja in razrešitve banskih svetnikov so bila povezana z vsakokratno sestavo osrednje vlade, pri čemer je poskrbel, da so bili tudi v banskih svetih njeni privrženci. Na predlog prvega bana Dravske banovine inž. Dušana Serneca (privrženca nekdanje SLS) je imenoval v banški svet 24 predstavnikov okrajev in 16 zastopnikov mest,⁸³ ki so glede na

⁷⁷ SL kr. banske uprave dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930; overovljena kopija srbohrvaškega izvirmika pravičnika je v AS 77, fasc. 3, gradivo za II. zasedanje banskega sveta (BS) leta 1932.

⁷⁸ AS 77, fasc. 1, Okrožnica ministra za notranje zadeve z dne 18. 10. 1930, ki je bila banu Dravske banovine osebno poslana 8. 1. 1931.

⁷⁹ Ustava Kraljevine Jugoslavije v SL kr. banske uprave dravske banovine št. 53, 10. 9. 1931.

⁸⁰ Delno zmanjšanje pristojnosti banovinskih svetov v primerjavi z oblastnimi samoupravnimi organi je pomenilo zlasti ustavno določilo, da je bila objava banovinskih uredb pogojena s predhodnim soglasjem Državnega sveta oziroma najvišjega upravnega sodišča v Beogradu (Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, 120; Marko Natlačen, Banovinske samouprave v okviru ustave od 3. septembra 1931, prav tam, 129–134).

⁸¹ Stiplovšek, Banski svet, 45.

⁸² Jugoslovan, št. 27, 5. 7. 1930, Naloge in pomen banskih svetov.

⁸³ V banskem svetu so imeli pravico do svojega predstavnika vsi okraji in mesta z nad 3000 prebivalci, število

strankarsko opredeljenost pred njihovo prepovedjo ob začetku šestojanuarske diktature pripadali vsem trem tradicionalnim slovenskim političnim taborom, katoliškemu, liberalnemu in socialističnemu. Največ banskih svetnikov je bilo iz nekdanjih liberalnih političnih strank, torej privržencev unitarizma in centralizma kot temeljev šestojanuarskega režima, toda zaradi tedanjega sodelovanja Korošca v vladi sta bili med njimi tudi dve petini privržencev nekdanje SLS. Glede na dejstvo, da so bili banski svetniki imenovani večinoma iz vrst privržencev starih, z diktaturo prepovedanih političnih strank, je Živković na seji vlade odločno zanikal, da gre za obnovitev strankarstva. Poudaril je, da se od banskih svetov »pričakuje in zahteva, da bodo iskreni in vdani pomočniki jugoslovanske narodne in državne politike v banovini ter da bodo izpolnjevali naložene jim dolžnosti« v prizadevanjih za razvoj novih upravnih enot.⁸⁴ Toda le prvi banski svet je bil glede na nekdanje stranke sestavljen pluralno, kar se je kazalo tudi v nekaterih spolitiziranih razpravah o državnem Sokolu in šolstvu na I. zasedanju,⁸⁵ nato pa so ga od leta 1931 do 1935 razen redkih izjem sestavljali le pripadniki liberalnega tabora, ki so sodelovali tudi v osrednji vladi, v drugi polovici tridesetih let pa so jih zamenjali privrženci nekdanje SLS, ki je tedaj sodelovala tudi v beograjski vladi.⁸⁶

Prav dejstvo, da so bili banski svetniki vsa trideseta leta imenovani, je prva temeljna razlika med banskim svetom ter izvoljenimi oblastnimi samoupravnimi organi, ki so z volitvami izpolnjevali eno temeljnih prvin parlamentarnih predstavništev. Prebivalstvo je bilo tudi ustrezneje zastopano v oblastnih skupščinah, saj število banskih svetnikov ni doseglo niti polovice števila oblastnih poslancev. Oblastni skupščini sta tudi lahko sami izvolili predsedstvo in izdelali poslovnik za parlamentarni način delovanja, ministrski pravilnik pa je dal banu vsa polnomočja za vodenje sej. Druga temeljna razlika je bila le posvetovalna vloga banskega sveta pri oblikovanju banovinskega proračuna kot njegovi poglavitni pristojnosti. O njem ni smel glasovati, v primerjavi z oblastnima skupščinama pa so bile omejene tudi njegove možnosti za proračunsko razpravo. Tudi je predlog oblastnega proračuna pripravljali izvoljeni oblastni odbor, za banovinski proračun pa je to nalogo opravila banska uprava na čelu z banom. Tretja velika kompetenčna razlika pa je bila na uredbodajno-zakonodajnem področju, kjer sta si slovenski oblastni skupščini s pravico do spreminjanja deželne in poprevratne zakonodaje izbojevali pomembno razširitev svojih pristojnosti, banski svet pa ni imel nikakršnih uredbodajnih pravic. In končno je bilo delo banskega sveta z Živkovićevo okrožnico opredeljeno »kot notranja administrativna zadeva« ob navzočnosti le uradnih predstavnikov, seje oblastnih skupščin pa so bile javne z možnostjo udeležbe zainteresirane javnosti in časnikaarjev.⁸⁷

V delovanju banskega sveta Dravske banovine sta glede strankarske sestave in gospodarsko-socialnih pogojev za delovanje, načina poteka njegovih zasedanj, uspešnosti pri izvajanju nalog ter prizadevanj za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine dve obdobji s prelomnico sredi tridesetih let. Njegovo prvo zasedanje januarja 1931 je vodil novi ban dr. Drago Marušič iz nekdanje SKS. Ker je bil tudi njegov pomočnik dr. Otmar Pirkmajer privrženec nekdanje SDS, je tako konec leta 1930 vodenje banske uprave Dravske banovine prevzel

---

banskih svetnikov pa se je povečalo na največ štiri za mesta z nad 50.000 prebivalci (UL kr. banske uprave dravske banovine, št. 45, 31. 3. 1930). Imenovanja in razrešitve banskih svetnikov je moral minister objaviti v uradnem listu. Sestavo prvega štiridesetčlanskega banskega sveta Dravske banovine je objavil v SL kr. banske uprave dravske banovine št. 15, 30. 7. 1930. V tridesetih letih se je število banskih svetnikov povečalo na 50, po polovica iz okrajev in mest. Glede zastopstva pa so bila privilegirana mesta, saj so imeli okraji z nekaj deset tisoč prebivalci pravico do enega banskega svetnika tako kot mesta z le 3000 prebivalci (Stiplovšek, Banski svet, 322–326).

⁸⁴ Jugoslovan, št. 27, 5. 7. 1930, En narod – eno narodno čustvovanje.

⁸⁵ AS 77, fasc. 1, Stenografski zapisnik 3. seje BS 22. 1. 1931.

⁸⁶ Stiplovšek, Banski svet, 48–51 in 317–318.

⁸⁷ Glede na to določilo je ban najprej dovolil le časnikarju državne agencije Avala, da je spremljal delo banskega sveta, kasneje pa je bilo omogočeno časnikom neposredno poročanje.

liberalni politični tabor.⁸⁸ Potem ko je predstavnik SLS pred kraljevo izdajo oktroirane ustave septembra 1931 izstopil iz vlade ter so slovenski ministri vanjo do sredine leta 1935 prihajali iz unitaristično-centralistične SDS in SKS,⁸⁹ se je temu prilagodila tudi sestava banskega sveta. Minister za notranje zadeve je novembra 1931 razrešil banske svetnike iz vrst nekdanje SLS ter z imenovanjem samostojnih demokratov in kmetijcev poskrbel za oblikovanje liberalnega banskega sveta. Tako se začenja prvo štiriletno obdobje njegove enostrankarske sestave, kajti banski svetniki so se nato vključili v režimsko vsedrjavno stranko Jugoslovansko radikalno kmečko demokracijo (od 1933 Jugoslovansko nacionalno stranko – JNS). Edini nestrankski izjemi sta bila nekdanja socialistična funkcionarja Rudolf Golouh in Albin Prepeluh, ki sta poskrbela, da se v razpravah v banskem svetu niso slišala le režimska stališča o obravnavanih vprašanjih.⁹⁰ Na naglico pri imenovanjih novih banskih svetnikov ni vplivalo le bližnje II. zasedanje banskega sveta, temveč tudi dejstvo, da so z novim volilnim zakonom dobili poleg načelnikov občin in narodnih poslancev tudi oni pravico voliti senatorje. To je dajalo njihovi funkciji večjo težo in zlasti po velikem dvotretjinskem zmanjšanju števila županov s komasacijami občin leta 1933 se je njihova vloga na volitvah v Senat kot drugem parlamentarnem telesu ob Narodni skupščini še okrepila.⁹¹ Glede na vsakokratno režimsko sestavo so bili banski svetniki pomemben porok za izvolitev kandidatov iz vrst vladajoče stranke.

Sprememba režima sredi leta 1935, vstop Korošca v vlado dr. Milana Stojadinovića in vključitev nekdanje SLS v novo režimsko stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), je imela najprej za posledico imenovanje novega bana iz njenih vrst, dr. Marka Natlačena, ki je zamenjal zadnjega liberalnega bana dr. Dinka Puca. Decembra 1935 pa je novi minister za notranje zadeve Korošec razrešil banske svetnike iz vrst JNS in jih na novo imenoval iz katoliškega političnega tabora.⁹² SLS oziroma slovenska banovinska organizacija JRZ je poskrbela kasneje tudi za razrešitev posameznikov, ki se niso strinjali z njeno nenačelno politiko sodelovanja v unitaristično-centralistični vladi v Beogradu.⁹³ Tako je onemogočila kakršnekoli opozicijske nastope v banskem svetu, takšna strankarska homogenost pa je imela za posledico tudi enotnost pogledov na državnoopravno problematiko. Ko je Natlačen leta 1939 ocenjeval značilnosti delovanja banskega sveta, »ki je na res dostojen način nastopal kot naš slovenski gospodarski parlament...« ter »kot naslednik nekdanjega deželnega zbora in oblastnih samouprav«, je poudaril, da »na naših sejah res ni bilo nikakih ostrih debat, doživeli nismo nikakih burnih nastopov in izpadov, ne more se govoriti o kakih medsebojnih idejnih borbah /.../ Gotovo vpliva v tem pogledu kolikor toliko tudi zavest članov banskega sveta, da niso od naroda izvoljeni in da je njihova naloga le v tem, da poročajo o razmerah in potrebah ter da svetujejo, ne da bi mogli zahtevati.«⁹⁴ Za razliko pa je v obdobju 1931 do 1935 na zasedanjih prišlo tudi do sicer redkih protirežimskih političnih razprav o posameznih vprašanjih. Medtem

⁸⁸ Prvi ban Serbec je septembra 1930 zamenjal v osrednji vladi Korošca, ki je »iz zdravstvenih razlogov«, dejansko pa zaradi protestov opozicije v lastni stranki, odstopil kot minister prve vlade šestojanuarskega režima (Stiplovšek, *Banski svet*, 59–62). Korošec se je tudi tedaj pokazal »kot neprekosljiv politični taktik« (Igor Grdina, *Slovenska politika in parlamentarizem*, 243).

⁸⁹ Bojan Balkovec, *Slovenci v vladah Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)*, 455–457.

⁹⁰ SL kr. banske uprave dravske banovine, št. 77, 5. 12. 1931; Stiplovšek, *Banski svet*, 114–115, 315.

⁹¹ SL kr. banske uprave dravske banovine, št. 61, 8. 10. 1931; Stiplovšek, *Banski svet*, 108.

⁹² SL kr. banske uprave dravske banovine, št. 100, 14. 12. 1935; v novem 44 članskem banskem svetu sta bila le dva nekdanja pripadnika NRS, ki je bila temeljna stranka JRZ. Za njegovo poimensko sestavo glej Stiplovšek, *Banski svet*, 322–326.

⁹³ Iz političnih razlogov sta bila razrešena leta 1937 dr. Anton Breclj iz t.i. stare SLS, zvesti načelni politiki, in leta 1940 Filip Križnik, funkcionar krščansosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze, ki se je razšla z JRZ (Stiplovšek, *Banski svet* 272–274).

⁹⁴ AS 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. rednega zasedanja BS 18. 2. 1939.

ko so bile za pluralni slovenski oblastni skupščini značilne številne ostre medstrankarske razprave o proračunskih in uredbodajnih zadevah ter občasno tudi o politični problematiki, kot so sicer značilne za parlamentarna predstavništva, pa so v banskem svetu s posameznimi izjemami prevladali bolj umirjeni in nepolemični nastopi njegovih članov.

Začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine je sovpadal s prvimi znamenji velike gospodarske krize, ki se je nato stopnjevala in je vso prvo polovico tridesetih let zlasti z omejenimi možnostmi pridobivanja dohodkov in nujnostjo povečanja proračunskih izdatkov za reševanje socialnih problemov, vplivala na oblikovanje banovinskih proračunov. V takšnih razmerah pa je prišla do polnega izraza zakonska pravica ministra za finance, ki je bila eden pomembnih vzvodov centralistične državne ureditve, da je lahko zmanjšal banovinske proračune ter na ta način vplival na omejene možnosti reševanja zaostrenih gospodarsko-socialnih problemov v Sloveniji.

Vsi ti problemi so se pokazali že ob prvem banovinskem proračunu za leto 1931/32, s katerim se je kot minimalnim strinjal banski svet. Minister ga je pri potrjevanju zmanjšal za petino, njegova realizacija pa je bila še za 15 % nižja zaradi tolikšnega izpada dohodkov v razmerah gospodarske krize. Obči banovinski proračun tako ni dosegel niti 90 milijonov din, še drastičneje pa se je zmanjšal naslednji, ki ga je najprej oklestil minister, za tretjino potrjenega proračuna pa ni bilo priliva dohodkov in je tako znašala njegova realizacija manj kot 73 milijonov din.⁹⁵ Banski svet si je prizadeval upadanje banovinskih financ zajezi z okrepitvijo svoje vloge pri sprejemanju proračuna za leto 1933/34. Banski svetniki so med prvo sejo III. zasedanja po parlamentarnem zgledu oblikovali svoj klub in dosegli, da je ban dovolil ustanovitev finančnega odbora za predhodno proračunsko razpravo, mimo pravilnika pa nato na plenarnih sejah še načelno in podrobno razpravo o proračunu ter z glasovanjem odločanje o njem. Toda tudi sprejetje banovinskega proračuna na parlamentaren način, podobno kot v oblastnih skupščinah, in celo grožnja banskih svetnikov s kolektivnim odstopom zaradi zavrnitve njihovih utemeljenih predlogov na finančnem ministrstvu, ni preprečilo njegovega nadaljnega precejšnjega znižanja tudi za leto 1933/34.⁹⁶

III. zasedanje banskega sveta februarja 1933 pa je pomembno tudi zaradi tehtnih razprav o problematiki upravne dekoncentracije in samoupravne decentralizacije ter oblikovanja stališč do aktualnih političnih razmer, ki so se na prelomu 1932/33 zaostriale zaradi zahtev prepovedanih opozicijskih strank po federativni preureditvi države in obnovitvi demokracije.⁹⁷ »Predstavništvo Slovenije«, kot je Jutro poudarilo posebno vlogo oziroma težo stališč banskega sveta, je odločno zavrnilo federalistično Slovensko deklaracijo SLS kot separatistično. Ban Marušič je sicer opozoril, da banski svet ni »nobena politična institucija v smislu ustave in pravilnika, ampak strogo gospodarska institucija«, toda njegova obsodba tega dejanja, uperjenega proti narodni in državni enotnosti, je upravičena in nujna.⁹⁸ V odgovoru na federalistične zahteve SLS so banski svetniki v skladu z unitaristično-centralistično opredelitvijo liberalnega tabora podprli le udejanjenje ustavnih določil o banovinskih samoupravah. S posebno resolucijo so pozdravili napoved vlade, da bo v najkrajšem času razširila upravne in samoupravne pristojnosti banovin »na bazi najširše dekoncentracije«, hkrati pa so zahtevali tudi nujnost prenosa ustreznih finančnih virov nanje. Ob sklepu III. zasedanja se je predsednik

⁹⁵ Stiplovšek, Banski svet, 255. Poleg občega proračuna je ban oblikoval še poseben proračun za 38 banovinskih podjetij in ustanov, ki so za leto 1932/33 načrtoval 38 milijonov din dohodkov.

⁹⁶ AS 77, fasc. 4 in 5, Stenografski in uradni zapisniki sej finančnega odbora ter BS od 15. 2. do 26. 2. 1933; Stiplovšek, Banski svet, 255. Banski svetniki so skromno povečanje banovinskih financ dosegli le z oblikovanjem novega bednostnega sklada za reševanje socialnih problemov.

⁹⁷ Podrobneje glej Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacijo uprave ter razširitev svojih pristojnosti leta 1933, Zgodovinski časopis 55, št. 2, 2001, 231–253.

⁹⁸ AS 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja BS 15. 2. 1933; Jutro, št. 40, 16. 2. 1933.

kluba banskih svetnikov Ivan Tavčar zahvalil banu, da je omogočil »tak način obravnavanja proračuna, ki odgovarja demokratičnim principom vsake javne ustanove«. ⁹⁹ Večfazna in temeljita proračunska razprava z glasovanjem ter opredelitve do državnopravnih zadev in političnih razmer, ki so se zaostriale tudi zaradi pastirskega pisma katoliškega episkopata proti državnemu Sokolu, pomenijo takšne oblike delovanja banskega sveta, ki so sicer značilne za parlamentarna predstavništva.

Leto 1933 pa je bilo pomembno tudi zaradi razširitve njegovega delovanja na uredbodajno področje, za kar prav tako po pravilniku ni bil pristojen. Narodna skupščina je v novem Zakonu o občinah pooblastila banski svet, da sprejme uredbo za izvedbo občinskih volitev. Zato je ban Marušič po ministrovem pooblastilu sklical za 4. september 1933 njegovo izredno zasedanje, na katerem je prav tako prišlo do burnih političnih razprav in do uveljavitve parlamentarnih metod dela. Najprej je moral dovoliti, da so pred razpravo v plenumu banski svetniki na seji svojega kluba izoblikovali stališča do banovega predloga volilne uredbe. Iz bojazni pred močjo SLS, ki je po prepovedi ohranila na terenu svojo organizacijsko mrežo, so vsi banski svetniki iz JNS odločno odklonili potrebnost volitev. Nasprotno pa sta nestranskarja Prepeluh in Golouh v razpravi poudarila, da si ljudje želijo svobodno izvoliti lokalna zastopstva. Na banovo posredovanje o njihovi nujnosti iz državnih interesov, oblasti so z njimi želele pokazati proces demokratizacije, pa so morali na volitve pristati. Nato pa so v uredbi z novimi določili hoteli tako skrajno omejiti možnosti za nastop opozicije, da jih je celo minister za notranje zadeve označil »kot policijske in žendarske«. Ker jih ni dovolil uveljaviti, nekaj vplivnih banskih svetnikov pri glasovanju uredbe ni podprlo. ¹⁰⁰ Občinske volitve 15. oktobra so pokazale, da je bila bojazen banskih svetnikov oziroma JNS upravičena in režim je le z uporabo vseh nedemokratičnih oblastnih vzvodov uspel dobiti v svoje roke večino občin. ¹⁰¹ Negativne izkušnje z občinskimi volitvami pa so imele za posledico, da liberalni banski svet ni več zahteval izvedbe banovinskih volitev. Le Prepeluh je na zasedanju leta 1934 osamljeno zahteval tudi izvolitev banskega sveta, kar bo dajalo tudi težo njegovim sklepom. ¹⁰²

Liberalni banski svet je leta 1934 po pooblastilu Narodne skupščine odločal še o uredbi o občinskih uslužbencih ¹⁰³ in uredbi o prilagoditvi Zakona o lovu razmeram v Dravski banovini. ¹⁰⁴ Pri razpravah v uredbodajnem odseku, načelni in podrobni razpravi na plenarnih sejah ter glasovanju so banski svetniki pokazali svoja hotenja, da nastopajo kot dejavniki odločanja, in dosegli so tudi pomembne spremembe nekaterih določil predlogov uredb, ki jih je pripravila banska uprava. Ban je ob sklepu razprave o občinskih uslužbencih poudaril, da so bile »na taki višini, da bi mogle biti tudi drugim zakonodajnim zastopom za zgled« in pohvalil tudi njihovo strokovno temeljitost. ¹⁰⁵ Poudarimo pa naj, da so nekateri pravniki »osporavali veljavnost teh uredb«, ker banski svet v pravilniku ni imel pristojnosti za takšno razširitev svoje dejavnosti. ¹⁰⁶

⁹⁹ AS 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja BS 25. 2. 1933.

¹⁰⁰ AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 1. seje IV. izrednega zasedanja BS 4. 9. 1933; M. Stiplovšek, Razširitev delovanja banskega sveta Dravske banovine na uredbodajno področje leta 1933 in njegova stališča do občinskih volitev, Časopis za zgodovino in narodopisje 75, nova vrsta 40, 2004, št. 2–3, 443–455.

¹⁰¹ Jure Gašparič, Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka, ZČ 58, 2004, št. 1, 47–67 in Demokratične volitve v Dravski banovini?, Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941, cit. izd., 179–181; od 369 občin, kolikor jih je bilo v Dravski banovini po komasaciji, jih je opozicijska SLS v razmerah izjemnega nasilja osvojila sedmino.

¹⁰² AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 7. seje V. rednega zasedanja BS 12. 2. 1934.

¹⁰³ Stiplovšek, Banski svet, 223–226.

¹⁰⁴ Prav tam, 250–252.

¹⁰⁵ AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 10. seje V. rednega zasedanja BS 15. 2. 1934.

¹⁰⁶ Lovro Bogataj, Uprava dravske banovine, Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, 8.

Zaradi krize banovinskih financ, ki jo je povzročil minister z ukinitvijo državne dotacije Dravski banovini, s prenosom banovinskih trošarin v državni proračun in z odklonitvijo nekaterih davčnih virov, ki so jih banski svetniki ocenili kot realne, pa so se na zadnjih dveh zasedanjih v liberalni sestavi osredotočili predvsem na zahteve za povečanje finančnih pristojnosti banskega sveta. Obči proračun za leto 1934/35 je minister potrdil le v višini okoli 85 milijonov din in za desetino znižal v banskem svetu izglasovani proračun. Vzporedno s postopnim usihanjem gospodarske krize pa se je povečeval priliv dohodkov in realizacija občega proračuna je bila le malenkostno nižja od potrjenega.¹⁰⁷

Vsakoletno znižanje predlaganega banovinskega proračuna je povzročilo stopnjevanje zahtev banskih svetnikov za zakonsko ureditev problematike banovinskih samoupravnih financ ter ostre kritike vladne gospodarske in davčne politike, ki ne zmanjšuje ostrine krize in je posebej neustrezna za Dravsko banovino, ki je najbolj obremenjena v državi. Ostra kritika funkcionarja bojevniskega gibanja v nacionalnem taboru, podjetnika Staneta Vidmarja, je imela tudi politično razsežnost z napadi na koruptnost režima in ban jo je prekinil z ugotovitvijo, da je banski svet »čisto gospodarski forum, ki ni za politične ekskurzije«.¹⁰⁸

Ponavljajoča se negativna usoda banovinskih proračunov, njihovo zniževanje pri potrjevanju v primerjavi s predlogi banskega sveta, so na njegovem zasedanju februarja 1935, zadnjem v liberalni sestavi pred popolno kadrovske spremembo, spodbudili predsednika kluba banskih svetnikov Tavčarja k zahtevi, da se odpravi sedanje začasno stanje in udejani široka banovinska samouprava. Banski svet mora zato dobiti že pri sestavi proračuna »odločilni vpliv«, in kar »je še važnejše, svoj vpliv tudi pri izvajanju proračuna«, ki naj bi bila naloga stalnega banovinskega odbora. Poudaril je, »da se more vsa gospodarska politika Slovenije uresničevati samo v Ljubljani«, ne pa v Beogradu.¹⁰⁹ Ta razprava kaže, da so se tudi v slovenski organizaciji JNS krepile proticentralistične težnje. Tudi o nujnosti povečanja proračuna za leto 1935/36 so v banskem svetu potekale temeljite in argumentirane razprave, ki pa po mnenju Slovencev ne vzbujajo velike odmevnosti tudi zato, ker ta nima »najvažnejše parlamentarne funkcije, to je sklepati definitivno o proračunu«.¹¹⁰ Sreda tridesetih let je tudi prelomnica v prizadevanjih banskega sveta za izboljšanje gnotne osnove za banovinske dejavnosti, saj so bili dohodki občega proračuna za leto 1935/36 celo za desetino višji od potrjenega in so se povzpeli na 92 milijonov din, skupaj z dohodki podjetij in ustanov ter bednostnega sklada pa so banovinske finance znašale več kot 125 milijonov din,¹¹¹ kar je bilo dobro izhodišče za njihovo povečanje v drugi polovici tridesetih let.

Novi banski svet in banska uprava sta prehod gospodarstva iz krize v postopno konjunkturo ter pomembnejšo vlogo Korošca in kasnejših ministrov iz nekdanje SLS v primerjavi z ministri iz slovenskega liberalnega tabora izkoristila za izboljšanje gnotne osnove za banovinske dejavnosti ne le s povečanjem občega proračuna, temveč tudi s pridobitvijo sredstev iz državnih fondov in ugodnih možnosti za najetje investicijskih posojil. Ob začetku opravljanja proračunskih in drugih nalog je banski svet poudaril, da za razliko od dosedanje liberalne sestave uživajo banski svetniki iz vrst SLS visoko večinsko podporo slovenskih volivcev in da so med njimi številni nekdanji oblastni poslanci, ki imajo izkušnje pri udejanjanju slovenske oblastne samouprave konec dvajsetih let.¹¹² V novih gospodarskih in političnih razmerah so

¹⁰⁷ Stiplovšek, *Banski svet*, 217 in 255; dohodki banovinskih podjetij in ustanov so znašali 30 milijonov din, proračun bednostnega sklada pa je bil potrjen v višini okoli 5 milijonov din.

¹⁰⁸ AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 5. seje V. rednega zasedanja BS 9. 2. 1934.

¹⁰⁹ AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 1. seje VI. rednega zasedanja BS 4. 2. 1935.

¹¹⁰ Slovenec, št. 32, 8. 2. 1935.

¹¹¹ Stiplovšek, *Banski svet*, 255.

¹¹² AS 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. rednega zasedanja 17. 2. 1936.

se banovinske finance od okoli 130 milijonov din v proračunskem letu 1936/37 v naslednjih treh letih povečale na več kot 200 milijonov din. Ban Natlačen je ugotovil, da so višja sredstva omogočila izboljšanje gmotne osnove za napredek gospodarstva, pri čemer so bila za pospeševanje javnih gradenj, zlasti cestnega in elektrifikacijskega omrežja, uporabljena tudi večja posojila ter za boljši položaj zdravstva in socialnih dejavnosti. Banovina pa je občutno povečala dotacije tudi za izboljšanje materialnega položaja vseh vrst šol in gradnjo šolskih poslopij ter za kulturne ustanove in dejavnosti. Banovinske proračune je minister za vsako leto potrdil v predlagani višini, v novih gospodarskih razmerah pa so bili tudi dohodki v celoti realizirani ali preseženi.¹¹³ Toda po mnenju banskih svetnikov, ki so sicer lahko dosegli uveljavitev več svojih predlogov v proračunu kot predhodniki v prvi polovici tridesetih let, rast banovinskih financ ni bila tolikšna, da bi omogočala tak razvoj Slovenije, kakršen bi bil nujno potreben.

Ban Natlačen je razprave in možnosti opredeljevanja banskih svetnikov v primerjavi z zadnjimi zasedanji liberalnega banskega sveta omejil z utemeljitvijo, da je banski svet le posvetovalni organ, ki ne more proračuna ne odobriti in ne odkloniti. V skladu z ministrovim pravilnikom je odpravil dvofazno načelno in podrobno razpravo o banovinskem proračunu ter možnost banskih svetnikov za glasovanje o njem, ki bi ga obvezovalo pri oblikovanju proračunskega predloga ministrstvu za finance. To je pomenilo okrnitev že uveljavljenega demokratičnega postopka. Ban je polnomočja za vodenje sej izrabil za racionalizacijo in v novi sestavi so seje trajale le šest dni, kar pa je bilo dovolj tudi za občasne načelne razprave, zlasti o nujnosti spremembe odnosa države do banovinske samouprave in financ. Ban pa je dovolil glasovanje o vedno večjem številu resolucij z zahtevami banskih svetnikov vladi in drugim oblastnim organom za reševanje perečih problemov v »slovenski banovini«.¹¹⁴ Ko je banski svet že na prvem zasedanju nadaljeval z uredbodajno dejavnostjo s prilagoditvijo uredb o občinskih volitvah in občinskih uslužbencih strankinim potrebam SLS, pa je ban tudi poudaril, da je pri njunem sprejemanju »uredbodaven oziroma zakonodajen organ. Sedaj nimam jaz odločevati o tem, kaj naj se sprejme ali ne, ampak imate o tem vi odločevati dokončno«.¹¹⁵ Zanimiv je komentar Slovenca o le posvetovalni proračunski vlogi banskega sveta, ki je »pokazal toliko resnosti in mučne skrbi za potrebe našega naroda, da so ga nekateri pomotoma imenovali kar slovenski parlament«. Toda s pravim »demokratičnim parlamentom« ima »skupno samo prvotno besedo pogovarjati, pomenkovati se« (parlare op.p.). Ob »majhni pomembnosti« banskega sveta glede na le posvetovalne proračunske pristojnosti pa se po mnenju Slovenca vsiljuje vprašanje o njegovi potrebnosti.¹¹⁶

Novi banski svet se s svojo vlogo za uveljavljanje predlogov in stališč glede gmotnih sredstev za razvoj Slovenije ni sprijaznil. Na sejah so banski svetniki uspeli le skromno povišati banove predloge banovinskega proračuna. Zato so se v banskem svetu vso drugo polovico tridesetih let krepila avtonomistična prizadevanja, pri čemer moramo poudariti, da so bila za razliko od vrhov SLS oziroma JRZ, ki so občasno taktizirali, ne samo kontinuirana, temveč tudi iz leta v leto radikalnejša, po utemeljitvah pa so zahteve v izglasovanih resolucijah posredovali vladi. V njih so banski svetniki zahteve za udejanjenje v ustavi določene banovinske

¹¹³ AS 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 1. seje X. rednega zasedanja BS 13. 2. 1939; Stiplovšek, Banski svet, 275–290.

¹¹⁴ AS 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. rednega zasedanja BS 22. 2. 1936. Na zasedanju leta 1937 je banski svet izglasoval 22 resolucij, med katerimi so bile zlasti pomembne zahteve vladi, da finančno omogoči razširitev državne bolnišnice v Ljubljani, razširitev in izpopolnitev slovenske univerze ter ustanovitev Slovenske akademije znanosti in umetnosti (AS 77, fasc. 11, priloge k zapisnikom VIII. rednega zasedanja od 15. 2. do 20. 2. 1937).

¹¹⁵ AS 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 6. seje VII. rednega zasedanja BS 22. 2. 1936.

¹¹⁶ Slovenec, št. 46 a, 25. 2. 1936.

Banski svet na februarjem zasedanju leta 1939 v banski palači med branjem uvodnega ekspozija bana Natlačena (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

samouprave povezovali zlasti z zakonsko določitvijo tudi potrebnih finančnih virov, ki naj jih banovina samostojno upravlja, protestirali so tudi proti pretiranemu obdavčenju Dravske banovine, zapostavljanju slovenskega jezika v uradnem poslovanju in poskusu poenotenja učbenikov. Na februarjem zasedanju leta 1937 je ob sprejemu resolucije za izvedbo samoupravne in upravne decentralizacije predstavnik banskih svetnikov Leskovar poudaril njihovo nestrinjanje s pravnim stanjem, v kakršnem je banovina v odnosu do centralne vlade in v kakršnem je banski svet do bana. Zato so poudarili željo, da bi »čimprej dobili svojo samoupravo in mesto tega banskega sveta, ki je pravzaprav nestvor iz absolutistične dobe, dobili zastop, izvoljen od ljudstva, ki bi sodeloval pri uredbodaji, kakor tudi pri upravi«. ¹¹⁷ Banski svet je obsojal centralizem kot poglobitvega krivca za omejevanje gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja Slovenije in stopnjeval avtonomistične zahteve. Na februarjem zasedanju leta 1939 je poudaril, da ob reševanju hrvaškega državnopravnega vprašanja izraža vladi »polno zaupanje in prepričanje, da se bodo ob tej priliki za Slovence ustvarili trajni, boljši in trdnjši odnosi glede sodelovanja v državnem življenju na temelju popolne enakopravnosti«, ¹¹⁸ skratka zahteval je sočasno reševanje tudi slovenskega vprašanja.

Po oblikovanju Banovine Hrvaške avgusta 1939 so tudi v Sloveniji v okviru banske uprave in banovinskega odbora JRZ začeli pripravljati uredbe o ustanovitvi Banovine Slovenije, o volitvah in poslovnem redu banovinskega zbora ter o drugih zadevah, ki naj bi se prenesle iz ministrstev na upravo slovenske banovine. ¹¹⁹ V razmerah, ko po Leskovarjevi ugotovitvi zaradi centralističnega določanja dohodkov banski svetniki nimajo »prav nobene možnosti« za spodbujanje banovinskega gospodarstva glede na potrebe, je poudaril njihovo odločno zahtevo, »da se ustanovi tudi banovina Slovenija« po hrvaškem zgledu, torej tudi z izvoljenim

¹¹⁷ AS 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik 6. seje VIII. rednega zasedanja BS 20. 2. 1937.

¹¹⁸ AS 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik 6. seje X, rednega zasedanja BS 18. 2. 1939.

¹¹⁹ AS, fond Okrajnega glavarstva Ljubljana okolica št. 133, fasc. 235, gradivo Banovina Slovenija; Gašper Šmid, Uprava Dravske banovine 1929–1941, Ljubljana 2003, 136–138.

zakonodajnim banovinskim zborom, kakršne pristojnosti je dobil hrvaški Sabor. Te zahteve je podprl tudi ban in poskušal omiliti izraze nemoči banskih svetnikov s poudarkom, da je bilo njihovo delo »velike vrednosti«, da so na vsakoletnem zasedanju podali aktualno gospodarsko-socialno in prosvetno-kulturno podobo Slovenije in v svojih prizadevanjih, da bi čimbolj koristili vsemu prebivalstvu, dali mnogo »koristnih pobud, ki so v važnih stvareh usmerjale delo kraljevske banske uprave in tako mnogo pripomogle k izboljšanju javne uprave in ljudskega blagostanja«. ¹²⁰ Ta najbolj radikalna avtonomistična zahteva banskega sveta pa v razmerah po začetku druge svetovne vojne ni bila udejanjena, kar je bil boleč udarec za slovenski narod in hud neuspeh politike vladne SLS, ki je sicer uspela, da je osrednja vlada dopustila banski upravi in svetu Dravske banovine precej avtonomno delovanje, toda brez zakonske osnove. ¹²¹ Toda še na zadnjem zasedanju februarja 1941 je banski svet izrazil pričakovanje, da bo v naslednjih šestih mesecih rešeno tudi vprašanje slovenske banovine. ¹²²

Banski svet ni bil le pomembno telo, v katerem so potekala kontinuirana, sicer različno radikalna, prizadevanja za povečanje pristojnosti banovine, temveč je bil tudi vir parlamentarnih izkušenj. Iz njegove prve sestave sta bila za poslanca na volitvah v Narodno skupščino novembra 1931 izvoljena dva banska svetnika, ¹²³ za petomajske volitve leta 1935 je na listi JNS v Dravski banovini kandidirala kar okoli četrtna banskih svetnikov, ¹²⁴ leta 1938 pa je bilo na volitvah za Senat in Narodno skupščino izvoljenih za poslance sedem banskih svetnikov in eden za senatorja. Ob tem je Natlačen poudaril, da so bili izvoljeni »po dobro opravljeni preizkušnji« v banskem svetu. ¹²⁵ Na drugi strani pa je bilo v oblastni skupščini izvoljenih in v banski svet imenovanih tudi nad deset nekdanjih poslancev, ¹²⁶ ki so v njihovo delovanje prenesli tudi svoje parlamentarne izkušnje. Za njegovo uspešno delo je bilo tudi pomembno imenovanje okoli 30 nekdanjih oblastnih poslancev za banske svetnike. Številne razprave oblastnih poslancev in banskih svetnikov so bile na parlamentarni ravni, ker so bili med njimi dobri poznavalci problematike Slovenije, aktualne potrebe »terena« pa so oblikovali zlasti številni župani in občinski odborniki med njimi. ¹²⁷ V banskem svetu pa je zlasti konec tridesetih let prišlo ponovno do političnih razprav, zlasti o državni ureditvi in komunistični nevarnosti.

Prikaz značilnosti delovanja slovenskih oblastnih skupščin in banskega sveta Dravske banovine, predvsem z vidika prizadevanj za uveljavitev nekaterih parlamentarnih pristojnosti in metod delovanja, kaže, da so sicer ta predstavništva na tem področju dosegla določene uspehe, večje konec dvajsetih let kot v tridesetih letih, toda v unitaristično-centralistični ureditvi niso uspela izbojevati parlamentarne suverenosti glede odločanja o proračunu in o pokrajinskih zakonodajnih zadevah oziroma pravno uveljaviti avtonomističnih državnopravnih programov. Oblastni poslanci in banski svetniki so stopnjevali prizadevanja za povečanje svojih pristojnosti, ker so imeli omejene možnosti za reševanje perečih problemov razvoja Slovenije. Cilj

¹²⁰ AS 77, fasc. 14, Stenografski zapisnik 6. seje 12. rednega zasedanja BS 17. 2. 1940; Stiplovšek, Višek avtonomističnih prizadevanj banskega sveta Dravske banovine leta 1940 z zahtevo za ustanovitev Banovine Slovenije po hrvaškem zgledu, Med Srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, 539–552. Na predhodnem XI. izrednem zasedanju junija 1939 je banski svet razpravljal o Uredbi o viničarskem redu.

¹²¹ Janko Prunk, Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanje v Kraljevini Jugoslaviji, Slovenci in država, Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, 140.

¹²² AS 77, fasc. 15, Stenografski zapisnik 6. seje XIII. zasedanja BS 22. 2. 1941. Na zadnjem zasedanju je banski svet sprejel kar 37 resolucij za rešitev aktualnih problemov.

¹²³ Stiplovšek, Banski svet, 114.

¹²⁴ Jutro, št. 92 a, 19. 4. 1935.

¹²⁵ AS 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. rednega zasedanja BS 18. 2. 1939.

¹²⁶ Bojan Balkovec, Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920–1938 s posebnim poudarkom na Sloveniji, doktorska disertacija, Oddelek za zgodovino FF, Ljubljana 1997.

¹²⁷ Stiplovšek, Banski svet, 322–326.

njihovih prizadevanj je bilo hotenje, da bi ob državnem parlamentu tudi v Sloveniji dobili predstavniško telo s pristojnostmi za odločanje o gmotnem položaju in pravnem urejanju nekaterih, za Slovenijo pomembnih dejavnosti. Kljub omejenim pristojnostim pa njihovo delovanje dopolnjuje podobo slovenskega parlamentarizma in parlamentarnih izkušenj Slovencev.

Summary

The Pursuit of Slovene Parliamentarism in the First Yugoslavia by Oblast Assemblies of Ljubljana and Maribor and by the Provincial Council of the Drava Province

Miroslav Stiplovšek

The Vidovdan Constitution of 1921 mitigated centralism merely by the provisions of limited autonomy of the new, and the largest, administrative units called the oblast (regions). These regulations divided Slovene national and historic units into two divisions, the oblast of Maribor and the oblast of Ljubljana. Implementation of important self-governing activities in the sphere of economy, social issues, education, and culture was entrusted to elected oblast assemblies and committees whose operations and activities were supervised and restricted by the centralist government. Yet despite the reduced competences the government did not consent to announce oblast elections until January 1927. The autonomist Slovenska ljudska stranka (the SLS, Slovene People's Party), which was the absolute winner in both oblast assemblies, afterwards decided to try to widen the competences of Slovene oblast self-governments as a government political party. Its reward for participation in the government was that it gradually managed to achieve a decisive role of both oblast assemblies in the adoption of the budget. It also increased their competences, particularly in regulative and legislative areas, which denoted implementation, although restricted, of certain parliamentary competences. By introducing the rules of procedure both multiparty Slovene oblast assemblies were largely successful in implementing parliamentary work methods patterned particularly after the example of the National Assembly in Belgrade. With regard to the implementation of their tasks Slovene self-governing bodies were by far the most successful bodies in the state. Yet merely two years later, on January 6, 1929, King Alexander introduced dictatorship that effectively interrupted their rather successful and well-harmonized operations promoting Slovenia's economic, social, educational, and cultural developments.

King Alexander carried out his reform of the government system in the fall of 1929 by changing the internal division of the kingdom from 33 oblast units to 9 provinces, called the banovina, governed by their banovina administrations. The former oblasts of Maribor and Ljubljana were now united in the Drava Province. All tasks of the former oblast self-governments had been overtaken by the ban who acted as the representative of the royal government in each banovina. In order to finance the formerly self-governing activities and institutions, the ban had to draw up a yearly budget. He was advised by the so-called Ban (Provincial) Council that consisted of representatives from all districts of the banovina and from larger cities; these representatives were appointed by the Minister of the Interior. In the first half of the 1930s, the Provincial Council of the Drava Province consisted of liberally-oriented supporters of unitarism and of centralist concepts whose representatives at the time had also been members of the central government. Since 1935, when the former Slovene People's Party joined the government, ban advisors had been likewise appointed from the ranks of Catholically-oriented politicians. Since none of the governments had prepared an act on the implementation of provisions of the enforced constitution from 1931??? on self-governing bodies similar to those that operated at the end of the 1920s the minister prescribed the composition of the Provincial Council throughout the 1930s. The Council's merely advisory capacity in the creation of the budget of the Drava Province likewise remained the same. However, Slovene advisors to the ban managed to introduce certain parliamentary methods and to increase their role in the harmonization of the Drava Province budget with actual current needs. On authorization of the National Assembly they also adopted some significant provisions and passed a number of resolutions, which they submitted to the government, requiring an improvement of conditions in Slovenia. Conditioned by the

change in the regime and by the end of the economic depression, the turning point in their efforts for the expansion of self-governing and administrative competences of the Drava Province, and their successful implementation of different tasks, took place in mid-1930s. Requests of the Provincial Council of the Drava Province for the enforcement of constitutional provisions on provincial self-government intensified at the end of that decade. In 1940, the Council demanded the establishment of the autonomous province of Slovenia with its own legislative assembly and with parliamentary competences. After the end of the economic crisis the provincial council also managed to achieve a more favorable financial basis for the development of Slovene economy, social issues, and educational and cultural activities.

Although with different rates of success and intensity of their activities, the Slovene oblast assemblies and the Provincial Council of the Drava Province were characterized by their continuous efforts for increased competences and implementation of certain forms of parliamentarism. Shorthand and official minutes of their meetings, kept at the Archives of the Republic of Slovenia, clearly and minutely illustrate their operations. This brings new insights into Slovene parliamentarism and into the efforts of the champions of Slovene autonomy who fought for the right of Slovenia to independently manage its development through elected parliamentary bodies with a wide range of competences. This, unfortunately, was a goal that in the First Yugoslavia could not be realized.

Borut Batagelj

»Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!« Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30-tih letih 20. stoletja

UDK 796:396:929 Škerlj B.

BATAGELJ Borut, univ. dipl. zgod., Zgodovinski arhiv Celje, SI-3000 Celje, Teharska 1, batagelj@gmail.com

»Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!« Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30-tih letih 20. stoletja
Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 177–185, cit. 37

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Božo Škerlj, antropometrija, ženski šport, evgenika, zgodovina športa

Avtor se v članku ukvarja z mejami sprejemljivosti ženskega športa, katerih se je v začetku tridesetih let 20. stoletja z novim znanstvenim argumentiranjem polotil pionir slovenske antropologije Božo Škerlj. Z metodo antropometričnih merenj je Škerlj tudi znanstveno potrdil »tradicionalne predstave«, da je treba ženski šport brzdati na vajetih razvojnih, anatomskih in fizioloških posebnosti ženskega organizma. Kot evgenik je Škerlj prekomerno ukvarjanje žensk s športom označil celo kot demografski problem.

Avtorski izvleček

UDC 796:396:929 Škerlj B.

BATAGELJ Borut, B.A. in History, Zgodovinski arhiv Celje, SI-3000 Celje, Teharska 1, b.batagelj@guest.arnes.si

»We Should Not Harm either Individual Women or the Nation!« Božo Škerlj, Anthropometry, and Female Sport in the 1930s.
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 177–185, notes 37

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: Božo Škerlj, anthropometry, female sport, eugenics, history of sport

The article examines the issue of the acceptability of female sport in connection with the novel scientific methods and argumentations provided by Božo Škerlj, the pioneer of Slovene anthropology, at the beginning of the 1930s. By employing the method of anthropomorphic measurement, Škerlj provided scientific grounds that further strengthened the "traditional belief" that female sport should be restrained due to the developmental, anatomical, and physiological peculiarities of the female organism.

Author's Abstract

Uvod

Zgodovinski položaj ženske v športu je obremenjen z vrsto stereotipov. Na položaj ženske v športu se je pre pogosto gledalo z vidika diskriminacije oziroma zatiranega spola, ki mu je močnejši, moški spol preprečeval vstopanje v šport. Večina slovenskih pogledov na žensko športno zgodovino izhaja iz izhodišča, da se je v preteklosti žensko športno udejstvovanje zatiralo. Takšno črno-belo vrednotenje položaja ženske v športu je predvsem posledica današnjega retrospektivnega gledanja na zgodovino, ki zgodovinskega položaja ženske ne vrednoti skozi družbene konstrukte o vlogi spolov skozi zgodovino. Interpretacije izhajajoče iz antagonizma moški-ženske so namreč preveč poenostavljene, saj je skozi pregledovanje problema sodobnih virov razvidno, da je takoj potem, ko se je šport v prvi polovici 20. stoletja tudi pri nas trdneje usidral, ženska bila (vsaj v bolj urbanih okoljih) tako s strani moških kot žensk spodbujena k telesnim aktivnostim. Četudi je, po drugi strani, njena telesna aktivnost bila vseskozi podvržena strožji kontroli in nadzoru. Ženska telesna aktivnost je bila – ne glede na evidentno občutenje

»fizične inferiornosti«¹ ženskega spola – že nekoč zelo priporočljiva, tako z vidika zdravstvenih, estetskih kot tudi moralnih vidikov – toda zmerna!

Namen tega prispevka je torej prikazati argumente, ki so vodili k tem zaključkom. Nimam se namena ukvarjati z analizo stanja tedanjih tradicionalnih predstav o vlogi in »naravi« spolov, temveč bi se rad v prispevku posvetil novosti v telesni kulturi v začetku tridesetih let 20. stoletja pri nas – njeni novi antropološki znanstveni obravnavi. Šport in množične telesnovzgojne organizacije so namreč z izbruhom plejade športnih praks brez dvoma postali nespregledljivi družbeni »mainstream«, katerega v njegovi aktualnosti niso zmogli več prezreti niti od pregovornih športnih trivialnosti poprej bolj oddaljeni tedanji znanstveni krogi. Četudi so bili sodobni znanstveniki v športnih praksah pogosto dejavni, to namreč še ni pomenilo, da bi bili dejavni tudi v njihovih znanstvenih obravnavah. S koncem dvajsetih let 20. stoletja pa na področje obravnav športa pri nas zaveje nova svežina, saj je prav tedaj z novimi znanstvenimi metodami v polje športnih raziskav vstopil pionir slovenske antropologije, privatni docent dr. Božo Škerlj.² Z vidika njegovih raziskav, ki so direktno posegale na območje (ženskega) športa, so pomembna predvsem njegova antropometrična opazovanja. Škerlj je bil na tem področju eden od začetnikov v evropskem prostoru. Skeptične interpretacije do intenzivnega gojenja športa pri ženskah so zato z vidika njegovih kritičnih argumentov vzbujale precej pozornosti, saj razlage niso temeljile le na nekakšnih »tradicionalnih predsodkih moškega sveta«, ampak so ob poznavanju posebnosti ženskega organizma temeljile na znanstveni metodi kvantitativnih primerjalnih merjenj ženskega telesa.

Antropometrija kot osnova za vrednotenje sprejemljivosti ženskega športa

Škerlj je z merjenji dveh nekoč zamejenih pojmov telovadcev in športnikov začel v letu 1929. Prvi večji pregled telovadk je skupaj z doc. dr. Koširjem izvedel na I. pokrajinskem zletu Sokola Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani poleti 1933, ko je pregledal 560 sokolov in 277 sokolic.³ Na posebnosti pri tedanjih ženskih vrhunskih športnicah pa je postal pozoren šele ob merjenjih ženske sokolske vrste, ki je bila določena za mednarodno tekmovanje v Budimpešti leta 1934.

¹ Vertinsky, Patricia: Exercise, physical capability, and the eternally wounded woman in late nineteenth century North America, v: *Journal of Sport History*, 14 (1987), št. 1, str. 7–27. Medical disscourse, v: Ellis Cashmore (Ur.), *Sports Culture. An A-Z Guide*. London, New York 2003, str. 264–270.

² Škerlj je bil prvi slovenski profesionalni antropolog. Izšel je kot biolog, utemeljil slovensko fizično antropologijo, ustanovil katedro za antropologijo in jo povezal z drugimi sorodnimi vedami. Ukvarjal se je s poreklom človeka, človekom v pleistocenu, evolucijo človeka, rasnimi problemi, s človeško ontogenezo, biotipologijo ... Napisal je 15 knjig, nad 2000 člankov in razprav ter številne recenzije in poročila. Več o Škerlju splošno glej: Bögel – Dodič, Metka: Profesor dr. Božo Škerlj (1904–1961), v: *Antropološki zvezki* 4 (1996), str. 9–13; Lazarevič, Aleksandra – Sanja: Antropologist of the interdisciplinary profile, v: *Antropološki zvezki* 4 (1996), str. 15–17; Knežević – Hočevar, Duška: Božo Škerlj, Slovene Antropologist. Dilemmas and Controversies of an early professional Career, v: *Antropološki zvezki* 4 (1996), str. 25–34. Zelo dober članek, ki obravnava Škerlja je tudi: Zaviršek, Darja: Antropologija spolov. O histeriji na Slovenskem, v: *Antropološki zvezki*, št. 3 (1993), str. 89–102.

³ Škerlj, Božo: Antropometrična opazovanja na I. pokrajinskem zletu SKJ v Ljubljani, v: *Soko*, IV (1933), str. 251–252. Namen teh prvih raziskav je bil v prvi vrsti sploh, »da se dožene vsaj približno, kakšen je naš človek (tipološko, rasno) in drugič, da se po možnosti spozna, kakšne so zveze med posameznimi telesnimi tipi in rezultati na tekmah.« Analiza teh raziskav, ki pa obravnava le slovenske sokole in sokolice, je bila objavljena v: Škerlj, Božo: Antropološka preiskava tekmovalcev, v: *Soko*, V (1934), str. 211–217, 269–275. Zanimive v tem članku so zlasti primerjave s podobnimi nemškimi raziskavami (cit. Bach F.: *Leitfaden zu antropometrischen Sporttypenuntersuchungen und deren statistische Auswertung*. München 1930).

S prvimi rezultati teh raziskav so se Škerlju že začela kazati izhodišča, ki so kasneje tudi skozi polemične zapise v tujih strokovnih revijah⁴, delile strokovnjake glede na primernost oziroma omejevanje telesne vadbe pri ženskah. Med glavnimi zaključki teh prvih opazovanj je Škerlj poudaril, da je medenica pri tekmovalkah bolj sploščena kot običajno, prav tako prsni koš, symphysis pri ženskah je višji kot pri moških, 2/3 žensk je širokotelesnega tipa ... Primerjave so mu govorile, da tedanji način telesne vadbe za ženske ni koristen. Zaključiti je celo mogoče, piše Škerlj, da postaja ženska medenica za normalen porod neprimerna. Ostre treninge ocenjuje kot ženski zelo nevarne predvsem pred zrelo osifikacijo medenice, to je med 21. in 24. letom. Zaradi tega je menil, da je nujno potrebno spremeniti smer ženske telesne vadbe proč od napornih treningov, tekem in lova za točkami.⁵ Ker je bil vzorec pregledanih sedmih posameznic vsekakor premajhen, je nujno predvidel raziskave na večjem vzorcu.

Bržkone je bil to tudi eden od razlogov, da so mu preko Sokola uredili podporo za trimesečno študijsko delo na Poljskem v letu 1935. Po raziskovanju na Centralnem inštitutu za telesno vzgojo v Varšavi (CIWF) pa je svoje domače ugotovitve le še podkrepil.⁶

Vodstvo inštituta mu je odstopilo rezultate antropoloških opazovanj 239 športnic in telovadk, med njimi dva letnika gojenk zavoda, eno vrsto sokolic, vrsto kandidatke za olimpijske igre v Berlinu, vrsto veslačic in tudi kandidatke za sprejem na CIWF. Škerlj je med seboj primerjal telesne mere ter tudi opisne znake (rast telesa, razvojna stopnja, razvitost dojk, itd.) teh posameznih vrst in ugotovil, da se tudi te preiskave popolnoma ujemajo z njegovimi prejšnjimi domnevami. Po njegovih spoznanjih je celo le 10% opazovanih športnic imelo pravilno razvite dojke in medenico.

Posebej pomembno se pri Škerlju zdi njegovo osredotočenje na medenico, kjer je poglobil opažanja asistentke na CIWF Haline Milicerove. Ob meritvah je slednja spoznala povišano lego dimeljnične zrasti, širinske mere medenice so se nekoliko povečale in mere koša so se tako spremenile, da so postale gojenke po dveletnem študiju v predelu medenice bolj ploščate.

».../ Isto velja za medenico, na kateri merimo tri širinske mere in dve globinski. Te mere morajo imeti svojo določeno najmanjšo številčno vrednost. .../ N.pr. širinske mere medenice so normalno: širina med grebeni 28–29 cm, ne sme biti pod 27 cm; širina med sprednjima gornjima konicama (trnkoma) črevnice 25–26 cm, širina med obrtcema (navadno govorimo o širini bokov) naj ima 31–32 cm, ne pa pod 31 cm .../. Globina medenice bodi od zgornjega roba dimeljne zrasti (t.j. zrast obeh sramnic) pa do trnka vretenca, ki ga čutimo med hrbtnima jamicama nad križnico, 20 cm, do trnka drugega križnega vretenca pa 18 cm. Razume se, da imajo te mere z ozirom na porod svoj poseben pomen. Mnogo manjše ne smejo biti, sicer je ogrožena sposobnost za normalen potek poroda. In res poznamo mnogo primerov težkih porodov med vrhunskimi športnicami in telovadkami.«⁷

Škerlj je skozi opazovanja predstavljena skozi številne tabele, klasifikacije in izračune opozarjal na te spremembe. Označil jih je kar kot zlo.⁸ V svojih zaključkih je vedno izpostavil,

⁴ Kot njegovo nasprotnico je v literaturi večkrat zaslediti nemško zdravnico dr. Edith von Löhlhoffel. Prim.: izbor njene bibliografije: <http://userpage.fu-berlin.de/~elehmus/HTML/rec00552c4.html> (dostopno 20. 8. 2006).

⁵ Škerlj, Božo: Pronalasci antropoloških opažanja dveju najboljših takmičarskih vrsta, određenih za međunarodno takmičenje 1934 god., v: Soko, V (1934), str. 373–381.

⁶ Škerlj, Božo: Moj študijski boravak u C.I.W.F. (1. del), v: Soko, VI (1935), str. 327–329; Škerlj, Božo: Moj študijski boravak u C.I.W.F. (nastavak), v: Soko, VI (1935), str. 362–366; Škerlj, Božo: Moj študijski boravak u C.I.W.F. (svršetak), v: Soko, VII (1936), str. 9–12.

⁷ Škerlj, Božo: O nevarnosti ženskega športa (Razgovor), v: Zdravje, XII (1936), str. 105–108.

⁸ Škerlj, Božo: Telovadba in človeško telo, v: Zdravniški vestnik, VII (1935), str. 247–251.

Kot zanimivost prav tam, str. 167–178: Ker se Škerlj pri opazovanjih medenic ni mogel sklicevati na opazovanja športnic drugod, je citiral in za svojo potrebo uporabljal tudi druga zanimiva dognanja tiste dobe. Na preko 3000 opazovanih ženskih medenicah je bilo tako dokazano, da delo v tovarni – bodisi sede ali stoje – ne škoduje razvoju

da morfološke spremembe v medeničnem predelu lahko resno ogrožajo ženske reproduktivne zmožnosti. Prav to je bil eden pglavitnih problemov, ki ga je Škerlj v svojih prispevkih vseskozi izpostavljaj. Še več, neprimeren izbor in intenzivnost telesne vadbe pri ženskah bi lahko pomenila celo družbeni demografski problem!⁹

Četudi osrednji problem pa anatomske spremembe v predelu medenice niso bile edine opažene spremembe antropoloških preiskav. Preiskave so bile osredotočene tudi na opazovanje ženskih t.i. drugotnih spolnih znakov, kot so npr. menstruacija, razvitost prsi ...

»Dalje so se dale nepodbitno dokazati spremembe v menstruacijskem ciklu – material sva obdelala neodvisno eden od drugega dr. Czarnocka-Karpinska in jaz – in prišla sva do istega zaključka, da se razstoji med menstruacijami tekom študija najčešče podaljšajo in da postajajo posamezne menstruacije često daljše. Pogostokrat sploh izpadajo in v nekaterih primerih t.zv. amenoreje se je dala dobro opaziti odebelitev prizadete gojenke v kljub rednemu šolanju. Brez sprememb menstruacijskega cikla je bilo komaj 3–5% opazovanih gojenk!«¹⁰

V nekem drugem članku pa je Škerlj ugotavljal, da je po 22 mesečnem opazovanju gojenk CIWF le 1% med njimi lahko računal na redno menstruacijo pričakovano v mejah 1–3 dni, pogosto pa je bil opažen pojav boleče (dismenoreje) ali pa celo popolne prekinitve menstruacije (amenoreje).¹¹

Med razvrščanjem drugotnih spolnih znakov ženskih vrhunskih športnic so bile opažene posebnosti tudi pri opazovanju v razvitosti prsi. Pri športnicah pa je Škerlj uvidel tudi povezavo med dobro razvitimi dojkami in normalno razvito medenico. Pri opazovanih 15 olimpijkah jih je imela komaj polovica normalno razvite prsi, druge so imele nerazvite oziroma t.i. infantilne prsi. Po njegovem to sicer ni pomenilo, da je tak rezultat povzročila športna vadba, najverjetneje pa je vsaj zavrla njihov razvoj.¹² Posebnost pri opazovanju prsi pa ni bila značilna zgolj za nivo vrhunskosti športnic, kot so bile olimpijke, ampak je značilnost pri velikosti prsi igrala pomembno vlogo v ženskem športu že na stopnji športnih »pripravnic«, saj se je pri sprejemnem izpitu na CIWF izkazalo, da so se bolj odrezale kandidatke z malimi ali nerazvitimi dojkami. Pri preizkusih zahtevnih vaj in v ostri konkurenci je bilo tako povsem pričakovano, da so se na preizkušnji bolj odrezale bolj moško ali vsaj mladeniško rasle ženske. Prav v tem pa tiči eden glavnih problemov, ki jih je ob ženskem športu hotel izpostaviti Škerlj, namreč, da je ženski šport preveč »urezan« po moškem.

»To se pravi za prakso, da telesne vaje, kakor se vobče gojijo danes, za povprečno, dobro raščeno žensko navadno niso primerne, ker take – normalne – ženske sploh ne morejo priti do tega, da bi se jih res v šoli naučile. In vendar bi tudi one morale trenirati in prav normalne ženske bi morale imeti dostop tudi na specialne šole za telesno vzgojo. Telesnih vaj vendar ne smemo gojiti samo za nekatere posebno nadarjene poedinke, ki niti ne vstrezajo normalno rasli ženski!«¹³

Vsaka ženska bi se torej morala ukvarjati s športom – toda zmerno. Premišljeno naj bi izbirala panoge, nikakor pa naj se ne bi podrejala modelu vrhunškega športa, ki je usmerjen

---

medenice, pač pa podeželsko delo, ki ustvarja sploščene in tesne medenice. Škerlj je v taka dognanja takoj ugriznil in aplicirano na telovadke napisal, da je telovadba bolj podobna poljskemu delu kakor tovarniškemu. (cit.: Geller: Wachstum und Formenentwicklung des menschlichen Beckens. Jena. Ref. R Rutil v Mitt d. Anthropol. Ges. Wien, LXIV, 4–5 H., 1934).

⁹ Škerlj, Božo: Beobachtungen am sporttreibenden weiblichen Körper, v: Die Medizinische Welt, 1936, št. 31. (Sonderabdruck). Cit.: isti: Die Leibesübungen der Frau als bevölkerungspolitisches Problem, v: Zeitschrift für Rassenkunde, (1935), št. 2, str. 178–185.

¹⁰ Škerlj, Božo: O nevarnosti ženskega športa (Razgovor), v: Zdravje, XII (1936), str. 127.

¹¹ Škerlj, Božo: Moj študijski boravak u C.I.W.F. (nastavak), v: Soko, VI (1935), str. 362–366.

¹² Škerlj, Božo: Sind die Leibesübungen der Frau nützlich?, v: Die Umschau, (1936), št. 15. (Sonderdruck).

¹³ Škerlj, Božo: O nevarnosti ženskega športa (Razgovor), v: Zdravje, XII (1936), str. 128.

v tekmovanje. Ženski šport naj se goji pod vidikom koristnosti in zdravja, ne pa zaradi točk in rekordov. Omenjena zdrava in družbi koristna ženska telesna kultura torej ni smela biti orientirana v športni rezultat, ampak je bila nadgrajena kvečjemu z estetskimi principi. Ker utegnejo biti pogledi na žensko športno zgodovino pogosto še danes stereotipno uravnani in temelječi predvsem na izkazovanju sodobnega interesa po enakopravnosti z moškim spolom, so se takšni nadvse pomembni vidiki pretekle ženske telesne vzgoje pogosto spregledali. Kdaj so ženske prvič tekmovala na olimpijskih igrah v teku na 800 metrov se zato sploh ne zdi za zgodovinarja tako pomembno vprašanje, kot se recimo kaže pogosto pri različnih razglabljanjih o ženski športni zgodovini. Strukturni problemi ženske športne zgodovine morajo biti orientirani še kam drugam. K vprašanju merjenja utripa preteklega duha dobe se tako že skozi analizo vsebine nekaj sodobnih publikacij namreč povsem jasno odraža pomembnejše spoznanje, ki je predstavljalo tedanjo gonilno in prevladujočo mentaliteto na tem področju. Primeri prevedene tedanje tuje literature¹⁴ in tudi domačih ženskih knjižnih priročnikov o ženski telesni vzgoji, so se namreč odražali predvsem v t.i. »lepodržnih vajah«.¹⁵ Slednje so imele namen v ohranjanju estetske vrednosti ženskega spola, dopolnjevale pa so se s sodobnimi higienskimi principi.

Škerlj je tako na podlagi svojih raziskav javnosti ponudil povsem nov tip argumentov, ki so že pred njim zagovarjali dva ostro ločena športna svetova, moški in ženski. Problem ženskega športa je bil torej bolj problem meja, do katere mere naj se ženska ukvarja s telesnimi vajami oziroma športom.¹⁶

Evgenika kot izhodišče Škerljevih sodb

Zelo pomembno za razumevanje Škerljevih interpretacij je njegovo raziskovalno izhodišče. Miselni svet s katerega je Škerlj aplikativno posegal na področje (ženskega) športa je bila namreč evgenika. Na žensko oziroma športnico je gledal namreč predvsem kot evgenik. Ob tveganjih pri pretirani telesni aktivnosti ženske namreč po njegovem ni šlo zgolj za tveganje z osebnim zdravjem, ampak za tveganje celotnega potomstva in vseh nadaljnjih rodov.

Morda so prav zaradi usode evgenike, ki je bila v polpretekli zgodovini močno zaznamovana predvsem z izkušnjo nacistične Nemčije, bila Škerljeva spoznanja na področju ženskega športa v javnosti zaenkrat bolj slabo poznana. Škerlj je sicer že bil tudi proglašen za pionirja športne (kineziološke) znanosti na Slovenskem,¹⁷ toda ob slabšem poznavanju njegovega dela med športno javnostjo, bi utegnila njegova metodološka izhodišča, vsebujoča tudi prvine rasizma, postati v tej isti športni srenji, ko bo ta Škerlja bolj odkrila, tudi hudo obremenjujoča. Kljub temu, da je Škerlj skozi več svojih prispevkov opozarjal na razlike med evgeniko in rasno higieno,¹⁸ resnici na ljubo niti slovenska evgenika,¹⁹ v svojih izhodiščih ni mogla zaobiti

¹⁴ Kent, Doris: Specijalna metoda stvarenja i održavanja telesne lepote, Beograd 1936. Knjiga povzema predavanja omenjene zdravnice in v okviru celostnega pogleda na žensko kulturo telesa navaja cela vrsto lekcij.

¹⁵ Šlibar, Ljudmila: Moderna ženska telesna vzgoja, Belo-modra knjižnica, Ljubljana 1929; Šlibar, Ljudmila: Lepodržne vaje za mladino in ženo, Belo-modra knjižnica, Ljubljana 1930.

¹⁶ Več: Batagelj, Borut: Ženska in šport na Slovenskem pred drugo svetovno vojno, v: Kultur.Räume / Frauen. Männer, Klagenfurt: Alpen-Adria Universität, 2006, str. 27–40.

¹⁷ Glej: Šturm, Jože: Prof. dr. Božo Škerlj – začetnik športne znanosti na Slovenskem, v: Šport 42 (1994), št. 4, str. 29–30.

¹⁸ Škerlj, Božo: Evgenika ali rasna higiena?, v: Zdravniški vestnik, VI (1934), str. 608–610; Škerlj, Božo: »Laž rasizma«?, v: Jutro, 11. 10. 1934; Škerlj, Božo: »Evgenika in druga zla«, v: Naša doba, I (1930), str. 101–106.

¹⁹ Bolj celosten vtis na področje obravnav in sledenje slovenske evgenike omogoča pregled letnikov lista Evgenika, ki je kot priloga Zdravniškega vestnika izhajal med leti 1935 in 1938, Urejal ga je Božo Škerlj.

»higienizacije« tedanje družbe. Od leta 1912, ko v slovenskem tisku najbrž prvič naletimo nanjo, je ostajala zvesta njenemu tedaj opisanemu poslanstvu, ko »se bavi z oplemenitvijo bodočega življenja in išče načine in pogoje za boljši telesni razvoj bodočega pokolenja.«²⁰ Z vidika današnje zahodne civilizacije so nekatere njene misli vredne obsojanja, toda v kontekstu znanosti tistega časa so povsem razumljive.²¹ Slovenska antropologija s Škerljem na čelu se je v hitrem znanstvenem napredku postavila celo v službo socialne medicine.²² Antropologija je postala ob medicini eden glavnih zagovornikov evgenike. Aktivno se je trudila za njeno praktično udejanjanje pri nas, vključno z zagovarjanjem omejevanja ali celo onemogočanja nadaljnjih ploditev »obremenjenih«²³ pa tudi drugih radikalnejših metod.²⁴

Pravzaprav je v izogib anahronističnim sodbam še najbolj korektno, če z zgodovinsko metodo na hitro premerimo zelo tanko, vendar prehajajočo linijo med evgeniko in rasno higieno v najširšem možnem kontekstu, kakršen je prežemal duh tedaj sodobnega časa in prostora. Namreč, slepiti se, da so se ideje rasizma oziroma vse krute stopnje njegovega izvrševanja porodile tam, kjer se na podlagi interpretacij rešitev katastrofalnih izkušenj zaključenih s koncem druge vojne danes asociirajo, so nepopolne, saj je znanstveno argumentirani rasizem²⁵ bil v desetletju pred vojno le nadaljnja razvojna stopnja izbruha moderne znanosti v prevladujočem delu moderne zahodne družbe. Moderna znanost, zakoreninjena v nastavkih racionalizma in razsvetljenstva, je bila na novih osnovah obsedena s kvantificiranjem in kvalificiranjem. Če dejstva v splošnem še razširim, je torej postalo predalčkanje na svetu živečih in neživečih vrst standard moderne znanosti, merjenje delov človekovega telesa oziroma širši kriterij bioloških značilnosti pa je potemtakem pomenil napredek, ki je s tem, ko se je svet urejal v tabele, posledično prinašal občutek po kontroli in obvladovanju sveta. Ko je takšen sistem kot svoj alibi pričela zlorabljati ideologija, je duh iz steklenice ušel, s tem pa tudi močno presegel cilj nameravanih sodb tega prispevka. Poudariti gre torej, da navezovanje rasizma in Škerlja, ki je mimogrede razmeroma redno pisal prispevke za *Zeitschrift für Rassenkunde*, tako utegne postati gledano z današnje perspektive nadvse občutljivo in bi lahko marsikoga zmedlo. Ni pa bil Škerlj niti prvi pri nas, ki bi utemeljeval svoje videnje (in tudi rešitev) problemov z antropometrijsko metodo. Že v začetku 20. stoletja je bil v tem polju zelo domač znan politik, etnolog in antropolog Niko Županič, ki se je z merilnimi napravami podal med Uskoke na slovensko-hrvaški meji.²⁶

²⁰ E. L., Najmlajša veda: Eugenika in vzgoja (poslovenil K. S. iz češkega jezika), v: Popotnik, XXXIII (1912), št. 7, str. 193–196.

²¹ Primerjaj: Pregledni članek o razvoju »rasne znanosti« v jugovzhodni Evropi: Promitzer, Christian: Vermessene Körper: »Rassenkundliche« Grenzziehungen im südöstlichen Europa. Glej: http://www.uni-klu.ac.at/eo/Promitzer_Koerper.pdf (dostopno 8. 1. 2007).

²² Škerlj, Božo: Antropologija v službi socialne medicine, v: Zdravniški vestnik, X (1938), str. 44–53.

²³ Škerlj, Božo: Evgenika in druga zla, Naša doba, (1930), str. 103; Škerlj v istem članku, str. 106: »Biološko manjvredni ali celo bolni posamezniki se nahajajo v vseh socialnih slojih in pravi ti ogrožajo po svojem, ponavadi številnem potomstvu obstoj družbe in tudi države iz enostavnega vzroka, ker iz vrst biološko polnovrednih ljudi ni toliko naraščaja, da bi se bolno razmerje kompenziralo. Evgenika je nujno potrebna in biološka, evgenična politika mora biti najvišji smoter vseh družbo in državo ljubečih voditeljev, sicer grozi propad ne samo držav, ampak cele družbe!«

²⁴ Dr. Ivan Jurečko je bil še radikalnejši od Škerlja: »Iznebiti se moramo balasta, ki napolnjuje blaznice, kaznilnice, bolnišnice, prisilne delavnice, ki parazitira na ostalih produktivnih slojih in zmanjšuje splošno blagostanje.« Jurečko si želi, da bi se zakonodaja uklonila zahtevam evgenike. Glej: Jurečko, Ivan: Evgenika, v: Življenje in svet, (1931), št. 18, str. 478–482.

²⁵ Mosse, George L., Die Geschichte des Rasismus in Europa. Frankfurt am Main: Fischer, 1993.

²⁶ Marko Zajc, Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju: Žumberško vprašanje (magistrska naloga), Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003. Županič si je prizadeval za biologistično različico unitarističnega jugoslovanstva. Več o Županiču: Christian Promitzer, Niko Županič in vprašanje jugoslovanstva; med politiko in antropologijo (1901–1941), v: Prispevki za novejšo zgodovino, l. XLI (2001), št. 1, str. 7–30.

Danes pod težo zgodovinskih izkušenj težko sprejemljivi diskurzi o »izboljševanju rase« so tako tedaj povsem razumljivo stopili tudi v športno sfero. Škerljevim evgeniškim posegom v telesno kulturo so strokovnjaki iz tedanjega športnega ustrežajo duhu tedanje dobe. »Odločno zgrešeno je stremenje onih sportnic, ki se hočejo v sportu približati moškemu tipu. To pomenja degeneracijo žene in nerazumevanje sporta. Sport je tu, ne le zaradi onih, ki ga gojijo, njegova najvišja vrednota je v stremljenju za izboljšanjem rase.«²⁷

Ženski šport

Kjer se ni pazilo na osrednji problem ženskega športa – to je problem sprejemljivosti in izbire – se je kmalu trčilo ob neodobravanje in obsojanje. Ženski šport je bil sprejemljiv le, v kolikor je bil brzdan na vaje razvojnih, anatomske in fizioloških posebnosti ženskega organizma. V kolikor je prešel mejo sprejemljivosti, v strokovnih razlagah takoj beremo o t.i. problemu »pomožčenja« (Vermännlichung),²⁸ ki je že posegal celo zunaj polja telesnega in je obravnaval neženskost tudi v duševnem pogledu.

Meje sprejemljivosti v ženskem športu pa ni bilo mogoče jasno začrtati. Bila je še kako evidentna, toda gibljiva. Sčasoma pa se je (in se še) na ravni samoumevnosti vedno bolj brisala. Škerlj tudi vseh ženskih športov ni enako obravnaval. Na to nas opomni že hitri pogled na tabele, kjer je športnice, kolikor je bilo to le mogoče, razvrstil glede na panogo, s katero so se ukvarjale (npr. telovadke, veslačice, plavalke, hazenašice) in stopnjo, s katero so ta šport izvajale (olimpijke, i.p.).²⁹

Ženskam so bili nekateri športi bolj pisani na njihovo »naravo«, drugi so bili manj primerni, nekateri pa celo neprimerni. Vadba prilagojena spolu je bila tista deviza, na katero je pri nas stavila strokovna javnost. Četudi so izkušnje od blizu omilile marsikatero Škerlju podobno ostro sodbo, so te vseeno vseskozi ostajale zveste ženski posebnosti. Poznana telovadna vodnica Elza Skalar se je tako dotaknila primernosti ženskih vaj na orodju, ki jih je marsikdo zaradi večje intenzivnosti in naporov že vnaprej odklanjal. Ona jih ni. V ženski telovadbi, ki je bila zaznamovana predvsem z elementom igrivosti,³⁰ imajo po njenem mnenju lahko svoje mesto tudi vaje na orodju, toda – razume se – izbrati je treba take vaje, ki so ženski primerne. Paziti je treba na ustroj in starost posameznice, saj je žensko telo šibkejšje in občutljivejše. Četudi vaje zahtevajo hitre in močne kretnje, so lahko primerne za ženo, toda paziti je treba na pravilno izmenjevanje napenjanja in sproščanja mišic. Zdrava ženska torej lahko telovadi tudi na orodju, piše Skalarjeva, v kolikor ji to dovoljuje telo in moč, ki pa ju nikakor ne sme preceniti. Ob tem polaga veliko odgovornost na vodnice, ki naj dobro prepoznajo telesno zrelost svojih telovadk, da pravilno postopajo pri izboru telovadnih vaj.³¹ Z besedami Draga

²⁷ Ulaga, Drago: Dekle in fant v sportu, v: Sportni list, 16. 2. 1932.

²⁸ Hoek, Henry: Sport, Sporttrieb, Sportbetrieb, Leipzig 1927, str. 195–202; Škerlj, Božo: Sind die Leibesübungen der Frau nützlich?, v: Die Umschau, 1936, št. 15. (Sonderdruck).

²⁹ Precej nerodno morda danes izpade, ko je več kategorij športnic primerjal z rezultati antropometrijskih merjenj prostitutk, toda iz poznavanja Škerljevega raziskovalnega dela nam to postane razumljivo, saj je bilo prav vprašanje prostitucije eno izmed njegovih glavnih torišč raziskovalnega dela. Pri primerjavah športnice-prostitutke gre torej bolj za »zalogo« velike kvantitativne podatkovne baze, ki si jo je ustvaril. K problemu prostitucije in zelo zanimivih izsledkih glej: Škerlj, Božo: Ali je prostitucija potrebna?, v: Naša doba, (1930), str. 273–282; Škerlj, Božo: Zlo prostitucije, v: Nova doba (1930), str. 179–187; Škerlj, Božo: K problemom prostitucije v Ljubljani, v: Tehnika in gospodarstvo, VI (1940), str. 101–116, 172–181.

³⁰ Glej npr: Šepa, Milica: Nekoliko igara za članice i ženski naraštaj, v: Soko, IV (1933), str. 228–231; Polič, Zoran: Igre u telovežbi žene, v: Soko, IV (1933), str. 308–310.

³¹ Skalar, Elza: Glavna načela ženske telovežbe, v: Soko, V (1934), str. 2–3.

Ulage iz leta 1933 bi to lahko preprosto povzeli: »Žena mora ostati žena in ne sme čez meje, ki jih je začrtala narava.«³²

Škerlj je tako kot evgenik odločno zahteval adaptacijo telesnih vaj za ženske, katerega vodilo mora biti omogočanje normalnih rojstev. V času, ki je bil že tako zaznamovan s primanjkljajem rojstev,³³ po Škerljevo, resnično ne bi smeli z napačno telesno prakso izpostavljati rojstev še novim nevarnostim.³⁴

Spolna dvojnost športnega sveta pa je bila močno zaznamovana še z enim pomembnim kriterijem sprejemljivosti: estetskim vidikom. Slednji je obravnaval tako telesne spremembe na ženskem telesu kot posledico (mišice, obline, druge spremembe konstitucije), kot tudi sam način izvajanja konkretne telesne aktivnosti (t.j. izgled športnice, obnašanje, izvajanje gibov). Toda obravnava te vseobsegajoče ženske gracioznosti predstavlja v tem prispevku rahel odmik od osrednje niti, četudi moramo na ženski šport vedno gledati v njegovi večplastnosti. Že nekoč je bil problem ocenjevanja ženskega športa omejen s sodbami in iskanjem različnih tipičnih atributov ženskosti,³⁵ toda to je že drugo vprašanje.

Škerljev glavni motiv so bili namreč predvsem učinki telesne vadbe na ženske telesne funkcije. Za nalogo telesne vzgoje je smatral ohranjanje celostnega osebnega zdravja.³⁶ Ob tem naj ne gre le za mišice, ampak za celotno telo, in ne gre samo za nalogo mišic, ampak za nalogo celotnega telesnega ustroja. Ob pretiranih neprimernih vajah namreč lahko krepimo mišice na račun drugih organov, ki so za življenje pomembnejši.

Škerlj in z njim porajajoča se predvsem praktična športna slovenska strokovna javnost si je bila edina, da se je ob vprašanjih primernosti ženskega športa oziroma telovadbe potrebno ozirati na ženskam prirojene funkcije telesa in njihove druge posebnosti.

»Kajti vprašanje primerne ženske telesne vzgoje je praktično najvažnejše. Gre za ljudske in narodne vrednote, če pomislimo le na možnost onesposabljanja medenic za normalen potek poroda. Previdnost je najmanjša zahteva, kajti škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!«³⁷

S u m m a r y

»We Should Not Harm either Individual Women or the Nation!« Božo Škerlj, Anthropometry, and Female Sport in the 1930s.

Borut Batagelj

When viewed from the present evaluation of the position of women in sports in the past, and from the perspective of advocating equality of the sexes, it becomes clear that the traditional notions maintaining that women had been the "discriminated" sex also in sports have been somewhat inaccurate.

The notion that sports activities had been viewed as suitable for men but not for women seems far too simplified. As soon as sport became a more or less household word in the Slovenia of the first half

³² Ulaga, Drago, Dekle in fant v sportu, v: Sportni list, 16. 2. 1932.

³³ K temu glej zanimiv Škerljev polemični zapis: Škerlj, Božo: Bela kuga tudi pri nas, v: Naša doba (1930), str. 559–566.

³⁴ Škerlj, Božo: Sind die Leibesübungen der Frau nützlich?, v: Die Umschau, 1936, št. 15. (Sonderdruck), str. 3.

³⁵ Glavni problem v pogledu na ženski šport je po mojem pomembno dopolnjevati ne le s tem, kdaj in kje, ampak tudi kako je ženska bila reprezentirana v športu. Prim: Ženska v sportu, v: Življenje in svet, (1931), št. 15, str. 421. Sodobnejše raziskave za današnji čas izkazujejo prav podobno stanje: Doupona - Topič, Mojca: Ženske in šport, Ljubljana 2004.

³⁶ Škerlj, Božo: Čemu telesni uzgoj?, v: Soko, VI (1935), str. 69.

³⁷ Škerlj, Božo: O nevarnosti ženskega športa (Razgovor), v: Zdravje, XII (1936), str. 128.

of the 20th century women, at least those living in urban areas, were summoned to engage in sports just like their male counterparts. It is true, however, that their physical activities had always been more closely monitored and controlled. To engage in physical activity was beneficial for one's health as well as for aesthetic and moral reasons – but only moderately.

Alongside the traditional male prejudice toward female sport a new scientific argumentation appeared at the beginning of the 1930s, further strengthening the belief that female sport should be curbed on the grounds of developmental, anatomical, and physiological peculiarities of the female organism. The theory was championed by the pioneer of Slovene anthropology, Dr. Božo Škerlj, whose research of female sport by anthropometric methods had been internationally recognized.

While he was conducting anthropometric measurements of the female athletic section of the Sokol Society that had been selected to participate in an international competition in Budapest in 1934 Škerlj became aware of the peculiarities and changes occurring in the bodies of the best female athletes. In 1935, he undertook a more comprehensive study of this subject at the Central Institute for Physical Education in Warsaw by comparing measurements of different parts of the female body as well as their physical characteristics such as body growth, developmental stage, development of breasts, etc. In several articles he stressed menstrual irregularities, changes in breast development, etc. By far the important fact, however, is that Škerlj always strongly emphasized morphological changes in the athletes' pelvis area, firmly holding that this presents a serious threat to female reproductive capabilities. Indeed, he even believed that an unsuitable choice of female physical activity and of its intensity represents a social and demographic problem. His theses were based on eugenics of which he was a staunch supporter, yet due to its notoriety in connection with Nazi practices Škerlj's anthropometric methods were not widely known among historians and in sports circles. The belief in the possibility of improving the qualities of the human species, which understandably found its way into sports circles in the period between the First and the Second World Wars, is now hardly acceptable, especially in view of the past historic events.

At the time, however, sports experts could not but agree with Škerlj's eugenic interventions in the field of sports. Based on his research, Škerlj was able to provide an altogether new set of arguments that, like before, defended the theory about two completely separate worlds of sport: that of the men and that of the women. The principal issue in connection with female sport was not so much whether women should engage in sports activities or not, but rather to what extent.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994.

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995.

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996.

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996.

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996.

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998.

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999.

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001.

Zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Luka Vidmar

»Ad usum publicum destinata« O javnem značaju Semeniške knjižnice v Ljubljani

UDK 027.6(497.4 Ljubljana)»17«

VIDMAR Luka, mag., asistent, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Novi trg 5, SI-1000, Luka.Vidmar@zrc-sazu.si

»Ad usum publicum destinata«: O javnem značaju Semeniške knjižnice v Ljubljani

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (137), št. 1–2, str. 187–202, cit. 83

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V strokovni literaturi so se občasno pojavljali dvomi o tem, da je Semeniška knjižnica v Ljubljani, ki je bila ustanovljena leta 1701 kot javna knjižnica, v 18. stoletju dejansko delovala javno. Nekateri avtorji so zato naziv prve javne znanstvene knjižnice na Slovenskem raje dodelili ljubljanski Licejski knjižnici, ki je bila ustanovljena leta 1791. V pričujoči razpravi osvetljuje problem javnega značaja Semeniške knjižnice najprej z viri iz 18. stoletja, nato s kritičnim pregledom strokovne literature, na koncu pa s primerjavo omenjene baročne biblioteke z domačimi in tujimi knjižnicami, ki so imele podobno funkcijo in vsebino.

Avtorski izvleček

UDC 027.6(497.4 Ljubljana)»17«

VIDMAR Luka, MA, Assistant, ZRC SAZU, Novi trg 5, SI-1000, Luka.Vidmar@zrc-sazu.si

Ad usum publicum destinata. On the Public Character of the Seminary Library in Ljubljana

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (137), No. 1–2, pp. 187–202, notes 83

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Occasionally it was possible to detect in technical literature a certain doubt whether the Seminary Library in Ljubljana, which was opened in 1701 as a public library, was indeed open to the public in the 18th century. In view of this, some authors bestowed the title of the first public scholarly library to the Lyceum Library that was established in Ljubljana in 1791. This article examines the issue of the public character of the Seminary Library, first by exploring 18th century sources, then by a critical review of technical literature, and finally by comparing this library with other domestic as well as foreign libraries with a similar function and character.

Author's Abstract

Semeniška knjižnica v Ljubljani, utemeljena leta 1701, je bila že v ustanovni listini posvečena znanosti. O resničnosti te njene temeljne vsebine ni bilo zaradi posebne narave njenega baročnega knjižnega fonda, ki se je ohranil do danes, nikoli nobenega dvoma. Drugačne obravnave pa je bila deležna javna funkcija, ki bi jo bila morala Semeniška knjižnica opravljati tako po določilu ustanovne listine kakor po svojem prvotnem imenu »Javna knjižnica« (od sredine 18. stoletja tudi »Javna škofijska knjižnica«), ki se je obdržalo do začetka 19. stoletja. Večji del razprav s področja zgodovine, literarne zgodovine in bibliotekarstva ji je priznal naziv prve javne znanstvene knjižnice na Slovenskem, nekatere pa so ji ga odrekle, ker so podvomile o njeni splošni dostopnosti. V tej razpravi bom problem javnega značaja Semeniške knjižnice osvetlil najprej z viri iz 18. stoletja, nato s kritičnim pregledom strokovne literature, na koncu pa s primerjavo omenjene biblioteke z domačimi in tujimi knjižnicami s podobno funkcijo in vsebino.

Ustanovitev javne knjižnice v Ljubljani je bila izrecno napovedana leta 1701, in sicer v knjižici *Apes aCaDeMICae operosorum Labacensium* (Akademske čebele ljubljanskih operozov). Delo je bilo napisano in natisnjeno za slovesnost, s katero je 13. decembra leta 1701 v javnost stopila Akademija operozov, znanstvena družba najuglednejših intelektualcev

vojvodine Kranjske.¹ V VIII. členu svojih pravil, objavljenih v omenjeni knjižici, so se operozi obvezali, da »se bo iz darežljivosti Akademije ustanovila javna knjižnica, v katero bodo imeli prost vstop vsi in v kateri bo postavljen knjižničar«, tako da »bi bila ljubiteljem slovstva sčasoma na voljo potrebna oprema«.² V teh besedah sta bili torej že zajeti tako znanstvena vsebina kakor tudi javna funkcija prihodnje Javne knjižnice.

Obljuba se je pravzaprav začela uresničevati že med pisanjem omenjenega člana *Akademskih čebel*. Akademija operozov se je morala pri tem zahtevnem projektu nujno nasloniti na močno in uveljavljeno ustanovo, v tem primeru na ljubljansko Cerkev. Tako so 30. maja leta 1701 ustanovno listino javne knjižnice podpisali knezoškof Žiga Krištof grof Herberstein, stolni prošt Janez Krstnik Prešeren in stolni dekan Janez Anton Dolničar pl. Thalberg. Takšno tesno sodelovanje med akademijo in vrhom ljubljanske škofije je bilo možno zaradi tega, ker so iz vrst ljubljanskega stolnega kapitlja prihajali najpomembnejši operozi,³ namreč prošt Prešeren, dekan Dolničar in kanonik Jurij Andrej Gladič, in zaradi sorodstvenih oziroma prijateljskih odnosov, ki so povezovali ta dva kroga izobražencev: dekan Dolničar in akademjski tajnik Janez Gregor Dolničar pl. Thalberg sta bila na primer brata, škof Herberstein, ki formalno sicer ni bil član akademije, pa se je odlično razumel z nekaterimi kanoniki, ki so bili hkrati operozi, npr. z Dolničarjem in Prešernom. Člani akademije in stolnega predstojništva so nato sodelovali še ob nekaterih drugih priložnostih, na primer pri slovesnosti javne predstavitve akademije v škofijskem dvorcu pod pokroviteljstvom novega ljubljanskega knezoškofa Ferdinanda grofa Kuenburga leta 1701, pri gradnji in opremljanju nove ljubljanske stolnice sv. Nikolaja v letih po 1701, pri slovesnostih, povezanih z njeno posvetitvijo leta 1707 itn.⁴

Ustanovna listina Javne knjižnice se je ohranila v več izvodih, in sicer v izvorniku v Nadškofijskem arhivu ter v več prepisih v istem arhivu, v rokopisih *Historia Cathedralis Ecclesiae Labacensis* (1701–1714) in *Bibliotheca Labacensis publica* (1715–1718) Janeza Gregorja Dolničarja in v katalogu Semeniške knjižnice iz leta 1770, ki ga je sestavil bibliotekar Jožef Franc pl. Werth.⁵ Število kopij tega dokumenta priča o izjemnem pomenu, ki so ga ustanovitelji, operozi in njihovi nasledniki pripisovali ustanovi javne knjižnice v Ljubljani. Še bolj neposredno pa govori o tem samo besedilo. V njem Herberstein, Prešeren in Dolničar razglašajo, da »zaradi posebne zavzetosti za lepe umetnosti« utemeljujejo »javno knjižnico« in ji podarjajo vse svoje knjige, ki jih imajo in ki jih bodo še pridobili. Nujnost *javnega* dostopa do knjig prihodnje *znanstvene* knjižnice je nato v listini poudarjena še najmanj dvakrat; prvič, ko ustanovitelji omenjajo potrebo po knjižničarju, da bodo knjige »ljubiteljem znanosti ob določenih urah dostopne«, in drugič, ko škof poziva svoja soprodpisnika in sodeželane, »ki so jim mar javni blagor in svobodne umetnosti«, k darovom za vzdrževanje knjižnice in knjižničarja. Po določilu ustanoviteljev bi morala biti knjižnica odprta vse delavnike razen

¹ Za pregled besedila in pripombe se zahvaljujem dr. Lilijani Žnidaršič Golec in dr. Borisu Golcu.

Primož Simoniti, *Spremna beseda, Akademске čebele ljubljanskih operozov*, prev. Primož Simoniti, Ljubljana 1988, str. 79–80. Prim. France Martin Dolinar, *Od Dizmove bratovščine do Akademije delovnih v Ljubljani*, Academia operosorum, Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve, Ljubljana 1994, str. 35–46.

² Akademске čebele ljubljanskih operozov, prev. Primož Simoniti, Ljubljana 1988, str. 9.

³ Marijan Smolik, *Bogoslovno semenišče in Semeniška knjižnica v Ljubljani*, Ljubljana 2002, tipkopi pri dr. Marijanu Smoliku v Ljubljani (v pripravi za tisk), str. 2.

⁴ Gl. Janez Gregor Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*, Ljubljana 1701–1714, ur. Ana Lavrič, Ljubljana 2003, str. 222, 262, 286, 311 (op. 380, 383), 335; Luka Vidmar, *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani in bazilika sv. Petra v Rimu: baročna comparacija Janeza Gregorja Dolničarja, Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani, 1707*, ur. Metod Benedik, Ljubljana–Celje, 2008.

⁵ Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 173–174, 328–329 (op. 663); Semeniška knjižnica v Ljubljani (SKLJ), rkp. 14, Janez Gregor Dolničar, *Bibliotheca Labacensis publica*, Ljubljana 1715–1718, str. 13–17; SKLJ, Jožef Franc Werth, *Catalogus librorum impressorum in bibliotheca hac episcopali ad usum publicum destinata asservatorum, ordine alphabetico grata methodo concinatus*, Ljubljana 1770.

četrтка, in sicer poleti od šestih do osmih zjutraj ter od dveh do treh popoldne, pozimi pa od devetih do enajstih dopoldne ter od dveh do treh popoldne. Škof, prošt in dekan so naročili še, naj se knjige darovalcev za njihovega življenja hranijo kakor dotlej pri njih doma, po njihovi smrti in po dokončanju primerne prostora s knjižnimi omarami pa naj se prenesejo tja. Predlagali so, naj bo ta knjižnična dvorana urejena v sklopu nove ljubljanske stolnice, ki so jo začeli zidati ravno tedaj, »in sicer nad zakristijo«.⁶

Iz ustanovne listine je torej razvidno, da sta uresničenje zasnove javne knjižnice, ki so jo oblikovali operozi, prevzela nase ljubljanski škof in stolni kapitelj, ki sta bila sposobna vzdrževati takšno ustanovo s pripadajočimi prostori in osebjem. Javni knjižnici sta v okviru stolnice že vnaprej zagotovila prostor, ki ga akademija gotovo ne bi mogla pridobiti in opremiti z lastnimi sredstvi, hkrati pa sta dolgoročno poskrbela tudi za plačo prihodnjega knjižničarja, ki bi jo akademija prav tako težko pokrila. Škof Herberstein, član ene najuglednejših plemiških družin Notranje Avstrije, je namreč s podpisom ustanovne listine knjižnici daroval glavnico 2000 goldinarjev, katere obresti so zadostovale za stalno vzdrževanje službe knjižničarja. Njegov dar je bil zelo velikodušen, če upoštevamo, da je znašala na primer leta 1742 celoletna plača bibliotekarja v ljubljanskem semenišču 100 goldinarjev.⁷ V zameno za to je škof sebi in svojim naslednikom na škofovskem sedežu izgovoril pravico do imenovanja knjižničarja.

Viri iz prve četrtine 18. stoletja ne dopuščajo nobenega dvoma o tem, da je bila do leta 1725 postopno, vendar uspešno dokončana realizacija javne knjižnice, ki po tem letu ni le izpolnjevala vseh zahtev svojih ustanoviteljev, ampak jih je celo presegala, čeprav so bili tedaj Herberstein, Prešeren in Dolničar že več let med pokojnimi. Že avgusta leta 1706 je ta podvig javno pohvalil kranjski župnik in operoz Janez Jakob Schilling, saj je v pridigi ob prenosu relikvij sv. Vitala in Varije v novo ljubljansko stolnico med velikimi deli, ki so bila izpeljana v Ljubljani na pragu novega stoletja, imenoval »ustanovitev javne, splošni uporabi namenjene biblioteke«.⁸ Okoli leta 1710 je Janez Gregor Dolničar, ki je bil kot najdejavnejši operoz gotovo med glavnimi pobudniki projekta, v svojo rokopisno kroniko ljubljanske stolnice vključil poglavje z naslovom »Javna knjižnica«. V njem je zapisal, da je Javna knjižnica trenutnočasno nameščena nad stolnično zakristijo – torej v skladu s predlogom ustanoviteljev – in da bo zaradi velikega pritoka novih knjig kmalu dobila nov, večji prostor.⁹ V naslednjem poglavju kronike se izkaže, da je imel Dolničar v mislih sobano v okviru Karlovega kolegija,¹⁰ danes bolj znanega pod imenom Semenišče. In res so stolni kanoniki in operozi biblioteki namenili posebno dvorano v sklopu Karlovega kolegija, ki ni mogel biti omenjen v ustanovni listini knjižnice, saj leta 1701 še ni bil predviden, so ga pa začeli graditi na predlog in pod vodstvom dekana Dolničarja leta 1708.¹¹ Dekan je načrtoval prostor za knjižnico vse od začetka gradnje semenišča, saj je bil jugozahodni trakt stavbe, v katerega je bila in je še umeščena knjižnična dvorana, zgrajen že v letih 1708–1710.¹² Toda leta 1716 je ljubljanski knezoškof Franc Karel grof Kaunitz ob vizitaciji stolnice ugotovil, da je knjižna zbirka, ki je bila očitno tedaj še vedno shranjena nad zakristijo, neurejena, to stanje pa se ni izboljšalo niti leta 1719.¹³ Končno je leta 1721 italijanski slikar Giulio Quaglio na povabilo stolnega

⁶ Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 328–329.

⁷ Prim. Marijan Smolik, Franciscus Josephus Thallmainer, 1698–1768, Muzikološki zbornik, III, 1967, str. 48.

⁸ Gl. Janez Jakob Schilling, Slava ljubljanske stolnice, prev. Ana Lavrič, *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani, 1707*, ur. Metod Benedik, Ljubljana–Celje, 2008, str. 258.

⁹ Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 328.

¹⁰ Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 331.

¹¹ Marijan Smolik, Kako so zidali semenišče v Ljubljani, *Kronika*, VII, 1959, str. 90.

¹² Smolik 1959 (kot op. 11), str. 93; Marijan Smolik, Semeniška knjižnica v Ljubljani, *Ljubljana 1975* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 54), str. 15.

¹³ Smolik 1975 (kot op. 12), str. 7.

kapitlja poslikal strop prazne knjižnične dvorane, leta 1725 pa je mizar Jožef Bergant vanjo postavil knjižne omare iz hrastovine.¹⁴ Neposredno za tem so lahko – in nedvomno tudi so – iz stolnične zakristije v semeniško dvorano prenesli knjige, ki so bile od tedaj neovirano na razpolago obiskovalcem.

Janez Gregor Dolničar sicer tako kakor ustanovitelji knjižnice ni dočakal njenega dokončanja in odprtja, saj je umrl leta 1719, kljub temu pa je v svojih poznih spisih večkrat potrdil njen javni značaj. Nedvomno je pazljivo spremljal vse stopnje njene realizacije. V pregledu ljubljanske zgodovine z naslovom *Epitome Chronologica* iz leta 1714 je tako zapisal, da je bila »slavna Javna knjižnica v Ljubljani« ustanovljena »v veliko korist izobražencev« po darežljivosti škofa, prošta in dekana.¹⁵ Proti koncu svojega življenja je zasnoval kratek opis vojvodine Kranjske, v katerem je med štiri največje znamenitosti deželnega glavnega mesta poleg stolnice, uršulinskega samostana in semenišča uvrščena tudi »zelo slavna Javna knjižnica«.¹⁶ Dolničarjeve omembe – tudi v literariziranem opisu z naslovom *Bibliotheca Labacensis publica* –¹⁷ sicer implicirajo, da je bila zbirka Javne knjižnice splošno dostopna že pred letom 1725, vendar bi jih lahko jemali – podobno kakor poznejše Linhartovo mnenje o isti knjižnici – z zrnom soli zaradi razumljivo pristranskega odnosa.

Poleg eksplicitnih Dolničarjevih pripomb potrjujejo implicitno tudi vsi drugi viri iz prve četrtine 18. stoletja, da so bile pri vzpostavljanju javne knjižnice spoštovane prav vse zahteve ustanoviteljev. Noben podatek ne podpira domneve, da je bila pri tem izjema njena javna funkcija. V knjižnico so bile do leta 1725 vključene zasebne knjižnice ustanoviteljev, kakor je bilo določeno v ustanovni listini, in knjige drugih darovalcev, zlasti iz vrst stolnih kanonikov, operozov in članov sestrskih akademij, kakor je bilo napovedano v omenjenem poglavju v Dolničarjevi *Zgodovini ljubljanske stolnice*. Herbersteinove knjige so bile Javni knjižnici najbrž prepuščene neposredno po podpisu ustanovne listine, in sicer 1. junija leta 1701, ko se je škof odpravil v pokoj v Perugia,¹⁸ knjige operozov pa so prišle vanjo po njihovi smrti: Prešernove knjige leta 1704, knjige dekana Dolničarja leta 1714, knjige po vsej Evropi slovečega zdravnika Marka Grbca leta 1718.¹⁹ Del zasebne biblioteke Janeza Gregorja Dolničarja je bil verjetno v knjižnico vključen po njegovi smrti leta 1719, del pa po smrti njegovega edinega dediča Jožefa Antona Dolničarja leta 1759.²⁰ Število in ugled darovalcev, ki so povečevali zbirko Javne knjižnice v prvi polovici 18. stoletja, podpirata ugotovitev, da je šlo v njenem primeru za javnosti namenjeno ustanovo. Knjige so darovali znameniti kranjski pisci, govorniki, znanstveniki, politiki in gospodarstveniki, med njimi kanonik Jurij Andrej Gladič, kanonik Karel Jožef baron Apfaltrer, župnik Janez Jakob Schilling, jurist Janez Štefan Florijančič pl. Grienfeld, deželni glavar Janez Gašper grof Cobenzl in gubernijski svetnik Franc Henrik baron

¹⁴ France Stele, K zgodovini bibliotečnih stavb v Ljubljani, Projekt univerzitetne biblioteke ljubljanske, Ljubljana 1933; Smolik 1959 (kot op. 11), str. 94; Smolik 1975 (kot op. 12), str. 18; Marijan Smolik, Janez Krstnik Prešeren in prva javna znanstvena knjižnica v Ljubljani, Academia operosorum, Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve, Ljubljana 1994, str. 66.

¹⁵ Janez Gregor Dolničar, *Epitome Chronologica, Continens Res Memorabiles, Nobilis, et Antiquissimae Urbis Labacensis, Metropolis Incliti Ducatus Carnioliae, Labaci* 1714, str. 91.

¹⁶ Dolničar je sestavek z naslovom »Carniolia« zapisal na zadnjih dveh praznih straneh Ortelijevega atlasa iz leta 1667, ki ga je okoli leta 1719 daroval Javni knjižnici: SKLJ, X I 24 č, Abraham Ortelius, *Theatro del mondo*, Venetia 1667 (Luka Vidmar, Italijanske umetnostne, topografske in starinoslovske knjige iz bibliotek operozov v Semeniški knjižnici v Ljubljani, magistrsko delo, tipkopis, Ljubljana 2005, str. 53–57).

¹⁷ SKLJ, Dolničar, *Bibliotheca Labacensis* (kot op. 5).

¹⁸ Smolik 1994 (kot op. 14), str. 66; Vidmar 2007 (kot op. 4).

¹⁹ Smolik 1994 (kot op. 14), str. 66.

²⁰ Marijan Smolik, Thalnitscher (Dolnizher, Dolnitscher) Janez Gregor, Slovenski biografski leksikon, zv. 12, ur. Alfonz Gspan in Fran Petre, Ljubljana 1980, str. 74; Luka Vidmar, Arheološki vodniki iz bibliotek operozov in iz njihove bližine v Semeniški knjižnici v Ljubljani, Keria, 7/2, 2005, str. 37.

Raigersfeld. Javno funkcijo knjižnice v drugi četrtini 18. stoletja nakazuje tudi sestava njenega fonda, ki ni obsegal zgolj teoloških knjig, kakršne bi prevladoval v primeru interne teološke knjižnice, temveč je dobro zastopal še druge vede in področja človeške ustvarjalnosti, zlasti zgodovino, cerkveno in civilno pravo ter medicino, pa tudi leposlovje, glasbo, starinoslovje, jezikoslovje, leksikografijo, geografijo in arhitekturo.²¹

V skupini virov iz obdobja okoli sredine 18. stoletja, ki so povezani s škofijskim ordinariatom in semeniščem, je knjižnica brez izjeme omenjena kot javno dostopna. Knezoškof Žiga Feliks grof Schrattenbach jo je ponosno opisal v poročilu o stanju ljubljanske škofije, ki ga je poslal leta 1740 v Rim, pri tem pa je posebej poudaril njeno splošno dostopnost: »V glavnem mestu Ljubljana je pri stolni cerkvi zelo velika in javna knjižnica, ki je oskrbljena z izvrstnimi cerkvenimi, kanoničnimi, zgodovinskimi, moralističnimi, pravnimi in medicinskimi knjigami – z bibliotekarjem, ki je nastanjen v stanovanju pri njej – in ki je v posameznih dneh odprta za javno rabo v dopoldanskih in popoldanskih urah.«²² Isti škof je leta 1742 za bibliotekarja »Javne knjižnice pri stolni cerkvi« imenoval Frančiška Jožefa Thallmainerja, prvega znanega bibliotekarja Semeniške knjižnice.²³ Thallmainerja je imenovanje izrecno zavezalo, da odpira knjižnico v urah, ki so jih določili ustanovitelji. Ta dokument dokazuje, da je bila knjižnica sredi 18. stoletja javnosti odprta vsaj predpisanih petnajst ur na teden, morda celo več. Thallmainer je namreč v spoštovanju polihistorske tradicije operozov še posebej zavzeto skrbel za dotok starejših in novejših knjig z vseh področij človeškega znanja, kar je razvidno iz njegovega pedantnega stvarnega in abecednega kataloga.²⁴ Po zgledu pobudnikov in utemeljiteljev knjižnice je tudi sam že za življenja daroval svoje knjige Javni knjižnici, da bi bile dostopne še drugim bralcem.²⁵ V svojih evidencah prilivov in odlivov knjig, ki jih je sestavljal okoli leta 1752, je biblioteko dosledno imenoval »Javna škofijska knjižnica«.²⁶ Leta 1752, v času njegovega vodenja knjižnice, je generalni vikar ljubljanske škofije Karel pl. Peer cesarici Mariji Tereziji poslal poročilo o stanju semenišča, v katerem je tako kakor dvanajst let prej škof Schrattenbach kar dvakrat poudaril javni značaj Semeniške knjižnice, zgrajene »v javno korist in prid«: »v tej stavbi je tudi javna knjižnica, ki je bila zgrajena *ad usum et commodum publicum*«. ²⁷ Po Thallmainerjevi smrti leta 1768 je knezoškof Leopold Jožef grof Petazzi imenoval za bibliotekarja Jožefa Franca pl. Wertha, ki je ostal na tem mestu do leta 1772.²⁸ Werth je leta 1770 sestavil nov abecedni katalog knjig »v tej škofijski knjižnici, namenjeni javni rabi«. ²⁹

Poleg omenjenih dokumentov iz bližine ljubljanske stolnice sta javno funkcijo Semeniške knjižnice v tretji četrtini 18. stoletja potrdila tudi zunanja opazovalca. Leta 1759 je na Dunaju

²¹ Gl. SKLJ, Frančišek Jožef Thallmainer, Stvarni katalog Javne škofijske knjižnice v Ljubljani, Ljubljana 1752–1768.

²² Smolik 1967 (kot op. 7), str. 48, op. 4; Smolik 1975 (kot op. 12), str. 8.

²³ Smolik 1967 (kot op. 7), str. 48, op. 5; Marijan Smolik, Thallmainer (Tolmajner) Frančišek Jožef, Slovenski biografski leksikon, zv. 12, ur. Alfonz Gspan in Fran Petre, Ljubljana 1980, str. 70–71.

²⁴ SKLJ, Frančišek Jožef Thallmainer, Abecedni katalog Javne škofijske knjižnice v Ljubljani, Ljubljana 1752–1768; SKLJ, Thallmainer, Stvarni katalog (kot op. 21).

²⁵ Smolik 1980 (kot op. 23); Vidmar 2005 (kot op. 20), str. 38, 47.

²⁶ To formulacijo sem zasledil v šestih Thallmainerjevih katalogih. Gl. npr. SKLJ, Frančišek Jožef Thallmainer, Catalogus Librorum, qui ex mandato Celsissimi Ordinarii sub Die 18. Maii Anno 1752 ad Bibliothecam Episcopalem publicam Labacensem de Residentia transportati fuere, Ljubljana 1752; SKLJ, Frančišek Jožef Thallmainer, Series Librorum, qui in Bibliothecae Oberburgensis Catalogo in Duplo reperiuntur, in Bibliotheca autem Publica Episcopali Labacensi non inveniuntur, ideoque ad eandem transferri desiderantur, Ljubljana ok. 1752.

²⁷ Smolik 1967 (kot op. 7), str. 48, op. 8.

²⁸ Smolik 1975 (kot op. 12), str. 10.

²⁹ SKLJ, Werth, Catalogus librorum (kot op. 5).

izšla tretja izdaja priljubljenega dela *Topographia Germaniae Austriacae* jezuita Carla Granelli. Knjiga je vsebovala kratek opis Ljubljane, ki ga je dal leta 1766 z nekaterimi predelavami in dodatki v samostojni knjižici natisniti Janez Krstnik Pogričnik, profesor na jezuitskem kolegiju v Ljubljani.³⁰ Oba, Granelli in Pogričnik, sta med ljubljanskimi knjižnicami najbolj pohvalila prav semeniško, saj sta zapisala, da ima Karlov kolegij, namenjen plemiškim mladeničem in bogoslovcem, »elegantno knjižnico, ki je odprta za javno rabo«.³¹ Med letoma 1701 in 1770 potrjuje torej po do sedaj znanih podatkih kar devetnajst virov – večinoma neodvisno eden od drugega – eksplicitno, da je bila Semeniška knjižnica odprta javnosti. Tudi če k temu ne dodamo še številnih prepisov ustanovne listine in virov, ki potrjujejo omenjeno domnevo posredno, moramo konstatirati kontinuiteto javne funkcije Semeniške knjižnice v poznem baroku, torej od njene ustanovitve leta 1701 do Werthovega kataloga leta 1770.

Štirinajst let po Werthovem katalogu je Semeniško knjižnico nekoliko drugače videl razsvetljenec Anton Tomaž Linhart. Kot protokolist ljubljanskega okrožnega urada je spomladi leta 1784 sestavil predlog notranjeavstrijskemu guberniju za ustanovitev deželne študijske knjižnice v Ljubljani, ki ga je 24. maja 1784 podpisal njegov predstojnik Anton baron Taufferer. V tej spomenici je Linhart predvidel, da bi prihodnjo javno biblioteko s kar najmanjšimi stroški sestavili iz že obstoječih knjižnic in knjižnih zbirk na Kranjskem. Guberniju je tako predlagal, naj se združijo Javna knjižnica v semenišču, knjižnica ljubljanskih škofov v Gornjem Gradu, gimnazijska knjižnica oziroma nekdanja knjižnica jezuitskega kolegija, knjižnica Družbe za poljedelstvo in koristne umetnosti, Turjaška knežja knjižnica, knjižnice razpuščenih samostanov v Bistri, Velesovem in Mekinjah ter knjižnice še delujočih frančiškanskega, diskalceatskega in kapucinskega samostana v Ljubljani.

Linhart je o Semeniški knjižnici v tem besedilu zapisal: »Tako imenovana javna knjižnica v semenišču, ki pa prav nič ne služi svojemu namenu, ker je vse preveč pomanjkljiva, da bi lahko zadovoljila tudi le začetne literarne potrebe, deloma, ker je preredko kdaj – le dvakrat na teden samo po nekaj ur in še to ne v vseh letnih časih – odprta, deloma pa, ker je njena uporaba ali neuporaba preveč odvisna od dobre volje duhovščine, ki jo izključno oskrbuje. Pred približno 80 leti so jo takratni knezoškof Krištof Žiga grof Herberstein, stolni prošt Prešeren in stolni dekan Thalberg, trije možje, ki jim bo domača literatura večno hvaležna, s prostovoljno priključitvijo svojih zasebnih knjižnic namenili javni uporabi ter jo oskrbeli, da bi trajno obstajala, z nadarbo v znesku 180 gld.«³²

Po Linhartu je torej Semeniška knjižnica leta 1784 nezadostno izpolnjevala svoje javno poslanstvo. Za to tezo je avtor navedel dva dokaza. Knjižnica je bila redko odprta – po Linhartovih podatkih sodeč približno za polovico manj, kakor je bilo določeno v ustanovni listini in kakor je bilo v navadi še v Thallmainerjevem času –, poleg tega pa so jo upravljali stolni duhovniki. Šibkost drugega argumenta, ki nima – kakor pričajo starejši viri o Semeniški knjižnici, pa tudi podatki o sočasnih javnih knjižnicah v Italiji, ki so bile prav tako v cerkveni lasti oziroma v sklopu cerkvenih stavb – nobene nujne zveze s splošno dostopnostjo, nas opomni, da moramo Linhartovo kritiko sprejeti z nekaj pomisleki. Predvsem je treba upoštevati, da je Linhart tedaj že povsem prevzel racionalistične nazore, kot zagret jožefinec pa je bil nasprotnik cerkvenih redov in zagovornik radikalnih cesarjevih reform v zvezi s Cerkvijo, tudi sekularizacije njenega

³⁰ Viktor Steska, Pogričnikova Compendiaria descriptio metropolis Labacensis iz l. 1766, Zbornik za umetnostno zgodovino, I, 1925, str. 103–105.

³¹ Carlo Granelli, *Topographia Germaniae Austriacae*, Vindobonae 1759, str. 167; Janez Krstnik Pogričnik, *Compendiaria metropolis Carnioliae descriptio e Topographia Germaniae Austriacae Caroli Granelli S. J. excerpta*, Labaci 1766, tč. XII.

³² Alfonz Gspan, *Opombe*, Anton Tomaž Linhart, *Zbrano delo*, 1, ur. Alfonz Gspan, Ljubljana 1950 (*Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*), str. 545–550.

premoženja. Ta razsvetljenska stališča, ki so seveda nasprotovala baročnemu konceptu javne knjižnice v cerkveni lasti, so se pri Linhartu še posebej zaostрила v času pisanja predloga, saj ga je ljubljanski knezoškof Karel Janez grof Herberstein samo osem mesecev prej po očitno mučnem sporu odpustil z mesta svojega tajnika.³³ Očitno užaljenemu razsvetljencu je bilo zato pozneje nedvomno v veliko zadoščenje, ko je opazoval sadove svoje spomenice: gubernij je ukazal izročitev semeniške Javne knjižnice za potrebe prihodnje študijske knjižnice,³⁴ čemur se je seveda škof Herberstein, ki ga je Linhart po njunem sporu imenoval »infulirani norec«, ogorčeno uprl. Enako zadovoljstvo je Linhart čutil prav v času sestavljanja predloga o združitvi knjižnic, torej maja leta 1784, ko je lahko Martinu Kuraltu poročal o bližnji odločitvi cesarja Jožefa II., da razpusti samostan Stična,³⁵ na katerega nekdanja cistercijska novica nista gojila lepih spominov.

Tudi če zanemarimo omenjene okoliščine, ki nakazujejo Linhartovo pristranskost, in sprejmemo njegove pripombe o omejenem dostopu v Semeniško knjižnico za popolnoma resnične, moramo še vedno ostati pozorni na osnovni namen Linhartovega predloga, ki je državna zaplemba cerkvenih knjižnic, zlasti največje in najbogatejše med njimi – Javne knjižnice v semenišču, in njihova združitve v enotno deželno študijsko knjižnico. Kar zadeva vključitev knjižnic razpuščenih samostanov, je bil Linhartov predlog povsem legitimen in v skladu s cesarjevim ukazom iz leta 1782, naj se tovrstne knjižne zbirke pošljejo v obstoječe ali novoustanovljene deželne licejske oziroma univerzitetne knjižnice.³⁶ Hkrati je treba poudariti, da ni imel Linhart nobene zakonske podlage pri predlogu priključitve knjižnic še delujočih samostanov in Javne knjižnice v semenišču. Pri vsaki od teh bibliotek je zato spretno, čeprav nujno manj prepričljivo utemeljeval zahtevo po poddržavljenju, bodisi je navajal, da je knjižnica po svojem namenu ali izvoru javna (semeniška in gornjegrajska knjižnica), bodisi je – če mu je zmanjkalo zgodovinskih dokazov – trdil, da bi to morala postati zaradi državnih interesov (še delujoče ljubljanske samostanske knjižnice).

Linhart torej nikakor ni zanikal javne funkcije Semeniške knjižnice, saj jo je v predlogu guberniju uporabil ne le kot glavni, temveč tudi kot edini razlog za njeno poddržavljenje. Trdil je zgolj, da javnost v knjižnico ni pripuščena v zadostni meri, zato bi jo morali postaviti pod okrilje države, ne pa Cerkev. Linhartova argumentacija nakazuje, da se mu v resnici ni zdelo problematična domnevno nezadovoljiva dostopnost Semeniške knjižnice, marveč dejstvo, da jo je imela v lasti in pod nadzorom Cerkev. To domnevo potrjuje drug odlomek iz istega spisa. Ko je Linhart utemeljeval priključitev Semeniške knjižnice deželni študijski biblioteki, je svoj predlog še maskiral z zgodovinskimi dokazi o njeni javni funkciji in z objektivnimi dokazi o slabem opravljanju iste funkcije, v nadaljevanju pa je brez sprenevedanja razkril jožefinsko podstat svojega predloga, bolj povezano z zmanjšanjem vpliva Cerkev na družbo kakor z zagotavljanjem dobrega delovanja javne knjižnice: »Da ima javna knjižnica, način, kako je oskrbovana, večja ali manjša omejitev njene uporabe prevelik vpliv na javno mnenje, na nravi in zakonodajo, da ne bi bila pod najvišjim nadzorstvom države, to je resnica, ki o njej poštenei državljani ne dvomi.«³⁷ Iz vseh navedenih okoliščin in potez Linhartovega predloga guberniju lahko torej sklepamo, da javni značaj Semeniške knjižnice do leta 1784 kljub očitno

³³ Anton Tomaž Linhart, *Zbrano delo*, 1, ur. Alfonz Gspan, Ljubljana 1950 (*Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, str. 421–422; Lilijana Žnidaršič Golec, *Anton Tomaž Linhart – ljubljanski škofijski arhivar*, Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva, ur. Ivo Svetina idr., Ljubljana 2005, str. 336–339).

³⁴ Smolik 1975 (kot op. 12), str. 10.

³⁵ Linhart 1950 (kot op. 33), str. 424.

³⁶ Prim. Friedrich Buchmayr, *Secularization and Monastic Libraries in Austria, Lost Libraries, The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*, ur. James Raven, New York 2004, str. 150.

³⁷ Gspan 1950 (kot op. 32), str. 549.

skrčenemu urniku še ni bil bistveno okrnjen. Pravzaprav potrjuje spomenica ravno nasprotno. Semeniško knjižnico je lahko Linhart prav zaradi njene javne vloge guberniju predstavil tako kot jedro (med predlaganimi enotami prihodnje biblioteke jo je postavil na prvo mesto) kakor tudi kot sedež nove študijske knjižnice: »javna knjižnica je zdaj čisto udobno shranjena v knezoškofjskem semenišču v za to namenjeni precej prostorni dvorani. Nič ne nasprotuje, da bi se tudi druge sestavine namestile v istem poslopju«. Prav tako je za pomočnika bibliotekarja prihodnje študijske knjižnice predlagal kar Franca Paradisa – tedanjega bibliotekarja Javne knjižnice.³⁸

Po tem pregled virov iz 18. stoletja, ki govorijo o dostopnosti Semeniške knjižnice, je mogoče opozoriti na glavne napake v strokovnih obravnavah tega vprašanja. Že Konrad Stefan je leta 1907 Javno knjižnico zavajajoče poimenoval »knjižnica operozov« in zapisal: »Ko se je družba operozov 1725 razšla, je prišla njihova knjižna zbirka v last knezoškofjskega teološkega semenišča, kjer jo hranijo še danes, kljub večkratnim prizadevanjem dežele, da bi to »semeniško knjižnico« v skladu z njenim namenom, da bi bila »javna knjižnica«, združili s pozneje ustanovljeno Licejsko knjižnico.«³⁹ Stefan je pretirano povečal delež akademije pri ustanovitvi in lastništvu Javne knjižnice. Kakor smo videli, so operozi v resnici zanjo prispevali pobudo, zasnovo in knjižne darove, ustanovil pa jo je ljubljanski škof s stolnim kapituljem, in sicer ne glede na to, da so bili nekateri kanoniki istočasno operozi. Ta zadnja okoliščina je bistveno pripomogla k uresničenju načrta, ni pa vplivala na dejstvo, da je bila nova knjižnica – nedvomno s privoljenjem operozov – od 30. maja leta 1701 naprej lastniško, finančno in organizacijsko, pa tudi zaradi knjižnih darov povsem odvisna od ljubljanskega škofa in stolnega kapitlja. V nasprotnem primeru operozi niti ne bi mogli upati, da bi se ohranila kot trajna ustanova. Z morebitno izjemo *Akademskih čebel* – ki pravzaprav samo nedoločno napovedujejo vodilno vlogo akademije pri ustanovitvi javne knjižnice – noben vir iz 18. stoletja niti ne omenja niti ne nakazuje, da bi bila Akademija operozov ustanoviteljica in posledično lastnica Javne knjižnice. Če bi si akademija res lahko pripisovala to čast, bi to zanesljivo s ponosom poudarila Janez Gregor Dolničar, ki je bil najvidnejši operoz, ne pa tudi član ljubljanskega cerkvenega vrha, in Linhart, prav tako član leta 1781 obnovljene Akademije operozov, ki bi tako dobil v roke dodaten argument za poddržavljenje Javne knjižnice, tj. dokaz o njenem prvotno posvetnem lastništvu.

Javna knjižnica torej ni mogla postati last semenišča po razpadu akademije okoli leta 1725, kakor je trdil Stefan, ker je bila v resnici že od 30. maja 1701 last ljubljanske škofije. Ustanovna listina je namreč istočasna določila splošno dostopnost knjižnice in cerkveni nadzor nad njo. Semeniška knjižnica se je sicer pozneje iz javne znanstvene biblioteke v resnici razvila v zaprto teološko biblioteko, vendar ne po enkratni odločitvi vodstva leta 1725, kakor je domneval Stefan, temveč šele postopno med letoma 1784 in 1806, delno zaradi ponavljajočih se poskusov združitve z Licejsko knjižnico, delno zaradi tega, ker je vlogo javne knjižnice kot enega glavnih središč intelektualnega življenja v Ljubljani po letu 1794 dejansko prevzela Licejska knjižnica.⁴⁰ Ta sprememba se je kazala po letu 1784 znotraj knjižnice v povečanem prilivu teološke, zlasti janzenistične literature in v zmanjšanem prilivu knjig s področja drugih strok, na zunaj pa z omejevanjem dostopa do knjižnice. Toda še leta 1819 je tedanji bibliotekar Janez Zalokar sestavil seznam knjig »v Javni ljubljanski škofijski knjižnici«.⁴¹ Preobrazba Semeniške

³⁸ Gspan 1950 (kot op. 32), str. 548, 550.

³⁹ Konrad Stefan, *Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach*, *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*, 20, 1907, str. 9–10.

⁴⁰ Smolik 1975 (kot op. 12), str. 10–11; Smolik 2002 (kot op. 3), str. 11.

⁴¹ SKLJ, Janez Zalokar, *Catalogus Librorum in Bibliotheca Episcopali Labacensi publica in Seminario erecta*, Ljubljana 1819.

knjižnice iz javne v zaprto biblioteko se je simbolično končala v letih po 1819, ko so zazidali samostojni vhod, ki je dobrih sto let vodil z ulice v preddverje njene glavne dvorane.⁴²

Stefanovo nerazumevanje razmerja med deležem operozov in deležem vrha ljubljanske škofije pri ustanovitvi in lastništvu Javne knjižnice se zdi na prvi pogled nepomembno, vendar je imelo daljnosežen vpliv. Precej poznejših avtorjev je od Stefana prevzelo sicer upravičeno poudarjanje zaslug akademije, vendar tudi neustrezno oceno vloge škofa in kapitlja pri ustanovitvi in posledično napačno predvidevanje o lastništvu in javnem značaju Semeniške knjižnice.⁴³ Tako Stefan kakor avtorji, ki so ga nekritično povzemali, so na te zmotne domneve naslonili prepričanje o upravičenosti priključitve Semeniške knjižnice Licejski knjižnici, ki je bila večkrat predlagana po letu 1784.

Janko Polec je leta 1929 sicer pravilno ugotovil, da je Javno knjižnico v okviru Karlovega kolegija uporabljal širok krog kranjskih (tako cerkvenih kakor laičnih) izobražencev in da so jo za javnost polagoma zaprli šele konec 18. stoletja.⁴⁴ Toda France Kidrič je v istem času prevzel in izostril napačno Stefanovo tezo, ki jo je tudi sam povezal z obžalovanjem nezdružitve Semeniške in Licejske knjižnice: knjižnico operozov naj bi si ob razpadu akademije okoli leta 1721 prilastila ljubljanski škof in semenišče, s čimer naj bi izgubila javni značaj.⁴⁵ Po njegovem naj bi bila tako prva res javna biblioteka šele Licejska knjižnica.⁴⁶ Kidričeva domneva o nezdržljivosti javnega značaja knjižnice in cerkvenega lastništva, ki pri Stefanu še ni jasno razvidna, spominja na Linhartovo mnenje o škodljivosti kombinacije istih elementov za državo. Toda Linhart v spomenici iz leta 1784 ni trdil, da si je Cerkev Semeniško knjižnico prisvojila kot tujo lastnino. Poleg tega dokazujejo prav vsi viri vključno z Linhartovim predlogom guberniju ravno nasprotno od Kidričevih domnev: knjižnica je bila v sklopu ljubljanske stolnice in semenišča javnosti dostopna vsaj od leta 1725 do leta 1784, pred in po tem obdobju pa najbrž z določenimi omejitvami. Kidričevo nepoznavanje razvoja Semeniške knjižnice v njenem najuspešnejšem obdobju v drugi in tretji četrtini 18. stoletja se zrcali tudi v trditvi, da se ljubljanski škofje med letoma 1701 in 1772 niso trudili za povečanje njene knjižne zbirke.⁴⁷ Temu nasprotujejo viri in sam fond Semeniške knjižnice, ki pričajo o stalnem dotoku knjig v tem obdobju,⁴⁸ predvsem pa o razkošni opremljenosti knjižnične dvorane v letih 1720–1725 pod škofom Lesliejem in o izjemni obogatitvi knjižne zbirke sredi 18. stoletja pod škofom Attemsom, ki je bibliotekarju Thallmainerju omogočil obsežno zamenjavo duplikatov s knjižnicama v ljubljanskem škofijskem dvorcu in v škofovski rezidenci v Gornjem Gradu.⁴⁹ Dodati je treba, da je bil Kidrič v času pisanja teh razprav sicer član prvega uredniškega odbora *Slovenskega biografskega leksikona*, kljub temu pa je bila teza o Semeniški knjižnici kot prvi javni znanstveni biblioteki na Slovenskem spoštovana vsa desetletja izhajanja tega dela.⁵⁰ Tudi Melita

⁴² Smolik 1975 (kot op. 12), str. 12; Smolik 2002 (kot op. 3), str. 12. Gl. Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 331.

⁴³ Stele, na primer, je zasluge za ustanovitev pripisal predvsem sopodpisnikoma listine, ki sta bila operoza, ne pa Herbersteinu: Stele 1933 (kot op. 14).

⁴⁴ Janko Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 6–7.

⁴⁵ France Kidrič, Biblioteški problemi in univerza, Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 430–431; France Kidrič, Ob dvestoletnici slovenske knjige (Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih razdobjih), France Kidrič, Izbrani spisi, I, ur. Darko Dolinar, Ljubljana 1978, str. 218.

⁴⁶ France Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Od začetkov do Zoisove smrti, Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature, Ljubljana 1929–1938, str. 699.

⁴⁷ Kidrič 1929 (kot op. 45), str. 431.

⁴⁸ Gl. SKLJ, Thallmainer, Abecedni katalog (kot op. 24).

⁴⁹ Gl. SKLJ, Thallmainer, Catalogus Librorum (kot op. 26); SKLJ, Thallmainer, Series Librorum (kot op. 26). Prim. Smolik 1967 (kot op. 7), str. 50.

⁵⁰ Gl. Josip Lesar, Herberstein Sigism. Krištof, Slovenski biografski leksikon, zv. 2, ur. Izidor Cankar, Ljubljana 1926, str. 314; Maks Miklavčič, Prešeren Janez Krst., Slovenski biografski leksikon, zv. 8, ur. Franc Ksaver Lukman,

Pivec Stele je leta 1932 v skladu z viri in Polcem zanjo zapisala, da je bila ustanovljena kot javna knjižnica in da je to funkcijo izgubila šele z ustanovitvijo Licejske knjižnice.⁵¹

Leta 1940 je sklepal popolnoma drugače Avgust Pirjevec, ki je stopnjeval Stefanovo in Kidričevo tezo. Po njegovem mnenju je javno znanstveno knjižnico ustanovila Akademija operozov. Toda pravega namena, da bi služila javnosti, naj bi ta akademjska knjižnica v nasprotju z Licejsko knjižnico nikoli ne dosegla. Dokončana je bila šele leta 1725, ko je akademija že prenehala delovati, potem pa si jo je – tako Pirjevec – brez formalnih postopkov prilastilo ljubljansko semenišče oziroma škof.⁵² Po drugi svetovni vojni so nekateri od avtorjev, ki so sestavljali sintetične preglede slovenske književnosti in kulture, nekritično sprejeli Kidričevo razlago o zgodnjem prenehanju javne funkcije Semeniške knjižnice.⁵³ Med njimi je bil tudi Jaro Dolar, ki je leta 1982 samo povezal že znane negativne ocene Semeniške knjižnice: ker se knjižnica ni sistematično obnavljala (Kidrič) in ker je prešla v last semenišča (Stefan), ni nikoli postala javna (Pirjevec), kar je bila lahko šele Licejska knjižnica (Kidrič).⁵⁴ Dolar se ni oziral na ugotovitve Marijana Smolika, ki je že leta 1975 na podlagi novo odkritih virov utemeljeno zapisal, da je Semeniška knjižnica ohranila javni značaj do začetka delovanja Licejske knjižnice.⁵⁵

Problema prve javne znanstvene knjižnice na Slovenskem so se morali nato lotiti avtorji gesel v *Enciklopediji Slovenije*. Branko Berčič sicer Semeniški knjižnici ni odrekal tega naziva, vendar je prevzel napačno Kidričevo trditev, da je Semeniška knjižnica po koncu delovanja akademije leta 1721 prešla v last škofije.⁵⁶ Javno funkcijo Semeniške knjižnice je potrdil tudi Jože Koruza.⁵⁷ V skladu z njima, predvsem pa v skladu s Smolikovimi dognanji, je Stanislav Bahor leta 2001 zapisal, da je »l. 1701 utemeljena knjižnica najstarejša do danes ohranjena javna knjižnica v Sloveniji«. Enako korektno je orisal njen razvoj od iniciative operozov in ustanovne listine ljubljanskih prelatov do preobrazbe javne znanstvene knjižnice v semeniško teološko knjižnico, ki se je zgodila v obdobju od konca 18. do začetka 19. stoletja.⁵⁸ Podobno je leta 2004 o Semeniški knjižnici premišljeval France Martin Dolinar, ki je pravilneje od Berčiča in v skladu s Smolikom zapisal, da je javno delovala do leta 1794, ko je postala interna knjižnica semenišča.⁵⁹

Po precejšnji uskladitvi stališč – z izjemo Dolarja – glede javne funkcije Semeniške knjižnice v zadnjih treh desetletjih se je leta 2005 z nasprotnim mnenjem oglasila Eva Kodrič

Ljubljana 1952, str. 565; Marijan Smolik, Thalnitscher (Dolnitscher) Janez Anton, Slovenski biografski leksikon, zv. 12, ur. Alfonz Gspan in Fran Petre, Ljubljana 1980, str. 72.

⁵¹ Melita Pivec Stele, Naše knjižnice, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XIII, 1–4, 1932, str. 74. Gl. tudi Melita Pivec Stele, Biblioteke u Sloveniji, Enciklopedija Jugoslavije, 1, 1955, str. 538–540.

⁵² Avgust Pirjevec, Knjižnice in knjižničarsko delo, Celje 1940, str. 87–90.

⁵³ Gl. npr. Mirko Rupel, Protireformacija in barok, Zgodovina slovenskega slovstva, I, Do začetkov romantike, ur. Lino Legiša, Ljubljana 1956, str. 300.

⁵⁴ Jaro Dolar, Spomin človeštva, Ljubljana 1982, str. 301, 338, 339.

⁵⁵ Smolik 1975 (kot op. 12), str. 10–11. Smolik zastopa enaka stališča, podkrepljena z novimi odkritji o dediščini operozov, še danes: Smolik 1994 (kot op. 14), str. 65, 71; Marijan Smolik, Semeniška knjižnica, Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana 1997, str. 44–45; Smolik 2002 (kot op. 3), str. 2, 11–12.

⁵⁶ Branko Berčič, Knjižnica, Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 154–155. Branko Berčič, Martina Šircelj, Narodna in univerzitetna knjižnica, Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 300–302. Enako stališče je ohranil pozneje: Branko Berčič, O knjigah in knjižničarstvu, Razvojne študije in analize, Ljubljana 2000 (BiblioThecaria, 8), str. 103–104.

⁵⁷ Jože Koruza, Emilijan Cevc, Academia operosorum, Enciklopedija Slovenije, 1, Ljubljana 1987, str. 6.

⁵⁸ Stanislav Bahor, Ljubljana/Laibach, 5, Semeniška knjižnica/Seminarbibliothek, Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa, 9, Kroatien, Slowenien, Italien, ur. Vilenka Jakac Bizjak idr., Hildesheim–Zürich–New York, 2001, str. 204.

⁵⁹ France Martin Dolinar, Knjižnice skozi stoletja, Ljubljana 2004 (BiblioThecaria, 14), str. 184.

Dačić, ki je pod naslovom »A. T. Linhart in ustanovitev prve javne znanstvene knjižnice na Kranjskem« obravnavala Linhartov predlog o ustanovitvi deželne študijske knjižnice.⁶⁰ Avtorica je naziv prve javne znanstvene knjižnice resolutno dodelila Licejski, ne pa Semeniški knjižnici, vendar ni te odločitve, ki jo poznamo v neargumentirani obliki že od Kidriča, Pirjevca in Dolarja, utemeljila niti na analizi virov niti na polemiki s starejšimi avtorji niti na primerjavi z Licejsko knjižnico. Oporo za tezo, da Semeniška knjižnica ni delovala javno, je našla izključno v znani Linhartovi opazki o slabi dostopnosti Javne knjižnice v semenišču iz leta 1784. V razpravi je poleg tega samo še dobesedno ponovila Stefanovo in Kidričevo tezo o knjižnici operozov, ki jo je po razpadu akademije prevzelo semenišče, ter Pirjevčevo in Dolarjevo nadaljevanje iste teze, da Semeniška knjižnica »nikoli ni postala prava javna ustanova«.⁶¹ Zaradi odsotnosti kakršnihkoli novih ugotovitev o Semeniški knjižnici oziroma zaradi neupoštevanja doslej znanih virov in literature o njej bi lahko bralec domneval, da ji je avtorica morda odrekla status javne knjižnice zaradi drugačnega, posodobljenega pojmovanja tega koncepta. Vendar pa ni razprava Eve Kodrič Dačić niti jasno definirala termina »javna knjižnica« niti razložila, zakaj se ta izraz lahko nanaša na Licejsko knjižnico, na Semeniško pa ne.

Najprej je torej treba opredeliti pojem »javna knjižnica«. V vseh v tej razpravi navedenih virih od ustanovne listine Semeniške knjižnice (1701) naprej in pri vseh navedenih avtorjih do Dolinarja (2004) je ta pojem nedvoumno pomenil javnosti odprto, tj. splošno dostopno knjižnico, pri čemer moramo upoštevati, da si je bila ta koncept vsaka zgodovinska doba razlagala na poseben način. Eva Kodrič Dačić pa je uporabljala isti termin v precej zoženem pomenu. Že na začetku je namreč zapisala, da so sicer javne knjižnice obstajale že v antiki, da pa so se začele prve knjižnice kot javne ustanove v Evropi pojavljati šele v 18. stoletju. Tako bralec na tem mestu zaman išče vsaj omembo prvih javnosti odprtih knjižnic v renesančni Italiji in njihovih baročnih naslednic v mnogih evropskih deželah. V nadaljevanju se celo izkaže, da ni avtorica v kategorijo javnih knjižnic uvrstila niti vseh razsvetljskih knjižnic te vrste, in sicer Kraljeve knjižnice v Parizu, javnosti odprte leta 1735, in knjižnice Britanskega muzeja, javnosti odprte leta 1759, pač pa samo avstrijske univerzitetne knjižnice iz dobe razsvetljenstva, francoske javne knjižnice po revoluciji leta 1789 in ameriške ljudske knjižnice.⁶² Bralec se znajde na tem mestu v dilemi, ali razume avtorica pod pojmom »javna knjižnica« splošni, nadzgodovinski koncept javnosti odprte knjižnice, kakor se je razvijal in spreminjal v obdobjih antike, renesanse, baroka in razsvetljenstva do danes, ali pa morda posebni, historično določeni koncept splošnoizobraževalne knjižnice (v angleščini *public library*, v nemščini *öffentliche Bibliothek*) kot državne biblioteke s splošnimi vsebinami, namenjene vsakomur. Sklepam, da Eva Kodrič Dačić kljub omembi ameriških ljudskih knjižnic ni imela v mislih specialnega pomena izraza »javna knjižnica«, saj se je začel koncept splošnoizobraževalne knjižnice, v katerega omenjene avstrijske in francoske biblioteke nikakor niso spadale, uresničevati šele v 19. stoletju.⁶³ Če pa je avtorica merila na splošni pomen izraza, tj. na javnosti odprto knjižnico, kakor ga v tej razpravi uporabljam tudi sam, ni jasno, zakaj med evropske javne knjižnice ni uvrstila javnih knjižnic iz obdobja med sredino 15. in sredino 18. stoletja, temveč le knjižnice od konca 18. stoletja naprej.

Iz besedila Eve Kodrič Dačić je vendarle mogoče razbrati, da naj bi bila *differentia specifica*, ki ločuje »prave« javne knjižnice od »nepravih«, javna, tj. državna lastnina. Izraz »jav-

⁶⁰ Eva Kodrič Dačić, A. T. Linhart in ustanovitev prve javne znanstvene knjižnice na Kranjskem, Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva, ur. Ivo Svetina idr., Ljubljana 2005, str. 351–377.

⁶¹ Kodrič Dačić 2005 (kot op. 60), str. 372.

⁶² Kodrič Dačić 2005 (kot op. 60), str. 352.

⁶³ Gl. npr. Uwe Jochum, *Kleine Bibliotheksgeschichte*, Stuttgart 1993, str. 147–164.

na knjižnica« naj bi se torej po njenem ne nanašal le na funkcijo, marveč tudi na lastništvo knjižnice. S tega vidika je tudi razložljiva njena odločitev, da je za prvo javno znanstveno knjižnico na Kranjskem razglasila Licejsko, ne pa Semeniško knjižnico. Toda takšna vrednotenjska aplikacija moderne, postrazsvetljenske perspektive lastništva, ki istoveti javno in državno lastnino, na pretekla historična obdobja je v nasprotju z načeli zgodovinske vede. Nedvomno je sicer res, da je vsako zgodovinsko obdobje javno razsežnost teh knjižnic razumelo nekoliko drugače. Javnost, ki so ji bile te knjižnice namenjene, se je od humanizma naprej praviloma nanašala na vedno širši krog ljudi,⁶⁴ delno zaradi liberalizacije njihovega dostopa pod vplivom splošnih družbenih sprememb v Evropi, delno zaradi naraščanja števila izobražencev. V skladu s temi tokovi se je spreminjal tudi način ustanovitve, posledično pa tip lastništva javnih knjižnic. Tako je začela od sredine 18. stoletja naprej posvetne in cerkvene kneze v vlogi ustanoviteljev in lastnikov vedno bolj nadomeščati država. Toda teh splošnih ugotovitev ni mogoče samoumevno prenesti na konkretno javno delovanje določene knjižnice. Državno lastništvo samo po sebi neki knjižnici s konca 18. stoletja še ni zagotavljalo svobodnejšega dostopa v primerjavi z neko starejšo knjižnico. Ravno avstrijske visokošolske knjižnice iz dobe razsvetljenstva, ki jih je Eva Kodrič Dačić navedla kot zgledne primere vsakomur dostopnih javnih ustanov, so bile v resnici kot del univerze ali liceja s svojo znanstveno vsebino namenjene predvsem profesorjem in študentom, šele nato drugim zainteresiranim izobražencem.

V vsakem primeru se je treba torej pri opredelitvi določene knjižnice kot javne izogibati pavšalni periodizaciji in klasifikaciji ter dati prednost natančni analizi njenih značilnosti. Šele na tej podlagi je mogoča umestitev v specifično zgodovinsko obdobje in tip knjižnice. Med omenjene značilnosti spadajo tudi različni historično določeni tipi lastništva, med katerimi je državno lastništvo zgolj možen, ne pa nujno potreben element javne knjižnice. Iz omenjenih razlogov je izločitev Semeniške knjižnice iz kategorije javnih knjižnic samo zaradi cerkvenega lastništva, ki so jo zagovarjali Kidrič, Pirjevec, Dolar in Eva Kodrič Dačić, že v izhodišču napačna. Neutemeljenost takšne odločitve pa pokaže – poleg že obravnavanih virov iz 18. stoletja – tudi primerjava Semeniške knjižnice s sočasnimi javnimi knjižnicami v Italiji in z Licejsko knjižnico.

Operozi so se kot občudovalci Večnega mesta, ki so ga iz zgodovinskih in religioznih razlogov povezovali s staro Emono in sodobno Ljubljano,⁶⁵ sicer dobro zavedali, da se je prvo veliko obdobje razvoja javnih knjižnic na evropskih tleh začelo v antičnem Rimu, vendar so se pri ideji javne ljubljanske knjižnice dejansko oprli na tradicijo italijanskega humanizma. Antični koncept javne knjižnice je želel po obdobju srednjega veka prvi obuditi Francesco Petrarca, ki pa mu po letu 1362 nameravane ustanovitve javne knjižnice v Benetkah ni uspelo uresničiti. Prvo javno knjižnico novega veka je ustanovil florentinski patricij Cosimo de Medici, ki je zasebno biblioteko svojega prijatelja Niccolòja Niccolija, umrlega leta 1437, v skladu z njegovimi zadnjimi željami preoblikoval v knjižnico, dostopno vsem izobraženim meščanom v sklopu dominikanskega samostana San Marco v Firencah. Temu zgledu so v renesančni Italiji med drugimi sledili papež Nikolaj V., ki je po izvolitvi leta 1441 z darovanjem zasebne knjižnice in z dotacijami pripravil ustanovitev Vatikanske knjižnice, dostopne vsem izobražencem papeškega dvora, kardinal Basilios Bessarion, ki je svojo biblioteko leta 1468 zapustil Beneški republiki pod pogojem, da jo preoblikuje v javno knjižnico, nato pa jo je *Serenissima* postopno uredila pri baziliki S. Marco, in toskanski veliki vojvoda Cosimo I., ki je leta 1571 knjižne zbirke Medičejcev, združene v Biblioteca Laurenziano, odprl javnosti v sklopu družinske cerkve S. Lorenzo v Firencah. Vse omenjene velike knjižnice z večino drugih

⁶⁴ Prim. Richard Mummendey, *Von Büchern und Bibliotheken*, Darmstadt 1984, str. 228–230, 267.

⁶⁵ Vidmar 2005 (kot op. 20), str. 36.

renesančnih javnih knjižnic v Italiji so bile – kakor Semeniška knjižnica – tako ali drugače povezane s Cerkvijo, bodisi lastniško bodisi zgolj po oskrbovanju in lokaciji.⁶⁶

Humanistični koncept javne knjižnice se je v Italiji razvijal še v dobi baroka, ko so novoustanovljene knjižnice v primerjavi z renesančnimi predhodnicami razvile poudarjeno znanstven značaj in postale še bolj dostopne.⁶⁷ Te knjižnice, ki so jih operozi spoznavali in obiskovali v času svojega študija, kavalirskih potovanj in službenih obiskov Italije, so postale neposreden vzor za Javno knjižnico v Ljubljani. Operozi, zlasti brata Dolničar in prošt Prešeren, pa tudi škof Herberstein, so imeli pri njeni zasnovi očitno pred očmi zlasti tri: Ambrosiano, Biblioteca Angelico in Biblioteca Casanatense. Podrobnosti ustanovitve Semeniške knjižnice nakazujejo zgledovanje po Ambrosiani, po oxfordski Bodleiani (1602) drugi moderni javni znanstveni knjižnici, ki jo je leta 1609 utemeljil milanski kardinal in nadškof Federico Borromeo. Herbersteinova natančna navodila za upravljanje knjižnice, podkrepjena s finančnimi sredstvi, na primer, so podobna ukrepom milanskega prelata. Opazne pa so še druge sorodnosti. V Ljubljani so glede na VII. in VIII. člen *Akademskih čebel* nedvomno načrtovali sodelovanje Akademije operozov pri nakupu in uporabi knjig za Javno knjižnico,⁶⁸ kar spominja na uresničeno zamisel kardinala Borromea, da vodstvo knjižnice prepusti kolegiju učenjakov, od katerih je bil vsak dolžan skrbeti za dotok knjig svoje stroke in svetovati v zvezi z njimi uporabnikom knjižnice. In kakor Ambrosiana je bila tudi Javna knjižnica po ustanovni listini dolžna odpreti svoja vrata vsakemu izobražencu ne glede na stan. Morda so operozi in kanoniki po letu 1707 Ambrosiano dodatno upoštevali zaradi tega, ker jo je ustanovil bratranec in naslednik sv. Karla Boromejskega, ki je bil zavetnik Karlovega kolegija v Ljubljani.⁶⁹

Poleg milanske biblioteke so gotovo poznali tudi prvo javno znanstveno knjižnico v Rimu, ki je bila odprta leta 1614 v sklopu samostana S. Agostino. Njen nastanek je omogočil bibliofil škof Angelo Rocca, ki je avguštincem zaupal svojo obsežno zasebno knjižnico in prevzel stroške za njeno ureditev pod pogojem, da postane dostopna vsem. Druga rimska baročna javna knjižnica, ki bi jo bili utegnili upoštevati v Ljubljani, pa je bila Biblioteca Casanatense. To knjižnico je ustanovil leta 1698 kardinal Girolamo Casanate in jo leta 1701 odprl javnosti v sklopu dominikanskega samostana S. Maria sopra Minerva. Verjetno je Herberstein z glavnico za knjižničarja zavestno posnemal Borromea, Rocco in Casanateja, ki so z denarno podporo za daljše obdobje zagotovili delovanje knjižnične uprave. Poznobaročna arhitektura in oprema Bibliotece Casanatense, ki ju je zasnoval tedaj najslavnejši italijanski arhitekt Carlo Fontana, dobro znan med operozi,⁷⁰ je verjetno vplivala na prve zasnove in končno izvedbo knjižnične dvorane v ljubljanskem Karlovem kolegiju. Podoba te biblioteke bi bil lahko svojemu očetu Janezu Gregorju in stricu Janezu Antonu Dolničarju v pismih opisal Aleš Žiga Dolničar. Ta nadarjeni mladi operoz je namreč prosti čas, ki mu je ostal ob študiju v Rimu v letih 1707 in 1708, namenil predvsem »obiskom javnih knjižnic«.⁷¹

Semeniško knjižnico torej prav vsi njeni atributi – pobuda in ustanovitev, ki so ju opravili humanistično izobraženi patriciji, prelatova donacija zasebne knjižnice in denarnih sredstev, znanstvena vsebina, odprtost javnosti, tj. vsem izobražencem, organiziranost v okviru cerkvene ustanove in knjižnična dvorana, zasnovana kot celostna umetnina – uvrščajo med značilne

⁶⁶ O renesančnih javnih knjižnicah v Italiji gl. npr. Mummendey 1984 (kot op. 64), str. 228–230; Luciano Gargan, *Gli umanisti e la biblioteca pubblica, Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, ur. Guglielmo Cavallo, Roma-Bari 1997, str. 163–186.

⁶⁷ O baročnih javnih knjižnicah v Italiji gl. npr. Mummendey 1984 (kot op. 64), str. 267–268.

⁶⁸ *Akadske čebele* 1988 (kot op. 2), str. 9.

⁶⁹ Prim. Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 333; Smolik 2002 (kot op. 3), str. 4.

⁷⁰ Vidmar 2005 (kot op. 16), str. 47, 48, 127.

⁷¹ SKLJ, Dolničar, Biblioteca Labacensis (kot op. 5), str. 101.

baročne javne znanstvene knjižnice v tradiciji poznega humanizma, kakršne so nastajale v 17. in 18. stoletju v Italiji. Nasprotno pripada ljubljanska Licejska knjižnica, ustanovljena leta 1791, očitno že razsvetljenstvu, saj je ni ustanovil zasebnik višjega stanu, temveč država, ko je ob načrtnem reformiranju šolstva gradila sistem deželnih visokošolskih ustanov in pripadajočih študijskih knjižnic. Kljub razlikam med ustanovitelji in lastniki Semeniške na eni in Licejske knjižnice na drugi strani lahko na podlagi primerjave ocenimo razsežnost njenega javnega delovanja, in sicer glede na čas odprtosti, število bralcev, ki jih je lahko sprejela čitalnica, in krog obiskovalcev.

Javna knjižnica je bila v prvi četrtini 18. stoletja v zasilni sobi nad zakristijo ljubljanske stolnice najverjetneje dostopna le operozom in stolnim duhovnikom, drugim pa le po dogovoru. Tudi bralna soba Licejske knjižnice v prvih letih še ni bila odprta javnosti, vendar so se lahko bralci v njej zadrževali tri dneve v tednu.⁷² Semeniška knjižnica je bila nato, v svojem zlatem obdobju, v drugi in tretji četrtini 18. stoletja dostopna vsem izobražencem najmanj petnajst ur na teden, šele proti koncu stoletja se je začel ta čas krčiti. Licejska knjižnica je bila za javnost odprta od februarja leta 1794, in sicer deset šolskih mesecev na leto. Najprej vsak dan dve uri (od desete do dvanajste), torej štirinajst ur na teden, jeseni istega leta pa so jo odprli tudi popoldne, in sicer od četrte do šeste.⁷³ Leta 1857, skoraj stoletje in pol po uveljavitvi petnajsturnega tedenskega odprtja Semeniške knjižnice, je bila Licejska, tedaj že Študijska knjižnica dostopna samo dvajset ur na teden.⁷⁴

Semeniška in Licejska knjižnica sta bili povsem primerljivi tudi po velikosti svoje čitalnice. V Semeniški knjižnici je lahko za mizo in na klopih s pulti od leta 1725 udobno sedelo okoli osemdeset ljudi, medtem ko je imela Licejska knjižnica na začetku 19. stoletja le nekaj več kakor petdeset sedežev.⁷⁵ Nemogoče je ugotoviti, povprečno koliko bralcev na dan je sprejela Semeniška knjižnica v drugi in tretji četrtini 18. stoletja, ko je bila najbolj obiskana. Vanjo so tedaj gotovo največ zahajali izobraženci iz neposredne sosesčine, torej stolni duhovniki, gojenci Karlovega kolegija, nedvomno pa tudi večina ostalih ljubljanskih izobražencev. Dejstvo, da je bila v letih 1717–1774 približno polovica ogromne stavbe kolegija namenjena posvetnim dijakom plemiškega rodu, ki so obiskovali jezuitsko šolo,⁷⁶ zgovorno priča o tem, da je Semeniško knjižnico vsaj v svoji mladosti spoznal velik del plemičev, ki so živeli na Kranjskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. V knjižnici se je moralo zaradi njenega enkratnega mesta v javnem življenju poznobaročne in razsvetljenske Ljubljane sestajati več učenih družb. V času škofa Karla Janeza Herbersteina okoli leta 1784 se je tam zbirala revizijska komisija za slovenski prevod Svetega pisma,⁷⁷ okoli leta 1781 pa verjetno tudi obnovljena Akademija operozov. Med njenimi člani so bili namreč tedanji knjižničar Paradiso, Marko Pohlin in Linhart – prav vsi odlični poznavalci Semeniške knjižnice. Sicer pa je lahko v biblioteko vsaj po letu 1725 – tako kakor pred tem v Akademijo operozov – vstopil vsak izobraženec domačega ali tujega rodu,⁷⁸ in sicer ne glede na stan. Za to vprašanje so morali biti operozi, pa tudi nekateri pomembni kanoniki posebej občutljivi. Člani akademije namreč niso prihajali iz vrst kranjskega visokega plemstva. Predsednik akademije in stolni prošt Prešeren, na primer, je

⁷² Stefan 1907 (kot op. 39), str. 26.

⁷³ Stefan 1907 (kot op. 39), str. 36–38.

⁷⁴ Jurij Kosmač, Die k. k. Lyceal-Bibliothek in Laibach, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, 12, 1857, str. 61.

⁷⁵ Kosmač 1857 (kot op. 74), str. 62.

⁷⁶ Pogričnik 1766 (kot op. 30), tč. XII; Smolik 1959 (kot op. 11), str. 92–93.

⁷⁷ Josip Gruden, K drugemu slovenskemu prevodu sv. pisma, Carniola, VII, 1916, str. 100.

⁷⁸ Prim. Akademske čebele 1988 (kot op. 2), str. 7, 9; Dolničar 2003 (kot op. 4), str. 328.

bil kmečkega rodu, čeprav mu je cesar Leopold I. pozneje podelil naziv palatinskega grofa,⁷⁹ drugi pomembni operozzi kakor brata Dolničar, Grbec in Schilling pa so pripadali meščanskemu ali nižjemu plemiškemu stanu.

Licejska knjižnica v primerjavi s Semeniško na načelni ravni ni razširila kroga svojih uporabnikov. Namenjena je bila zlasti profesorjem in študentom liceja, ki jim je bil prilagojen urnik knjižnice, pa tudi vsem zainteresiranim, domačim in tujim izobražencem.⁸⁰ Kljub temu je Licejsko knjižnico obiskovalo večje število ljudi kakor prej Semeniško, ker se je krog kranjskih izobražencev v sto letih razširil. Obisk knjižnice je na primer zelo narasel po letu 1839, ko so povečali čitalnico.⁸¹

Primerjava obeh bibliotek je pokazala, da Licejska knjižnica na področju splošne dostopnosti ni presegala Semeniške knjižnice. Najpomembnejše razlike med njima niso povezane z večjo ali manjšo dostopnostjo, temveč so vsebinske narave, določene z idejnimi tokovi dveh različnih dob, v katerih sta nastali: Semeniška knjižnica je izpolnjevala pričakovanja nadnacionalne polihistorske baročne kulture, Licejska knjižnica pa je postala nepogrešljiv del avstrijske razsvetljske družbe in slovenskega literarnega preroda. Primerjava Semeniške knjižnice z baročnimi javnimi knjižnicami v Italiji in z Licejsko knjižnico torej skupaj z viri, obravnavanimi v prvem delu pričujoče razprave, potrjuje avtorjem, ki so jo opredelili kot prvo javno znanstveno knjižnico na Slovenskem.⁸² Pirjevec, Dolar in Eva Kodrič Dačić, ki so ji ta naziv odrekli v korist Licejske knjižnice, se pri tem – z izjemo selektivno razumljene Linhartove spomenice – niso oprli na vire, temveč na zgodovinsko napačno Kidričevo domnevo, da je biblioteka ob prehodu v cerkveno last izgubila javni značaj. To prepričanje so povezali s prav tako zmotnim, sicer pa že v izhodišču neznanstvenim Stefanovim argumentom, da bi morali Semeniško knjižnico kot nekdanjo knjižnico operozov vključiti v Licejsko knjižnico zaradi njene prvotne javne namembnosti, ki naj bi je ljubljanska Cerkev po letu 1720 ne zmogla več zagotavljati. V razpravi sem pokazal, da so omenjene teze, ki so se rahlo modificirane ohranjale od Stefana (1907) do Eve Kodrič Dačić (2005), v popolnem nasprotju z okoliščinami ustanovitve in delovanja Semeniške knjižnice v 18. stoletju, ki jih je mogoče zanesljivo rekonstruirati. Prva javna znanstvena knjižnica na Slovenskem torej nikakor ni bila »formalno ustanovljena šele z dekretom študijske dvorne komisije 15. januarja 1791«, ⁸³ ampak jo je že 30. maja leta 1701 na pobudo Akademije operozov ustanovil ljubljanski knezoškof Herberstein s stolnim proštom Prešernom in stolnim dekanom Dolničarjem.

⁷⁹ Miklavčič 1952 (kot op. 50), str. 565.

⁸⁰ Kosmač 1857 (kot op. 74), str. 66; Stefan 1907 (kot op. 39), str. 37.

⁸¹ Kosmač 1857 (kot op. 74), str. 62.

⁸² Ta ugotovitev ni v nasprotju z uveljavljeno tradicijo, da se pripisuje mesto prve javne knjižnice na Slovenskem Knjižnici kranjskih deželnih stanov. Ta namreč pripada posebnemu tipu mestne knjižnice, kakršen se je razvil v nemških protestantskih mestih na pobudo Martina Luthra po letu 1524. Stanovska knjižnica, urejena po nemškem vzoru in namenjena protestantskim učiteljem stanovske šole in predikantom, tako ni imela znanstvenega značaja (gl. Primož Simoniti, Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice, Zbornik narodne in univerzitetne knjižnice, I, Ljubljana 1974, str. 24–28; Mummendey 1984 (kot op. 64), str. 230, 254; Berčič 2000 (kot op. 56), str. 102; Dolinar 2004 (kot op. 59), str. 179–180).

⁸³ Kodrič Dačić 2005 (kot op. 60), str. 373.

Summary

Ad usum publicum destinata.
On the Public Character of the Seminary Library in Ljubljana

Luka Vidmar

Occasionally it was possible to detect in technical literature a certain doubt whether the Seminary Library in Ljubljana, which was opened in 1701 as a public library, was indeed open to the public in the 18th century. In view of this, some authors bestowed the title of the first public scholarly library to the Lyceum Library that was established in Ljubljana in 1791. This article examines the issue of the public character of the Seminary Library, first by exploring 18th century sources, then by a critical review of technical literature, and finally by comparing this library with other domestic as well as foreign libraries with a similar function and character.

Unequivocally, the sources demonstrate that the library, whose original name was The Public Library, was established in 1701 upon the initiative of *Academia Operasorum Labacensium* by the bishop of Ljubljana, the Cathedral provost, and the Cathedral dean. Between 1701 and 1770 at least nineteen, mostly independent, sources explicitly state that the Seminary Library had indeed been open to the public. It was moved from its temporary premises above the vestry of the Cathedral of Ljubljana to a hall at Karel's Collegium, or the Seminary, in 1725. Since it was owned by the Diocese of Ljubljana the Diocese's high-ranking officials closely monitored its financial and organizational aspects. In the second and in the last third of the 18th century the library was open most days of the week. Other sources from the same period implicitly mention its organization and growth, and it was not until 1784 that Anton Tomaž Linhart wrote about its reduced opening hours; nevertheless, this had not yet had any profound impact on the library's public character. At the beginning of the 19th century, however, the library was transformed into a theological library restricted to the public.

The basis for the misapprehension about the failure of public function of this baroque library in the 18th century had been provided by Konrad Stefan (1907). Contrary to other sources, Stefan held that the library had been originally founded and owned by *Academia Operasorum Labacensium* and appropriated by the Church around 1725. France Kidrič (1929) added that this appropriation denoted the loss of its public function. Avgust Pirjevec (1940), Jaro Dolar (1982), and Eva Kodrič Dačić (2005) further strengthened this conjecture despite the lack of any additional facts, claiming that in contrast with the Lyceum Library the Seminary Library had never truly operated publicly.

Apart from the historical sources other arguments speak in favor of the library's public character. It was designed after the baroque public scholarly libraries that in the manner of late Humanism were organized alongside Italian ecclesiastical institutions (Ambrosiana, Biblioteca Angelica, Biblioteca Casanatense); it also operated in a similar fashion. The library belongs to this historic, and also geographical, type of public library due to the following characteristics: the initiative for its establishment and its setting up by patricians with Humanist education; the prelate's donation of his private library and of pecuniary funds; the scholarly content; availability to the public (i.e. to all educated users); the organizational structure within a church institution; the library hall designed as an integral work of art. Furthermore, a comparison between the Seminary Library and the Lyceum Library indicates that the latter was no more accessible to the general public than the first.

ZAPISI

Jožef Smej

Franc Ivanocy leta 1899 zagovarja širjenje in branje slovenskih knjig

O dr. Francu Ivanocyju – Ivánovskem – Kodelu (1857–1913) je bilo v zadnjem času že veliko napisanega.¹ Označevali so ga takole: »Slovenska trdnjava«; »najodličnejši izmed Ogrskih Slovencev, njihov vodja, imenovan slovenski škof«; »oče Ogrskih Slovencev«; »Prekmurski Slomšek«; »Prekmurski Krek«, »Slovenski Mojzes« itd.²

Ob 150-letnici njegovega rojstva – leta 2007 – sem za tisk pripravil njegovo *Kroniko tišinske župnije*.³ Kroniki je Ivanocy dal naslov *Adatok a csendlaki plébánia történetéhez*, tj. Podatki k zgodovini tišinske župnije. Ta težko berljivi Ivanocyjev madžarsko pisan rokopis sem v svojih kaplanskih letih v Murski Soboti prevedel iz madžarščine. Moj prevod (rokopis) so večkrat navajali.⁴ Sedaj je omenjena kronika vsem na voljo, ker je izšla v tisku.⁵

Zdi se, da je val pomadžarjevanja Slovenske okrogline (Prekmurja) prav v letu 1899 dosegel svoj vrhunec. Anonimni pisec v časniku *Vasvármegye*, 32 (1899) 49, 3–4 piše, da je treba začeti veleizdajalski proces proti Ivanocyju, ker ovira učitelje pri madžarizaciji.⁶ V Kroniki tišinske župnije v začetku leta 1899 najdemo Ivanocyjev zapis: »Tedaj so začeli poštene liberalci (*ekkor a becsületes liberalisok*) s podtalnim napotkom luteranskega ališpana (namestnika velikega župana) s terorizmom proti meni /.../. Vsa zasliševanja in preiskave so se izvršile tajno, vendar tako, da so širokemu občinstvu dali slutiti, da se tukaj začenja proces o veleizdaji (*egy hazaárulási per*).«⁷ O gonji proti Ivanocyju je Ivanocyja obvestil tudi sombotelski škofijski tajnik dr. Sándor Gaál (1861–1937). Ivanocyju piše (prevajam iz madžarščine):⁸

¹ Prim. npr. samo Vilko Novak, Dr. Franc Ivanocy, Prekmurska knjižica 1. V Soboti 1937; Jože Smej, Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga, Inavguralna disertacija. Maribor 1975 (dalje: Pasrtoralna); Ivanocyjev simpozij v Rimu, Slovenska bogoslovna akademija v Rimu 1985 (dalje: Simpozij).

² Prim. Jožef Smej, Introitus za drugi Ivanocyjev simpozij (Kančevci, 25. 8. 2007), v: Stopinje 37 (2008), 66–69.

³ Franc Ivanocy, Kronika tišinske župnije. Tišina 2007 (dalje: Kronika).

⁴ Npr. Vilko Novak, Ivan Zelko, Ivan Škafar, Vinko Škafar, Stanislav Zver, Peter Štumpf idr.

⁵ Za moj prevod (rokopis) Ivanocyjeve kronike ni vedel Vanek Šiftar; Ivanocyja v svojem članku Madžarizacija in prekmurski tisk v začetku XX. stoletja, v: Dialogi 6 (1970) 205–212; 277–290, ni prikazal v pravi luči. Odgovoril mu je Ivan Škafar v članku Slovenska narodna zavest dr. Franca Ivanocyja in narodnostni pomen prekmurskega tiska v XX. stoletju, v: Dialogi 6 (1970) 463–479; 554–573. Prim. tudi Jožef Smej, Nekaj spominov na dr. Vaneka Šiftarja, v: Šiftarjev zbornik, Maribor 2001, 149–155.

⁶ Prim. Pastoralna, 60 in Simpozij, 13.

⁷ Kronika, 134.

⁸ Škofijski arhiv Szombathely, Acta cancellariae 1213/1899. Pod to številko so v imenovanem arhivu tudi ostala pisma. Fotokopije mi je 17. septembra 2007 poslala arhivistka dr. Mária Kiss. Na tem mestu se ji zahvaljujem.

Štev. 1173/1899

Škofijski ordinariat Sombotel
Sombotel, dne 19. maja 1899*Prečastiti gospod dekan!*

Prevzvišeni gospod škof ordinarij (to je bil Kornél Hidasy – op. J.S.) mi je izročil pričujoče pismo z naročilom, naj ga posredujem Vam, prečastiti gospod, in naj vas vljudno prosim za Vašo obrazložitev.

*Pismo mi vrnite.**Z odličnim spoštovanjem.*

*Vaši prečastitosti
zmeraj na voljo pripravljeni
sluga
Dr. Sándor Gaál
škofijski tajnik*

Pismo, ki ga je Gaál poslal Ivanocyju, je anonimno. Podpisano je takole: »Három Lutheranus« (Trije luteranci).

Pisec pisma se zelo trudi, da bi svojo pravo pisavo zakril. Piše tako, da mu besede ležijo od desne proti levi. Če škof ne bo ukrepal proti Ivanocyju, potem pisec pisma grozi s tožbo.

V prevodu se anonimno pismo glasi takole:

Zelo milostljivi gospod škof!

Z vsem spoštovanjem sporočamo Vaši milostljivosti, da k tišinski župniji spadajoči gederovski prebivalec Matija Edšidt goreče širi od katoliške Cerkve prepovedane knjige v slovenskem (szlovén) in nemškem jeziku, in sicer po vsej Slovenski okroglini (az egész tótságban). Ne zadovolji se z dobičkom, ki ga prejme od prodanih knjig, ampak tudi od luteranskih žensk z goljufijo izsili denar s pripombo, da bo to obrnil kot dar za svete maše. Vrh tega zbira romarje, da bi poromali v Celje in Maribor – tudi od teh pobere določeno vsoto denarja, ki jo porabi v lastno korist. Ubogo nevedno kmečko ljudstvo verjame njegovim misijonarskim, nebesa obljublajočim besedam, in dajejo zelo težko zaslužene filerje rajši njemu, kakor pa da bi jih uporabili za svoje lastne telesne potrebe. Spoštovani gospod dekan (to je Ivanocy – op. J.S.) pa ne vidi v tem početju nič sum zbujujočega glede na to, da se Edšidt zelo pobožno vede v katoliški veri, kajti 2–3 krat na teden prihaja k spovedi.

To prijavo pošiljamo milostljivemu gospodu škofu samo zato, ker nočemo povzročati nevšečnosti splošno spoštovanemu gospodu dekanu.

Mi se v Slovenski krajini (vend vidéken) borimo za madžarstvo, Edšidt pa na vse strani širi med našim ljudstvom slovenske, ne v celoti razumljive knjige, in tudi nemške knjige. Vse omenjene knjige so cerkveno prepovedane.

Upamo, da bo milostljivi gospod škof v tej zadevi ukrepal v duhu cerkvenih zakonov. V nasprotnem primeru pa smo prisiljeni obrniti se na svetno sodno oblast.

*Milostljivemu gospodu škofu
ostajamo z vsem
spoštovanjem
Trije luteranci
12. maja 1899*

Ivanocy je odgovoril, in sicer ne škofu, ampak ordinariatu. Pisma mu namreč ni poslal sombotelski škof, ampak njegov tajnik. Ivanocyjev odgovor se v prevodu glasi takole:

Prečastiti škofijski ordinariat!

Anonimno pismo, vloženo zoper mojega vernika Matijo Edšidta, imam čast vrniti ga z naslednjimi pripombami.

1. Na anonimna pisma ne dam nič, in ta moja navada je dobila potrdilo tudi v tem primeru. Tisti, ki je pisal to pismo – z vso zanesljivo gotovostjo poznam to pisavo – je vse zanikal. Pošiljatelj pisma je ravnal iz golega maščevanja, ker Matija Edšidt ni hotel sodelovati z njim v neki poslovni zadevi.

2. Da naj bi »trije luteranci« razsodili, katere knjige so cerkveno prepovedane, to bi bilo zelo čudno. Sicer pa tu prilagam seznam naročenih knjig. Pripominjam: vsako leto s prižnice opozorim svoje vernike, naj kupujejo le takšne knjige, ki imajo cerkveno odobrenje. Da moji verniki berejo slovenske knjige (szloven könyvek), temu se kot dušni pastir izredno veselim, ker sem z vsem srcem in dušo zanesljivo gotov, da v njih ni proticerkvenih nauk.

Izražam svoje globoko spoštovanje

*in ostajam prečastitemu škofijskemu
ordinariatu
v Kristusu podložni
Dr. Franc Ivanocy
Dekan*

Na Tišini, 23. maja 1899

Ivanocy je Edšidta prosil, naj mu napiše seznam knjig, ki jih širi po vsej Slovenski okroglini. Faksimile Edšidtovega seznama knjig tu objavljamo. Iz pisave tega preprostega moža odseva truda polna skrb, s katero se je učil slovenskega jezika, saj so bili takrat v šoli vsi predmeti v madžarskem jeziku.

Natančnejši naslovi omenjenih slovenskih knjig, ki jih je Edšidt širil, so (kolikor mi je bilo mogoče ugotoviti):

1. Slomšek, Anton Martin – avtor. Življenja srečen pot: fantovski molitvenik, 4. natis. Celovec, samozaložba, 1859.
2. Slomšek, Anton Martin – avtor. Keršansko devišstvo: potrebni nauki, izgledi in molitve za žensko mladost, 8. natis. V Celovci: Natisnil in na prodaj ima J. in Fr. Leon, 1868.
3. Meznarič, Nikolaj – avtor. Pot v nebese ali Življenje udov III. reda sv. Frančiška Serafinskega, ki med svetom živijo, 2. natis. V Mariboru: J. Leon, 1885 ali (možno) 5. pomnoženi natis V Ljubljani: Katoliška bukvarna, 1899.
4. Zupančič, Janez – avtor. Duša popolna, ali molitve, prigovori in zgledi za dušo hrepenečo po popolnosti, ali Dušna pomoč za pravične kristjane: »Dušne pomoči« četrte bukve. V Ljubljani: (samozal.) J. Zupančič, 1880 ali (možno), 2. nespremenjeni natis v Ljubljani: Družba sv. Vincencija: Katoliška bukvarna (knjigotržec), 1887.
5. Stevanecz, Anton – avtor. Szerczé Jezus. Molitvena i peszmena kniga za pobožne krs-csenike. Stámpana pri Wellisch Béli, v Monostri. I. natisz. (1896).
6. Blanke, W. Turk, Alojzij. Hvalite Boga!: Zbirka najboljših molitev za katoliške kristjane, 2. predelani natis. V Ptui: W. Blanke, 1889.
7. Baraga, Friderik Irenej – avtor. Dušna paša: za kristjane, kateri želé v duhu in v resnici Boga moliti, 9. natis. V Ljubljani: J. Klemenž, 1886.

Nemške Knige.

Ende der Zeiten.
 Brautigam reiner Sellen-
 Monatliche Binnamkeit.
 Majriss Büchlein.
 Lehr - Lunschsprüche.
 das goldene Buch.
 Der Nutzen öfter Beicht Communion.
 Goffine.
 Grundsätze der Christlichen und Pöligsöien
 Vollkommenheit.
 Nuns Lebensgeschichte.
 Theotimus - Philota.
 Sei gegnüst. hl. Vereiny.
 Bitte deine Selb.
 Rosenkranz Büchlein.
 Generalbeicht " " "
 Betrachtung des Leiden J. V.
 Der Nutzen der Jugendzeit.
 Schönheit der Katholischen Kirche.

Slovianske.
 Zvirjenje vreden Tst.
 Kresianstvo devinstvo.
 Bit vneboza za III Reid v Jovansko ka.
 Dusa popolna.
 Iserce Jernu.
 Hvalite bogu.
 Raffel. za mladence.
 Dusa Pasa.
 Lili. v Bornei Voto.
 Duhim Jernu.
 Igonim na Jernu.
 Angel vork.
 Vepriec.
 Unamoli. Jernu.
 Govec vork. nase dj. Jernu.

Skoli: in duro.
 ybera nar dom.
 Krošanski: hakeon.
 Pohorim: Kristijan.
 Frost: oler Welt.
 Du horni: raklät.
 Tröta Una.
 Nagy Messe Naphtai.
 Serce ali ali upominanja Človeka.
 Otrake Pohorinost.
 Pohorina učenka.
 Mali Učenec.
 Maria Varhinja. Olojzove Učenci.

Nachfolge Christi.

8. Jeran, Luka-Zamejic, Andrej (prev.) Liguori, Alfonso Maria di – bibliografski predhodnik. Liliya v Božjem vrtu ali deviški stan, njegova lepota in pomočki za ohraniti, 7. pomnoženi natis V Ljubljani: M. Gerber, 1896.
9. Stadler, Josip – avtor: Jeglič, Anton Bonaventura – prevajalec. Ljubimo Gospoda našega Jezusa Kristusa, Sina živega Boga: podučna in molitvena knjižica. V Gradcu: Kapitel vrhbosenski, 1888.
10. Potočnik, Blaž – avtor. Spomin na Jezusa pri sv. Maši, 8. natis V Ljubljani: Katoliška bukvarna, 1894.
11. Čigon, Karel – avtor. Sveti angelj varh: molitvena knjiga za kristjansko mladino. V Gorici (i.e.) v Winterbergu na Češkem: J. Steinbrener, 1894.
12. Herg, Lavrencij – avtor. Venec pobožnih molitev in svetih pesmi za očitno in domačo službo Božjo bogosljubnih kristjanov, 6. natis. Založil J. Martinc. V Mariboru: Tisk sv. Cirila, 1889 ali isti naslov, 7. pomnoženi natis. V Mariboru: Katoliško tiskovno društvo, 1898.
13. Voličič, Janez – avtor Liguori, Alfonso Maria di – bibliografski predhodnik. Sveta ura, moliti Jezusa v zakramentu ljubezni božje. Ali: Obiskovanje presvetega Rešnjega Telesa, in počeševanje vselej neomadeževane Device Marije, za vse dni v mesecu, 5. natis. V Ljubljani: M. Gerber, 1887.
14. Čigon, Karel – avtor. Skrbi za dušo!: molitvena knjiga za pobožne Slovence. Vimperk, Novi Jork: Katoliška založba, tiskarna knjig in umetnin J. Steinbrener, 1889 ali isti naslov, 3. pomnožena izd. V Gorici, v Winterbergu: J. Steinbrener (po 1898).
15. Čigon, Karel – avtor. »Nebesa, naš dom!«: molitvena knjiga, 3. pomnožena izd. Vimperk, Novi Jork: J. Steinbrener (1898).

16. Lah, Valentin – avtor. Pobožni otrok ali podučne in molitvene bukve za mlade kristjane. V Ljubljani: Založ. M. Gerber, 1884.
17. Majar, Hrizogon – avtor. Mali duhovni zaklad, ali Molitve pri sveti maši in o drugih priložnostih, 6. natis. V Ljubljani: J. Giontini, 1892.
18. Sveta ura: popolna molitvena knjiga za pobožne Slovence ali kažipot pobožnemu katoliškemu kristjanu v pravo nebeško domovino. Vimperk, Novi Jork: Katoliška založba J. Steinbrener (ca 1899) ali (možno) Volčič, Janez – avtor Liguori, Alfonso Maria di – bibliografski predhodnik. Sveta ura, moliti Jezusa v zakramentu ljubezni božje. Ali: Obiskovanje presvetega Rešnjega Telesa, in počesčevanje vselej neomadeževane Device Marije, za vse dni v mesecu, 5. natis V Ljubljani: M. Gerber, 1887.
19. Metelko, Franc Serafin – avtor – prevajalec. Serce ali spoznanje in zboljšanje človeškega serca, katero je ali božji tempelj, ali pa hudičev berlog: za obuditev in vterditev keršanskega duha: z navadnimi molitvami za vse okolšine in potrebe življenja, 5. natis z 10 podobami V Ljubljani: H. Ničman, 1873.
20. Hrizogon, Marjan – prevajalec. Otrokova pobožnost: molitvena in poučna knjižica za mladino in odrasle pobožne katoliške kristjane. (Vimberk): tiskal in založil: J. Steinbrener, Vimberk (1898).
21. Čigon, Karol – avtor. Mali učenec (mit Bild.). V Gorici: Kat. Tisk. V Ljubl., 1893.
22. Čigon, Karol – avtor. Marija, varuhinja nedolžnosti: molitvena knjiga za mladino. Vimperk, Novi Jork: J. Steinbrener (1898).

Zanimivo je tole: Od navedenih knjig je samo ena prekmurska, pod zaporedno številko 5. Vse druge so s Štajerskega, Kranjskega, Koroškega... Tudi to je znamenje Ivanocyjeve povezave s Slovenci zunaj Prekmurja. Spletal je vezi združenja. In prav to je bil razlog, da so Ivanocyja dolžili veleizdaje, ne samo domači učitelji, vneti za madžarizacijo, ampak celo sam ogrski ministrski predsednik Kálmán Széll.

O Edšidtu, ki je po vsej Slovenski okroglini širil slovenske knjige, piše Ivanocy v prej imenovani kroniki tole: »V mesecu juliju (1900 – op. J.S.) je bil blagoslovljen križ v Gederovcih. Ta križ je bil postavljen po gorečem prizadevanju Matije Edšidta in Leopolda Šinka. Prvi od teh (Matija Edšidt – op. J.S.) je zares razumen in pobožen mlad mož (*egy igen értelmes és buzgó fiatal ember*), ki je v mesecu avgustu stopil v red lazaristov.«⁹

Sklep

Pismo »treh luterancev« namenjeno sombotelskemu škofu, je v resnici obtoževalo Ivanocyja, ne njegovega vernika Edšidta. Edšidta bi bili namreč lahko takoj neposredno priglasili svetnemu sodstvu, ker širi slovenske knjige in s tem ovira hungarizacijo. Ivanocyja pa po takrat veljavnem cerkvenem zakonu, ki ga je priznavala tudi madžarska država, brez škofove privolitve niso smeli tožiti pred civilnim sodiščem. Ščutil ga je namreč tako imenovani »privilegium fori«. S svojo ovadbo so »trije luteranci« skušali pripraviti teren pri škofu za to, da bi jim izdal dovoljenje za uvedbo kazenske preiskave pri civilnem sodišču proti Ivanocyju kot veleizdajalcu, potem ko bi se bili v novi vlogi podpisali s pravim imenom. To bi se bilo lahko tudi zgodilo, ker Ivanocy v svoji kroniki na več mestih označuje madžarske škofo kot liberalce in zatiralce slovanskih narodov. Iz tu navedene literature je razvidno, da sta Ivanocy in njegov kaplan Jožef Klekl st. prav v tistem času, ko je bilo napisano prej navedeno anonimno pismo, vodila mladino na duhovne vaje v Celje, da sta imela stike z Ljubljano, Mariborom in Celovcem

⁹ Kronika, 140.

(knjige Družbe sv. Mohorja), da sta vtihotapljala slovenske knjige prek Mure v »Slovensko okroglino«, širila slovanofilske ideje in s tem ovirala delo madžarizacije. Ivanocyju in Kleklu so bile založbe omenjenih slovenskih knjig dobro znane, zato sta jih lahko naročala, brala in tako je Ivanocy v odgovoru zapisal, da niso proticerkvene.

Na koncu še posebej beseda glede molitvenikov. Slovenski molitveniki so bili v tistem času važni, ne samo za versko poglobitev, ampak tudi za materinščino, se pravi za vajo v čistem slovenskem jeziku. Leposlovno knjigo, npr. povest, prebereš in jo odložiš, molitvenik pa imaš vedno pri roki, za dnevno, jutranjo in večerno molitev, pa tudi v cerkvi, ker je bila takrat maša v latinščini.

To, da je Ivanocy v letu 1899, ko je nad njim visel Damoklejev meč, zagovarjal širjenje in branje slovenskih knjig, mu lahko zgodovina šteje v pravo herojsko dejanje.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997.

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997.

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999.

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999.

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002.

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002.

Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika. – Ljubljana 2004.

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. – Ljubljana 2004.

Rok Stergar, Slovenci in vojska Slovenci in vojska, 1867–1914. – Ljubljana 2004.

Stiplovškov zbornik. – Ljubljana 2005.

Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. – Ljubljana 2005.

Tone Ferenc, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem. (ur. Mitja Ferenc) – Ljubljana 2006.

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Ivan Vogrič

Primer Ferrer in njegov odmev na Slovenskem

*»In počilo je desetero pušk namah –
in padel je, zadet od zrn svinčenih, v prah ...«
(Anton Aškerc, 1909)¹*

13. oktobra 1909 je bil v Barceloni, v trdnjavi Montjuic ustreljen pedagog in anarhist Francisco Ferrer Guardia. Usmrnitev je sledila smrtni obsodbi, ki jo je tamkajšnje vojaško sodišče izreklo temu šolskemu inovatorju, znanem tako doma kot na tujem. Ustrelitev je povzročila zelo ostre reakcije, ki so pljusknile tudi daleč preko španskih meja in sprožile val ogorčenja v javnosti, delno pa tudi odobravanje. Dogodek je imel velik odmev tudi na Slovenskem in je razgrel strasti med tradicionalno antagonističnimi tabori.

Predzgodovina

Francisco Ferrer (1859–1909) je bil oster kritik tedanje monarhične ureditve v Španiji. Kot prepričan republikanec je po izgonu iz Španije preživel več let v Parizu. Tu se je približal anarhistični doktrini, s tem da je zavračal uporabo nasilja.² Hkrati je bil dejaven tudi v gibanju za osvoboditev oziroma rehabilitacijo po krivici obsojenega stotnika Alfreda Dreyfusa. Po povratku domov je leta 1901 z denarjem, podedovanim od neke ženske, ki jo je poučeval španščino, ustanovil prvo od t.i. modernih šol. Te so temeljile na naravoslovnih vedah in moralnemu racionalizmu brez izrazitih primesi verskih dogem in političnih pristranosti. Z vse bolj razpredeno mrežo tovrstnih šol je širil izobrazbo med navadnim ljudstvom, začeniši z najnižjimi sloji. Pri tem je trčil na nasprotovanje cerkvenih krogov, ki so imeli zelo velik vpliv v šolskih institucijah.³ Dodati gre, da je Ferrer zahajal tudi v prostozidarske kroge, ki so imeli antagonistični odnos do cerkve, in da je imel za sabo dokaj razburkano družinsko življenje.

Leta 1906 so ga oblasti aretirale in več mesecev držale v zaporu zaradi vpletenosti enega od njegovih sodelavcev v atentat na kralja Alfonza. Hkrati so razpusile njegovo šolsko mrežo. Kljub hudim obtožbam mu niso dokazale nobenega kaznivega dejanja in so ga naposled izpustile. Po izbruhu ljudskega nezadovoljstva zaradi kolonialne politike države in po spontanih napadih na cerkvena poslopja sredi poletja 1909,⁴ so ga oblasti vnovič aretirale in obsodile na smrt. Bil je to pravi justični umor, ki je vznemiril – kot rečeno – javnost v številnih državah.

¹ Verzi so iz pesmi Antona Aškerc, Francisco Ferrer. Gl. Anton Aškerc, Zbrano delo, 5. knjiga, DZS, Ljubljana, 1990, str. 137.

² Predstave o anarhizmu so bile v javnosti, tako v tistem času kot tudi pozneje, večinoma povezane z uporabo nasilja. K temu so pripomogli nekateri odmevni atentati na »kronane glave« na prelomu 19. v 20. stoletje, v prvi vrsti umor italijanskega kralja Umberta I. (ustrelil ga je italijanski anarhist Gaetano Bresci v Monzi l. 1900) in avstrijske cesarice Elizabete (Sissi) dve leti prej, ki ga je izvedel prav tako anarhist Luigi Luccheni.

³ <http://www.english.uiuc.edu/maps/scw/ferrer.htm> in <http://orpheus.ucsd.edu/speccoll/testing/html/ms0248a.html>.

⁴ Neredi v katalonskem glavnem mestu so se začeli julija 1909, ko so anarhistični sindikati proglasili splošno stavko. S tem so želeli protestirati proti vpoklicu pod orožje vrste rezervistov, s katerimi so želele oblasti okrepiti kolonialno prisotnost v Maroku. Ker je imela cerkev v tej deželi gospodarske interese, se je ost ljudskega nezadovoljstva uperila prav vanjo.

Ferrer ni bil neznan v slovenski javnosti. Pozornost (in v končni fazi tudi simpatije) si je pridobil ob aretaciji leta 1906 in bržkone zaradi tega, kar je predstavljal: predvsem model nekonfesionalne šole in sekularizma. To sta bili v tistem času zelo aktualni temi. Le leto dni pred Ferrerjevo ustrelitvijo je v avstrijski (in seveda tudi slovenski) javnosti močno odjeknila t.i. Wahrmondova afera (po Ludwigu Wahrmondu, univerzitetnem profesorju v Innsbrucku, ki si je zaradi kritik, izrečenih proti katoliški cerkvi, nakopal jezo cerkvenih krogov in povzročil burno razpravo o odnosu šole in cerkve).

V ta kontekst spada tudi na Dunaju zasnovano in leta 1902 ustanovljeno društvo Svobodna šola, katerega cilj je bilo varovanje šolstva pred cerkvenimi vplivi. V prvi vrsti je šlo za obrambo liberalne šolske zakonodaje, ki je izhajala iz poznih šestdesetih let devetnajstega stoletja. Društvo je ustanovilo številne podružnice in imelo določen uspeh. Čez čas so nekaj podobnega ustanovili tudi na Češkem.

O Ferrerju je pred usodnimi dogodki leta 1909 pisal tudi Anton Aškerc. Oba sta bila namreč med glavnimi protagonisti na mednarodnem kongresu Svobodne misli v Pragi septembra 1907.⁵ In tu se srečamo z gibanjem, ki je v zvezi s primerom Ferrer odigralo eno ključnih vlog.

Svobodna misel

To je bilo mednarodno gibanje, ki se je razvilo v mnogih evropskih državah v zadnjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja in si je postopno nadelo organizacijske oblike. V programu je imelo zapisano, da si prizadeva za »obrambo pravice za svobodno izražanje vsake človeške misli na verskem, političnem in socialnem polju«. Med temeljnimi točkami programa so bili tudi boj proti klerikalizmu, stremenje po nenasilju in t.i. svobodna šola (»... šolo je treba osvoboditi, ako hočemo osvoboditi človeka. Pred vsem moramo šolo osvoboditi verskih predsodkov /.../ Zahteva vsakega naprednega naroda je svobodna ne konfesionalna šola ...«).⁶

Ob koncu 1906. oziroma v začetku 1907. leta se je zasnovovalo jedro slovenske sekcije mednarodne Svobodne misli.⁷ Do tega je prišlo v Pragi v okviru češke sekcije Svobodne misli. Prav tu je začela skupina izdajati istoimensko glasilo, katere prvi urednik je postal Theodor Bartošek.⁸ Za naslovno stran prve številke je izbrala Aškerčevo pesem Prva mučenica, kar ni bilo naključje, saj je bil štajerski pesnik vse do smrti idejni vodja slovenskega kroga svobodomislecev.

Prav v Pragi je potekal od 8. do 12. septembra 1907 14. mednarodni kongres Svobodne misli. Prvič se ga je udeležilo tudi slovensko zastopstvo. Aškerc, najvidnejši član slovenske delegacije, je bil takrat celo izvoljen v častno predsedstvo.⁹ 11. septembra je kot prvi govor rec nastopil v slovenščini z referatom, posvečenim predvsem kulturnemu razvoju in stanju

⁵ Anton Aškerc je o kongresu napisal prispevek, ki ga je objavil Slovenski narod 19. in 20. septembra 1907. Gl. Anton Aškerc, Zbrano delo, 7. knjiga, DZS, Ljubljana, 1993, str. 542–563 in 1096.

⁶ Svobodna misel, 1, 1907, št. 1, str. 2 in 3.

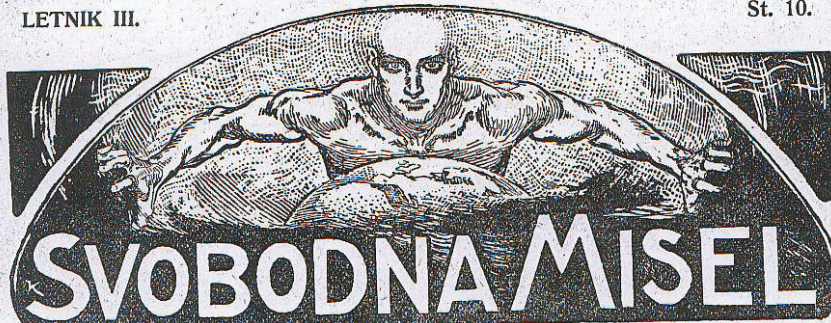
⁷ To sklepamo iz prispevka v številki 8–9 letnika 1907 revije Svobodna misel (na leto je izhajalo navadno 10 števil). Tam je zapisano, da »ni še temu 10 mesecev, ko se je sešla šestorica v Pragi živečih Slovencev ...«.

⁸ Theodor Bartošek je bil češki pravnik in politik, več let tudi predsednik češke sekcije Svobodne misli. Bil je zgolj formalno urednik slovenskega glasila Svobodne misli. Očitno je skušal pomagati prvotnemu slovenskemu jedru; ko pa se je to utrdilo, mu je predal uredniške zadolžitve. Iz kolofona glasila izhaja, da je bil nekaj časa urednik L. Lotrič, v zadnjem obdobju pa Albin Ogris.

⁹ V zvezi s tem je nekaj nejasnosti, saj sam Aškerc v omenjenem prispevku, objavljenem v Slovenskem narodu, navaja, da so ga tedaj »izvolili za častnega predsednika«, medtem ko iz prispevka v Slovenski misli, ki je izšel po kongresu, izhaja, da je bil »član častnega predsedništva«. Gl. Slovenska misel, 1, 1907, št. 8–9, str. 114 in 117. V nadaljevanju prispevka pa je navedeno, da je bil eden od devetih članov predsedstva.

LETNIK III.

Št. 10.

LIBRE PENSÉE • FREIER GEDANKE • FREE THOUGHT • VOLNÁ MYŠLENKA •

1909

GLASILO SLOVENSKE SEKCIJE SVOBODNE MISLI

Oktober

Uredništvo in upravnštvo Praga-Vinogradi, Češko. — Ponatis dovoljen le z označbo vira.

FRANCISCO FERRER GUARDIA,

širitelj svobodomiselnih idej in ustanovitelj modernih svetnih šol na Španskem,
je bil ustreljen kot nedolžna žrtev jezuitske španske vlade
13. oktobra 1909.

Družba se od časa do časa oddaja sladkemu snu, da je srednji vek, doba, v kateri je vladalo nasilje nad mišljenjem in vestjo, že davno, davno minula. Toda pojavljajo se slučajji, ki nas vzbude iz onega sladkega spanja in nam glasno govore, da doba teme še vedno bije boj s dobo svetlobe. Tak slučaj je bila mučeniška smrt Francisca Ferrerja.

Kdo je bil Ferrer? Narodil se je 13. januarja l. 1859 v provinciji Barcelonski kot sin meščanskih starišev. Kot otrok je rad poslušal svojega strica, ki je pripovedoval o vstaji generala Prima in drugih, ki so stremili po tem, da bi odstranili dinastijo Bourboncev. In ko je l. 1868. Isabella II. morala opustiti prestol in bežati v tujino, se je Ferrer kot deček vdeleževal velikega ljudskega slavlja. Ti dogodki so mu ostali vedno v živem spominu. Od te dobe dalje se je vedno zanimal za politične boje,

stal je vedno na stran tistih, ki so hoteli priboriti narodu večjo srečo in ki so se borili proti tistim, ki hočejo biti na račun drugih le sami srečni. Bil je železnični uradnik. Toda študiral je dalje. Posvetil se je politiki. Bil je vdeležen pri poskusu vstaje Santa Colomny de Farnès in doživel je burne čase, ko je vstaja republikanskega generala Villacampe ostala brezvspešna. Ferrer je moral zapustiti svojo domovino, da bi ušel persekuciji monarhične vlade, ki je v Španiji prišla zopet na krmilo. Šel je v Pariz, kjer je poučeval špan-

ščino in zajedno deloval z drugimi izgnanci za zopetno obnovev republike v Španiji. Bil je tajnik bivšega ministerskega predsednika Ruiz Zorille, voditelja napredne republikanske stranke. Polagoma pa je prišel do prepričanja, da le prava izobrazba in vzgoja ljudstva more osvoboditi njegovo domovino.

kulture na Slovenskem (»za nas je bilo dovolj, da se predstavimo svetu«, je zapisal ob tej priložnosti).

Prav na kongresu je prišel Aškerc v stik s Franciscom Ferrerjem: »Takrat sem ga videl tudi jaz, sedel zraven njega v prezidiju tudi jaz in za slovo je stisnil roko tudi meni ...,« je zapisal nekaj let kasneje, takoj po ustrelitvi barcelonskega učitelja.¹⁰ Aškerc je tedaj izpostavil predvsem del Ferrerjevega govora, ki se je nanašal na šolstvo (»Rekel je med drugim: Cerkev zahteva svobodo le za sebe /.../ Posebej je treba razlagati ji, mladini, zgodovino religij. Treba je govoriti o zgodovini vojsk, da vcepimo mladini gnus do krvavih vojsk /.../ Govoril je v francoskem jeziku in ko je končal, mu je ploskalo najmanj 3000 poslušalcev«).

Ferrerjev nastop na kongresu je zabeležila tudi Svobodna misel. Barcelonski profesor je namreč v uvodu kongresa kot prvi pozdravil udeležence srečanja. Svobodna misel ga je predstavila kot političnega mučenika španske persekucije, s tem da je objavila tudi krajši povzetek njegovega govora na drugem dnevu kongresa, začeni z mislijo, da redovniki in redovnice ne morejo svobodno poučevati v šolah.

Že ta podatek zgovorno kaže na pozornost, ki jo je Svobodna misel posvečala šolskemu vprašanju. To je razvidno tudi iz Aškerčevega govora na kongresu, v katerem je poudaril tesno vez med načeli svobodne misli in modelom svobodne šole. Aškerc se je pri tem navezal na izobrazbo na narodni podlagi, ki je bila na Slovenskem tedaj posebno aktualna, še zlasti zaradi raznarodovalne šolske politike na Koroškem in v Trstu, pomanjkljivosti t.i. utrakvističnega modela, omejevanja slovenščine na gimnazijah, sploh pa pomanjkanja slovenskega vseučilišča.

Glasilo slovenske sekcije Svobodne misli je imelo skladno z usmeritvijo gibanja kritično stališče do obstoječe šolske ureditve. Zato ne preseneča dejstvo, da je bila 5. številka prvega letnika zaplenjena zaradi prispevka o vplivu križa na vzgojo otrok.¹¹

Pozornost okrog šolskega vprašanja pa je navsezadnje razvidna tudi v delovanju slovenske Svobodne misli, še zlasti potem, ko je to gibanje zaživelo tudi v osrednji Sloveniji. Do prvega zborovanja je prišlo septembra 1908 v Ljubljani (po poročanju Svobodne misli se ga je udeležilo nad 100 ljudi),¹² sledilo pa je nekaj drugih množičnih srečanj. Na drugem tovrstnem zborovanju v Ljubljani 5. septembra 1909 je pisatelj in slavist Ivan Lah govoril o nalogah t.i. svobodne šole, pri čemer je poudaril, da »kot mal narod, na katerega preži od zunaj potujčevanje, od znotraj pa klerikalizem, moramo stati na straži ter varovati svojo šolo od takih uplivov«. ¹³ Pri tem se je zavzel tudi za reorganizacijo šolstva in zahteval znižanje števila otrok v razredih, odpravo šolnine, sploh pa avtonomijo šolstva.

Stališča Svobodne misli so seveda povzročila reakcijo na katoliški strani. Tako je katoliški Slovenec kritično poročal o praškem kongresu l. 1907. Neporavnane račune pa je imel tudi s samim Aškercem (označil ga je, med drugim, za »generala Svobodne misli«), saj je bil z njim – posebno potem, ko se je kot duhovnik upokojil pri 42 letih – stalno v konfliktu. Nesoglasja z Aškercem so seveda izvirala že od prej, vsaj od konca osemdesetih let 19. stoletja, ko se je sprl z Antonom Mahničem, bil večkrat kazensko premeščen kot duhovnik in tarča škofovih preiskav.

¹⁰ Prispevek z naslovom Francisco Ferrer ustreljen je objavil Slovenski narod 16. 10. 1909. Aškerc se je podpisal s psevdonimom Libre penseur. Gl. Anton Aškerc, Zbrano delo, 7. knjiga, DZS, Ljubljana, 1993, str. 575–580.

¹¹ Svobodna misel, 1, 1907, št. 1, str. 2 in 3.

¹² Zanimivo je, da so organizatorji prvega večjega zborovanja Slovenske misli na Slovenskem (7. septembra 1908) povezali to srečanje s 400-letnico rojstva Primoža Trubarja. Sklicevanje nanj namreč ni pomenilo zgolj poudarjanje zaslug vodilnega slovenskega protestanta v narodovi zgodovini, marveč je vsebovalo tudi protikatoliški naboj. Pomen Trubarja za narodovo zgodovino je izpostavil sam Aškerc v govoru na mednarodnem kongresu Svobodne misli septembra 1907.

¹³ Svobodna misel, 3, 1909, št. 9, str. 130.

Katoliška stran je bila kritična do Svobodne misli, ker je bila le-ta navsezadnje blizu socialističnim stališčem. Na deklarativni ravni se je sicer opredeljevala kot »kulturna organizacija, kjer se združujejo na skupno delo vsi sloji, od preprostega delavca, organiziranega v socialno-demokratskih vrstah, do buržuazije in znanstvenikov, od izobraževalnih društev do vsakovrstnih naprednih organizacij«. ¹⁴ Vendar po drugi strani ni skrivala sorodnosti s socialdemokrati. ¹⁵

Odzivi na Ferrerjevo ustrelitev

Kot rečeno, je bil Francisco Ferrer v delu javnosti prepoznaven že nekaj let, po njegovi zadnji aretaciji pa še toliko bolj. Takoj ko se je razširila novica o ustrelitvi, so v številnih evropskih mestih uprizorili spontane demonstracije.

Te so dosegle tudi Trst. Na njegovih ulicah se je na dan usmrtitve zbralo nekaj tisoč ljudi, s tem da so nekateri skušali naskočiti tudi španski konzulat. Protestniki so vdrlji v mestno gledališče in zabavne lokale ter zahtevali, da v znak žalovanja prekinejo predstave. ¹⁶ Večja množica ljudi se je zbrala na Velikem trgu, kjer je spregovoril socialistični poslanec Valentino Pittoni. V nočnih urah pa so nekateri napadli jezuitsko cerkev in razbili šipe.

Naslednji dan so številni dijaki italijanskih srednjih šol zapustili pouk in šli demonstrirati po mestu. Kmalu za njimi so zapustili delo tržaški tiskarji in delavci svobodne luke. Prišlo je tudi do omejenih spopadov med demonstranti in redarji. ¹⁷ V protestih zoper ustrelitev španskega pedagoga je sodelovalo več skupin; poleg socialdemokratov so na ulice stopili tudi mazzinijevci (republikanci), anarhisti in liberalci. Ferrerjeva usmrtitev je naposled odmevala tudi v tržaškem deželnem zboru, kjer so socialisti predlagali, da bi se ena od mestnih ulic preimenovala po profesorju Ferrerju.

Protesti so zajeli tudi Slovence. Na enem od protestnih shodov (potekal je v slovenskem jeziku) so spregovorili nekateri vidni slovenski člani socialdemokratske stranke, začeniši z Ivanom Regentom in Andrejem Bahunom. ¹⁸ Nezadovoljstvo je, kot kaže, vsaj posredno zajelo tudi slovensko delavstvo, ki je delovalo znotraj liberalno usmerjene Narodne delavske organizacije (NDO). Ta je na svojem sedežu izobesila društvene zastave, povite v žalni trak.

Protestirali so tudi v Gorici. Na protestnem zborovanju v tamkajšnjem gledališču se je 19. oktobra zbralo okrog dva tisoč ljudi. ¹⁹ Podobna protestna zborovanja so bila tudi v drugih primorskih krajih: Miljah, Tržiču, Piranu ipd. ²⁰

Vrenje zaradi Ferrerjeve ustrelitve na tedanjem avstrijskem Primorskem, predvsem v Trstu, je potrebno povezati z dejstvom, da je bila socialdemokratska stranka kot gonilna opozicijska sila tam zelo dobro organizirana. Prav v tistem času je bila nekako na vrhuncu, še posebej

¹⁴ Prvi zaupni sestanek Svobodne misli v Ljubljani, Svobodna misel, 2, 1908, št. 9–10, str. 129.

¹⁵ L. Lotrič je nekajkrat potegnil v Svobodni misli vzporednice med obema organizacijama. Leta 1909 je zapisal: »Vse tiste točke, katere so zaenkrat Svobodni misli v njenem sedanjem razvoju cilj, ima v svojem programu tudi socijalna demokracija: antiklerikalizem, pacifizem, svobodna šola, ločitev cerkve od države, emancipacija žen itd.

Razlika tiči v tem... da S. M. vidi v rešitvi teh problemov zaenkrat svoj cilj, dočim so pri soc. demokraciji ta vprašanja bolj stranskega pomena, bojuje se za nje le od slučaja do slučaja...« Gl. L. Lotrič, Razmerje Svobodne misli k političnim strankam, Svobodna misel, 3, 1909, št. 9, str. 139.

¹⁶ Demonstracije radi Ferrera, Edinost, 14. 10. 1909, str. 2. Proti španskemu tolovajstvu, Rdeči prapor, 16. 10. 1909, str. 3. Demonstracije v Trstu, Slovenski narod, 14. 10. 1909, str. 4.

¹⁷ Demonstracije v Trstu, Edinost, 15. 10. 1909, str. 1.

¹⁸ Shodi, Rdeči prapor, 21. 10. 1909, str. 2 in 3.

¹⁹ Vesti iz Goriške, Edinost, 21. 10. 1909, str. 4.

²⁰ L'Emancipazione, 4, 16.10.1909, str. 3 in 23.10.1909, str. 3.

po nenadejani izvolitvi več njenih predstavnikov v dunajski državni zbor na prvih splošnih volitvah leta 1907.

Posebno v Trstu je ob koncu leta 1909 prevladalo proticerkveno vzdušje. Dokaz tega je bil protestni izstop iz cerkve več kot tisoč ljudi,²¹ k čemur je pozval tudi sam socialistični poslanec Pittoni na komemoraciji dan po Ferrerjevi smrti. Šlo je za odkrit primer apostazije. Tržaški profesor Claudio Venza je pri tem izpostavil celo primer, ko so starši, pod vplivom dogodkov v Kataloniji, dali otroku ime Ferrer. Šlo je za Ferrerja Visentinija, rojenega v tržaški socialistični družini, ki se je med špansko državljansko vojno kot prostovoljec pridružil republikanski strani.²²

Dogodki v Španiji so vplivali tudi na ustanovitev tržaške sekcije Svobodne misli. To so ustanovili konec decembra 1909, s tem da so vodilno vlogo v njej prevzeli mazzinijevci. Socialisti vanjo niso pristopili.²³

Na Kranjskem so bili protesti zaradi ustrelitve manj ostri. Res pa je, da se je okrog Ferrerja razplamtela zelo živahna polemika med vodilnimi slovenskimi časniki.

Liberalno in socialdemokratsko časopisje je odkrito obsodilo ustrelitev; v Slovenskem narodu je objavil daljši prispevek tudi sam Aškerc.

Povsem nasprotno stališče je zagovarjal katoliški Slovenec. Že dan po Ferrerjevi ustrelitvi je jasno zapisal, da je »plačal z življenjem strahovite grozote, ki jih je koncem julija aranžiral v Barceloni... Storil je brezmejno zlo tudi kot voditelj Svobodne šole, v katero je troval špansko mladino in ji trgal iz srca vero in ljubezen za domovino ...«²⁴

To stališče je Slovenec pozneje še večkrat ponovil in podkrepil. Na veliki zvon je obesil Ferrerjevo članstvo v prostožidarski loži in pri tem podčrtal, da so tudi »naši liberalci v službi svetovnega prostožidarstva, da so z njimi v ozki zvezi in da so barcelonski dogodki mogoči tudi pri nas tisti hip, ko bi se ljudstvo dalo od teh zgublencev in prodancev zapeljati«.

V istem prispevku je grajal tudi Svobodno misel, ki je zatrdil, da »koledar svobodne misli je za enega 'svetnika' bogatejši; poleg različnih Oberdankov in Lucchenijev se sveti med temi 'mučeniki' tudi Franc Ferrer ...«²⁵ Pri tem je opozoril tudi, da »Ferrer in vsi dogodki in pojavi, ki so z njegovim imenom v zvezi se prav živo tičejo tudi nas Slovencev /.../ Zlasti pa nas spravljaja v neposredno zvezo s Ferrerjem dejstvo, da je bil ta mož predsednik svobodnomiselnega kongresa v Pragi, h kateremu so romali tudi slovenski zgublenci in je svojo deputacijo poslalo tudi naše liberalno učiteljstvo ...« Nekaj dni kasneje je s prstom pokazal tudi na tržaško dijaško društvo Balkan, »kojega člani /.../ zdaj proslavljajo bogokletneža in požigalca Ferrera.«²⁶

Polemika je naposled prerasla v obračunavanje med konkurenčnimi časniki. Tako se je Slovenec že dva dni po ustrelitvi obregnil zoper poročanje liberalne Edinosti, še zlasti nad dejstvom, da ga je na vidnem mestu označila za »mučenika«. Katoliški časnik ji je pri tem očital, da »noben katoličan, kaj še duhovnik, ne more takega lista podpirati, ki se zavzema za ateiste in anarhiste.«²⁷

²¹ Giuseppe Piemontese, *Il movimento operaio a Trieste*, Lobianco, Videm, 1961, str. 250 in 251. Ennio Maserati, *Il movimento operaio a Trieste dalle origini alla prima guerra mondiale*, Giuffrè, Varese, 1973, str. 247.

²² Claudio Venza, *Trieste: uno sbattezzo di massa all'alba del '900*, *Il Piccolo*, 20. 3. 2007, str. 25.

²³ Ennio Maserati, *Gli anarchici a Trieste durante il dominio asburgico*, Milano, Giuffrè, 1977, str. 102.

²⁴ Ferrer usmrčen, *Slovenec*, 14. 10. 1909, str. 4.

²⁵ Prostožidarska hidra piha, *Slovenec*, 16. 10. 1909, str. 7. V prispevku se avtor navezuje na Guglielma Oberdanka (oz. Oberdana), tržaškega nacionalista, ki je l. 1882 nameraval izvesti atentat na Franca Jožefa, in na italijanskega anarhista Luigija Lucchenija, atentatorja na cesarico Sissi l. 1898.

²⁶ Balkan, *Slovenec*, 20. 10. 1909, str. 3.

²⁷ Edinost za Ferrera, *Slovenec*, 15. 10. 1909, str. 3.

Edinost mu pri tem ni ostala dolžna in je okarala Slovenca, da je postopal bolj papeško od papeža (»...jednostavno ne moremo pojmiti, kako zamore 'Slovenec' odobravati tak krvoločni čin, ki ga je hotel preprečiti najviši poglavar katoliške cerkve!«).²⁸

Kot kaže, pa prepis ni ostal zgolj na besedni ravni, saj je že dva potem Edinost poročala »da se je minolo nedeljo v cerkvi sv. Antona novega z gorečo besedo s propovednice doli pokladalo vernikom na srce, naj ne čitajo našega lista, češ, da je to brezbožen in protiverski list. Neposredni povod za to ponovno gonjo proti 'Edinosti' je dalo gotovo naše stališče nasproti usmrnitvi Ferrerja.«²⁹

Slovenec se je lotil tudi najbolj neposrednega konkurenta – Slovenski narod. Tudi v tem primeru ni skoparil s kritikami in mu očital, da »odobruje, da je ta mož (Francisco Ferrer – op. pisca) vodil bande požigalcev, ki niso v Barceloni preje nehali, dokler niso bile porušene vse cerkve in požgani vsi samostani«.³⁰ Slovincu prav tako ni bila všeč ocena Slovenskega naroda, da je bil Ferrer mučenik, v splošnem zgražanju nad poročanjem nekatoliškega tiska pa je nekaj dni pozneje uporabil oznaki »umazani Slovenski narod« in »hinavska tržaška Edinost, ki je že toliko časa potuhnjeno zastrupljala lahkoverne bravce z brezdomovinskim svobodomiselstvom...«³¹

Tudi Slovenski narod se je, tako kot Edinost, spustil v polemiko: »Proglašajo ga za anarhista, revolucionarja, povzročitelja atentatov in umorov, za goljufa in razuzdanca /.../ V resnici pa je bil Ferrer ustreljen, ker je vodil boj proti katoliški cerkvi, ker je španski narod s kulturno in moralno povzdigo hotel rešiti iz krempljev škofov, duhovnikov in menihov.«³²

Socialdemokratski Rdeči prapor je le posredno polemiziral s konkurenčnimi časniki. Nekaj dni po Ferrerjevi ustrelitvi je na kratko komentiral Slovenčev napad na Edinost in pristavil, da je tržaški časnik le navidezno obsodil ustrelitev katalonskega pedagoga: »Vsakdo, le 'Slovenec' noče priznati, da se 'Edinost' ni hotela izneveriti 'krščanskim' naukom; le zgražala se je nad nečloveško krutostjo, ki zna cerkvi le škodovati.«³³

Seveda pa se je polemika med različnimi, med sabo sprtimi tabori na Slovenskem vlekla še dolgo. Kar je predstavljeno na teh straneh, je le del živahne razprave, ki se je tedaj razvila. Sčasoma pa se je vendarle omilila in poniknila nekje v začetku l. 1912. Takrat je Svobodna misel, skupaj z drugimi občili, objavila vest, da je vrhovno upravno sodišče v Madridu priznalo, da je bil Ferrer obsojen po nedolžnem. Vendar je novico v začetku januarja istega leta zasenčila vest o smrti idejnega vodje gibanja – Antona Aškerca. Njegova smrt je bila prelomnica za celotno gibanje na Slovenskem, saj je isto leto prenehalo izhajati njegovo glasilo. Očitno je smrt take osebnosti, kot je bil Aškerc, povzročila praznino, ki je gibanje ni moglo preboleti.

Sklepna misel

Primer Ferrer nam razgalja predvsem razrahljane odnose med različnimi svetovnonazorskimi tokovi na Slovenskem. Dogodki v Španiji so bili zgolj povod za nove medsebojne spore med tradicionalnimi političnimi tabori. V središču polemike ni bilo samo občutljivo šolsko področje, marveč tudi odnos do cerkve, njena vloga v družbi in ne nazadnje človekove svoboščine.

²⁸ »Slovenec« za krvoločnost, Edinost, 17. 10. 1909, str. 1 in 2.

²⁹ Vera in klerikalizem, Edinost, 19. 10. 1909, str. 2.

³⁰ Za »mučenika«, Slovenec, 15. 10. 1909, str. 3.

³¹ Resnica o Ferreru, Slovenec, 23. 10. 1909, str. 2.

³² »Slovenec« o Ferrerju, Slovenski narod, 30. 10. 1909, str. 3.

³³ Tržaška »Edinost«, Rdeči prapor, 21. 10. 1909, str. 3.

Pri tem preseneča predvsem ostrina polemike, čeprav je bil besednjak, ki ga je takrat uporabljalo časopisje, praviloma oster. Razhajanja, do katerih je prišlo okrog te afere pred prvo svetovno vojno, pomagajo razumeti tudi korenine hujšega razdora, ki je nastal na Slovenskem (in ne samo tam) v tridesetih letih, vedno kot odmev na veliko bolj resna dogajanja v Španiji.

JUBILEJI

Prof. Tomaž Weber – osemdesetletnik

Ob okroglem jubileju – osemdesetletnici prof. Tomaža Webra, didaktika pouka zgodovine, se spominimo desetletij njegove življenjske poti in njegovega vztrajnega dela za kvalitetno rast in za didaktično in metodično modernizacijo našega pouka zgodovine. Njegovo pedagoško delo je vpeto v kakovostno rast pouka na slovenskih šolah in še posebej v posodabljanje pouka zgodovine in geografije. Jubilant je budno spremljal modernizacijo pouka in nove pedagoške težnje v razvitih državah Evrope in v njih dobil vzpodbude ter usmeritev za izboljšave pouka zgodovine in družboslovja pri nas.

Prof. Weber Tomaž se je rodil 24. oktobra 1927 v Ljubljani v družini intelektualca. Njegov oče je bil filozof dr. France Weber, ki je bil v času Kraljevine Jugoslavije pomembna osebnost in profesor na univerzi v Ljubljani, mati pa je izhajala iz avstrijskega Vorarlberga. V družini Weber je bilo pet otrok, nastanjeni so bili za Bežigradom. Tomaž je bil zvedav in živahen otrok, ki se je zelo intenzivno vživel v takratno družbo mladih in v krajevne razmere Bežigrada, pa tudi v širši razvoj Ljubljane. Tudi pozneje je ohranjal zelo žive in neposredne stike s svojo generacijo v Ljubljani. Danes se živo spominja mnogih znancev v mestu, budno pa je spremljal tudi urbanistični in gospodarsko-socialni širši razvoj Ljubljane. Svoje pestro in dinamično življenje »Ljubljančana« je tudi anekdotično opisal v zanimivih spominih iz leta 2004. Življenjsko odprtost, neposrednost in sproščenost ter druge lepe značajske odlike je ohranil do današnjih dni. Te komunikativne sposobnosti so prispevale tudi k njegovim organizacijskim sposobnostim pri pedagoškem delu z mladimi kot tudi pri spodbujanju aktivnih oblik in metod pouka.

V letih med drugo svetovno vojno je doživel razne težke in nevarne vojne situacije. Primanjkovalo je osnovnih življenjskih sredstev, še posebej pa ga je prizadela mamina smrt. Ko se je oče drugič poročil leta 1944, ga mačeha ni sprejela za svojega, zato je zapustil odtujeno družino. Ostal je osamljen, odslej se je moral prebijati naprej v težkih razmerah in povsem samostojno.

Takoj po osvoboditvi je bil mobiliziran v 1. brigado slovenske divizije KNOJa in je bil nato decembra 1945 demobiliziran. V letu 1946 je opravil gimnazijsko maturo in je nato pričel leta 1948 študirati medicino. Toda, ko je spoznal da ga ta študij štipendijsko veže na vojaško službo, ga je opustil.

Nato se je zaposlil na Podjetju za melioracijo, kjer je opravljal razna administrativna dela, hkrati pa je bil zelo aktiven v sindikalni športni in planinski dejavnosti. Leta 1951 se je poročil in si ustvaril družino. Nato se je odločil za študij zgodovine. Ta študij je opravil v letih 1951–1956, hkrati pa se je preživil z občasnimi deli. Po končanem študiju zgodovine se je zaposlil v pedagoški dejavnosti. Prvi dve leti je poučeval na Gimnaziji Stična, nato pa tri leta (1959–1961) na Osnovni šoli Rudnik v Ljubljani, kjer si je pridobil metodične izkušnje pri pouku zgodovine, nemščine in pri vodenju raznih šolskih krožkov. Zlasti so ga je pritegnile aktivne oblike učnega dela z mladimi, ko je spoznaval prednosti in mik aktivnega in zanimivega pouka.

Od leta 1961 dalje je prof. Weber prešel od učiteljskega dela v razredu k pedagoško svetovalnemu delu. Najprej je bil nekaj let direktor regionalnega prosvetno-pedagoškega zavoda Ljubljana II, ki je spremljal šolsko delo celotne Dolenjske. Od leta 1964 do 1971 pa je deloval na Zavodu za šolstvo SRS kot vodja pedagoških svetovalcev za zgodovino in geografijo. Nastopilo je tisto desetletje, ko se je pričel naš jubilant poglobljeno in sistematično ukvarjati s problemi didaktike zgodovine in geografije kot tudi z širšimi vprašanji našega šolskega sistema. Zadal si je tudi cilj, da izdela materialno tehnično osnovo in učila za moderni pouk teh učnih predmetov v slovenskih šolah kot tudi teoretično podlago za moderno didaktiko zgodovine in geografije pri nas. Ti smotri so bili dokaj zahtevni in raznovrstni, njihova realizacija pa je terjala veliko dodatnega študija kot tudi vztrajnosti in dolgotrajnih naporov skozi več desetletij. Naša starejša metodična literatura za te učne predmete je povzemala predvsem splošno

didaktična načela in tradicionalne učne metode frontalnega pouka. Premalo pa je upoštevala specifične vzgojno-izobraževalne možnosti našega predmeta in načela sodobne metodike, ki terja dinamične kombinacije učnih metod v razredu in aktivno vlogo motiviranih učencev pouku.

V 60-tih letih so se povečali kulturni in šolski stiki med zahodnoevropskimi državami in socialistično Jugoslavijo. Vedno več je bilo mednarodnih sejmov, pedagoških srečanj in izmenjav z didaktičnimi tehničnimi sredstvi. Možno se je bilo seznaniti z moderno didaktično zasnovanimi šolskimi učbeniki iz razvitih evropskih držav in s sodobnimi tehničnimi sredstvi za učinkovit pouk v razredu. Vedno bolj smo tudi pri nas spoznavali potrebo po hitrejši modernizaciji pouka in po spremljavi novih pedagoških zamisli. Republiki Slovenija in Hrvaška sta se bolj kot druge jugoslovanske republike odpirali v evropski kulturni in šolski prostor. Prof. Weber se je z vso energijo vključil v didaktično prenovno modernizacijo našega pouka zgodovine in geografije. Obiskal je šolske institute v Pragi, Milanu, Stockholmu, Braunschweigu in hkrati študiral nove didaktične zamisli teh učnih predmetov. Zlasti pa je pomembno, da je preko člankov v pedagoških revijah, seminarjev in učiteljskih zborovanj permanentno seznanjal širšo populacijo naših učiteljev zgodovine in geografije o novih didaktičnih konceptih in novih metodah pouka. Njegove izjemne organizacijske sposobnosti pa so se pokazale tudi tako, da je mnoge učitelje prakse pritegnil tudi v empirične preizkuse v razredu glede novih učnih metod in pri uporabi sodobnih učnih sredstev.

Po desetletnem delovanju v pedagoško svetovalnih zavodih, je prof. Weber leta 1971 prešel k sistematičnemu pedagoškemu delu s študenti na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. Poučeval je didaktiko zgodovine in tudi didaktiko predmeta spoznavanje družbe. Še posebej je proučeval metode terenskega dela in didaktično vlogo krajevne zgodovine. Delo na tej fakulteti je opravljal 17 let, vse do leta 1988, ko se je upokojil. Njegova raziskovalna specialno-didaktična dejavnost in didaktična publicistika pa se je med delom na Pedagoški fakulteti permanentno nadaljevala. Stalno je izdajal tudi raznovrstna učila za pouk zgodovine na naših osnovnih in srednjih šolah. Občutil je aktualne družbene potrebe po napredku pouka in se je nanje tudi sproti z delovno dejavnostjo odzival.

V začetku 70. let je izšel nov učni načrt za pouk zgodovine v osnovni šoli. Prof. Weber je v vlogi svetovalca in izkušenega praktika aktivno sodeloval v komisiji in pri izdelavi njegove didaktične zasnove. Dobro pa se je zavedal, da sami učni načrti in šolski zakoni ne bodo kvalitetno preobrazili pouka zgodovine v razredu. Učitelje je potrebno zgodovine didaktično osvestiti glede specifičnih vzgojno-izobraževalnih ciljev za naše učne predmete in jih tudi primerno metodično usposobiti. Le tako bodo učitelji praktiki vsakodnevno presegali tradicionalne metode pretežno verbalnega in reproduktivnega pouka ter uveljavili učenca kot subjekt v razredu. V mnogih metodičnih člankih (75) in v dveh metodikah se je zavzemal za zanimiv, slikovit in konkreten pouk zgodovine. Metodično pester pouk naj bi učence pritegnil in jih spodbudil k aktivnemu učenju sodelovanju z učiteljem. Večkrat je predstavil tudi konkretne vzorce krajevno zgodovinskih tem, ki omogočajo učinkovito organizacijo aktivnega in raziskovalnega pouka. Prizadeval pa si je tudi za napredek pouka pri učenem predmetu spoznavanje družbe na osnovni šoli. Tu je poiskal razne učinkovite kombinacije zgodovinskih in geografskih učnih metod.

Posebej je treba poudariti, da se je znal prof. Weber pri svoji mentorski vlogi dobro vživeti v metodične situacije in našega učitelja zgodovine v razredu. Oživil je njegove učne dileme in vprašanja pri uresničevanju učnega načrta. Ta posluš za pedagoško prakso in za probleme učitelja začetnika preveča mnoge njegove metodične članke. Vloga učne prakse pa je poudarjena tudi v naslovih njegovih metodičnih priročnikov. Pri Državni založbi Slovenije je izdal: *Praksa zgodovinskega pouka v osnovni šoli* (1977) in nato obširnejšo knjigo *–Teorija in praksa pouka zgodovine* (1981). V teh publikacijah in drugih didaktično-metodičnih člankih svetuje učiteljem, naj pri izdelavi letnih delovnih programov in pri načrtovanju posameznih učnih ur bolj upoštevajo bogate polivalentne vzgojne učinke pouka zgodovine glede na specifično tematiko. Opozarjal je tudi, da prispeva k življenjskemu pouku in k učni aktivnosti učencev zgodovine tudi premišljeno krčenje učne snovi in izbor vsebinskih ter problemskih elementov posamezne učne teme. Zlasti teme o težkih življenjskih in delovnih situacijah v preteklosti, junastvo in požrtvovalnost borcev med narodnoosvobodilnim bojem, prizadevanje kmečkega zaledja in delovanje ilegalnih bolnišnic v tem obdobju vsebujejo neizmerne vzgojne potenciale. Njegove metodične razprave so bile natisnjene v 60-tih, 70-tih in 80-tih letih v raznih strokovnih revijah: *Pouk zgodovine* (jugoslovanska revija za didaktiko zgodovine), *Sodobna pedagogika*, *Zgodovinski časopis*, *Vzgoja* in *izobraževanje*, itd.

Izredne zasluge ima prof. Weber tudi za dolgoletno opremljanje pouka zgodovine z avdio-vizualnimi sredstvi in učbeniško literaturo na slovenskih osnovnih in srednjih šolah. Največ te didaktične literature sta izdali založba DZS in Zavod za šolstvo. V razvitih evropskih državah se je uveljavilo dragoceno spoznanje o pomembni didaktični vlogi podelovnih učbenikov, ki s svojimi didaktičnimi elementi direktno spodbujajo učitelja in učence k aktivnim metodam in oblikam pouka. Prof. Weber je napisal sam ali pa v soavtorstvu večino učbenikov za pouk zgodovine v osnovnih šolah in tudi nekatere v srednjih šolah. V mnogih člankih je tudi didaktično in metodično utemeljeval prednosti podelovnih učbenikov in podal metodične napotke učiteljem za delo z zgodovinskimi čitankami in zgodovinskimi viri. Sproti ob izhajanju Delovnih zvezkov k posameznim učbenikom zgodovine je napisal za učitelje tudi metodične napotke za delo s posameznimi vajami v teh Delovnih zvezkih.

Državna založba Slovenije je pričela v 60-tih in 70-tih letih sistematično izdajati podelovne učbenike in učbeniške komplete za pouk zgodovine v vseh razredih osnovne šole. Tak učbeniški komplet so sestavljale tele glavne sestavine: 1. učbenik, 2. zbirka zgodovinskih virov ali čitanka, 3. delovni zvezek in 4. zgodovinski atlas. Poleg temeljnega sintetičnega učnega besedila v učbeniku so nastale še zgodovinske čitanke, ki so z živo in nazorno besedo pomagale učencu predstaviti življenjske razmere v preteklosti. Delovni zvezki pa so s pomočjo ilustracij, shem in drugih elementov prispevale k bolj zanimivemu in sistematičnem utrjevanju učne snovi. Izšli so tudi zgodovinski šolski atlasi, ki so s tematskimi kartami zgodovinsko dogajanje umestili v prostor. Prof. Weber je bil pobudnik, da smo dobili v slovenskih šolah 1968. leta prilagojen hrvaški Zgodovinski atlas, izdelal je tudi vsebinsko zasnovano tematskih kart v novjšem slovenskem – Šolskem zgodovinskem atlasu iz leta 1994, ki je izšel pri DZS.

Jubilant pa je pokazal svojo delovno vztrajnost in vnemo tudi kot upokojenec. V sodelovanju s prof. Dragom Novakom je zasnoval v sedmih zvezkih zbirko: 20. stoletje v zgodovinskih virih, besedi in slikah. Ta publikacija zajema družbeno-politično, vojno, gospodarsko, kulturno in drugo zgodovinsko dogajanje v modernih obdobjih. Zvezki tematizirajo svetovno dogajanje, kot tudi življenje Slovencev v jugoslovanskem prostoru. Stoletno dogajanje je uprizorjeno preko raznovrstnih besednih in slikovnih virov. Zbirka naj bi obogatila zlasti pouk zgodovine na naših srednjih šolah.

Hkrati z didaktično in metodično modernizacijo pouka zgodovine je bilo potrebno, da bo naš učenec dobil čimbolj nazorne predstave o življenjskih razmerah v preteklosti. Prof. Weber si je veliko in vztrajno prizadeval, da bi, poleg individualnega učnega kompleta za učenca pri domačem delu, naše šole dobile tudi moderna razredna učila za pouk zgodovine. Novi projekcijski aparati, izdelani posebej za šolsko uporabo, so prinesli v razred bogata in raznovrstna avdio-vizualna sredstva. Skrbno izbrane didaktične slike in tematske karte so omogočile učinkovito ponazoritev zgodovinskih dogajanj ali situacij. Prof. Weber je v okviru Sava filma sistematično programiral možnosti za demonstrativne učne situacije. Izdelal je serije zgodovinskih slik, ki sledijo temam učnih načrtov zgodovine. V letih 1962 do 1977 je Sava film izdal 23 učnih filmov v črno-beli tehniki, ki pokrivajo teme iz obče in nacionalne zgodovine. Ilustrirajo pa tudi tematiko iz različnih obdobj – od antike preko srednjega veka do 19. stoletja. Vsak diafilm vsebuje 20 do 40 slik ter je opremljen z metodičnim komentarjem in z delovnimi napotki za učitelja.

V tem času se je v razredu metodično še posebno uveljavil grafoskop. Sava film je v letih 1969 do 1974 izdal 28 projekcijskih kompletov za pouk zgodovine, ki jih je izdelal prof. Weber. Vsak komplet vsebuje 4–6 listov, ki se grafično in vsebinsko dopolnjujejo. Večina teh kompletov ilustrira teme iz novjših obdobj, zlasti pa dogajanja med drugo svetovno vojno in naš NOB. Precej teh projekcijskih kompletov nudi tudi kartografske demonstracije zgodovinskega dogajanja, tudi ta učila imajo priložen metodični komentar. Prof. Weber pa je izdelal tudi nekaj 8 mm učnih filmov za pouk moderne zgodovine.

Njegova dejavnost pri načrtnem snovanju modernih učil za pouk zgodovine je bila vsekakor izredno požrtvovalna, vztrajna in raznovrstna. Zlasti pa je naš jubilar pokazal pri tem delu tudi veliko iniciativnosti in sposobnosti organizatorja. Jubilar je s svojo raznovrstno projektivno, publicistično, učno in organizacijsko dejavnostjo postavil osnove za moderni pouk zgodovine v Sloveniji. Njegovi didaktični projekti so se uresničevali predvsem ob sodelovanju Zavoda za šolstvo in DZS. Vrste učnih pripomočkov, ki so se uveljavili pri pouku zgodovine, so zaživel kot nujen instrumentarij modernega pouka. Prof. Weber je torej za naš predmet opravil temeljne didaktično-metodične korake in ti didaktični elementi živijo pri pouku v razredu tudi danes. Zato je nujno, da smo si vsaj delno osvestili njegovo požrtvovalno delo, ki je nacionalnega pomena.

Jubilantu želimo zdravja ter zadovoljstva ob pogledu na svoje uspešno, dolgotrajno in požrtvovalno

pedagoško delovanje v korist slovenskega pouka zgodovine! Veselimo se tudi njegovega neizčrpnega optimizma in vedrine, ki tudi danes spodbuja tovariške stike z znanci, sodelavci in sodelavkami.

Štefan Trojar

JUBILEJI

Prof. dr. Dušan Nečak – šestdesetletnik

Jubilant se je rodil 21. januarja 1948 v Ljubljani, kjer je na Filozofski fakulteti leta 1971 diplomiral iz zgodovine in umetnostne zgodovine. Po krajši zaposlitvi v zunanjepolitični redakciji Dela, kjer je spremljal problematiko zamejskih Slovencev, je leta 1972 postal raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Na njem se je ukvarjal zlasti z zgodovino koroških Slovencev in širšimi narodno manjšinskimi vprašanji. Iz te problematike je izbral tudi temo doktorske disertacije Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Z njenim uspešnim zagovorom je leta 1978 postal doktor zgodovinskih znanosti. S pedagoškim delom je začel kot docent leta 1980 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete. Kot univerzitetni učitelj je prvi začel predavati slovensko, jugoslovansko in občo zgodovino po drugi svetovni vojni. Leta 1985 je bil izvoljen za izrednega profesorja, leta 1989 pa je postal redni profesor za sodobno zgodovino, sedaj predava občo zgodovino od prve svetovne vojne do najnovejših obdobij. Njegovo pedagoško delo so generacije študentov zelo visoko ocenjevale, posebno skrb pa je posvetil tudi vzgoji znanstvenega naraščaja. Prof. Nečak je bil po letu 1980 mentor 16 doktorjem iz sodobne zgodovine, predvsem iz časa po letu 1945, pri skoraj vseh doktorskih disertacijah o problematiki novejših obdobij pa je bil predsednik ali član komisij za zagovor.

Na Filozofski fakulteti je od svoje zaposlitve na njej leta 1980 opravljal številne, tudi vodstvene funkcije. V letih 1985–1987 je bil njen prodekan, v obdobju 1987–1989 pa dekan v času, ko je moral z njemu lastno diplomatsko sposobnostjo reševati hudo zaostrene probleme Filozofske fakultete. Tedaj je po stavki njenih sodelavcev vodil uspešna pogajanja z vlado za izboljšanje njihovega gmotnega položaja. Izjemno tehten je njegov delež na področju znanstveno-raziskovalne dejavnosti na njej z vodenjem Znanstvenega inštituta FF v letih 1996–2002. Dve mandatni obdobji je bil tudi predstojnik Oddelka za zgodovino FF. Sedaj je na njem vodja katedre za sodobno zgodovino. Na Univerzi v Ljubljani je opravljal dve pomembni funkciji, in sicer je bil v letih 1999–2004 član njenega Upravnega odbora, kar sedem let pa član in podpredsednik univerzitetne Habilitacijske komisije.

Posebno priznanje njegovemu pedagoško-znanstvenemu delu so bila vabila za predavanja na univerzah v Avstriji in Nemčiji. V akademskih letih 1986/87 in 1997/98 je bil gostujoči profesor na Univerzi na Dunaju oziroma njenem Inštitutu za sodobno zgodovino, dvakrat (1993/94 in 2005/06) na Univerzi v Celovcu, kot gost, raziskovalec in predavatelj, je bil leta 1995 na Univerzi v Kölnu pri prof. Jostu Dülfferju ter v letih 2000, 2003 in 2006 na Vzhodnem inštitutu Freie Universität Berlin pri prof. Holmu Sundhausnu. Predaval je tematike kot: Historični elementi za razumevanje slovenskega narodnega vprašanja, Sodobna slovenska/jugoslovanska zgodovina po 1918, Informbirojevski spor 1948, Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Te tematike je praviloma povezoval s spoznanji iz lastnega raziskovanja zgodovine dežel gostiteljic: v Nemčiji je tako raziskoval problematiko tako imenovane Hallsteinove doktrine (1955–1961); v Avstriji problematiko narodnih manjšin, zgodovine časa med obema vojnama, posebej nacističnega puča 1934 in prihoda avstrijskih nacističnih beguncev v Jugoslavijo (Slovenijo in na Hrvaško); v Severni Koreji pa problematiko Korejske vojne (1950–1954). O teh temah je napisal

tudi knjige, v dveh primerih znanstvene monografije (Avstrijska legija II, Maribor 1995; Hallsteinova doktrina in Jugoslavija, Dunaj 1996), v tretjem primeru pa potopis po Demokratični republiki Koreji in strokovni oris korejske vojne (Obisk preteklosti, Dnevniški zapiski s poti po DLR Koreji; Korejska vojna (1950–1953/54), Ljubljana 1992). Nemška akademska institucija DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst), ga je kar petkrat povabila na nekajmesečno raziskovalno delo v ZRN, kjer je delal v arhivih in bibliotekah v Berlinu, Potsdamu, Koblenzu, Bonnu in Münchnu. Dvakrat je bil tudi štipendist dunajske fundacije Konstantina Jirečka. Zaradi mednarodne odmevnosti je bil oz. je tudi član različnih strokovnih združenj in uredništev v tujini. Je član historične komisije dunajske nadškofije Pro Oriente, bil je član uredništva dunajske revije Osthefte za zgodovino JV Evrope in sourednik njene tematske številka o Sloveniji, bil je član uredništva znanstvenih publikacij graške univerze, član habilitacijskih komisij dunajske in celovške univerze, je tudi podpredsednik Alumnov DAAD za Slovenijo. Od leta 2008 pa je Dušan Nečak član Univerzitetnega sveta Univerze v Celovcu.

Med strokovnimi kolegi v Nemčiji in Avstriji si je kolega Nečak ustvaril velik ugled, z navedeno dejavnostjo pa je mnogo prispeval k prepoznavnosti slovenskega zgodovinopisja in širše humanistične znanosti v svetu. Kot raziskovalec, ki se že skoraj trideset let povezuje s tujimi kolegi pri raziskovanju domačih in občin historiografskih problemov, je veliko prispeval k temu, da je slovenska historiografija, vsaj kar zadeva sodobno zgodovino, kljub relativni majhnosti ostala na primerljivi ravni s sosednjimi in drugimi razvitimi državami. Bil je sosnovalec in soizvajalec skupnih raziskovanj italijanskih, avstrijskih, ameriških in slovenskih zgodovinarjev na temo, kot so: zgodovina koroških Slovencev, koroški plebiscit in zgodovina regije Alpe-Jadran. Rezultat teh prizadevanj so bile monografije v nemškem in angleškem jeziku. Prav tako je tvorno sodeloval pri nastajanju in uresničevanju ideje pokojnega profesorja s celovške univerze dr. Andreasa Moritscha o slovensko, italijansko, avstrijski poletni univerzi v Bovcu. Na njej je bil nekaj let redni predavatelj in voditelj seminarjev in tudi danes s slovenske strani skrbi, da šola še vedno aktivno deluje in povezuje študente treh sosednjih dežel.

Ugled in vedenje o slovenski znanosti je še posebej zaznavno ponesel v svet z dvema mednarodnima raziskovalnima projektoma. Kot edini slovenski znanstvenik s področja humanistike in družboslovja je bil na Dunaju v okviru velikega avstrijskega projekta Millenium, pripravljenega v počastitev tisočletnice prve omembe Avstrije, izbran za nosilca mednarodnega interdisciplinarnega projekta z naslovom Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska naroda zavest v času (1996). Slovenska verzija rezultatov projekta je izšla že leta 1997, medtem ko je nemška kljub že prevedenim besedilom, žal izostala – a ne po njegovi krivdi.

Drugi mednarodni, slovensko-nemški projekt je bil zaključen leta 1997 in nosi naslov »Nemci« na Slovenskem 1941–1945. Ker je šlo za zelo občutljivo in zanimivo temo o usodi nemške narodne manjšine v Sloveniji, so rezultati projekta odmevali tako v Avstriji kot tudi v Nemčiji in seveda v Sloveniji. Priložnost za promocijo slovenske, posebej humanistične in družboslovne znanosti, ki je na ta način nastala, je dr. Nečak s pridom izrabil in rezultate raziskave ter publikacijo predstavljal v tujini, med drugim zlasti v ZDA, Italiji, Nemčiji in Avstriji. Glede na odmevnost in aktualnost raziskave to aktivnost nadaljuje tudi danes. Njegovo delo je bilo izredno pozitivno ocenjeno tudi v tujini, še posebej s stališča znanstvene objektivnosti in nepolitičnega pristopa k tej zelo spolitizirani temi, kar nedvomno ugodno vpliva na ugled slovenske znanosti. Med odmevnejšimi mednarodnimi sestanki o medkulturnih in mednacionalnih odnosih, ki jih je soorganiziral, kaže izpostaviti posvet o mejah v Jugovzhodni Evropi, s katerega je v njegovem uredništvu nastal večjezični zbornik (Meje v Jugovzhodni Evropi: Kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja/Borders in Southeastern Europe: Culture and Politics between the 18th and 21th Century, Historia 7, Ljubljana 2004). Podoben prodor v evropsko historično znanost mu je uspel s tem, da so ljubljanska univerza, njena Filozofska fakulteta in Znanstveni inštitut FF postali skupaj s celovško in tržaško univerzo soorganizator 5. avstrijskih dni sodobne zgodovine, največjega tradicionalnega in mednarodnega srečanja sodobnih zgodovinarjev v tem prostoru.

Navedeni podatki ilustrirajo izjemno razsežnost Nečakovega univerzitetnega pedagoško-znanstvenega delovanja doma in v tujini, občudovanja vreden njegov obseg dela pa kaže tudi 683 enot v bibliografiji COBISS do konca leta 2007. Njegov raziskovalni opus obsega 13 znanstvenih monografij in 7 samostojnih strokovnih publikacij ter nad 200 znanstvenih prispevkov v domačih in tujih zgodovinskih revijah in zbornikih oziroma objav kot delov monografij. Različne prispevke je objavljaval v slovenskem, srbskem oz. hrvaškem, makedonskem, nemškem, angleškem, francoskem, madžarskem in italijanskem jeziku.

Znanstvena in strokovna dela jubilanta lahko razdelimo v več problemskih sklopov.

Prvi sklop je raziskovanje narodnostnih in narodno manjšinskih vprašanj. Največ raziskovalne pozornosti je posvetil raziskovanju sodobne zgodovine koroških Slovencev in na to temo objavil dve monografiji in celo vrsto znanstvenih in strokovnih razprav, kar ga še danes uvršča med naše najboljše poznavalce avstrijske manjšinske problematike. Temeljni deli s tega področja je knjiga *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni* (Ljubljana, 1982) in *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976): osnutek za politično zgodovino* (Ljubljana, 1985). Za prvo delo je prejel Kajuhovo nagrado za leto 1983, za drugo pa Nagrado vstaje slovenskega naroda za leto 1986.

Poleg problematike položaja avstrijskih narodnih manjšin se je v sklopu ukvarjanja s narodno manjšinsko in narodnostno tematiko ukvarjal še z nekaterimi teoretičnimi vprašanji kot so problemi asimilacije (Nekateri vidiki asimilacije manjšine in položaj slovenske narodne manjšine na avstrijskem Koroškem. *Koroški koledar* 1975, str. 48–52; potem s problemi politične konotacije pri narodno manjšinski terminologiji (Politična konotacija strokovnega izrazja pri proučevanju narodno manjšinskih vprašanj, v: Ada Vidović-Muha, Nace Šumi (ur.), *Zbornik prispevkov, Razprave Filozofske fakultete*, Ljubljana 1989, str. 45–50 in Stanje in perspektive raziskovanja etničnosti in manjšin v Sloveniji – uvodno predavanje na konferenci Izzivi raziskovanja etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja, 18. 11. 2005 v Ljubljani); s problemi kategorizacije manjšinskih skupnosti in renesanso narodno manjšinskih gibanj v Evropi ter z drugimi podobnimi temami (npr. Zaščita manjšin v Evropi med obema vojnama, *Vestnik koroških partizanov*, 1974, 7–8, 4, str. 61–67).

Ukvarjanje s koroško slovensko problematiko je dr. Nečaku narekovalo tudi širši pristop in ga je pripeljalo k raziskovanju drugega, osrednjega sklopa, to je avstrijsko-slovenskih/jugoslovanskih odnosov in avstrijske sodobne zgodovine nasploh, kar je kasneje nadgradil še z raziskovanjem nemške zgodovine in nemško jugoslovanskih (slovenskih) odnosov. Iz tega razširjenega pogleda je najprej nastala vrsta študij (med njimi: *Avstrijska emigracija 1941–1945 in jugoslovansko vprašanje*, *Zgodovinski časopis*, 1981, 4, 35, str. 355–369; *Avstrijska socialistična emigracija med drugo svetovno vojno in jugoslovansko vprašanje*. *Prispevki za novejšo zgodovino* 1986, 26, str. 87–111; *Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1941–1955 brez manjšinskega vprašanja*. *Borec*, 1987, 39, 10, str. 675–685; *Jugoslavija in anšlus*, *Borec*, 1989, 41, 3/4, str. 444–450).

Intenzivno raziskovanje sodobne zgodovine nemškega govornega prostora, posebej Avstrije in Nemčije je posrečeno povezoval z nacionalno oz. jugoslovansko zgodovino. Izbiral je namreč take raziskovalne teme, ki so združevale različne probleme vseh: tako nemške, kot avstrijske, slovenske in jugoslovanske sodobne zgodovine. Eno njegovih najbolj odmevnih del je tako nastalo prav iz te tematike. Gre za delo *Avstrijska legija II* (1995), ki sega v čas med obema vojnama in prikazuje dotlej popolnoma neobdelano problematiko usode nacističnih beguncev po neuspelem puču 25. julija 1934 v Avstriji, ki so pribežali v Jugoslavijo (Slovenijo in Hrvaško). Knjigo je založba Böhlau v seriji *Zeitgeschichtliche Bibliothek* objavila tudi v nemškem jeziku. Tudi doma je delo naletelo na ugoden odmev (knjiga je bila povod, da je na predlog Oddelka za zgodovino avtor dobil omenjeno najvišje državno priznanje za znanstveno delo, Nagrado za vrhunske dosežke v znanosti za leto 1996). Drugo delo iz »nemškega« tematskega sklopa je njegova knjiga o Hallsteinovi doktrini in Jugoslaviji, ki je izšla leta 2002. Z njo se je avtor tako rekoč približal sedanjosti in tudi v praksi uresničil svoje metodološko prepričanje, da je zgodovina vse, kar se je »zgodilo« do danes in da »polpretekle zgodovine« ni. Pomen knjige za poznavanje slovenske/jugoslovanske diplomatske zgodovine in zgodovine odnosov med Jugoslavijo in jugoslovansko najpomembnejšo gospodarsko partnerico ZRN, so spoznali tudi na Hrvaškem. Knjiga je v Zagrebu v hrvaščini izšla leta 2004 in tam doživela živahen odmev strokovne in širše javnosti. Tretja knjiga s tega področja je kombinacija tistega dela jubilarntove dejavnosti, ki zadeva narodno manjšinsko področje, a ga hkrati umeščamo v ta del, ki govori o njegovem zanimanju za »nemško« zgodovino. Gre namreč za njegovo nekajletno intenzivno raziskovanje ene od belih lis slovenskega zgodovinopisja – usode pripadnikov nemške narodne manjšine na Slovenskem po letu 1945. Inicijal je raziskovalni projekt in ga vodil ter s sodelovanjem kolegov izdal zbornik »Nemci« na Slovenskem 1945–1955, ki je izšel leta 1998. Zbornik je bil v kratkem razprodan, saj je imela vsebina poleg historičnega še dnevno politični naboj in leta 2002 je bil zbornik z dodatkom ponatisnjen. Odmevi nanj so bili različni, vendar ob temeljni ugotovitvi, da gre pri njem za prvo sintetično delo na naslovno temo. In da te bele lise v slovenskem zgodovinopisju ni več.

Nadaljevanje v raziskovanju tega sklopa lahko v bližnji prihodnosti pričakujemo v monografiji z delovnim naslovom *Ostpolitik Willyja Brandta in Jugoslavija*, ki jo pravkar pripravlja. Obdobje hladne vojne in njenih posledic je tudi sicer ena glavnih tem njegovega pisanja in nastopanja v javnosti, tako je leta 1999 med drugim izdal tudi komentirano zbirko dokumentov o hladni vojni za šolske potrebe.

Tretji raziskovalni sklop je problematika zahodne meje in tako imenovanega Tržaškega vprašanja. Pravzaprav je s to tematiko začel svojo znanstveno pot, ko je leta 1972 v *Kroniki* objavil diplomsko nalogo (Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika*, 1972, 20, 2, str. 101–106). V ta sklop sodi še vrsta drugih člankov (med njimi: *Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920*. *Kronika*, 1973, 1, št. 2, str. 120–126; *O vojni z Italijo (1914–1915)*, *Kronika*, 1974, 22, št. 2, str. 107–111; *Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske Krajine v emigraciji v Jugoslaviji*. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1981, 21, str. 113–127 (v soavtorstvu z Andrejem Vovkom) – verzija v italijanščini: *L' attivita degli Sloveni et dei Croati della Venezia Giulia nell'emigrazione in Jugoslavia*. *Quad. – Cent. ric. stor. Rovigno*, 1985, 8, str. 289–307; *Jugoslavija in Trst. Primorska srečanja*, 1983, 7, št. 37, str. 5–9; *Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja (junij–september 1945)*. *Borec*, 1986, 38, št. 2, str. 102–109; *Trst, mesto nakupov*. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, 40, št. 1, str. 301–310).

Četrti sklop zadeva preučevanje slovenske in jugoslovanske zgodovine in s tem povezanimi metodološkimi vprašanji. Ko je leta 1980 dr. Nečak kot docent prišel na Oddelek za zgodovino FF, se je najprej začel sistematično ukvarjati s proučevanjem povojne slovenske, jugoslovanske in obče zgodovine. Postal je prvi profesor na oddelku, ki je to zgodovinsko obdobje kot poseben predmet tudi predaval. Zato se je začel poglobljeno ukvarjati z metodologijo proučevanja povojne zgodovine. Med najbolj odmevnimi njegovimi prispevki s tega področja je bilo predavanje na dunajskem Ost- und Südost-Europa Institutu leta 1986 (*Zur Erforschung der jugoslawischen Geschichte nach 1945*. *Österreichische Osthefte*, 29, 1987, str. 92 – 104). Na to temo je predaval in objavljajl doma in po svetu, kakor tudi na temo o historiografskih vprašanjih, zlasti historičnih elementih za razumevanje razpada Jugoslavije. Med članke o metodoloških vprašanjih sodijo: *In kje so bile druge družboslovne vede?: razmišljanje ob (namišljenem) sporu zgodovina: etnologija*, v: Janez Bogataj (ur.), *Razmerja med etnologijo in zgodovino: gradivo s posvetovanja v Mariboru*, november 1984, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, 14, 1986, str. 37–45; *Preteklost in perspektive znanstvenega sodelovanja na področju humanistike-zgodovinopisja: znanstveno sodelovanje ustvarjajo ljudje*, v: Helga Rabenstein (ur.). *Kultur.räume: Universitäten, univerze, universität Klagenfurt Koper Ljubljana Maribor Trieste Udine, (Alpen-Adria-Schriftenreihe der Universität Klagenfurt/Celovec)*. Klagenfurt/Celovec 2005, str. 22–33; *O vlogi in pomenu slovenskega zgodovinopisja v sodobni družbi*, v: Ada Vidovič-Muha (ur.): *Zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1986, str. 227–234; *Sodobna slovenska zgodovina danes*, v: Eda Kržišnik in Metka Lokar (ur.): *Zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 1999, str. 201–208; *O nekaterih posebnostih raziskovanja »časa, ki ga živimo«*, v: *Povojna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprav s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu*, Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 1992, str. 5–10; *Problematika proučevanja povojnega razvoja v Jugoslaviji*. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1985, 56 (21), št. 2, str. 117–128; *Slowenische Historiographie: Das Projekt einer anderen Geschichte*, v: Ivanišević Alojz, Kappeler Andreas, Lukan Walter, Suppan Arnold (ur.), *Klio ohne Fesseln?: Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*, *Österreichische Osthefte*, 44, 1/2, 2002, str. 335–344. *Problematiko razpada Jugoslavije posebej s slovenskega vidika pa obravnavajo članki: O vizijah reševanja slovenskega narodnega vprašanja med nastankom in razpadom Jugoslavije*. *Zgodovina v šoli*, 3, 2, 1994, str. 102–123; *O slovenskih razlogih za nastanek in razpad Jugoslavije*, *Zgodovina v šoli*, 1, 3, 1992, str. 3–8; *Jugoslavija, historična nujnost ali napaka?* *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65 (30), 1, 1994, str. 67–71; *Historische Elemente zum Verständnis der »jugoslawischen Frage«*. *Aufrisse*, 1992, 13, 3, str. 16–26; *A chronology of the decay of Tito's Yugoslavia 1980–1991*. *Nationalities papers*, 21, 2, 1993, str. 173–187.

Na koncu opisa – a ne nazadnje! – znanstveno-raziskovalnih sklopov jubilaranta je treba poudariti njegov izostren posluh za tako imenovane »tabu« oz. neobdelane teme, ki pa jih je vedno postavljajl v širši kontekst prikaza vzročno-posledično odvisnosti njihove pojavnosti. To je še posebej pomembno v današnjih časih, ko je velik poudarek na selekcioniranem in zreduciranem pogledu na občutljive teme

iz bližnje preteklosti, znanstveni in strokovni dosežki izpred leta 1990 (pa tudi po njem, če ne sodijo v »pravi« ideološko-politični kontekst), pa se politično in ideološko načrtno zamolčujejo, minimizirajo in zamegljujejo, čemur je žal podlegel tudi del stroke. Študija o Nemcih na Slovenskem je bila gotovo eno takih pionirskih del. Več kot desetletje pred tem, pa se je lotil še ene podobne, če ne celo mnogo bolj občutljive teme – znanih Dachauskih procesov. Tudi tu je bil sredi osemdesetih iniciator interdisciplinarnega pravniško-zgodovinarskega projekta, katerega rezultat je bil zbornik Dachauski procesi (raziskovalno poročilo z dokumenti, Ljubljana 1990, ki obsega 1084 strani). Vsekakor delo, ki ga ne prej in ne kasneje na Slovenskem še nismo imeli. Licemerske pripombe nekaterih stanovskih kolegov, da pravzaprav avtorji niso povedali nič, se same izničijo ob dejstvu, da do danes še ni drugega dela na to temo, ki bi dalo boljše rezultate.

Znanstvena dozorelost, ki jo je dr. Nečak dosegel že zelo zgodaj, nato pa nadgrajeval in širil, je v zadnjih letih privedla tudi do strokovno-poljudnih publikacij za širši bralni krog, ki so bile vse dobro sprejete. Mednje sodijo tako dela s pedagoškega področja (izdaja univerzitetnega učbenika za sodobno zgodovino v soavtorstvu z Božom Repetom, učbenik za osnovno šolo v soavtorstvu z Božom Repetom in Ano Nušo Kern, ki se je na trgu obdržal več kot dvanajst let in doživel številne ponatise), kot iz posameznih obdobj sodobne zgodovine. Tako je leta 2005 prav tako v soavtorstvu z Repetom izšla knjiga Prelom, ki zadeva prvo svetovno vojno in čas tik po njej, v tisku je knjiga Kriza, ki zajema čas do srede tridesetih let, načrtujeta pa še vsaj dve knjigi o drugi svetovni vojni in času po njej. V nemščini sta leta 2006 izdala še kratek pregled slovenske zgodovine Slovenien, ki je izšla pri založbi Wieser v Celovcu.

Pomembna Nečakova odlika je posredovanje raziskovalnih dosežkov na številnih vabljenih predavanjih, v referatih na kongresih in simpozijih doma in v tujini (Avstrija, Nemčija, Italija, Madžarska, Velika Britanija, ZDA, Severna Koreja, Hrvaška, Srbija in Makedonija). Številni so tudi njegovi radijski in televizijski nastopi v Sloveniji, v tujini pa na Dunaju, v Celovcu, Berlinu in Kölnu ter Bernu. Skratka, ne gre za »kabinetnega« znanstvenika, ki se izogiba javnemu soočanju z občutljivimi temami in opredeljevanju do njih (kar je v delu slovenskega zgodovinopisja postala praksa), temveč čuti tudi dolžnost za posredovanje svojega poznavanja različnih problemov ne le strokovnim krogom, temveč tudi najširši publiki. Zato je tudi pogosto prisoten v slovenskih in tujih medijih.

Nečakovo delo ne bi bilo celovito predstavljeno, če ne bi omenili tudi njegovih uredniških in organizacijskih sposobnosti. Kot eden od pobudnikov znanstvene zbirke Historia, ki jo izdaja Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, je bil urednik ali sourednik kar polovice od 12 knjig, ki so doslej izšle. V večini je bil tudi soavtor. Uredil pa je tudi nekaj drugih zbornikov.

Nesporno je zelo veliko, če ne celo preveč časa, energije, znanja in truda posvetil dvema velikima projektoma. Prvi je bil predlog za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta (SZI) na Dunaju, drugi pa sopedrednikovanje Slovensko-avstrijski komisiji zgodovinarjev. Inštitut naj bi v enem najpomembnejših evropskih središč političnega, znanstvenega in kulturnega življenja promoviral slovensko znanost in skrbel za mednarodno in bilateralno sodelovanje, izmenjavo študentov in profesorjev, logistično podporo raziskovalcem in nudil možnosti za predstavljanje rezultatov slovenske znanosti v svetu. Za uresničitev te svoje elaborirane ideje se je trudil sedem let, za inštitut izdelal podroben načrt dela, ki je bil ob njegovi ustanovitvi v celoti prevzet, in na znanstvenem področju domala v celoti pripravljen teren za začetek njegovega dela. Brez njega bi do uresničitve ideje zagotovo prišlo mnogo kasneje ali pa sploh ne. To je bilo javno poudarjeno tudi v govorih ob odprtju inštituta leta 1998. Povsem neznanstveni razlogi so mu onemogočili, da bi mogel svoje delo dokončati in ga kot prvi direktor inštituta uresničiti tudi v praksi. (Več o tem: Kratka zgodovina uresničevanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu. Zgodovinski časopis, 1999, 3, str. 391–412).

V občutljivem času pristopnih pogajanj Slovenije za vstop v Evropsko unijo je bil dr. Nečak eden od treh pobudnikov (poleg njega dr. Peter Vodopivec in dr. Božo Repe) za ustanovitev avstrijsko-slovenske zgodovinske komisije. Vložil je veliko časa in energije, da je do sestave in delovanja komisije sploh prišlo, vodenje komisije, ki je izjemno občutljivo in zelo pomembno za bilateralne odnose med obema državama pa je v zadovoljstvo članov komisije opravljal zelo premišljeno, z veliko mero diplomatske spretnosti, dokler iz načelnih razlogov, ki so zadevali enakopravnost obeh delov komisije, ni odstopil. Kljub temu je bila rezultat vodenja slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije (za njim jo je prevzel dr. Božo Repe) objava obsežnega dvojezičnega (slovensko-nemškega) zbornika slovenskega dela bilateralne komisije, medtem ko na objavo rezultatov avstrijskega dela še vedno čakamo. (Več o tem:

O nastanku in namenu Avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev 2001–2004, *Zgodovinski časopis*, 2004, 3–4, str. 415–465 – v soavtorstvu z Božom Repetom).

Prof. Nečak se je že pred ustanovitvijo SZI na Dunaju zavedal pomembnosti mednarodnega sodelovanja in potrebe po promociji in povezovanja slovenske znanosti s tujino. Ko je v začetku devetdesetih let iz sosednje Avstrije prišel namig, da bi v Ljubljani ustanovil Avstrijski znanstveni inštitut, ideje ni samo takoj tvorno podprl, ampak se skupaj z nekaterimi drugimi kolegi (posebej z dr. Petrom Vodopivcem) potrudil, da je dobil ta inštitut primerno vsebino mednarodnega in bilateralnega znanstvenega sodelovanja, prostore in kadrovsko zasedbo.

Podoba Dušana Nečaka ne bi bila popolna, če ne bi poudarili še njegovega predanega in požrtvovalnega dela na humanitarnem področju. Je vodnik reševalnega psa, poldrugi mandat je bil predsednik Društva vodnikov reševalnih psov Slovenije, sedaj pa je že dvanajsto leto podpredsednik svetovne organizacije vodnikov reševalnih psov Internationale Rettungshunde Organisation / International Rescuedog Organisation. Uveljavil se je tudi kot avtor prispevkov o problematiki reševalnih psov. Za sodelovanje in vodenje mednarodne skupine vodnikov reševalnih psov pri reševalni akciji ob rušilnem potresu v Turčiji avgusta 1999 je dobil tudi priznanje turške vlade in bronasto plaketo Civilne zaščite Slovenije, letos pa še najvišje priznanje civilne zaščite Mestne občine Ljubljana – Plaketo mesta Ljubljane.

Raziskovalni rezultati dr. Dušana Nečaka pa tudi njegova širša družbena dejavnost, ki izhaja iz danes že pozabljenega občutka za skupnost in solidarnost ter socialno pravičnost, v krogu njegovih kolegov in prijateljev, pa tudi domačih in tujih nevtralnih opazovalcev, gotovo zbuja spoštovanje. Mnogokrat, zlasti pri kakšni nagradi, pa so v strokovnih krogih spodbudili tudi zavist, kuloarska opravljanja in pritlehno zmanjševanje njegovih dosežkov. Manj prijetne stvari pač, ki pa so del slovenske in zgodovinarske »folklore« in s katerimi smo, žal, prisiljeni živeti. Kakšne od teh stvari so ga precej prizadele, kakšne ga bodo verjetno še. Ne dvomiva pa, da bo s svojim načinom dela trmasto in s polno močjo vztrajal naprej. Njegovo dosedanje delo, za katerega mu iskreno čestitava, govori pač samo zase.

Kolegu in prijatelju Dušanu želiva, da bi svoje delovne načrte in življenjske cilje v čim večji meri uresničeval še naprej.

Božo Repe in Miroslav Stiplovšek

IN MEMORIAM

Olga Janša-Zorn (5. 7. 1938 – 28. 1. 2008)

Olga Janša-Zorn bi 5. julija letos praznovala okrogli življenjski jubilej.¹ Ko bi bila pot njenega življenja drugačna, bi ji na tem mestu voščili vse najlepše, tako pa ji namesto jubilejnega, z žalostjo v srcu, namenjamo spominski memento. V enem zadnjih januarskih dni se je namreč v domači hiši v Kranju po težki in usodni bolezni tiho poslovila od življenja.

Rodila se je v Dolenjem Logatcu, večji del otroštva pa je preživela v Ormožu, kjer je obiskovala osnovno šolo in nižjo gimnazijo. Zvedava in preudarna, kot je vselej bila, je že v rosnih mladosti vedela, kaj želi postati: namreč učiteljica. Otroško željo pa je v življenju visoko prerasla.

Višjo gimnazijo je obiskovala v Kranju, potem pa na Filozofski fakulteti v Ljubljani študirala zgodovino. Po diplomu (1962) je najprej učila na osnovnih šolah v Predosljah, nato pa na zelo kakovostni kranjski gimnaziji. Za njeno osebno in strokovno rast – zlasti pa za vse tedanje generacije študentov – je bila ključna njena odločitev, da sprejme mesto bibliotekarke na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer je ostala dobrih enajst let, od 1968 do 1980. Uživala je med knjigami, ob viru znanja, ki ga je oboževala in ga pozorno spremljala. Skoraj neopazno se je uvrstila med najbolj načitane in vsestransko razgledane slovenske zgodovinarje. Prevzela je nepogrešljivo a pogosto premalo cenjeno delo sestavljanja tematskih bibliografij po posameznih letih za slovensko zgodovino, ki so izhajale v Zgodovinskem časopisu. Pripravila je več bibliografij posameznih opaznih zgodovinarjev,² sestavila je bibliografsko kazalo k prvim petindvajsetim letnikom Zgodovinskega časopisa,³ sodelovala pa je tudi pri pripravi monografske objave o slovenski historiografiji v tujih jezikih, ki je izšla v angleščini za 18. mednarodni kongres zgodovinarjev v Montrealu (1995).⁴

V letih službovanja na Oddelku za zgodovino je bila od 1968 do 1972 tajnica Zgodovinskega društva za Slovenijo, od 1972 do 1979 pa je zgledno urejala zgodovinarsko revijo *Kronika : Časopis za slovensko krajevno zgodovino*. V tedanjem uredniškem odboru je sodelovalo več eminentnih zgodovinarjev, tako Pavle Blaznik, Ferdo Gestrin in Sergij Vilfan; vsi so jo zelo čislali. Sama je v *Kroniki* objavila nekaj izvrstnih člankov. Reviji je ob petdesetletnici njenega izhajanja namenila korenit pregledni znanstveni

¹ Pred desetimi leti sta Olgi Janša-Zorn ob šestdesetletnici posvetila jubilejna zapisa Vasilij Melik in Stane Granda: Vasilij Melik, Olga Janša-Zorn – ob jubileju, *Zgodovinski časopis* 52/1998, 281–282; Stane Granda, Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn, *Kronika* 46/ 1998, 117–118.

² Olga Janša-Zorn, Mirko Stiplovšek, Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža, *Zgodovinski časopis* 23/1969, 201–209; Olga Janša-Zorn, Bibliografija prof. dr. Boga Grafenauerja, *Zgodovinski časopis* 30/1976, 239–253; ista, Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina, prav tam, 263–268; ista, Bibliografija dr. Toneta Zorna, *Zgodovinski časopis* 36/1982, 132–152; ista, Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina, v: Darja Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999, 25–32.

³ Olga Janša-Zorn, Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I–XXV (1947–1971), Ljubljana 1972.

⁴ Olga Janša-Zorn, Eva Holz, Nataša Kandus, Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918–1993 : On the occasion of the 18th International Congress of Historical Sciences, Montréal 1995, Ljubljana 1995.

članek.⁵ Do zadnjega je tudi ostala zanesljiva, ustvarjalno–kritična članica revijinega uredniškega odbora. S tem je prispevala, da je Kronika, ki ni bila zamišljena kot strogo znanstvena, pridobila na strokovni kakovosti in priljubljenosti med zgodovinarsko publiko.

Ta vse premalo zapažena dama slovenskega zgodovinopisja je kot bibliotekarka na Oddelku za zgodovino študentom zgodovine posvečala veliko pozornosti in prijateljske naklonjenosti. Poznala jih je po imenih in spremljala njihove študijske uspehe, pa tudi oni so o njej razmišljali kot o gospe ali prijateljici Olgi. Nesebično jim je odprla vrata za objavljanje prispevkov v Kroniki in jih spodbujala k pisanju. S svojimi pedagoškimi izkušnjami je imenitno presojala, česa je kdo od njih sposoben, potem pa jih – za začetek – vpeljevala v pisanje prvih knjižnih poročil in recenzij ter poročil o strokovnih posvetovanjih zgodovinarjev.

Čeprav je bila tedaj imenitna izbira za predavateljico metodike pouka zgodovine na Oddelku za zgodovino, kjer se je mesto pravkar izpraznilo, je na Filozofski fakulteti niso znali zadržati. Iz bibliotekarske se je tako vrnila v pedagoško dejavnost na Pedagoško akademijo oziroma Pedagoško fakulteto v Ljubljani najprej kot predavateljica, po zagovoru doktorata in promociji (1988/1989) kot docentka in od 1994 kot izredna profesorica. Najprej je predavala zgodovino na oddelku za zgodovino in geografijo, kasneje pa na oddelku za razredni pouk. Poslušali so jo tudi študentje podružnice ljubljanske pedagoške fakultete v Kopru in mariborske pedagoške fakultete. Razgledanost v strokovni zgodovinski literaturi ji je omogočila, da je v Mariboru suvereno predavala zahtevni predmet Uvod v študij zgodovine, v katerem je opozarjala tako na nekdanja kot na najnovejša strokovna spoznanja in metode zgodovinopisja.

Tudi po upokojitvi je nadaljevala svoje pedagoško poslanstvo in z vsem žarom poprijela za delo pri Univerzi za tretje življenjsko obdobje. Njena predavanja, zlasti pa ekskurzije, ostajajo nepozabni. Slednjih se je lotevala se jih s sebi lastno natančnostjo in preudarnostjo. Pot ekskurzije je vselej najprej prepotovala sama ali v spremstvu izbranih sorodnikov in znancev.

Njeno ustvarjalno raziskovalno delo je zajemalo vsebinsko pestro paletu raziskav od gospodarskih vsebin kot so agrarna reforma, zgodovina turizma in pomorstva, prek vprašanj krajevne zgodovine do historiografskih tem, deloma povezanih z njenimi raziskavami pri pripravi disertacije.

V Zgodovinskem časopisu, ki je tedaj objavljala izključno vrhunske prispevke, pomembne za ves slovenski prostor, je 1964 objavila imenitno sintetično razpravo o agrarni reformi,⁶ na katero se je oprl Pavle Blaznik pri obravnavi tega vprašanja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev.⁷ Svoja spoznanja je konkretizirala na primeru gospostva Jablje v odličnem članku, ki je leta 1979 izšel v reviji Kronika,⁸ k tovrstni temi pa se je vrnila tudi v prispevku za zbornik, posvečen 80-letnici Vasilija Melika.⁹ Na simpoziju ob 700-letnici prve znane omembe Kamnika v Kamniku 1979 je marsikoga od prisotnih presenetila z izvrstnim prispevkom na temo turizma, podobno odmevna sta bila njena referata na isto temo na 28. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Bledu in na kongresu mednarodnega združenja za zgodovino Alp 2003 v Innsbrucku.¹⁰ O turizmu je objavila še vrsto prispevkov,¹¹ nazadnje kot soavtorici-

⁵ Olga Janša–Zorn, Petdesetletni jubilej Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, v: Gabrič Aleš (ur.), Bibliografija Kronike : 1953–2002 (Kronika), Ljubljana 2003, 5–15.

⁶ Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnoma, Zgodovinski časopis 18/1965, 173–189.

⁷ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I., Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, 179–182.

⁸ Olga Janša–Zorn, Agrarna reforma na veleposestvu Jablje, Kronika 27/1979, 117–126.

⁹ Olga Janša–Zorn, Vprašanje razkosanja kmetij v slovenskih deželah v 19. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko, v: Vincenc Rajšp (ur.), Rajko Bratož (ur.), Janez Cvirn (ur.), Jasna Fischer (ur.), Branko Marušič (ur.), Walter Lukan (ur.), Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Ljubljana 2001, 441–460.

¹⁰ Olga Janša–Zorn, Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku, v: Kamnik : 1229–1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Kamnik 1985, 111–119; ista, Turizem v Sloveniji v času med obema vojnoma, v: Razvoj turizma v Sloveniji, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26. – 28. 9. 1996, Ljubljana, 1996, 78–95; ista, Der Tourismus in den slowenischen Alpen vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, Histoire des Alpes / Storia delle Alpi / Geschichte der Alpen 9/2004, Tourisme et changements culturels / Tourismus und kultureller Wandel, Zürich, 131–147.

¹¹ Olga Janša–Zorn, Zdravilišča in turizem na Slovenskem, v: Jože Žontar (ur.), Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, 259–263; ista, Turistična dejavnost na Slovenskem do druge svetovne vojne, v: Tone Krašovec (ur.), Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva, Vrhnika 1998, 177–205; ista, Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh, Raziskovalec 30/2000, št 1–2, 94–95; ista, Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na

ca znanstvene monografije,¹² v njeni zapuščini pa je ostala tudi nedokončana monografija o zgodovini turizma na Slovenskem. Njeno raziskavo o pomorstvu¹³ je s pridom uporabil prof. Ferdo Gestrin pri pisanju sintetičnega gesla Pomorski promet za Enciklopedijo Slovenije.¹⁴

Pogosto se je posvečala vprašanju krajeve zgodovine, sodelovala je pri zbornikih reprodukcij starih razglednic z upodobitvami Ljubljane in slovenskih krajev.¹⁵ Svojim diplomantom na Pedagoški fakulteti – bilo jih je prek šestdeset – je pogosto dajala za nalogo, da raziščejo domači kraj, pri čemer se je – kot je večkrat omenjala – tudi sama marsikaj naučila. Več strokovnih objav je namenila zgodovinarjem in institucijam: kranjskega deželne muzeja v Ljubljani,¹⁶ Juridičnega društva na Kranjskem,¹⁷ posvetila pa se je tudi preteklosti kranjske gimnazije,¹⁸ Pedagoške fakultete,¹⁹ in diplomantom Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.²⁰

V doktorskem delu, ki je med njenimi znanstvenimi dosežki po pomembnosti nedvomno na prvem mestu, je obravnavala delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju s poudarkom na Historičnem društvu za Kranjsko, ustanovljenem 1843 kot del Historičnega društva za Notranjo Avstrijo.²¹ Delo je izšlo v nadaljevanjih v Zgodovinskem časopisu, nato pa tudi v samostojni monografiji.²² V društvu so sodelovali profesorji, uradniki, katoliški duhovniki in celo en protestantski pastor, skratka: ljudje različnih prepričanj. Med raziskovanjem je tako posvetila pozornost in opozorila na številne znanstvenike in poljudne strokovnjake, ki so že utonili v pozabo, vendar se z njihovimi spoznanji stroka še danes okorišča.

Po tem, ko je v istem letu 1962, ko je zagovarjala diplomsko nalogo, v Kroniki objavila članek o tem, kako so Novice 1865 in 1866 vabile Slovence k naselitvi v kneževino Srbijo in srbske okoliše habsburškega cesarstva,²³ je zlasti v zvezi z raziskavami za doktorsko delo napisala številne historio-grafske članke: o zgodoviniopisju o Slovencih v dunajskih glasilih *Archiv in Taschenbuch*, predstavljenem

---

Kranjsko pred prvo svetovno vojno, v: Oto Luthar (ur.), Jurij Perovšek (ur.), Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, 213–228; ista, Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne, v: Sašo Jerše (ur.), Darja Mihelič (ur.), Peter Štih (ur.), Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, 689–703.

¹² Janez Bogataj, Olga Janša–Zorn, Turizem smo ljudje : Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji : 1905–2005, Ljubljana 2006.

¹³ Olga Janša–Zorn, Razvoj slovenskega pomorskega prometa po drugi svetovni vojni, *Annales* 2/1992, št. 2, 183–188.

¹⁴ Ferdo Gestrin, Pomorski promet, v: Enciklopedija Slovenije 9/1995, 129–131.

¹⁵ Pozdrav iz Ljubljane : Mesto na starih razglednicah, Ljubljana, 1985; Pozdravi iz slovenskih krajev : Dežela in ljudje na starih razglednicah, Ljubljana 1987.

¹⁶ Olga Janša–Zorn, Od razstav do deželne muzeja v Ljubljani, v: Jože Žontar (ur.), Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, 189–192.

¹⁷ Olga Janša–Zorn, Prispevek k zgodovini delovanja Juridičnega društva v Ljubljani (1861–1868), v: Vincenc Rajšp (ur.), Ernst Bruckmüller (ur.), Vilfanov zbornik : Pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation, Ljubljana 1999, 301–313.

¹⁸ Olga Janša–Zorn, Zgodovina gimnazije v Kranju do leta 1918, v: Kranjski zbornik, Kranj 1970, 349–361; ista, Prispevek k zgodovini kranjske gimnazije v obdobju med obema vojnama, v: Kranjski zbornik, Kranj 1975, 283–295.

¹⁹ Olga Janša–Zorn, Od Višje pedagoške šole do Pedagoške fakultete, v: Olga Janša–Zorn (ur.), Gregor Kocijan (ur.), Ivan Škoflek (ur.), Zbornik ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije, Pedagoške fakultete, Ljubljana 1997, 7–69.

²⁰ Olga Janša–Zorn, Nataša Stergar, Diplomanti oddelka za zgodovino filozofske fakultete Univerze v Ljubljani od leta 1920 do 31. 12. 1999, v: Matjaž Rebolj (ur.), Nataša Stergar (ur.), Oddelek za zgodovino : 1920–2000 : Ob osemdesetletnici, Ljubljana 2000, 78–88.

²¹ Delovanje zgodovinskih društev v Ljubljani v 19. stoletju : Historično društvo za Kranjsko (doktorska disertacija), Ljubljana, 1988.

²² Olga Janša–Zorn, Historično društvo za Kranjsko, Zgodovinski časopis 45/1991, (1. del), 217–238, (2. del), 393–410, (3. del), 581–593; ista, isto, Zgodovinski časopis 46/1992, (4. del), 41–64, (5. del), 457–468; ista, isto, Zgodovinski časopis 47/1993, (6. del), 251–261; ista, Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1996.

²³ Olga Janša, Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866, Kronika 10/1962, 185–187.

v odmevnem referatu na simpoziju Dunaj in Slovenci,²⁴ o Hormayrjevem Archivu in zgodovini slovenskih dežel,²⁵ prispevek ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem,²⁶ o Vincencu Fereriju Klunu kot zgodovinarju,²⁷ o zgodovinarju in piscu Henriku Costi²⁸ ter o Petru Pavlu Radicsu kot gospodarskem in družbenem zgodovinarju.²⁹ Prispevala je prek štirideset gesel za Enciklopedijo Slovenije, na desetine ocen in poročil o knjigah in znanstvenih posvetovanjih, prispevkov ob jubilejih prijateljev in kolegov, predgovorov in drugih priložnostnih objav.

V obdobju službovanja na Pedagoški fakulteti se je začela ena njenih najdragocenejših dejavnosti za prihodnje mlade generacije. Sodelovala je v skupini, ki je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja sestavljala nove učne načrte za zgodovino v osnovni in srednji šoli. Bila je nepogrešljiva soavtorica številnih otrokom in učiteljem prilagojenih, prijaznih sodobnih učbenikov, delovnih zvezkov in vaj za osem- in kasneje za devetletko, ki se odlikujejo tako po jasnosti izražanja, spremljanju novih spoznanj v stroki, kot po svežih metodičnih prijemih. Sodelovala je pri pisanju učbenikov za spoznavanje družbe v četrtem in petem razredu osem- in devetletke,³⁰ dopolnilnih delovnih zvezkov,³¹ in vaj,³² njihovih prevodov v italijanščino in madžarščino, atlasov za spoznavanje družbe,³³ učbenikov za šesti razred osemletke³⁴ ter za sedmi devetletke,³⁵ razen zadnjega vseh s številnimi ponatisi.

Osebo skromna, delavna in vestna je bila vselej vedra in priljubljena tako pri delu kot v družbi. Ni ga bilo med nami, ki je ne bi imel rad. Vselej je tiho čakala v ozadju, tako da s(m)o jo neredko odrinili ali nanjo pozabili: zlasti po upokojitvi so na njen naslov prenehala prihajati obvestila ali vabila na prireditve in simpozije. Bila je občutljiva na tako ravnanje kolegov, med katerimi so se marsikateri šteli za njene prijatelje. Take kapljice grenkobe pa v njej niso mogle ubiti zdrave vedrine, veselja in želje do življenja.

²⁴ Zgodovinoписje o Slovencih v dunajskih glasilih »Archiv« in »Taschenbuch« v prvi polovici 19. stoletja, v: Darja Mihelič (ur.), Dunaj in Slovenci : Posvetovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo – Izpostava Ljubljana, Slovenske izseljenske matice, Ljubljana, 18. in 19. junija 1992, Ljubljana, 1994, 59–80.

²⁵ Olga Janša–Zorn, Hormayrov Archiv in zgodovina slovenskih dežel, v: Oto Luthar (ur.), Historični seminar (Zbirka ZRC 4), Ljubljana 1994, 71–96.

²⁶ Olga Janša–Zorn, Ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem, v: Franc Rozman (ur.), Žarko Lazarevič (ur.), 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26. – 28. 9. 1996. Razvoj turizma v Sloveniji : Zbornik referatov, Ljubljana 1996, 13–23.

²⁷ Olga Janša–Zorn, Vincenc Fererij Klun kot zgodovinar, Zgodovinski časopis 47/1993, 413–419.

²⁸ Olga Janša–Zorn, Henrik Costa – zgodovinar in avtor raznih strokovnih del, v: Vincenc Rajšp (ur.), Ferdo Gestrin (ur.), Janez Marolt (ur.), Darja Mihelič (ur.), Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 573–586.

²⁹ Olga Janša–Zorn, Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) – prispevek k zgodovini zgodovinoписja, v: Darja Mihelič (ur.), Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999 301–313.

³⁰ Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Marija Košak, Božo Kos, Tu sem doma 1, Domača pokrajina : Spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole, Ljubljana 1996; Marija Košak, Olga Janša–Zorn, Maja Umek, Tu sem doma 2, Naravne enote Slovenije : Spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Ljubljana 1996; Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole (Učbenik), Ljubljana 2002; Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Marija Košak, Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred osemletne osnovne šole, Dodatek, Ljubljana, 2002; Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred osnovne šole : Učbenik, prilagojen za slabovidne učence, Ljubljana 2008; isti, Družba in jaz 2 : Družba za 5. razred devetletne, osemletne osnovne šole (Učbenik), Ljubljana 2003; Olga Janša–Zorn, Ana Kastelic, Gabrijela Škraba, Spoznavajmo zgodovino : Zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole, Ljubljana 2004.

³¹ Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek, Ljubljana 2002; isti, Družba in jaz 2 (Družba za 5. razred devetletne osnovne šole), Delovni zvezek, Ljubljana 2003.

³² Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Marija Košak, Tu sem doma 2, Naravne enote Slovenije : Spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje, Ljubljana 1996.

³³ Marija Košak, Olga Janša–Zorn, Maja Umek, Atlas za spoznavanje družbe, Ljubljana 1995; Maja Umek, Olga Janša–Zorn, Atlas : Družba in jaz : Družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole, Ljubljana 2004.

³⁴ Olga Janša–Zorn, Darja Mihelič, Stari in srednji vek : Zgodovina za 6. razred osnovne šole, Ljubljana, 1994; isti, Stari in srednji vek : (Zgodovina za 6. razred osnovne šole), (Koraki v času), Ljubljana 1999.

³⁵ Olga Janša–Zorn, Darja Mihelič, Stari in srednji vek : zgodovina za 7. razred devetletke, (Koraki v času), Ljubljana 2003; isti, Stari in srednji vek : zgodovina za 7. razred devetletke, (Koraki v času), (Raziskovalec 7), Ljubljana 2004; isti, Koraki v času, Od prazgodovine skozi stari in srednji vek : Zgodovina za 7. razred devetletke (Učbenik za 7. razred devetletne osnovne šole), (Raziskovalec 7), Ljubljana 2007.

Prav slednje pa je bilo z njo marsikdaj neprizanesljivo. Leta 1981 je skoraj hkrati izgubila svojega življenjskega in strokovnega sopotnika, perspektivnega zgodovinarja Toneta Zorna in ljubljeno mater ter ostala sama s predšolskim sinom Matijem, za nameček pa je tudi sama hudo zbolela. Potrebovala je veliko življenjske moči in samozvesti, da je te udarce prebrodila. Neuklonljiva volja in silna želja, da prisostvuje sinovemu odraščanju sta ji pomagala, da je bolezen prebolela in spet dojemala življenje z njegove vedre plati. Matija je odrasel, našel si je življenjsko družico in si zasnoval družino, v kateri rastejo trije bistri in živahni otroci, lani (2007) pa je tudi uspešno doktoriral. Končno je nastopil čas, ko bi naša Olga lahko v miru uživala zrelo leta in se posvečala vzgoji vnučkov. Vendar – kot da bi olajšanje ob tem srečnem odvijanju življenja oslabilo njene obrambne mehanizme in spustilo z vajeti bolezen: ta se je vnovič pojavila v najhujši in najusodnejši obliki, ki ji telo zdravniška znanost nista bila kos. V zadnjem letu dni, ko je že poznala usodno diagnozo svoje bolezni, pa so bili zanjo nedvomno najlepše darilo vnuki in sinova uspešna znanstvena pot.

Zgodovinarska srenja je ob njenem odhodu obmolknila. Osvestila se je, da – zagledana sama vase – tej tihi, vestni in delavni dami slovenskega zgodovinopisja ni namenila ustrezne pozornosti in se ji za časa njenega prekratkega življenja nikdar ni ustrezno zahvalila, kaj šele oddolžila.

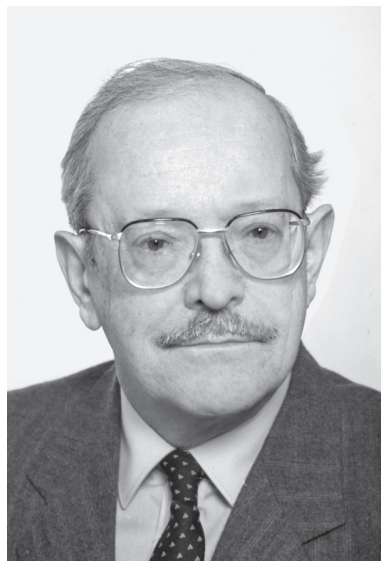
Darja Mihelič

Prof. dr. Božo Otorepec (24. 12. 1924 – 28. 2. 2008)

Na mrzel in deževen dan 4. marca 2008 je bil na ljubljanskih Žalah v manjšem krogu sorodnikov, prijateljev, sodelavcev in tudi učencev, pokopan zgodovinar Božo Otorepec, kateremu dolguje slovenska medievistika zelo veliko in ki je s svojimi raziskavami, predvsem pa s svojim neutrudnim zbiranjem in objavljanjem starejšega arhivskega gradiva, pustil zelo opazno sled v slovenskem zgodovinopisju 20. stoletja kot tudi veliko raziskovalno dediščino, ob kateri se bodo napajale še generacije in generacije raziskovalcev slovenskega srednjega veka.¹

Božo Otorepec se rodil 24. decembra 1924 v kraju Sv. Petar Orehovac pri Križevcih na Hrvaškem, kamor je orožniška služba pripeljala njegovega očeta in z njim tudi družino. Prav zaradi očetove službe je Otorepec del svojega otroštva nato preživel še v Suvi Reki pri Prizrenu na Kosovu in v Skopju v Makedoniji, del pa v Braslovčah pri svojih starih starših, kjer je tudi obiskoval osnovno šolo. Nato je postal dijak gimnazije v Celju, ki jo je končal med vojno, leta 1944, in kjer se je – kar je bilo kasneje zelo pomembno tudi za njegovo delo – odlično naučil nemško. Že leta 1945 se je vpisal na ljubljansko Filozofsko fakulteto in začel študirati zgodovino in geografijo. Tu se je prvič pokazala njegova nagnjenost do pomožnih zgodovinskih ved, ki jih je tedaj predaval Milko Kos in je tako še pred koncem študija, ki ga je zaključil poleti 1951, v Dubrovniku z odliko opravil precej obsežen arhivistični tečaj (od januarja do avgusta 1950), ki mu je odprl službeno pot v Mestni arhiv Ljubljane, kjer je bil skorajda celotno obdobje njegov direktor Sergij Vilfan. Tu je ostal Otorepec s krajšim presledkom do konca leta 1971 in se vmes 1954/55 izpopolnjeval na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) pri Univerzi na Dunaju, katerega šola je bila izrazito usmerjena v delo s starejšim arhivskim gradivom. Z začetkom leta 1972 je Otorepec prišel na Slovensko akademijo znanosti in umetnosti, v tedanjo Sekcijo za občo in narodno zgodovino akademijinega Zgodovinskega inštituta, katere naslednik je danes Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU. Zgodovinskemu inštitutu je ostal Božo Otorepec nato zvest do upokojitve leta 1993, v svojo tamkajšnjo pisarno, med prepise starih listin, pa je nato hodil delat še skorajda celo desetletje.

Že leta 1967 je prevzel Otorepec po Milku Kosu na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete predavanja iz pomožnih zgodovinskih ved in tudi to delo, sprva v zelo slabih pogojih, brez ustreznih pripomočkov za učenje paleografije, diplomatike in kronologije, ki so bili glavni sklopi znotraj njegovih predavanj in vaj, je opravljal vestno in natančno do svoje upokojitve. Vmes je leta 1986 in za današnje razmere zelo pozno doktoriral, pri čemer pa je bilo to v prvi vrsti posledica Otorepčeve natančnosti in hiperkrtičnosti: za zbiranje in kompletiranje gradiva ter nato za pisanje disertacije si je vzel toliko časa, kolikor je menil, da ga potrebuje za izdelavo raziskave, ki bo zadostila tudi najvišjim znanstvenim kriterijem – zopet nekaj, kar v današnjih razmerah ni ravno samo po sebi razumljivo. Doktorski naslov mu je nato tudi formalno odprl pot do najvišjih nazivov in leta 1987 je bil najprej izvoljen za znanstvenega svetnika in leto kasneje še za rednega univerzitetnega profesorja za pomožne zgodovinske vede.

¹ Seznam vseh biografskih zapisov o Božu Otorepcu, kot tudi njegovo bibliografijo prinaša prispevek Nataše Stergar in Draga Samca, Bibliografija prof. dr. Boža Otorepca, v: Darja Mihelič (ur.), *Ad fontes : Otorepčev zbornik* (Ljubljana 2005) 31–42.

Že iz tega kratkega prikaza osnovnih informacij o poklicni poti Boža Otorepca je razvidno, da je bilo glavno področje njegovega strokovnega in znanstvenega raziskovanja tisti del zgodovinopisja, ki ga pokriva pojem pomožne (čeprav nemara pravilneje temeljne) zgodovinske vede in kjer je bil po Milku Kosu pri nas tudi vodilni strokovnjak. Eno od glavnih področij Otorepčevega dela so tu bile objave virov. Tako je med letoma 1956 in 1968 vsako leto objavil po en zvezek Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, kjer obsežno zbrano listinsko gradivo ni pomembno samo za zgodovino mesta ampak tudi za masekatera druga vprašanja slovenskega srednjega veka. 1986 je skupaj s Sergijem Vilfanom in Vladom Valenčičem objavil v eni monografiji dve ljubljanski trgovski knjigi iz 16. stoletja. 1985, 1989 in 1995 je najprej objavil ortenburški gozdni red iz 1406, nato gozdni red za Istro, Furlanijo in Kras iz leta 1541 in končno še izbrano gradivo za zgodovino gozdarstva na Slovenskem v srednjem veku. Leta 1995 mu je v posebni monografiji izšlo tudi Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma za čas med 1270 in 1405. Knjiga, ki mu je zrasla iz arhivskega dela, opravljenega v prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja, na najboljši možen način opozarja na pomen furlanskega gradiva za slovensko zgodovino in hkrati tudi na velike raziskovalne potencialne, ki še čakajo, da jih pretresemo in izkoristimo. Istega leta je v Gradcu Walter Brunner ob sodelovanju Boža Otorepca objavil 88 do tedaj nepoznatih oziroma nedostopnih listin starejšega gallenberskega arhiva, ki so pomenile pomembno obogatitev virov za zgodovino Kranjske in slovenske Štajerske. 1998 je sledila objava izbranih listin Zgodovinskega arhiva Ljubljane za obdobje 1320–1782, ki jo je pripravil skupaj z Draganom Matičem in ki je s svojimi odličnimi posnetki dokumentov in pripadajočimi transkripcijami tudi prvovrsten učni pripomoček za paleografijo. V sklop objav virov pa seveda sodi tudi objava šeste knjige Gradiva za slovensko zgodovino v srednjem veku iz leta 2002, ki po več kot sedemdesetih letih nadaljuje veliko delo Franca (in Milka) Kosa in ki jo je prav na podlagi Otorepčevega gradiva za objavo uredil in pripravil France Baraga. Podobno je bila Otorepčeva transkripcija podlaga za objavo ljubljanskega kazenskega sodnega reda iz 1514 (Malefične svoboščine Ljubljančanov) leta 2005.

Listinsko in podobno gradivo je Otorepec objavljati tudi v različnih in številnih razpravah – tu naj omenim npr. le objavo nekaterih ključnih ali pa vsaj pomembnih dokumentov (v celoti ali pa v obliki regestov) za najstarejšo zgodovino Kamnika, Novega mesta, Radovljice, Mokronoga, Mednega, Šentjerneja ipd., pa tudi objavo listin za koroški kmečki upor 1478, kot tudi seznam t.i. deželnih sovražnikov iz časa habsburško-celjske faje – predvsem pa je potrebno omeniti njegovo najbolj obsežno in najbolj dragoceno delo na področju evidentiranja, transkribiranja in ediranja srednjeveških virov, ki ga običajno poznamo kar pod imenom Otorepčeva zbirka oz. kartoteka, bolj uradno pa se imenuje Centralni katalog srednjeveških listin za Slovenijo. Ta obsežna zbirka prepisov srednjeveških listin za slovensko ozemlje je Otorepcu nastajala štiri desetletja in je rezultat sistematičnega pregledovanja arhivskega gradiva doma in v tujini. Zlasti dragocena je za obdobje poznega srednjega veka, za katerega v glavnem ni na razpolago objavljenih (zbirk) virov in za svoje raziskave so jo z avtorjevim dobrohotnim dovoljenjem v glavnem uporabljali vsi danes aktivni raziskovalci slovenske srednjeveške zgodovine. Ni dvomiti, da bo imela ta velika Otorepčeva dediščina, hranjena na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa pri ZRC SAZU, tudi v bodoče številne uporabnike, pri čemer bi bilo za razmisliti, ali ne bi bilo mogoče smiselno, da bi jo v digitalizirani (skenirani) obliki naredili še bolj in lažje dostopno.

Drugo veliko področje Otorepčevega dela znotraj področja pomožnih zgodovinskih ved pa je bilo pisanje člankov in razprav o teh vedah samih in o posameznih konkretnih problemih, ki jih razrešujejo. Tu sega njegov opus nazaj do leta 1958, ko je v Enciklopediji Jugoslavije objavil gesli o grbih in heraldiki v Sloveniji in je desetletje kasneje za to publikacijo napisal še geslo o sfragistiki pri nas. Kasneje, ko je v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja začela izhajati Enciklopedija Slovenije, je bil Otorepec prvi strokovnjak in glavni pisec gesel s področja pomožnih zgodovinskih ved. Nadalje se je posebej veliko ukvarjal s pečati in grbi, o čemer je napisal celo vrsto manjših prispevkov, predvsem pa »najbolj temeljito delo o sfragistiki in heraldiki v slovenski zgodovinski literaturi« (Sergij Vilfan) – monografijo o srednjeveških pečatih in grbih mest in trgov na Slovenskem. Knjiga je izšla leta 1988 in je za objavo pripravljena njegova doktorska disertacija. V njej je Otorepec obravnaval pečate in grbe 37 mestnih naselbin, od katerih ležijo nekatere tudi izven slovenskega jezikovnega oziroma etničnega prostora. Z veliko natančnostjo in vztrajnostjo je zbral in obdelal izjemno dokumentacijo, ki ne obravnava samo tematike, napovedane v naslovu, ampak se na njeni osnovi seznanjamo tudi z začetki in najzgodnejšo zgodovino mestnih naselbin na Slovenskem. Na tem področju je knjiga povsem nespregledljiva in zagotovo že spada

med klasična dela slovenske medievistike oziroma zgodovinopisja. Povzamem lahko, da so tozadevne raziskave in objave Boža Otorepca nepogrešljive za slovensko heraldiko in sfragistiko in temu primerno je bilo tudi njegovo sodelovanje z društvom Heraldica Slovenica (ustanovljeno po osamosvojitvi), kjer je bil Otorepec zelo aktiven tudi pri pripravljanju predlogov za grbe posameznih občin. In nenazadnje, z njegovim sodelovanjem je izšla tudi Valvasorjeva velika grbovna knjiga (1993).

Tretje pomembno področje Otorepčevega znanstvenega in raziskovalnega dela pa je bilo namenjeno lokalnozgodovinski problematiki. V ta sklop sodijo njegovi pregledi lokalne zgodovine posameznih krajev (in tudi gradov) ali pa prispevki k tej zgodovini, ki jih je v glavnem pisal na podlagi svoje bogate zbirke listinskega gradiva, iz katere je lahko postregel z marsikaterim novim podatkom ali dokumentom. Tudi tu se je kazalo Otorepčevo nagnjenje do drobnega dela, s katerim je lahko obogatil naše vedenje o Ljubljani, Kamniku, Radovljici, Ribnici, Idriji, Kostanjevici ob Krki, Mengšu, Krškemu, Novemu mestu, Logatcu, Turjaku, Bogenšperku, Brdu pri Kranju, Smledniku, Snežniku, Šenčurju, Starem gradu pri Novem mestu itd.

Ta kratek pogled na glavna področja Otorepčevega dela in delovanja pa ne bi bil popoln, če ne bi omenil še njegovega sodelovanja pri slovarju srednjeveške latinščine na tleh Jugoslavije, kot tudi njegovega prizadevanja za vrnitev arhivskega gradiva iz Avstrije v sklopu jugoslovansko-avstrijskih arhivskih pogajanj na podlagi konvencije iz 1923. Tu je bila prav Otorepčeva zasluga, da je bilo najprej ustrezno evidentirano in nato tudi vrnjeno številno listinsko gradivo – med njimi arhivi posameznih samostanov in tudi arhiv celjskih grofov. To je bil tudi glavni razlog, da je leta 1985 postal častni član Arhivskega društva Slovenije, kjer je bil tudi med njegovimi ustanovitvenimi člani in mu je na začetku (1954-1958) tudi predsedoval. Prav tako je Otorepec sodeloval pri ustanavljanju Kronike, časopisa za krajevno zgodovino, ki ji je nato ostal zvest dolga desetletja.

Božo Otorepec je v slovenskem zgodovinopisju zasedel visoko mesto in zaslužen priznanje za njegov prispevek k poznavanju starejše slovenske zgodovine mu je bilo izkazano tudi s posebnim Otorepčevim zbornikom *Ad fontes* (2005), ki ga je s svojimi prispevki podpisalo skoraj štirideset zgodovinarjev in zgodovinarjev iz Slovenije in Avstrije in ki je bil lahko slavljenju predan kmalu po njegovi osemdesetletnici. S tem je bil vsaj do neke mere poplačan dolg, ki ga ima slovensko zgodovinopisje do njega.

Peter Štih

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je ponatisnila Zwittrov zbornik in zbornik Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino.

Publikaciji lahko naročite na elektronski naslov
info@zgodovinskicasopis.si
ali na sedežu uredništva.

Zwittrov zbornik

**Ob stoletnici rojstva zgodovinarja
dr. Frana Zwittra (1905–1988)**

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino

**Zbornik 33. zborovanja
Zveze zgodovinskih društev Slovenije
Kranj, 19. – 21. oktober 2006**

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

**Mednarodni znanstveni posvet »150 let od prvega modernega
habsburškega popisa prebivalstva«, Univerza »Juraj Dobrila«,
Pulj, 31.oktobra 2007***Pulj, 31. oktober 2007*

Na zadnji dan oktobra 2007 je sugestivna avla Oddelka za humanistične vede puljske univerze gostila dobro obiskano mednarodno znanstveno konferenco ob 150. obletnici prvega modernega habsburškega popisa prebivalstva na temo nastopa moderne ere prebivalstvene statistike in s specifičnim poudarkom na prebivalstveni zgodovini Istre in sosednjih dežel. Izbira datuma, natanko na obletnico izvedbe popisa leta 1857, ni le spominskega pomena, pač pa je organizator s tem želel simbolno izpostaviti enega od osnovnih metodoloških rekvizitov, zaradi katerih je ta popis pomenil moderno zgodovinsko prelomnico – to je kritični datum. Zamisel in pobudo za posvet je dal dr. Dean Krmac, ki je odigral tudi vlogo režiserja, za materialno izvedbo pa se je hvalevredno zavzela puljska univerza Juraja Dobrile skupaj s Humanističnim društvom za zgodovino, umetnost in kulturo Histria iz Kopra. Pokroviteljsko so pobudi stali ob strani Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem iz Kopra, Hrvatski institut za povijest iz Zagreba in Italijansko društvo za historično demografijo, Istarska županija in Avstrijski znanstveni inštitut v Ljubljani pa tudi kot delni sponzorji. Društvo Histria je poskrbelo za izdajo spremne delovne publikacije s trijezično vsebinsko prezentacijo referatov in nastopajočih. Smoter konference je bilo soočenje okrog inovativnih učinkov in značilnosti prvega kot tudi naslednjih modernih in predmodernih popisov na regionalni in širši ravni, seznaniti se z razpoložljivostjo in uporabnostjo popisnega gradiva, ugotavljanje stanja raziskav na področju zgodovine prebivalstva v Istri in sosednjih dežel ter ugotoviti bodoče raziskovalne naloge, vse to v želji, da bi historičnodemografska preučevanja na tem geografskem območju dobila nov zagon.

Posvet je uvedel dr. Marco Breschi z Univerze v Sassariju z vabljenim predavanjem o obdobju, ko so v modernem svetu po daljših ali krajših izkušnjah dozorele okoliščine za razmah centralizirane državne statistike in je statistika postala nepogrešljivo sredstvo znanstvenega pristopa pri analizi družbenih pojavov in upravljanju moderne družbe. Opozoril je na »statistični veter«, ki je vel po vsej Evropi ravno v letih okrog izvedbe prvega avstrijskega popisa in ki je državne uprave ter strokovne kroge vodil v postavljanju temeljev moderni, nepogrešljivi in stalno rastoči »statistični konstrukciji«. Delovni sestanek se je nato odvijal v štirih tematskih sekcijah. V prvi je bil govor o pomenu, ki ga je imel popis iz leta 1857 kot moderni mejnik v okviru habsburškega cesarstva. F. Rossi in A. Fanolla z Univerze v Padovi oziroma Zdravstvene ustanove v Bocnu sta spregovorila o *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie*, ki predstavljajo prehodno razvojno stopnjo avstrijske državne statistike v prvi polovici 19. stoletja. B. Vranješ-Šoljan s filozofske fakultete zagrebškega vseučilišča je pozornost namenila letom pred popisom, to je dobo širokopoteznih reform za modernizacijo centralne države in uveljavitev pomembnih državljanskih pravic, in primerjala zadnji popis stare dobe iz let 1850–51 s popisom 1857. Prvi ni še odgovarjal sodobnim metodološkim kriterijem, saj je trajal več mesecev in je zaradi tega težko uporaben v znanstvene namene. Je pa vendarle edini, ki je na Hrvaškem upošteval strukturo po narodnosti, kar mu daje posebno vrednost. Avtorica je poročala tudi o spornem sprejemanju tega popisa na Hrvaškem in o pomenu obeh popisov za poznavanje družbenogospodarske strukture Hrvaškega narodnega ozemlja sredi 19. stoletja. D. Krmac (Humanistično društvo Histria iz Kopra) je podal sumarni pregled izsledkov prvega modernega popisa, ki je zajel 40 milijonov prebivalcev tako raznolikega narodnega značaja in kulturnih potez, da idejno opravičuje značaj nekakšnega prvega evropskega popisa, in je hkrati služil tudi vzpostavitvi registra prebivalstva. Predavatelj je skiciral strukturne poteze države, ki je bila najbolj

kmečka v Evropi, distribucijo njene obljudenosti, obseg selitvenih gibanj, jezikovne in verske strukture. V osrednjem delu pa je razpravljal o merilih, metodah in povednosti oziroma znanstveni uporabnosti posameznih kategorij podatkov, ki jih je zbrala in obdelala za tisti čas zelo uspešna popisna služba.

Trojica S. Rigatti Luchini, I. Procidano in M. Gerolimetto z Oddelka za statistične vede Univerze v Padovi oz. Benetkah je prispevala analizo napak oziroma zanesljivosti podatkov štetja iz leta 1857 na primeru Veneta. Izhajajoč iz opazovanja odklonov v podatkih o starostni strukturi in naslanjajoč se na poznejše italijanske popise so na podlagi retrogradne rekonstrukcije ponudili verodostojnejšo starostno sliko in popravke k samemu obsegu prebivalstva, ki naj bi ga bilo dejansko več, kot ga je popis izkazal. S. Anžič iz ljubljanskega Zgodovinskega arhiva je poročala o pripravi in izvedbi štetja 1857 v Ljubljani na podlagi bogatega gradiva, ki ga hrani omenjena ustanova. Poleg popolnega pragradiva štetja samega, so to navodila in študijska dokumentacija o izkušnjah in zapažanjih prejšnjih domačih in tujih popisov, ki so jo pri notranjem ministrstvu uporabili pri zasnovi in organizaciji štetja, ter dokumentacija, ki je nastala pri ljubljanskem magistratu, ki je usmerjal izvedbo popisa.

Drugi tematski niz je bil posvečen problematiki prvega popisa v Istri in se je začel s predavanjem I. Zupanca z zagrebške univerze in D. Krmca (Društvo Histria), ki sta s pomočjo kartografske metode predstavila rezultate popisa iz leta 1857 na istrskem polotoku na ravni občin. Osredotočil se je zlasti na geografsko razporeditev prebivalstva po 139 istrskih občinah, ki je bila zelo raznolika. Polovica občin je štela manj kot 1000 preb (komaj 17% vsega preb), 48,5 % je štela med 1000 in 5000 prebivalcev, samo 10 občin pa je bilo večjih. V primerjavi s popisom iz leta 1850 je število prebivalcev le skromno naraslo in to po zaslugi otokov. Največji porast je zabeležil Pulj, ki je bil odtlej priča močnemu doseljivanju. Tudi Koper je postal pomemben atraktivni pol in spodbujal migracijske premike, medtem ko so bile Korte občina z največjim negativnim prirastkom. I. Pletikosič s Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru je v svojem pregledu arhivskega pragradiva popisa 1857 in objav popisnih rezultatov oziroma uporabe podatkov v zgodovinski literaturi ugotavljal, da se je v koprskem arhivu tako kot v arhivih v Pazinu in na Reki ohranilo zelo malo primarnega pragradiva, medtem ko se je v Trstu in Ljubljani ohranilo v celoti, kar je v merilu bivšega habsburškega ozemlja prej izjema kot pravilo. Pogostejše je sekundarno gradivo, na Dunaju hranijo gradivo o pripravi na popis, v Kopru pa sta se ohranila register prebivalstva in seznam tujcev, ki so ju izdelali na podlagi popisa. Tudi študije objavljenega in arhivskega gradiva popisa 1857 so redke, pogostejše pa so podatki iz leta 1857 vključeni v diahrone demografske razprave in prikaze kot začetni od serije, ki si od takrat sledi vse do danes.

N. Vojnović (Pulj) je z referatom, ki je vžgal živahno metodološko razpravo o umestnosti analize preteklih procesov na osnovi današnje upravne delitve prostora, analiziral spremembe v številu in razporeditvi prebivalstva istrske županije v razdobju 1857–1910. Izpostavil je močan porast prebivalstva, ki se je v teh letih več kot podvojilo. Pulj se je demografsko povečal kar za 15 krat, depopulacijo pa so beležili samo v 10 občinah. Tudi gostota se je povsod povečala. Najvišja je bila v priobalnih naseljih, večjih mestih in nekaterih notranjih občinah z močno agrarno ekonomijo. Sledil je D. Josipović z Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane, ki je opozoril na pomen avstrijskih ljudskih štetij tako za vrednotenje demografske dinamike kot tudi za spremljanje sprememb v upravni ureditvi Istre vse do razpada Avstroogrske. Izhajajoč iz prezentacije popisnih podatkov šestih popisov je ob izrazitem porastu prebivalstva (+83% na kontinentu in +75% upoštevajoč tudi otoke) nakazal poteze demografskega prehoda, poudarjenih migracijskih gibanj proti obalnim mestom, prerazporejanja prebivalstva v okviru agrarnih območij, kot tudi spreminjanje administrativnih meja, ki so ključnega pomena za vrednotenje demografskega razvoja.

V popoldanskem delu posveta so bili najprej na vrsti referati o virih za zgodovino prebivalstva Istre. V. Rajšp (Znanstveni inštitut na Dunaju) je poročal o demografskih podatkih za Istro v gradivu o razmejevanju škofij v razdobju 1772–1830. Ob reformi škofijskih meja za časa Jožefa II. so natančno popisali prebivalstvo dela Istre, ki je bil pod avstrijsko upravo, podatke za potrebe organiziranja škofij v bivši beneški Istri pa so avstrijske oblasti zbrale po 1808 in 1815, ko se je pokazala potreba po vnovični reorganizaciji cerkvenoupravnih meja in je število prebivalcev igralo pomembno vlogo pri določanju velikosti škofij. V referatu je prišlo do izraza, kako so načrtovali reorganizacijo Goriške škofije na podlagi števila prebivalstva, pri čemer so predvidevali njeno združitev s tržaško škofijo in priključitev še dela ljubljanske škofije. A. Senčič z Državnega arhiva na Reki je nato govoril o upravni razdelitvi Primorja na okrožja, distrikte, glavne občine in podobčine, ki jo je uvedla novo vzpostavljena avstrijska oblast po

koncu Ilirskih provinc in Dunajskem kongresu. Predstavil je glavni izkaz iz leta 1815, ki prinaša število hiš in prebivalstva in sliko primerjal z drugim izkazom iz leta 1818. D. Doblanović (Državni arhiv v Pazinu) je postregla s pregledom demografskih virov v pazinski arhivski ustanovi in se podrobneje ustavila pri popisu prebivalstva iz leta 1869 v občini Buje, ki je edini ohranjen na tem območju. Raziskovalcem so vsekakor v pazinskem arhivu na voljo tudi drugi zanimivi primarni viri za demografijo, kot seznami emigrantov, priseljencev, državljanov, poleg teh pa še matične knjige, statusi duš, ki se sicer nahajajo večinoma po župnijskih uradih. Avtorica je ponudila tudi analizo nekaterih segmentov popisa iz leta 1869, posebej z gospodarskega in poklicnega vidika. S podobnim referatom je tretji tematski niz sklenila M. Kontestabile Rovis, ki je podala razgiban prikaz in opis historičnodemografskih fondov v Pokrajinskem arhivu v Kopru. Predavanja je podprla s posnetki, ki so prispevali h konkretniji percepciji raznolikosti in fizične konzistence gradiva. Ponudila je tudi analizo prebivalstva Izole na podlagi popisa iz leta 1890, ki je med redkimi ohranjenimi.

Zadnji sklop predavanj je obsegal raziskave oziroma študije primerov o prebivalstvu Istre in sosednjih dežel na osnovi popisnih virov. S. Žnidaršič Žagar s Fakultete za humanistične študije v Kopru je pozornost posvetila problematiki avstrijske poklicne statistike, ki je bila oblikovana na osnovi prebivalstvenih popisov, in kompleksnemu vprašanju njene komparativnosti. Opozorila je na konceptne značilnosti tovrstne, sicer podatkovno zelo bogate statistike, na ovire, ki jih nastavki štetij postavljajo sinhroni in diahroni primerjalni analizi, a tudi na možnosti premagovanja teh problemov in povedno potencialnost teh dragocenih virov za družbeno in gospodarsko zgodovino. D. Dukovski (Univerza na Reki) je razpravljal o družbenih in gospodarskih razmerah Istre kot jih beležijo prebivalstveni popisi iz let 1890–1910. V tem obdobju se pokažejo v Istri vidiki modernizacije, industrializacije in urbanizacije, ki so drugod po Evropi nastopili že sredi 19. stoletja. Predavatelj je izpostavil proces urbanizacije, notranje in zunanje migracije in spremembe v družbeni strukturi. Hrvaška Istra je sicer ostajala še vedno ruralna in je zaradi demografske rasti in neravnovesja med prebivalstvom in resursi predstavljala pomemben bazen delovne sile za Trst, v 20. stoletju pa tudi za ameriške delovne trge, proti katerim se je obrnilo izseljevanje. M. C. Warscher, zgodovinarica z Dunaja, je spregovorila o kmečkega stanu v Istri za časa modernih avstrijskih popisov na osnovi dunajskih arhivskih virov. Izhajala je iz pretežno kmečkega značaja dežele in orisala njeno družbeno ter gospodarsko zaostalost. Opozorila je na razslojitev kmečkega prebivalstva ob nastopu novega stoletja, ko se je število kmetov in kmečkih posestnikov skrčilo, znatno pa se je povečalo število dninarjev in takih, ki so se ob kmetovanju naslanjali še na druge vire dohodkov. Omenila je tudi močna migracijska gibanja in njihove negativne učinke na razpoložljivost solinarske delovne sile.

A. Studen z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani je govoril o pragradivu avstrijskih popisov z vidika preučevanja stanovanjske kulture na primeru Ljubljane, za katero obstaja celotna serija tovrstnih virov. Popisne naznanilnice, s pomočjo katerih je pred leti monografsko obdelal stanovanjsko kulturo slovenske prestolnice, omogočajo vpogled v kakovost bivanja v raznih mestnih predelih in v modernizacijske spremembe struktur ter bivanjskega vsakdanjika ljudi. Opozoril je na pomanjkljivo uporabo popisa 1857 in nakazal perspektive uporabe popisnega pragradiva za preučevanje socialne podobe mesta v dobi urbanizacije in industrializacije. S. Žitko (Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko) je spregovoril o vprašanju, ki je do danes vzbudilo največ zanimanja za ljudska štetja tega prostora, in sicer o popisovanju jezikovnega značaja oziroma narodne pripadnosti prebivalstva. Občevalni jezik, ki je stopil v veljavo kot kriterij opazovanja omenjenih aspektov s popisom leta 1880, je pomenil politizacijo popisnih podatkov in netil nacionalni spor, ki se je razvnel med italijanskim liberalnonacionalnim, civilizacijsko navdahnjenim taborom in slovensko ter hrvaško, številčno prevladujočo in vse bolj narodnozavedno Istro. Pri vsem tem je avtor razmišljal o vplivih spora na opredelitve prebivalstva glede na njegovo zapleteno in globoko zakoreninjeno etnično ter jezikovno heterogenost, iz katere se je rodila kot posebna kategorija tudi istrska zavest. Zadnji niz prispevkov je zaključil O. Mileta z grafično statistično rekonstrukcijo o puljskem prebivalstvu v drugi polovici 19. stoletja, ko je mesto zaradi svoje industrijske, pomorske in upravne vloge doživelo velik demografski vzpon in pritegnilo prebivalstvo tako iz Istre in drugih delov avstroogrškega prostora. Poudarek prispevka pa je bil zlasti na izselitvah ob prvi svetovni vojni in ponovnih priseljenjskih tokovih po njej, ko naj bi se v Pulj vrnilo okrog 40% prebivalcev.

Vsakemu izmed štirih tematskih sklopov je sledila razprava, še prej pa kritični komentarji prispevkov, ki so jih organizatorji zaupali demografiji L. Pozzi z Univerze v Sassariju, in zgodovinarjem M. Budicinu iz Centra za zgodovinske raziskave iz Rovinja, M. Maninu s Hrvatskega inštituta za povijest iz Zagreba

in M. Verginelli z Oddelka za zgodovino ljubljanske univerze. Diskutanti so potrdili pomen popisa iz leta 1857 in se pomudili ob mnogih aspektih ter iztočnicah, ki so jih izpostavila izvajanja referentov. Nekaj kritičnih pripomb je šlo na pomanjkanje izčrpnega prikaza zgodovinskega momenta in vsestranskih okoliščin v Istri za časa prvega modernega popisa, prikaza, ki bi nedvomno pripomogel k učinkovitejši uokviritvi in predstavi popisa ne samo kot statističnega mejnika, ampak tudi kot dosežka v percepciji istrskega prostora v sklopu integrirane konceptualizacije raznolikavega avstroogrškega državnega ozemlja. Z ožjega historičnodemografskega pa tudi širšega tematskega vidika so vabljeni diskutanti delili in naglasili mnenje referentov o potrebi, da se v primeri s poznejšimi zanemarjenemu popisu iz leta 1857 v analizah prizna veljavo, ki si jo kot dokumentarni vir zasluži. Pri tem so pozdravili puljsko pobudo, ki je s skromnimi sredstvi in na obrobju »avstroogrškega imperija« obležila dogodek, ki bi si zaradi svojega zgodovinskega – kot začetek nove statistične dobe – pa tudi aktualnega pomena v vidu bodočega razvoja prebivalstvene statistike »skupnega evropskega doma« nemara zaslužil večjo odmevnost, kot je lahko zanj poskrbel mala, skorajda prijateljska družina sicer uglednih historičnodemografskih navdušencev. Živahna razprava, ki so ji prispevali referenti in poslušalci iz publike se je dotaknila številnih tehničnih in vsebinskih vidikov ter potrdila željo, da bi bil to le začetek revitalizacije preučevanja prebivalstva istrskega in širšega prostora na temeljih mednarodnega znanstvenega sodelovanja.

Aleksej Kalc

39. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij

New Orleans, Louisiana, 15.–18. novembra 2007

Letošnja 39. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij (*American Association for the Advancement of Slavic Studies*) je potekala od 15. do 18. novembra v New Orleansu v Louisiani. Konvencije se je udeležilo več kot tisoč sto raziskovalcev različnih znanstvenih disciplin (zgodovinarjev, geografov, slavistov–jezikoslovcev, literarnih zgodovinarjev itd.), ki vsak s svojega zornega kota proučujejo območja nekdanjega komunističnega sveta, oziroma območja vzhodno od nekdanje železne zavese.

Slovenski udeleženci konvencije smo se z referati aktivno udeležili kar nekaj panelov. Deloma smo tako sodelovali v okviru panelov, ki jih je organiziralo Društvo za slovenske študije (*Society for Slovene Studies*), deloma pa smo s svojimi prispevki obogatili tudi panele, ki so jih organizirale druge članice Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij.

Spodaj podpisani sem tako že prvi dan konvencije predsedoval panelu »Kako so dogodki v domovini zaznamovali življenje in delo treh pomembnih slovenskih Američanov«, politika in urednika Ivana Molka, patra Kazimira Zakrajška in pripovednika ter dramatika Andreja Kobala. Prispevek Andreje Božič-Horvat z Univerze v Mariboru je orisal odmeve na odstop Ivana Molka s položaja urednika slovenskega časopisa *Prosveta*, ki je izhajal v ZDA. Darko Friš z Univerze v Mariboru je predstavil patra Kazimira Zakrajška in njegovo delovanje za domovino v ZDA med drugo svetovno vojno, Mojca Moškon-Mešl pa, kako so dogodki v Sloveniji med drugo svetovno vojno vplivali na delo Andreja Kobala. Komentator na panelu je bil Jozef Figa z Univerze Kaplan.

Zanimiv je bil tudi panel z naslovom »Od deželana do meščana: izvor slovenskega regionalizma«, ki je potekal pod vodstvom Sabine Petre Ramet z Norveške Univerze za znanost in tehnologijo v Trondheimu. Božo Repe z Univerze v Ljubljani je spregovoril o vplivu regionalnih razlik v Sloveniji na oblikovanje slovenske narodne identitete in slovenske države, Aleš Gabrič z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani o slovenski kulturi »med nacionalnim in nadnacionalnim«, Darja Kerec z Univerze v Ljubljani pa o prebivalstvu Prekmurja z vidika urbanizacije.

Med »slovenskimi« paneli je potrebno omeniti še panel z naslovom »Znova domov?: vračanje migrantov med politiko, prakso in teorijo«. Panel je vodil Žarko Lazarevič z Inštituta za novejšo zgodovino

v Ljubljani, referenti pa so bili z Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani. Kristina Toplak je v svojem prispevku predstavila vračanje slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz nekaterih evropskih držav in Avstralije, Jernej Mlekuž pa se je na osnovi življenjskih zgodb izseljencev ukvarjal z »nadležnimi metodologijami za migracijske teorije vračanja« izseljencev. Na koncu je Jure Gombač predstavil repatriacije v Slovenijo po drugi svetovni vojni. Komentator panela je bil Zvone Žigon, generalni konzul Republike Slovenije v Clevelandu.

Prvi dan konvencije je potekala še okrogla miza o današnji zunanji politiki Slovenije, ki jo je vodil Metod M. Milac (Univerza Syracuse). Razpravljavci Charles Bukowski (Univerza Bradley), Joseph Derdzinski (US Air Force Academy), James Gow (King's College, London) in Samuel Žbogar (ambasador Republike Slovenije v ZDA) so se posvetili skorajšnjemu predsedovanju Slovenije Evropski uniji.

Med paneli, ki so potekali prvi dan konference je pozornost vzbudil še panel o jugoslovanskih mestih, urbanem planiranju in regionalni praksi v obdobju 1860–1980. Potekal je pod vodstvom Kimberly Elman Zarecor z Državne univerze Iowa. Udeleženci so razpravljali o jugoslovanski upravljivosti in o skrajnostih urbanega načrtovanja v Beogradu v obdobju 1960–1970 (Brigitte Le Normand, UCLA), o socialističnem tipu predmestij v Sloveniji v 70. in 80. letih 20. stoletja (Veronica E. Aplenc, Chestnut Hill Historical Society) in o »zunanjih politiki kot urbanem načrtovalcu« na primeru popotresne obnove Skopja (Vladimir Kulic, School of Architecture, University of Texas v Austinu).

Med paneli drugega dne konvencije je potrebno omeniti panel z naslovom »Srbski in slovenski jugoslavizem leta 1918«, ki je potekal pod vodstvom Carole Rogel z Državne univerze Ohio. Peter Vodopivec z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani je predstavil »majniško deklaracijo« in jugoslovansko gibanje v slovenskih deželah leta 1918, Connie Robinson z Univerze Central Washington jugoslovansko idejo pri Srbih med prvo svetovno vojno, prispevek Mateje Ratej z ZRC SAZU v Ljubljani pa se je ukvarjal z različnimi razlagami »majniške deklaracije« v Sloveniji s strani liberalnega in katoliškega tabora v obdobju med obema svetovnima vojnama.

S slovenskega zornega kota je bila zanimiva tudi okrogla miza o mnenjih o Jugoslaviji v obdobju 1948–1990 z vidika znanosti in ameriških obveščevalnih služb. Okroglo mizo je vodil Robert M. Hayden (Univerza v Pittsburghu), sodelovali pa so Steven L. Burg (univerza Brandeis), David B. Kanin (C.I.A.) in Martin Sletzinger (Woodrow Wilson Intelligence Center for Scholars).

Tretji dan konvencije so bili zanimivi zlasti paneli in okrogle mize, katerih udeleženci so se ukvarjali z vprašanji povezanimi z zgodovino in sedanostjo na prostoru nekdanje Jugoslavije deloma pa tudi s širšim območjem Balkana. Razpravljali so o vprašanih »podonavskih Švabov« oziroma o identiteti, življenju in »izginotju« jugoslovanskih Nemcev, o dojetanju jugoslovanskega gospodarskega prostora v bodočnosti, o politiki identitete v nekdanji Jugoslaviji, o neločljivi povezanosti med etničnim čiščenjem in genocidom ter o »prodoru« Zahoda na Balkan in Balkana na Zahod. Za udeležence iz Slovenije je bil zanimiv panel o dojetanju jugoslovanskega gospodarskega prostora v bodočnosti, ki ga je vodil Peter Vodopivec, na katerem je Žarko Lazarevič predstavil dojetanje jugoslovanskega gospodarskega prostora v bodočnosti s slovenskega vidika. Zanimiv je bil tudi prispevek Irene Gantar Godina z Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU z naslovom »Slovenci: med mitom in lojalnostjo: slovanstvo in dinastija«, ki ga je predstavila na panelu o politiki identitete v nekdanji Jugoslaviji.

Zadnji dan konference sem spodaj podpisani sodeloval še na panelu o novih raziskavah o koroških Slovincih, ki je potekal pod vodstvom Metoda M. Milaca z Univerze Syracuse. V prispevku sem predstavil prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni. Opozoril sem, da avstrijska pravna praksa tudi po drugi svetovni vojni ni sledila sklenjenim določilom za zaščito manjšin, zato se tudi v okviru večstrankarskega političnega sistema demokratične Avstrije še vedno uveljavljajo različne oblike asimilacijskih pritiskov in proces germanizacije. Cilj le-teh je statistično zmanjšati število koroških Slovencev in posredno s tem tudi prostor njihove poselitve do te mere, da manjšinska zaščita po določilih 7. člena avstrijske državne pogodbe iz leta 1955 ne bi imela več praktične veljave. Prispevek Borisa Jesiha je obravnaval »Razvoj organizacij koroških Slovencev po drugi svetovni vojni« in predstavil poleg samih organizacij tudi strategije, odločitve, ukrepe in postopke različnih političnih dejavnikov v manjšinski politiki v zadnjih desetletjih. Jernej Zupančič pa je v svojem prispevku predstavil gospodarski položaj koroških Slovencev po drugi svetovni vojni.

Iz zadnjega dne konvencije je omembe vredna še okrogla miza z naslovom »Nacionalne države in raznolikost upravljanja v razširjeni Evropi«. Vodila jo je Luisa Chiodi z Univerze v Bologni. Sodelujoči:

Stefano Bianchini, Francesco Privitera (oba z Univerze v Bologni), Joseph Marko (Univerza v Gradcu), Julie Mostov (Univerza Drexel) in Mitja Žagar z Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani so v svojih razpravah poudarjali predvsem na spremenjene ločnice v manjšinskih vprašanjih in vprašanjih odnosov med spoloma.

Matjaž Klemenčič

OCENE

Stjepan Ćosić, Nenad Vekarić, **Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi**. Zagreb, Dubrovnik :, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005. 232 strani. (Posebna izdanja: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice ; 12).

Z dubrovničkim plemstvo in plemiškim institucijami se je ukvarjalo več zgodovinarjev (Milan Rešetar, Josip Lučić, Milorad Medini, Jorjo Tadić, Zdenko Zlatar, Žarko Muljačić in drugi). Najtehtnejši pregled plemiških rodbin in opis aktivnosti posameznih plemičev v 14. stoletju je prikazala v svoji knjigi Irmgard Mahnken.¹ Zdenka Janeković-Römer pa se je v svoji knjigi »Okviri slobode«² osredotočila na položaj plemstva v Dubrovniku v 15. stoletju. Takrat je imelo plemstvo izključno vlogo v oblikovanju družbene klime v Dubrovniku. Avtorčin namen je, da v svojih raziskavah loči mitologijo od dejanskega stanja, kajti prav mitologija, ki se je pritihovala v zgodovino, je v marsičem prikrila dejansko stanje. Mitologija je namreč idealizirala razvoj Dubrovniške republike in vlogo plemstva v tem razvoju.

Stjepan Ćosić in Nenad Vekarić sta v knjigi skušala nakazati okvir in možno smer raziskovanja stanovsko-političnih odnosov med plemstvom od konca 16. stoletja do propada Republike leta 1808. V tej smeri je bilo sicer narejenih že nekaj poskusov, vendar njune raziskave predstavljajo precejšnjo novost. Dvestoletni proces razkola dubrovniškega plemstva je predstavljal skelet novoveške politične dinamike v Dubrovniški republiki. Stereotip o skladnem in brezkompromisnem političnem delovanju patriciata se je z njuno raziskavo razblinil. Idilično sliko o dubrovniškem plemstvu, pri katerem naj bi splošno dobro prevladalo nad osebnimi interesi, je odraz specifične ideologije, ki jo je v 14. in 15. stoletju o sebi in svoji vlogi razglašala dubrovniška aristokracija. Pravna enakost, dednost po zakoniti moški liniji, članstvo v Velikem svetu³ in opravljanje državnih služb, so poleg uzakonjene endogamije, predstavljale glavne značilnosti dubrovniškega plemstva. Vendar realnost notranje stanovskih odnosov tudi tedaj ni bila harmonična. Kljub temu je dubrovniški patriciat dolgo uspeval ohraniti stanovsko homogenost ter kontrolirati in usmerjati politične procese. Toda tekom 17. stoletja pa se je stanovska homogenost spremenila v silovit notranje stanovski razkol. Cilj raziskave avtorjev je bil definirati problem rodovno političnega spopada, analizirati njegove korenine in ključne prelomnice in na temelju tega rekonstruirati potek celotnega procesa.

Doslej so raziskovalci dubrovniške preteklosti povezovali razkol dubrovniškega plemstva s »krvno« delitvijo, ki naj bi nastala po »agregaciji« desetih meščanskih rodbin med plemstvo. Avtorja skušata to stališče temeljito revidirati. Knjiga je razdeljena na dva dela.

V prvem delu razpravlja avtorja o posameznih dogodkih vezanih na razkol dubrovniškega plemstva in dajeta politično analizo Dubrovniške republike od konca 16. stoletja do propada leta 1808. Korenine nastanka dveh kasnejših plemiških skupin salamankezi in sorbonezi kot posledice razkola vežeta avtorja na krvav rodovni obračun, ki se je zgodil proti koncu 16. stoletja. Leta 1576 je Marin Andreja Bobali z bratom Junijem sodeloval v sporu, v katerem je bil ubit plemič Fran Tudisi, Junijev tast. Marin je bil leta 1584 izgnan v Neapelj, od koder se je vrnil v Dubrovnik leta 1588. Toda leto kasneje 1589 je v cerkvi sv. Križa v Gružu ubil vodilnega dubrovniškega diplomata Frana Gondola, moža svoje sestrice, ki si je v Senatu prizadeval za nevtralnost republike na zunanjepolitičnem področju, na notranjepolitičnem pa za discipliniranje neobvladljivih plemiških rodbin. Marin je bil ponovno obsojen na desetletni izgon v Italijo. Marin je torej ključna figura razkola dubrovniškega patriciata. Velik rodovni razcep v četverokotu

¹ I. Mahnken, Dubrovački patricijat u 14 veku, Beograd 1960.

² Glej oceno: Ignacij Voje, Zdenka Janeković-Römer, Okviri slobode, Zgodovinski časopis, letn. 54/1, Ljubljana 2000, str. 137–140.

³ Od 1440 do propada Republike 1808 so bili vsi polnoletni plemiči vpisani v »Zrcalu Velikega sveta« (Specchio del Maggior Consiglio).

sorodstvenih rodbin Bobali, Resti, Gondola, Bona je začasno razrešen z izgonom in razlastitvijo klana morilcev (Bona, Resti, Giorgi) in uvajanjem oligarhije klana ubitega Gondole (Gondola, Bona). Poraženi klan je skušal z internacionalizacijo izvršiti protiudar na Gunduličev klan. Izgnani plemiči Jakov Giorgi in Jakov Resti so se vključili v protiosmanske načrte savojskega vojvode Karla Emanuela I. V njegove načrte so skušali vplesti tudi Dubrovniško republiko. Avtorja pojasnjujeta rodovni ključ razkola in ugotavljata povezavo med Gondolinim umorom in Veliko zaroto. Vse omenjene osebe so rodbinsko povezane. Z ugotavljanjem rodbinskih povezav sta razrešila genealoški ključ razkola. Razkol torej nastane v rodbini, on se širi med rodbino. Posledice rodbinskega razkola so prišle do polnega izraza sredi 18. stoletja, ko je postalo očitno, da je bil ustaljeni mehanizem v svetih popolnoma porušen. Rodovni razkol je prerasel v novi model političnega delovanja, s tem pa je porajal trajno stanovsko krizo.

Politično in ideološko ozračje pred Veliko zaroto je v knjigi zelo podrobno prikazano. V skladu s širšim političnim gibanjem med plemstvom, izobraženo elito meščanov in klera, so se izoblikovale panslavistične ideje prežete s katoliškim spreobračanjem in protiosmansko vsebino. Zdi se, da je bil glavni »ideolog« zgodnje novoveškega »slovinstva« dubrovniški benediktinec Mavro Orgin, avtor obsežne knjige »Il regno degli Sclavi« (Kraljestvo Slovanov), tiskane v Pesaru 1601. Orbini je užival vsestransko podporo bogatega in močnega dubrovniškega plemiča, begunca pred zakonom Marina Andreja Bobalija, že omenjenega morilca diplomata Frana Gondole.

Analiza rodovske pripadnosti v Veliki zaroti opozarja, da je prišlo zaradi notranje stanovskih napetosti po uboju Frana Gondole do preobrata v odnosih med plemiškimi rodovi. Začela se je polarizacija, pri čemer je Gunduličev klan, po izgonu ubijalcev, prevzel oblast v svoje roke. Spopad je kulminiral leta 1611/12 z dogodkom poznanim v zgodovini pisju kot Veliki razkol. V začetku septembra 1612 so zajeli ubijalce. Zagrožena jim je bila smrtna kazen. Razsodba je izzvala delitev med plemstvom. Namesto smrtnih obsodb so obsojeni »protiosmansko« orientirani zarotniki odnesli dolgoročno politično zmago nad pragmatično strujo čuvarjev republike. Ubijalcem je bil omogočen beg. Nastal je razdor med rodbinami obsojencev in njihovimi tožniki. Obsojenci so tako postali junaki. Okrog jedra zarotniških rodov se je oblikovala močna rodovsko politična struja, ki se je do konca definirala po agregaciji novega plemstva in jo poznamo pod imenom salamankezi. Ona je naslednji 150 let dominirala nad odrinjeno strujo imenovano sorbonezi, ki se ji je po agregaciji pridružilo »novo« plemstvo. Genealoška analiza plemiškega kroga je avtorjema omogočila, da sta ugotovila genealoški ključ razkola in nedvoumno povezavo med Gondolinim ubojem 1589 in dogodki v Veliki zaroti 1611/12. Povzetek te analize je naslednji: od 180 rodbin (casat), kolikor je v času Velike zarote živelo v Dubrovniku, se je 109 priklonilo zarotnikom-salamankezi, 48 čuvarjem družbene ureditve-sorbonezi, 23 rodbin pa je bilo nevtralnih.

Avtorja sta se pri analizi dotaknila tudi primera rodbine, kateri je pripadal pesnik Ivan Gundulić, avtor pesnitve Osman in Dubravka. Kot sorbonez je pripadal poraženi struji in je na političnem področju, kot celotna njegova rodbina, drastično občutil posledice razkola. Vse 18. stoletje, do izumrtja rodu Gondola, je bila rodbina na zadnjem mestu pri opravljanju državnih služb. Vsiljuje se vprašanje, koliko je na politično usodo sorboneškega rodu Gunduličev vplivala ideološka komponenta pesniških opusov Ivana Gundulića. Literarna zgodovina se s temi vprašanji ni ukvarjala. Avtorja pa menita, da se njegova dela morajo tolmačiti v odnosu do problemov razkola dubrovniškega plemstva.

Definitivna sprememba v odnosih sil med plemiškimi skupinami in korist zarotniških rodov in njihovih pristašev, je nastopila sredi 17. stoletja, toda notranji stanovski spor je dobil močan rodovski izraz po velikem potresu 1667 in agregaciji »novega« plemstva. Razdor med salamankezi je povzročil Marojica Kaboga leta 1662. Pred dvorom je ubil člana Malega sveta Nikolo Sorga, brata sestrinega moža. Nikola ga je obtoževal, da ima prijateljske odnose s Turki. Senat je Marojico obsodil na dosmrtno ječo. Marojica Kaboga je preživel potres leta 1667 in se je v naslednjih letih proslavil kot eden največjih rodoljubov v dubrovniški zgodovini. Umor salamankeza od salamanške roke je razdvojil salamanško grupacijo in privedel do poslednje razporeditve plemstva. Marojica je postal vodilni član med sorbonezi.

Delež plemstva je v skupnem mestnem prebivalstvu padal, vendar so šele gospodarski, politični in demografski trendi v 17. stoletju povzročili resno biološko krizo. Zgodovinar Jakov Lukarević je navedel, da je plemstvo v začetku 17. stoletja štelo 27 rodov. V času Velike zarote je bilo 26 rodov, oziroma 180 plemiških rodbin (casat), pred potresom jih je izumrlo 108 rodbin-casat (60%), v potresu še 11 (6,11%). V potresu 1667 je umrlo 57 članov Velikega sveta, kar je plemiški sloj pripeljalo na rob obstoja. Strogi endogamijski model skozi nekoliko stoletij je usodno vplival na demografske procese

in vabil k neizprosni izumiranju. Številne razprave v svetih, ki so bile posvečeni stanovski krizi, potrjujejo, da je plemstvo že pred velikim potresom 1667 poskušalo rešiti problem stanovske obnove. Sredi 17. stoletja (1646) je bil podan prvi predlog Senata, da sprejme med plemstvo 5 meščanskih rodbin proti plačilu 10.000 ducatov. Pogoj je bil, da izumre kakšen od plemiških rodov. Prva meščanska rodbina je bila sprejeta 5. januarja 1666. Med plemstvo je bil sprejet eden najbogatejših meščanov Vlaho Mihe Bosdari. Tega leta je Veliki svet sprejel še sklep o liberalizaciji ženitev. Ublažene so bile dotedanje stroge endogamijske mere. Po velikem potresu je Veliki svet sprejel v svoje vrste deset meščanskih rodbin. Novemu plemstvu je bila zaprta pot do opravljanja pomembnih državnih služb. V političnem smislu so predstavljali plemstvo drugega reda. Ponovno zapiranje vstopa meščanskih rodbin leta 1696 pa potrjuje, da je med plemstvom še vedno prevladovalo stališče, ki je nasprotovalo agregaciji. To stališče pa je zastopala salamanška struja.

Avtorja se posebej dotakneta historiata in vsebine nazivov dveh plemiških grupacij: salamankezi in sorbonezi. Zaradi lakonične vsebine sklepov dubrovniških svetov in molka uradnih virov je ostala politična vsebina »krvnega« razkola neosvetljena. Poseben problem predstavlja tolmačenje nazivov spopadlih plemiških skupin. Nazivi »stari« in »novi« se pojavljajo kmalu po agregaciji, toda njihovi pogosti uporabi lahko sledimo šele od konca petdesetih let 18. stoletja. Nazivi salamankezi in sorbonezi kot sinonimi za »stare« in »nove«, oziroma z njimi rodbinsko povezane stare rodove, so v virih potrjeni šele od sredine sedemdesetih let 18. stoletja. Ni pa znan podatek v virih, da se nazivi salamankez in sorbonez omenjajo v uradnih dokumentih republike. Prva znana vest o omenjenih plemiških skupinah je najdena v poročilu anonimnega poslanca Marije Terezije, ki se je zadrževal v Dalmaciji in Dubrovniku leta 1774/75. Žarko Muljačić, ki se je podrobno ukvarjal s tolmačenjem omenjenih nazivov, je na podlagi etimologije naziva povezal z univerzo v Salamanki v Španiji in univerzo Sorbono v Parizu. Obe univerzi sta za prosvetljene kritike predstavljali enak vir predsodkov in srednjeveške sholastike. Ideološka obeležja univerzitetnih skupnosti v 18. stoletju ne govorijo v prid domnevnega nazadnjaštva Salamanke ali naprednjaštva Sorbone. Dejstvo je tudi, da je majhno število dubrovniških plemičev študiralo na Sorboni, nobeden pa v Salamanki. Prav tako je težko dokazovati francosko ali špansko politično usmerjenost pri prevzemanju nazivov. Salamankezi naj bi bili modri, učeni in umirjeni. Predstavljali naj bi ideal plemiča in poosebljali dubrovniško skladnost, zahvaljujoč »čisti krvi«. Sorbonezi pa naj bi bili sebični, pohlepni, podkupljivi in nemoralni. Seveda se postavlja vprašanje, ali je možno označiti »novo« plemstvo (sorboneze) kot politično napredne in pristaše liberalizacije, »stare« (salamankeze) pa kot nazadnjake in konservativce?

V 18. stoletju se je razkol razvijal kot razzslojevalni proces z dalekosežnimi političnimi posledicami, ki so prinesle bistvene spremembe v večstoletno dubrovniško institucionalno prakso. V Senatu je bila skoncentrirana največja politična moč, ki je temeljila na stanovski enotnosti. Toda z nastankom dveh močnih blokov, je obstoječi sistem postal neučinkovit. Salamanški skupini je uspelo, da si je na zakonit način s prilagoditvijo volilnega sistema zagotovila večino v Senatu. S tem si je pridobila tudi prevlado v najvažnejših državnih funkcijah. Sorbonezi so ostali brez neposrednega vpliva v Senatu. Sredi 18. stoletja je prišlo do odkritega spora v salamanški skupini. Nezadovoljno krilo, ki je zanemarjalo »krvna« načela, se je vse bolj približevalo sorboneški liniji. To se je odražalo v štiri mesečni blokadi oblasti. V tem spopadu se sluti vmešavanje jezuitov. Čeprav so sorbonezi že sredi sedemdesetih let 18. stoletja dosegli številčno premoč, ki se je v devetdesetih letih še okrepila, je trend demografskega propadanja zajel ves plemiški sloj. To je zelo omililo stari antagonizem med posameznimi klikami. Staro »krvno« delitev so nadomestile nove oblike povezovanja. Odločilna je bila tudi zunanje politična orientacija.

Drugi del knjige je namenjen predstavitvi posameznih rodov dubrovniškega plemstva po abecednem redu v času Velike zarote (obdelanih je 26 starih in 7 novih plemiških rodov). Priimki posameznih rodov so navedeni v romanski in slovanski obliki (npr. Bassegli, Basilio, Basiljević). Stilizirani grbi na začetku vsakega rodovnega gesla so narejeni na podlagi Sarakinega grbovnika in zbirke Martecchini. V uvodnih študijah drugega dela avtorja razpravljata o pojmi rod, rodbina in posameznik. Zaokrožen krog je predstavljal en rod, vsi člani so bili med seboj sorodstveno prepleteni, vprašanje je le bližina sorodstva med posamezniki. Obstajajo razni kriteriji, na podlagi katerih se lahko meri plemiška moč in ugled. Zelo pomembno pa je vprašanje, kaj v okviru rodov predstavlja posamezna rodbina – casata. Avtorja skušata dati odgovor na to vprašanje in ga podkrepita s primeri. Sčasoma je rodovska delitev izgubila odločilen pomen, zato jo je zamenjala casata, kot temelj funkcionalne rodovske enote. Avtorja

tolmačita, da naj bi casata predstavljala gospodinjstvo, občutek pripadnosti isti družini. Isti casati lahko pripada tudi več gospodinjstev, ki sicer lahko živijo ločeno, še vedno pa imajo občutek krvne pripadnosti. Gre namreč za specifičen tip sestavljene urbane družine. Sliko o funkcioniranju plemiškega sloja in prepletenosti političnega in rodovnega nivoja zaokrožujeta z več analizami posameznih pripadnikov plemiškega stanu v obdobju od 1751 do 1808. Zanima ju posameznik in njegov delež pri opravljanju raznih funkcij v državni upravi. V tabelah predstavljata udeležbo posameznih plemičev pri opravljanju najpomembnejših funkcij v službah republike (knez, senator, član Malega sveta, sodnik itd.).

Metodološko predstavlja študija obeh avtorjev zanimiv pristop k ugotavljanju rodbinskih povezav med posameznimi plemiškimi rodovi, kar je verjetno omogočila uporaba računalniške tehnologije. Številne tabele, grafikoni, sheme, razpredelnice, skice in preglednice ponazarjajo rezultate raziskovanja. S posebnimi grafičnimi barvnimi znaki je označena politična orientacija posameznih casat in posameznih plemičev. Knjigo popestrijo zanimive ilustracije. Gre za fotografije izbranih pogledov na posamezne predele Dubrovnika in njegove kulturno zgodovinske spomenike. Predstavljeni so predmeti (npr. volilne skrinjice), načrti mesta, potreti nekaterih plemičev in za zgodovinarja nadvse uporabni posnetki arhivskih dokumentov. Kot je običajno pri znanstvenih delih, knjigo zaključuje pregled uporabljenih virov (pretežno arhivske serije iz Državnega arhiva v Dubrovniku) ter uporabljena literatura. Povzetek je v angleškem jeziku.

Knjiga avtorjev Stjepana Čosića in Nenada Vekarića je pomembne prispevek k preučevanju Dubrovniške republike v novem veku. Avtorja sta prišla do mnogih novih pogledov in stališč pri oceni notranje političnega razvoja dubrovniške družbe od konca 16. stoletja do propada republike, in izdelala model genealoške analize plemstva.

Ignacij Voje

V l a d i m i r   M a g i ć, **Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu.** Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005. 719 strani.

Deset let po izidu obsežnega kataloga Valvasorjeve knjižnice, ki jo hranijo v Metropolitanski knjižnici v Zagrebu – *Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja (Ljubljana–Zagreb 1995)*, je Vladimir Magić izdal še obsežno delo o knjigah iz 16. stoletja v tej ustanovi.

Popisanih je 1321 bibliografskih enot, pri čemer se avtor zaveda, da je možno, da bodo pri pregledovanju fonda v bodoče odkrili še kakšen tisk iz 16. stoletja. Ta pripomba je razumljiva, saj v tem obdobju knjigam niso dali dokončne podobe tiskarji oz. založniki, ampak so jih šele naknadno – na željo kupcev vezali. Pogosto imamo tako skupaj vezanih več različnih del tako po vsebini kot tudi po časovnem obdobju, ko so nastale.

Katalog ima tri dele. Avtorsko kazalo, kjer so navedeni tudi kratki naslovi del z letnicami izida in kazalke na osrednji kataloški del. V bibliografskem opisu, ki je osrednji del knjige, saj obsega 488 strani, se je avtor strogo držal mednarodnega standarda za opis starih publikacij, vendar ga je smiselno dopolnil s transkripcijo besed, če te niso upoštevale pravilne oblike v jeziku predloge, izpostavljena pa je tudi avtorska značnica.

Tretji del predstavlja kazala. V prvem so združena osebna imena in inštitucije povezane s posameznimi publikacijami, to so tiskarji, prevajalci, komentatorji tekstov, korektorji, izdajatelji, ilustratorji in prejšnji lastniki, slednji se ponovijo še enkrat v posebnem kazalu. Seznam tiskarn je urejen po krajih, tiskarjih in letnicah izida. Med njimi jih je veliko iz Italije in Francije – npr. Bologna, Brescia, Firenze, Benetke, Rim, Lyon in Pariz. Med nemškimi mesti pa jih je največ iz Frankfurta, Augsburga, Kölna, Wittenberga, Ingolstadta in Mainza. V katalogu so tudi predmetne oznake knjig, iz zadnjega kazala pa lahko razberemo, da jih je največ s področja teologije in cerkvenih študij, ki so še dodatno ožje označene. Precej knjig je s področja prava in filozofije. Med temami pa najdemo tudi knjige o danski, italijanski, madžarski in ruski zgodovini, matematiki in medicini.

V Metropolitanski knjižnici hranijo nekaj del hrvaških avtorjev iz 16. stoletja – Marka Marulića, Vinka Pribojevića, Franja Petrića in Juraja Draškovića (v značnici je zapisana oblika Đuro, ki pa se nikoli ne pojavlja ob imenu tega škofa!). Iz tiskarne, ki je v tridesetih letih 16. stoletja delovala na Reki

hranijo delo *Officii blaženie devi Marie in Misal hrvacki* (1531), njegov nekdanji lastnik je bil Janez Vajkard Valvasor.

Zanimalo nas je, koliko del slovenskih avtorjev hranijo. Na seznamu je Bohoričeva slovnica *Arcticae horulae succesivae* (1584), hrvaški prevod *Postile*, pri katerem so sodelovali Primož Trubar, Anton Dalmatin in Stjepan Konzul (1562) ter dve knjigi, verjetno različni izdaji znamenitega dela o Rusiji – *Rerum Moscovitarum commentarii* (1556) izpod peresa Žige Herbersteina.

V seznamu smo zaman iskali slovenski Dalmatinov prevod Svetega pisma, čeprav v vseh popisih naše protestantike kot eno izmed njegovih hranilišč navajajo tudi Metropolitansko knjižnico. Nekoč je bil njegov lastnik Valvasor. Po primerjavi obeh katalogov, ki ju je objavil isti avtor – Vladimir Magić, smo ugotovili, da Valvasorjevih knjig iz 16. stoletja v novem katalogu ni. Ponovno objavljati opis 337 knjig, kar predstavlja četrtno fonda, verjetno res ne bi bilo smiselno, a vendar bi moral avtor na to v uvodu posebej opozoriti. Dodatno je zavajajoče, ker pri enem delu pa nastopa Valvasor kot nekdanji lastnik. Opis Misala je tudi v *Bibliotheci Valvasoriani*, kar kaže na to, da knjiga ni bila slučajno umeščena na kakšno drugo mesto v knjižnici in je le zato predstavljena tudi v novem katalogu.

Tako moramo zaključiti, da smo dobili popis še enega fonda knjig iz 16. stoletja, kar je v svetu storilo že nekaj knjižnic, a žal smo morali navesti tudi nekaj pomanjkljivosti tega obsežnega dela.

Anja Dular

Napoleon na Jadranu = Napoleon dans l'Adriatique. Ur. Janez Šumrada. Koper : Založba Annales; Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Sveučilište u Zadru, 2006. 400 strani. (Annales Majora).

Članki v pričujoči monografiji so nastali na osnovi referatov z mednarodnega znanstvenega posveta »Dvestoletnica Napoleonove vladavine ob vzhodnem Jadranu / Bicentenaire du regne de Napoléon Ier en Adriatique orientale«, saj so jih avtorji zasnovali kot njihovo nadaljevanje, dopolnitev in poglobitev ter jih tako spremenjene predložili v objavo. Mednarodni znanstveni posvet je v organizaciji Univerze na Primorskem (Koper, Slovenija), Sveučilišta v Zadru (Hrvaška), Archives nationales de France (Pariz, Francija), Zgodovinskega društva za južno Primorsko (Koper, Slovenija) ter Fundacije Tanje in dr. Janeza Šumrade (Ljubljana, Slovenija) potekal med 8. in 10. decembrom 2005 v Kopru in Zadru. Monografijo krasi ugledna mednarodna zasedba, zastopani so namreč avtorji iz Francije, Italije, Hrvaške, Črne Gore ter seveda Slovenije. Vsekakor je potrebno posebej izpostaviti francoske avtorje, saj večina med njimi spada med najbolj priznane raziskovalce Napoleonovega obdobja, prav vsi pa so trenutno v vrhu francoske zgodovinske vede. Najuglednejši med njimi je tudi v Sloveniji zelo dobro poznani Michel Vovelle, z Institut de Paris ter pariške Sorbonne. Prav tako s Sorbonne prihaja Jacques Olivier Boudon, ki ob tem raziskuje še na Institut Napoleon, na katerem deluje tudi Michel Kerautret, Jacques Rémi Dahan pa je raziskovalec na Centre national de recherche scientifique v Parizu.

Prispevki se časovno ukvarjajo z obdobjem, ki sega od druge polovice 18. stoletja, prek obdobja Ilirskih provinc ter vse do padca zadnjih francoskih postojank ob vzhodnojadranski obali v prvih mesecih leta 1814, prostorsko pa bi jih, kot izhaja že iz naslova same monografije, lahko umestili na jadransko območje, kar obenem zaobjema tudi ozemlje Furlanije. Kot izvemo v predgovoru, ki sta ga prispevala Janez Šumrada in Darko Darovec je bilo to »obdobje ...v znamenju nenehnih vojn, gospodarske krize, a tudi velikih načrtov o družbeni modernizaciji in integraciji naštetih ozemelj v tedanjo francosko Evropo; zaradi izjemne kratkosti obdobja Napoleonove prevlade velika večina načrtovanih reform ni nikoli postala realnost, tiste, ki so jih vendarle pričeli uvajati pa v glavnem niso preživele konca francoske nadoblasti«.

Prvi članek je podpisal Michel Kerautret, nosi pa naslov »Napoleon in beneška dediščina«. V njem avtor razpravlja o Napoleonovi »orientalni politiki«, v okvir katere so v širšem smislu spadala tudi bivša beneška in osmanska ozemlja na Jadranu. Roberta Corbellini je prispevala članek pod naslovom »Furlanija pod Napoleonovo oblastjo: ozemlje, vodilni stanovi ter institucije med beneško tradicijo in državnimi reformami«. Obdobje francoske zasedbe Furlanije, med leti 1805 in 1813, je zaznamovalo oblikovanje novega vojaškega in civilnega aparata, prihod novih uradnikov ter vpeljava novih zakonov in institucio-

nalnih reform, s čimer se je začel oblikovati politično-administrativni model sodobne države 19. stoletja. Avtorica v prispevku poda analizo značilnosti tega modela, da bi omogočila lažje razumevanje reakcij – tako nasprotovanj kot podpore – furlanske družbe, ki je morala odgovoriti na pritisk vrhovnih oblasti. Prispevek Janeza Šumrade nosi naslov »Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah«. V njem avtor kompleksno obdela pomembnejše aspekte francoske oblasti na območju Jadrana. Članek Darka Darovca, »Napoleonovo Italijansko kraljestvo (1805–1809) in spremembe na zakonodajnem in pravosodnem področju v Istri«, se posveča predvsem spremembam, ki jih je na območju Jadrana prinesel Napoleonov zakonik (Code Napoleon). Razmeroma korenite spremembe, ki jih je v Istro vnesla Napoleonova oblast, so, po mnenju avtorja, dodobra pretresle istrsko tradicionalno skupnost ter tako povzročile številne družbene premike in nemalokrat odpore širših slojev prebivalstva. Salvator Žitko je prispeval članek »Vloga istrskega prefekta Angela Calafatija v kontekstu ekonomskih in družbenih sprememb v Istri v letih 1806–1809«. Calafatijeva taktična spretnost pri vodenju Istrskega departmaja naj bi se kazala v aplikaciji političnega principa »amalgama«, se pravi izrazite napoleonske taktike, ki se je po eni strani izogibala demokratičnega ekstremizma, po drugi strani pa težila k pritegovanju vseh progresivnih in ustvarjalnih družbenih sil in vidnejših osebnosti. Calafati ni izgubil izpred oči vpliva redne administrativne prakse v ekonomskem in družbenem položaju pokrajine in je znal izkoristiti vse najbolj oportune indikacije za izvajanje praktičnih ukrepov za mobilizacijo lokalnih resursov, bodisi naravnih, materialnih kot človeških. Aleksander Panjek je v prispevku »Gradbeni boom s francoskim koncem: Trst 1760–1809«, svojo raziskovalno pozornost namenil mestu Trstu. Rast in razvoj tega mesta nista takoj sledila političnim in gospodarskim ukrepom, ki so uvedli konsistentne davčne in druge olajšave ter omogočili javna dela na infrastrukturi z namenom, da bi privabili nove stanovalce in zlasti trgovce. Kljub temu je Trst v roku sedmih desetletij, to je od tridesetih let 18. do prvih let 19. stoletja, začel naglo rasti in kasneje prešel v fazo naglega gospodarskega vzpona, saj je privatno gradbeništvo v Trstu prešlo od gradnje majavih lesenih barak do monumentalnih palač, ki stojijo še danes. Slaven Bertoša je v članku »Navzočnost Francozov v Puli v dobi francoske uprave« obdelal primere doseljencev iz Francije v Pulju glede na gradivo matičnih knjig. Paolo Foramitti v svojem delu »Otok Gradež – pomorska vojna 1805.–1814« največji poudarek posveti bitki pri Gradežu leta 1812, ki se občasno predstavlja tudi kot bitka pri Piranu, glede na to, da se je zgodila na morskemu področju med tema dvema obalnima mestoma. Josip Vrandečić je v prispevku »Dalmatinski frankofili 1806–1813: zgodovina revolucionarne psihologije«, potrdil, da se je za časa francoske uprave (1806–1813) v Dalmaciji okrepil moderni meščanski sloj, okrepljen z italijanskimi uradniki, vojaki in trgovci, ki so s Francozi prišli v pokrajino. Posamezni lokalni dalmatinski liberalci so tako pohiteli v novonastale francoske urade, z namenom prispevati k vzpostavitvi moderne dalmatinske družbe, temelječe na svobodi delovanja in mišljenja. Marko Trogrlić v prispevku »Šolstvo v Dalmaciji za časa francoske uprave. Poročila Vincenza Dandola o ustroju javnega poučevanja v Dalmaciji (1806.-1809.)« prikaže problematiko šolstva, predvsem njegovega zamišljenega ter stvarnega ustroja in delovanja v obdobju francoske uprave, na štirih izobraževalnih nivojih – na ravni ljudskega, srednjega, visokega ter cerkvenega šolstva, v dveh glavnih fazah – od 1807. do 1810. in od 1810. do konca francoske uprave v Dalmaciji 1813. leta. Almerigo Apollonio v članku »Na jugovzhodnih mejah napoleonskega cesarstva: bivša beneška Albanija«, posebno pozornost posveča poročilom Luigija Pauluccija o stanju v Boki Kotorski, medtem ko Anita Mažibradić v članku »Boka Kotorska za časa Napoleonove vladavine« poda obsežen pregled dogajanja na tem območju v letih 1807–1813, Darko Antović pa v prispevku »Kulturne razmere v Kotorju za časa francoske vladavine« analizira vpliv francoske kulture na tem območju. Jacques Olivier Boudon v prispevku »Glavni guverner Ilirskih provinc Marmont in njegovi spomini« obravnava tendenco pozabe njegove vloge pri izgradnji napoleonskega sistema, saj se je legenda o njem osredotočala predvsem na njegovo »izdajo« leta 1814. Marmont je nato v svojo obrambo izdal »Spomine« (*Mémoires*), ki so bili redigirani od leta 1828 oziroma, bolj verjetno, po letu 1830. Prispevek tako poskuša ponovno preučiti Marmontova dejanja v Ilirskih provincah, v luči njegovih spominov, da bi se bolje razumelo, kakšen pomen je ta izkušnja imela v rekonstrukciji njegove osebnosti. To pa obenem predstavlja tudi pomemben način za razumevanje njegovega lastnega pogleda na to regijo ter na njegova tamkajšnja dejanja. Michel Vovelle v svojem članku obravnava obdobje Josepha Fouchéja v Iliriji skozi pogled Fouchéja samega, glede na mesto, ki ga zaseda v življenjski poti samega pripovedovalca, vendar tudi glede na to, kakšno vednost nam lahko prinese o Iliriji leta 1813 in o okoliščinah njene izgube, vseskozi izhajajoč iz tega pogleda. Jacques Remi Dahan v članku »Charles

Nodier v Ilirskih provincah«, podaja »kritični inventar« o zvezah, ki jih je sklenil, ne toliko zaradi biografskih podatkov, temveč da bi ugotovil, kaj je Nodier prevzel iz določenih lokalnih virov. Obenem Dahan poizkuša dognati kaj pomeni Ilirija v književnem ustvarjanju Charlesa Nodierja ter zanj osebno. Egon Pelikan je svoj prispevek naslovil »Francozi na Goriškem. Vojaške operacije, zasedba in uprava«, v njem pa obravnava novo nastali položaj po francoskem prevzemu Goriške, na področju državne uprave, sodstva, šolstva, vprašanju uradnega jezika, cerkve, gospodarstva in splošnih družbenih razmer. Zadnji članek, z naslovom »Sence Napoleonovega mita pri Slovencih«, je prispeval Stane Granda. Po njegovih ugotovitvah je Napoleonov mit v slovenski zgodovini povezan z avstrijsko-francoskimi vojnami konec 18. in v začetku 19. stoletja, nastajati pa je verjetno začel neposredno po koncu Ilirskih provinc. Pomen tega mita je predvsem to, da je opravil pomembno vlogo gibala družbenih sprememb.

V končni oceni je potrebno poudariti, da monografija »Napoleon na Jadranu« glede na mednarodno zasedbo in znanstveno odličnost avtorjev ter vsebinsko bogatost člankov, predstavlja temeljno delo za poznavanje Napoleonovega obdobja na Jadranu ter je obenem pomemben prispevek k raziskovanju zgodovine Napoleonovega nasploh. Samo upati je, da bo delo naletelo na zaslužen in ustrezen odmev v slovenski in mednarodni znanstveni javnosti.

Klemen Pust

Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935. Ljubljana : Modrijan, 2007. 304 strani.

Sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Jure Gašparič je z doktorsko disertacijo, ki jo je junija 2006 obranil na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, prvi v slovenskem zgodovinopisju celovito obdelal razvoj in delovanje Slovenske ljudske stranke (SLS) od uvedbe kraljeve šestojanuarske diktature leta 1929 do njenega ponovnega vzpona na oblast junija 1935, torej »eno bolj skrivnostnih poglavij« v zgodovini SLS in njenega nespornega prvaka dr. Antona Korošca, ki je tudi v tem času pokazal, da dobro obvlada »politično matematiko« (7). Slovensko zgodovinopisje je problematiki strankarskega pluralizma, programov in delovanja številnih strankarskih subjektov od ustanovitve jugoslovanske države leta 1918 do leta 1929 posvetilo že precejšnjo pozornost, le fragmentarno pa je obdelana usoda političnih strank katoliškega, liberalnega in socialističnega tabora po prepovedi delovanja političnih subjektov s plemenskim oziroma narodnim in verskim obeležjem z diktaturo. Ugotovitev, da je navedena problematika zlasti za prvo polovico tridesetih let doslej »relativno slabo raziskan del« (8) slovenske zgodovine, je v predgovoru utemeljil z navedbo skromnega števila slovenskih in jugoslovanskih zgodovinopisnih monografij oziroma piscev, ki so posvetili njenim posameznim vidikom večjo pozornost. V njem je obrazložil tudi kriterije, po kateri je monografijo smotno razdelil v pet problemsko-kronoloških sklopov, pri čemer je posebej opozoril na dejstvo, da »tako s stališča jugoslovanske notranjepolitične dinamike kot s stališča nekdanje SLS« predstavlja nastop vlade nove režimske stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), v katero je vstopila tudi SLS, »večjo prelomnico kot kraljeva smrt« oktobra 1934 (10).

Monografska predstavitev položaja SLS po prepovedi delovanja v Dravski banovini oziroma jugoslovanski Sloveniji v širšem državnem okviru je bila s hevrističnega vidika zelo zahtevna naloga, kajti ob dejstvu, da obstoj strankinega arhiva ni znan, tudi osrednje strankino glasilo Slovenec zaradi ostre cenzure ni moglo biti tako pomemben vir, kot je bilo v obdobju relativne svobode tiska pred diktaturo. Tako je moral Gašparič v različnih arhivskih fondih in zbirkah, domačem in tujem časopisju, memoarski in zgodovinopisni literaturi ter drugem gradivu poiskati ustrezne podatke za čimbolj celovito osvetlitev obravnavane tematike, kar je v predgovoru ponazoril z ugotovitvijo, da je disertacija »sestavljenka raznoterih koščkov«, ki jih je bilo treba smotno povezati in skrbno analizirati.

V uvodnem poglavju je Gašparič pregledno, predvsem po relevantni literaturi, nekaj vprašanj pa tudi po virih, prikazal značilnosti razvoja slovenskega katoliškega političnega tabora od konstituiranja leta 1890 do kraljeve diktature leta 1929 s prelomnico z razpadom habsburške monarhije in nastankom jugoslovanske države leta 1918. V njem je posebej poudaril, da si je katoliška SLS zagotovila »odločilen vpliv na Slovenskem že v času Avstro-Ogrske, zlasti po uvedbi volilne reforme 1907« in ga je nato obdržala tudi vsa obdobja do prepovedi delovanja leta 1929. Poudaril je, da je stranka v tem času zlasti

zaradi visoke volilne podpore »s svojimi programi in politiko... poosebljala politično voljo slovenskega naroda« (52). Za obdobje 1918–1929 je posvetil posebno pozornost oblikovanju strankinega avtonomistično-federalističnega programa glede državne ureditve ter značilnostim njene opozicijske in pozicijske politike, torej tistih vidikov delovanja SLS, ki so pomembni tudi za razumevanje njene usode po prepovedi v prvi polovici tridesetih let.

V prvem poglavju z naslovom Uvedba diktature kralja Aleksandra je Gašparič po opisu okoliščin, v katerih jo je monarh razglasil, navedel vso temeljno novo zakonodajo, s katero je prevzel oblast in omejil svoboščine. Podrobno je prikazal tudi pozitivne in kritične odmeve na Aleksandrovo diktaturo doma in v tujini. Podpoglavje o njej je sklenil z ugotovitvijo, da »je sicer bila izraz realne potrebe po konsolidaciji razmer v državi«, v svojem bistvu pa je »predstavljala avtokratsko in represivno vladavino«, ki jo je »bilo čutiti na vseh področjih življenja«. Posebej pa je omejevala politično delovanje in z omejitvijo svoboščin so »bile vse dotedanje politične stranke s svojo organizacijsko infrastrukturo usodno prizadete«. To karakteristiko kraljevega režima je v drugem podpoglavju analiziral na primeru SLS in poudaril, da »se je dotaknila tako strankinega vodstva kot njenega zadnjega vaškega zaupnika« (71–72), in to kljub dejstvu, da je njen voditelj Anton Korošec kot edini strankarski prvak postal minister v vladi šestojanuarskega režima, s čemer je napravil kralju veliko uslugo. Ugotovil je, da je uradna prepoved SLS 22. januarja 1929 pomenila le ukinitvev strankinih tajništev in da se je znala naglo prilagoditi podtalnemu delovanju. Mrežo zaupnikov »na terenu« je še utrdila, še naprej pa so legalno delovale številne nepolitične organizacije katoliškega tabora (Jugoslovanska kmetška zveza, Prosvetna zveza, Jugoslovanska orlovska zveza, Jugoslovanska strokovna zveza, dijaške in akademske organizacije) ter pomembne gospodarsko-finančne ustanove. Leta 1929 je začela na Slovenskem nastajati Katoliška akcija, »ki je postala krovna katoliška organizacija« (81). Na zboru zaupnikov avgusta 1931 je bilo izvoljeno tudi novo strankino vodstvo. Za osvetlitev dejstva, da je SLS »tako kljub formalni ukinitvi živela in delovala še naprej« (81) v prvi polovici tridesetih let, so dragoceni podatki zlasti v spominih urednika Slovenca Ivana Ahčina in vestniku SLS Domoljubu, ki je po vojni izhajal v Washingtonu.

V drugem poglavju Čas sobivanja s kraljevim režimom je Gašparič osvetlil, kako je SLS v pogojih diktature nadaljevala pragmatično politiko oziroma »Realpolitik«, ki je bila za stranko značilna že od preloma 1926/27. Najvidnejši izraz sobivanja z novim režimom je bilo sodelovanje njenih funkcionarjev v vladi do septembra 1931, kar naj bi preprečilo »preveliko zlo« za slovenski narod in je imelo značaj »prefinjene politične taktike« (83–84). Najbolj vidna nagrada za takšno sodelovanje je bila združitev jugoslovanskega dela Slovenije, dotlej razdeljenega na ljubljansko in mariborsko oblast, v Dravsko banovino, ki je tako, z naknadno vključitvijo tudi Bele krajine vanjo, edina med vsemi devetimi novimi največjimi upravnimi enotami zaokrožala ozemlje enega naroda. Pozitivna rezultata sta bila tudi postavitev inž. Dušana Serneca iz vrst nekdanje SLS za bana Dravske banovine in imenovanje skupine njenih privrženecv v njegov posvetovalni organ banski svet. Ban je omogočil tudi bivši SLS, da je prevzela Kmetijsko družbo in s tem dosegla pomemben uspeh v boju s tradicionalnimi liberalnimi nasprotniki. Toda udarec, ki ga je na prelomu 1929/30 doživel katoliški tabor z razpustom orlovskih organizacij ob oblikovanju Sokola Kraljevine Jugoslavije, in odločna akcija vlade proti obnovitvi starega strankarstva, sta povzročila hudo nezadovoljstvo v vrstah SLS. Njen voditelj Korošec je moral septembra 1930 »iz zdravstvenih razlogov« odstopiti, nadomestil pa ga je manj eksponirani funkcionar Sernec. Tedaj sta z imenovanjem dr. Draga Marušiča funkcija bana Dravske banovine in nato še celotni banski svet prešla v liberalne roke. Po izstopu Serneca iz osrednje vlade pred razglasitvijo oktroirane kraljeve ustave, sta vanjo vstopila liberalna voditelja dr. Albert Kramer in Ivan Pucelj, za nekdanjo SLS pa »so se začeli težki časi naporne opozicijske države« (114).

V osrednjem poglavju (115–180) je Gašparič prikazal obdobje od obnovitve ustavnega življenja septembra 1931 do jeseni 1933, ko je SLS vodila odločno opozicijsko politiko in doživljala hude režimske udarce. Po analizi Aleksandrove oktroirane ustave je poudaril, da je v bistvu »še zmerom obstojala centralizirana absolutna monarhija«, prikrita s »pseudoparlamentarizmom« (119). Z novo volilno in društveno zakonodajo »je bila postavljena le lepa fasada, za katero je še naprej tičal režimski absolutizem« (124). Takšno »demokratizacijo« je v Sloveniji navdušeno pozdravil liberalni tabor, na drugi strani pa se je bivša SLS protestno, ob povezavi z drugimi opozicijskimi oziroma prepovedanimi strankami v državi odločila za abstinenco na prvih skupščinskih volitvah 8. novembra 1931. Gašparič je podrobno prikazal metode predvolilnega boja in analiziral rezultate volitev primerjalno s parlamentarnimi volitvami v dvajsetih letih

ter ugotovil, da je SLS z uspešno volilno abstinenco utrdila svoj položaj v opozicijskem taboru. Režim jo je zanj kaznoval z razpustom dveh njenih pomembnih organizacij, ljubljanske in mariborske Kmetijske zveze. Pozicijo starih političnih strank pa je »resno ogrozila« ustanovitev nove vsedržavne politične stranke Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD), kasneje preimenovane v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS), ki je začela delovati spomladi 1932. Bivša SLS je na to režimsko dejanje odgovorila z veliko ofenzivno akcijo, da bi pokazala »svojo nezmanjšano moč« (140). Ta je prvi višek dosegla z majskimi proslavami šestdesetletnice Antona Korošca. Gašparič je poleg osrednje prireditve v Ljubljani, »ki je bila protirežimska, proticentralistična in protiunitaristična manifestacija« podrobno prikazal tudi potek oblastno prepovedanih slovesnosti »na terenu«, za vrhunec tedanjega političnega dogajanja pa je ocenil razbitje režimskega shoda v Šenčurju, ki je za SLS »nedvomno bila nova zmaga« (154). Več organizatorjev ter protirežimskih akcij je bilo obsojenih v politično motiviranem procesu na Sodišču za zaščito države v Beogradu. Gašparič je z nekaterimi novimi dokumenti prikazal vlogo Korošca na prelomu 1931/32 kot najaktivnejšega opozicijskega politika v državi, opozoril pa je tudi na notranja razhajanja med vodstvom SLS in krščanskimi socialisti.

Novo obdobje v protirežimski ofenzivi je začela bivša Kmečko-demokratska koalicija novembra 1932 z oblikovanjem federalističnih zagrebških punktacij, pod njihovim vplivom pa so svoje državnopravne programe v obliki točk formulirale še druge opozicijske stranke, tudi SLS s t. i. Koroščevimi punktacijami oziroma Slovensko deklaracijo (31. 12. 1932). Ker gre za »izjemno pomemben programski dokument nekdanje SLS« (170), s katerim je »močno zaznamovala slovenski in jugoslovanski politični prostor« (175), ga je Gašparič natančno analiziral, prikazal pa tudi odmeve nanj v domačem in tujem časopisu ter v bankskem svetu v začetku leta 1933. To največje protirežimsko dejanje, ki je sovpadalo s protisokolskim pismom katoliškega episkopata, so oblasti drastično kaznovale. Razpustile so pomembni katoliški organizaciji Prosvetni zvezi v Ljubljani in Mariboru ter konfinirale Korošca in še tri voditelje SLS. Stranka je svoje privrženice o političnem preganjanju obveščala prek tajnih okrožnic, kar kaže, da je kljub tem udarcem »še naprej delovala nadvse učinkovito« (180).

Gašparič je v četrtem poglavju obsežno prikazal tudi pot nekdanje SLS »k vrnitvi na oblast«. Prvi je podrobno opisal in prikazal pomen občinskih volitev v Dravski banovini 15. oktobra 1933, pri čemer je bila pomembna zlasti uporaba nove arhivske dokumentacije. Uvodoma je ugotovil, da te volitve v Dravski banovini zaradi udeležbe privrženecv nekdanje SLS »izstopajo iz sivega volilnega povprečja šestojanuarskega režima« (188). Dejstvo da je bivša SLS dobila le četrtno glasov in le slabo sedmino občin, pomeni po režimski oceni zanj »hud udarec«, ki pa ga je JNS dosegla na javnih volitvah s političnim terorjem, nezakonitostmi in nepravilnostmi. Volilno nasilje je Gašparič tudi podrobno dokumentiral. Če pa se upošteva vse te okoliščine, ki so povzročile številne pritožbe na upravno sodišče, je SLS dosegla soliden rezultat, ki je skupaj z manifestacijo opozicijske moči v nekaterih drugih banovinah tako ustraševal režim JNS, da se ni upal izvesti še volitev v banovinske svete. Med možnimi vzgibi za nastop SLS na teh volitvah pa je Gašparič navedel tudi željo, da pokaže pripravljenost za sodelovanje z režimom in dejstvo, da je »močan dejavnik z močno podporo v volilnem telesu« (212). S teh dveh vidikov je v naslednjih podpoglavjih s številnimi novimi dokumenti osvetlil zlasti prizadevanja Antona Korošca v razgovorih z opozicijskimi voditelji in do Aleksandrovega uboja oktobra 1934 tudi z njegovimi odposlanci, tedaj se je končala konfinacija voditeljev SLS, za vrnitev stranke na oblast ter njeno taktiko na senatorskih volitvah in petomajskih skupščinskih volitvah leta 1935. Poudarimo naj, da ta problematika v slovenskem zgodovinopisju še ni bila sistematično obdelana, iz nje pa se vidi pomembna vloga Korošca v načrtih dvora, da nepriljubljeni režim JNS zamenja z novo strankarsko koalicijo, ki bi uživala širšo politično podporo.

V petem poglavju je Gašparič obdelal še oblikovanje vlade dr. Milana Stojadinovića junija 1935, v katero je kot notranji minister vstopil tudi Korošec, ter ustanovitev nove režimske stranke Jugoslovanske radikalne zajednice iz treh bivših strank, Narodne radikalne stranke, Jugoslovanske muslimanske organizacije in SLS, ki so bile zaveznice že konec dvajsetih let. V četrtem in petem poglavju je še posebej dragocen prikaz notranjih razhajanj v SLS, ki pa jih je spretni Korošec znal zgladiti tudi s podelitvijo pomembnih položajev opozicijskim politikom (dr. Marka Natlačena je postavil za bana Dravske banovine, dr. Frana Kulovca pa v vodstvo banovinske organizacije JRZ).

Gašparič je v sklepni besedi poudaril, »da je bivša SLS kljub težavam in razhajanjem prestala politično preizkušnjo prve polovice tridesetih let«. V tem obdobju je stranka kljub prepovedi delovanja

in sankcijam pokazala svojo moč »s številnimi in odmevnimi manifestativnimi akcijami ter demonstracijami«. Dejstvo, da je uspela ohraniti tudi v izjemnih razmerah in s politično taktiko, s katero je »večkrat rušila lastno programsko integriteto«, večinsko podporo v Sloveniji, je bilo pomemben dejavnik v njenih v pogajanjih z Beogradom za ponovno vrnitev na oblast. Vstopu v osrednjo vlado pa je po štirih letih opozicije sledil »posledični prevzem oblasti v Dravski banovini« (277–281). S tem je bil dosežen »končni cilj politike nekdanje SLS, kamor so se stekale vse njene idejne, državnopravne in zlasti strankarsko-politične opredelitve« in sicer »popolno obvladanje Dravske banovine, čim širše kompetence njenega upravnega aparata (in tudi banovinskega samoupravnega predstavniškega telesa op.p.), ustrezno zavarovane v urejeni in stabilni Kraljevini Jugoslaviji« (275).

Iz navedbe virov in literature se vidi, da je Gašparič preučil gradivo v petih arhivskih ustanovah v Ljubljani, Mariboru in Celju ter v Beogradu in Zagrebu, vir dragocenih podatkov je bilo 18 domačih in tujih časnikov in časopisov, uporabil pa je tudi vso relevantno zgodovinsko in memoarsko domačo in tujo literaturo. Za novo osvetlitev delovanja in politične taktike SLS, posebej njenega voditelja, ter raznolike opozicije v državi, so dragocen vir zlasti osebne zbirke pomembnih politikov. Uporaba tujega časopisa je bila dragocena za osvetlitev mednarodnih pogledov na dogajanje v Jugoslaviji. Knjiga je opremljena tudi s številnimi dokumentarnimi fotografijami.

Dr. Jure Gašparič je s svojim tehtnim monografskim delom oziroma za tisk dopolnjeno doktorsko disertacijo o delovanju SLS v letih 1929–1935, posebej tudi z vidika njene vloge v jugoslovanskem okviru, temeljno izpopolnil politično podobo Slovenije v prvi Jugoslaviji, ter pokazal, da je moral njeno moč vladajoči liberalni režim tudi v času prepovedi delovanja upoštevati kot pomemben dejavnik. Njegova bogato dokumentirana obdelava zgodovinske poti SLS v prvi polovici tridesetih let pa je tudi izziv za celovito raziskavo o njenem monopolnem oblastnem položaju v Sloveniji in njeni tehtni vlogi v jugoslovanski vladi v nadaljnjem obdobju do aprilske vojne 1941, kajti njene »taktične preudarke, pa tudi težnje... pred letom 1935 še najbolje pojasnjuje dogajanje v drugi polovici tridesetih let« (275).

Miroslav Stiplovšek

Bernard Nežmah, Jelcinova Rusija. Ljubljana: Umco, 2007. 192 strani. (Premiera; 68)

V knjigi Jelcinova Rusija je Bernard Nežmah prikazal Jelcinovo obdobje tako, da je uporabljal njemu dostopne vire, ki pa jih je konfrontiral z razgovori z ruskimi ljudmi, ki so po svoje doživljali to obdobje.

Avtor je v knjigi zapazil, da Jelcinova transformacija ni imela nič skupnega s komunizmom oziroma s socializmom, zakaj Jelcin je skušal uveljaviti svoj ego, kolikor so mu dopuščale razmere, pri čemer je bil seveda originalen. Njegovi prijemi so bili izrazito avtokratski, ni šlo za demokracijo, ampak za despotsko obvladanje položaja, ki ga je nasledil po padcu komunizma. Njegovi posegi so bili do skrajnosti nedemokratični, uveljavljal jih je celo – kjer se je dalo – z oboroženo silo. Ta stran Jelcinovega avtokratskega vladanja je v knjigi dobro prikazana. Koraki, ki jih je Jelcin podvzel, so povsem identični avtokratskemu načinu vladanja v prejšnjih obdobjih Rusije. Njegove postopke lahko primerjamo s stalinskim obdobjem političnih čistk. Jelcinova vladavina je v bistvu podobna Visarionovičevi obliki vladanja. Je nadaljevanje stalinskega obdobja, prikrojenega razmeram v Rusiji. Slika je naravnost groteskna, ko vidiš, kako generali in polkovniki prevzemajo oblast. To je tragedija človeka, ki misli, da je demokrat, a je le navaden diktator.

Jelcin si je oblast popolnoma prisvojil, brez posluha za kakršenkoli demokratični dialog, menjal ministre, kot mu je odgovarjalo, enako vojaške poveljnike in upravni aparat. Opravka smo imeli s človekom, ki je pozabil, kaj je to demokratična zamenjava oblasti v tirnicah kolikor toliko demokratičnih oblik vladavine. Tu je avtor zadel bistvo v opisovanju vladanja vladajoče garniture, cele grupacije enakomislečih ljudi okoli Jelcina.

Posebej pomembno je, da je avtor svoje ugotovitve podkrepil z verodostojnimi izjavami prič, ki so po svoje doživljale avtokratski način vladanja v času Jelcina. To je velik plus knjige, ta avtorjeva objektivnost, ko je prikazoval osebnosti, ki so se uveljavljale pod Jelcinom in ki kažejo, kako močni so bili recidivi avtoritarnega partijskega mišljenja, te usedline v načinu mišljenja.

Zelo dobro je avtor prikazal tudi pojavitev Putina, ki je po izobrazbi sicer pravnik, a se je formiral kot NKVD-jevec, ki ni daleč odskočil iz aparata NKVD-ja. Bojim se, da se ocena Putina lahko dramatično spremeni. Nedemokratske forme vladanja je prilagodil, kolikor se mu je zdelo. Njegov način vladanja je vseskozi v veliki nevarnosti, da spet zapade v poseben »bonapartizem« v ruski varianti. Karkoli bo Putin skušal urejati, bo imel v ozadju železno pest, da jo uporabi, če bo potreboval utrditev oblasti. Demokracija je tu pro forma.

Delo je nekoliko pomanjkljivo v tem, da mu manjka analiza partijskega kadra, ki se je uveljavljal v času tako imenovanega Jelcinovega obdobja. Tu mislim strukturno analizo notranjega boja kot odnos teh kadrov do obdobja Gorbačova. Pomembno bi bilo videti ozadje tega kadra visokih funkcionarjev, ki se je formiral še v času Gorbačova in še pred njim. Kako je ta kader preživel katarzo iz visokega partijskega kadra v aparatčike, kako so to uvažali v življenje.

V knjigi je avtor napisal pomembno poglavje o lakoti v času Jelcinovega obdobja. Zanimivo bi bilo vnesti še primerjalno poglavje o lakoti, o njeni zgodovini in prikazati, kako so tisoči v Ukrajini in tudi Rusiji v dvajsetih in tridesetih letih trpeli in izkrevavali zaradi lakote. Lakota in beda, ki je nastala kot posledica eksperimenta Stalinovega sistema, se ponovi v Jelcinovem obdobju.

Knjiga je primer znanstvenega pristopa, ker nakazuje realno sliko Rusije v tako imenovanem postkomunističnem obdobju in razkroj partijskega sistema, ki doživlja svojo strašno krizo. Avtor kot dokumentacijo uporablja izvirno gradivo ruskih ljudi, ki pripovedujejo, kako gledajo in čutijo breme tega sistema. Priče, žive ljudi, ki so doživljali to katarzo. To je bistveno. Številčnost in širina teh virov daje dokaj natančno in objektivno podobo Rusije. To so ljudje, ki so izšli nekoč iz stalinizma in njegovih nadaljevanj, nato pa doživljajo obdobje Jelcinove vladavine. Zaradi tega imajo viri, ki jih avtor navaja, zgodovinsko vrednost. To je dokumentacija dobe.

Avtor ni mogel uporabljati klasičnih virov, kot so arhivi in uradni dokumenti. Za takšno proučevanje je bila aktualnost preblizu. Avtor je uporabil maksimum, ki ga je lahko uporabil: po eni strani je to pričevanje ruskih ljudi, ki so mu povedali svoje vtise, po drugi avtorjeva neposredna izkušnja nekaterih zgodovinskih dogodkov, po tretji pa avtorjevo sklicevanja na medijska poročila.

Ta knjiga je depandan študijam obdobja stalinskega termidorja. Jelcin je samo nadaljeval Stalinove metode skozi izkoriščanje policije, vojske in armade v obračunu z opozicijo in ljudskimi protesti. Stalin je uporabil čistke, da je zavladal na caristični način pod podobo socializma, Jelcin je storil podobno, le da pod podobo demokracije. Knjiga nakazuje obdobje, ki se je s smrtjo Stalina nehalo, ali bolj natančno umirilo, nakazuje torej stalinistični model, ki je tekel naprej tudi po Stalinu in potem v svojevrstni obliki zaživel pod Jelcinom. To naši zgodovinarji ne vedo. Če pregledujemo zgodovinske knjige te tematike, tega v njih ne boste našli. Strokovnih razprav enostavno ni.

Knjiga kot prikaz obdobja Jelcina ima svojo težo in svojo izvirnost. Ker mnogi elementi Jelcinove vladavine spominjajo na čas Stalina, jo smatram kot nadaljevanje mojih knjig, ki sem jih pisal o obdobju Stalinovega termidorja. Jelcin je delal isto, morda ne v taki meri, ne tako okrutno, saj ni uporabil strukture NKVD-ja v obsegu kot Stalin, ki je dobesedno likvidiral vso opozicijo (trockistično, zinovjevsko, buharinsko), če pa bi proučevali politične žrtve, ki so padale, bi ju lahko izenačil. To so korenine za razumevanje ruske zgodovine, tudi Jelcinovega obdobja, ki ga lahko razumeš samo tako, če poznaš in upoštevaš strukturno vlogo čistk, ki jih je v svojem obdobju vršil Stalin.

Marjan Britovšek

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.